

श्रीस्वामिनारायणो विजयतेतराम्

श्रीप्रकटपुरोत्तम श्रीस्वामिनारायण-

पट्टशिष्य—

श्रीमुक्तानन्दस्वामिविरचितम्
ब्रह्मसूत्रभाष्यरत्नम्
सटिप्पणम्

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कृतो व्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥

भवभूतिः

श्रीस्वामिनारायणभगवत्प्रीत्यर्थम्, आचार्योदीनां च संतोषार्थं

सद्गुरुवर्यश्रीमदीश्वरचरणदासस्वामिप्रेरणया

प्रकाशकः—

अहमदाबादजैनसोसायटीनिवासी परीखबल्लभदासात्मजवलदेवदासः

तथा च

राजकोटवासी चावहाबटंकीयः भीमजीभाईतनुजहीरजीभाईः

प्रथमावृत्ति.

चित्रमसंयत् १९९२ धावणः

..

ई. १९३६ जुलाई

मूल्यं रूप्यकचतुष्टयम्

१९३६

सं. १९९२

पुनर्मुद्रणस्य सर्वाधिकाराः प्रकाशकायताः

प्रत १०००
१९३६

॥ मुद्रक ॥
जयन्तिलाल माधवलाल महेता.
“ सु दा मा मु द्र णा ल य. ”
घीकांटा रोड : अमदावाद.

॥ पूर्वाग्रह पूर्णदुर्योधन श्री स्वामिनारायण भगवान् ॥

पुनर्मुद्रणस्य सर्वाधिकाराः प्रकाशकायताः

प्रतः $\frac{१०००}{१९३६}$

॥ मुद्रकः ॥

जयन्तिलाल माधवदास महेता.
“ सु दा मा मु द्र णा ल य. ”
शीर्षांग मोहः अमदावाद.

॥ पूर्णव्रज पूर्णपुरोत्तम श्री स्वामिनारायण भगवान् ॥

किञ्चित् प्रास्ताविकम् ।

निर्दिष्टमेवैतद् विशेषविदुषा विदुषा यत् क्लृप्तास्मिन्सारे सप्तो साप्तांगिकप्रतिपादपरि
 क्षिप्तमनसा जममरणाचनेरुदु सपरपराऽनुभवविह्वामर्णा शाश्वतसुखप्राप्तिपरिश्रमकरणे प्रति
 क्षण प्रयतमानानामपि वास्तवदर्शप्राप्तिविधुराणां कचन च विपमिश्रमधुलेशलिप्तासिधारावत्
 परिणामे भयकरदुःखजनकमुखाभाससंप्राप्ति क्षण सतुष्टदृष्टयानां दुर्व्यामोहव्यामूढमनसा
 निखिलदुर्ग्ययस्तायक्रियायामेवाहर्निश व्यावृत्तानां वागचारप्रवृत्तौ च प्रवर्तमानानामपि दभत
 पुण्यमार्गप्रवृत्तिज्ञापने त पराणां कचिच्च मौक्तिकविज्ञानमात्रेणैवास्य विधस्योपकृति सपन्त्यत
 इयेव चिन्तोद्धारव्यापारे कीलोपाटियानरवद् व्याप्रियमाणानां कचिच्च स्वीयबुद्धिबलमाश्रित्यैवा-
 हर्निश कन्याणसाधनसशोधकानां कुत्रचन च सुतरां दुरुहसतमस्माकातमहाराण्यानीपरिश्रधान्ध
 सुरनसशोधनवत् स्वक्रीयाज्ञानसङ्घने स्वस्मिन्नेगानर्घ्यनुज्ञानसमर्पणे प्रवर्तमानानां भिनभिन
 मार्गं परिभ्रम्यमाणानां स्वकृपितमिध्यासाधनावामित एवाहमिन्द्रत्वमास्थितवत्ता पञ्चजनानां
 निखिलानामपि जनानां सर्गाऽपि प्रवृत्तिं सर्वतः सुखसपादनमूलकैवेति । परमत्र केन पथा
 केन च साधनेन कस्याप्यजनस्यायतिहितकृता शासनसमाश्रयणेनात्र परत्र चातिमधुरमविनाशि
 चतुल्लसुत नि श्रेयसं वासादनीयमियेतदपि विचारणीयं मुनीपरिष्कृतै । यद्यपि विलोक्य ते
 पथान् सुबहवो, दरीदृश्यं ते च साधनान्यपि भूरीणि, दृष्टिपथमायान्यपि सख्यतीतानामान-
 जनाभासानां विपुलानि शासनान्यत्र जगति, पर 'हसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिथ्रा वर्जयत्पयः'
 इति न्यायेन त्यस्मिन् हसनापादनं जलमिश्रपयं पृथकारवत् तत्तन्मिश्रपयं सद्यग्रहणं चे येतत्
 सुद्विष्टतरं खलु ।

सययेवमिह ये वर्तते बुद्धिमत्तं प्रज्ञाप्राम्भारवहस्तिदेवगुरवो निखिलवेद
 वेदनविज्ञातसारासारवस्तुनिचया शास्त्रामोषिविगाहनायानतप्यरस्तुस्वरूपा हसवाश्रयणे
 पयं पृथकारं चापि सुतरां शक्ता विपश्चित्तैस्तु निश्चितमेवैतद् यदिह प्रवर्तमानेध्वनेकेभ्योपि
 मोक्षपथेषु सुतरां समीचीनं श्रेष्ठं पथा वेदात्ममेवेति, सख्यपि साधनेषु बहुषु
 नितरामवध्यं फलजनकं च साधनं तु वेदात्तापरपर्यायक्रोपनिष्प्रोक्तं ज्ञानमेव श्रौतं, तथा च
 सख्यातीतामवर्गायहितशासनेषु स खपि सुतरां समादेशमाचरणीयं तु शासनं श्रीमदौद्बोधमेवेति ।

तत्र किल वेदातशास्त्रे प्रमाणभूतानामौपनिषदां वाक्यानां परस्परं समन्वयं केन पथा
 ज्ञातव्यं, परस्परं विशेषाभावेऽपि मदप्रज्ञतया ज्ञायमानं वैरक्ष्यं केन विज्ञानेन व्यरोपहनायम्,
 अर्थसरणिश्च मिथः, सप्रिष्टा वयं विज्ञाता स्यादियेतदर्थं परमकारुणिकेन कलिकालप्रसूताज्ञान
 सतमसावोहदिव्याकरोणं पुरुषोत्तमावतारेण भगवता श्रीमद्देवद्व्यासेन प्रहसूत्राणि निर्मायतेति
 सुविदितमेव । द्वापरस्य शेषमामात्रेण भगवान् श्रीवात्सरायण ऋषयः सामाथवाभिधानक

वेदविभागं विरच्य जैमिन्यादिशिष्येभ्योऽव्यापयामास । तदा जैमिनिर्वैदिकर्मनिष्ठानां कर्मकां-
 ढरूपवेदविभागस्य व्यवस्थादर्शकं पूर्वमीमांसाख्यमुत्कृष्टनिबन्धमभ्यासीत्, तद्गुरु श्रीमद्वेद-
 व्यासश्च सुसुधूणां ज्ञानोपासनारूपवेदभागव्यवस्थादर्शकमुत्तरमीमांसाख्यमहानिबन्धं व्यरीरचत् ।
 तदयमेव जैमिनिकृतनिबन्धः कर्ममीमांसा वा पूर्वमीमांसेति कथ्यते, श्रीव्यासकृतश्च महानिबन्धो
 ब्रह्मसूत्रं वा ब्रह्ममीमांसा वेदांतदर्शनं वोत्तरमीमांसेति चाभिधीयते ।

एतद्ब्रह्मसूत्रोपरि मुच्यमानामाचार्याणामनेकानि भाष्याण्युपलभ्यन्ते, वृत्तयो वार्तिकानि
 टीकाश्चापि बह्व्यो विलोभ्यन्ते, स्वस्वमतानुकूल्येनैतद्ब्रह्मसूत्रोपरि करयच्चिद् भाष्यं वा टीका
 न भवेदेवंप्रकारको नास्ति कश्चित् संप्रदायो वैदिको वा पौराणिकोऽस्मिन् भारतवर्षे इत्येवं
 कथने न काचिदप्यतिशयोक्तिः । श्रीशंकराचार्यादिसंन्यासिनां केवलद्वैतवादीनि भाष्यादीनि
 दृश्यन्ते; शैवसंप्रदाये चावधूताचार्यादीनां, वैष्णवसंप्रदाये च रामानुजाचार्य-मध्वाचार्य-
 निंबार्काचार्य-वल्लभाचार्यप्रभृतीनामाधुनिकबलदेवविद्याभूषणादीनां चापि भाष्यादीन्यालोक्यन्ते,
 नैतावदेव परं व्याकरणाचार्यश्रीपाणिनेर्गुरोः श्रीमदुपर्यपंडितस्य चौह्रायनमुनेश्च वृत्तयोऽप्येत-
 द्ब्रह्मसूत्रोपरि वर्तन्ते, परमिदानीं ता नोपलभ्यन्ते । द्वाविड-नीलकण्ठ-भास्करादिपंडितानां भाष्या-
 ण्यपि सन्त्येव; किं बहुना, एतद्वेदांतदर्शनोपरि केनचित् पंडितप्रकृष्टिनि किंचिन्नैव लिखितमिति
 प्रायशो न वक्तुं शक्यते; एवमेव परिपाटीप्रवृत्त्या श्रीमत्स्वामिनारायणसंप्रदायेऽपि ब्रह्मसूत्रो-
 परि भाष्यं निरमायि; यत् खलु 'ब्रह्मसूत्रभाष्यरत्नम्' इत्याख्यया प्रथितम् । निर्माताऽस्य
 भाष्यरत्नस्य पंडितपुरंधर श्रीमुक्तानंदस्वामीति नि संशयं जातुं शक्यते स्वोपज्ञश्लोकादेवेत

‘श्रीमतां व्यासमूत्राणां मुक्तानंदः करोम्यहम् ।

मुत्रबोधं भाष्यरत्नं व्यासाभिप्रायबोधकम्’ ॥

इत्येवमारभे स्वयमेव कर्ता स्वकीयं नामोपलिवति, अन्ते चापि—

‘ध्यात्वा भक्त्यांप्रियं निजहृदि ललितं स्वामिनारायणस्य ।

मुक्तानंदेन दुर्गं पुरमधिवसता भाष्यरत्नं मयेदम् ॥

मूत्राणामुत्तमानां रचितप्रविततं यद्द्विं शरीरकाणाम् ।

गोपालानंदनामालिखदतिनिपुणो मत्कृतो मन्त्रहायी ॥ १ ॥

इत्येवं वृत्तान् स्वोयं नामनिर्देशं सुरपठम् । स्वामिनारायणोपेतद् भाष्यरत्नं मुक्तानंद-
 मुनिविरचितं प्रायः सर्वसंप्रदायान्तरीयाचार्यकृतमित्यस्तत्तद्भाष्येभ्यः सर्वातिशायि सर्वोदृष्टं
 सुरपठमनतिविस्तृतं भगवद्वाचारायणमतस्य सुरपठतया प्रतिपादकं प्रायः सौम्यसारमुद्देशमु-
 स्पष्टस्वतिशयानुद्देशसंस्तुतमापोपनिबद्धं स्वकीयसंप्रदायप्रतिपादकत्वेऽपि मूलमूलकारमना-
 विरोधि खंडनमंडनशैलिपुरःपरं विशिष्टाद्वैतमतविस्फोटकं सर्वोत्पूर्णतया सहृदयजनाह्लादकं

वर्ततीति ज्ञास्यति निष्पक्षदर्शना पंडितप्रवराः साधतपर्यालोचनयाऽस्य भाष्यरत्नस्य । यद्यपि विशिष्टाद्वैतमतं यथा रामानुजीयै स्वीक्रियते तथैव श्रीमत्स्वामिनारायणीयैरप्यु-
रोक्रियते, तथापि श्रीमत्स्वामिनारायणस्वीकृत विशिष्टाद्वैतमतं श्रीरामानुजस्वीकृताद्विशिष्टाद्वैत
मतात् क्वचिद्विशिष्यते, यथा तदेतदस्मिन् भाष्यरत्ने द्वितीयाध्यायप्रथमपादस्य द्वाविशे सूत्रे
विस्तारपूर्वकं प्रतिपाद्यत इति तत्रैव विलोचनीयम् । सुतरा सुगृहीतनामधेया एतद्भाष्यरत्न-
निर्मातार श्रीमद्मुक्तानन्दस्वामिचरणा कदा कतमच्च स्थलविशेष स्वकीयपवित्रजनुषा विभू-
षितवन्त इत्यादि सर्वमपि प्रास्ताविकादेतस्मादनन्तरमेव निर्दिष्टात् तदीयजीवनवृत्तादवसेयं
सुधीभि शिष्टवाचकैः ।

अस्य भाष्यरत्नस्य प्रथमे समन्वयाध्याये परब्रह्मज्ञापकानां रजोपबृंहकस्मृतिसहितानामु-
पनिषद्वाक्यानामसंख्येयात् प्रतिवाक्य तन्मीमासानुपलब्धे सशययुतानां केषांचिदेव वाक्यानां
विचारद्वारेण कृष्णद्वैपायनानुसितैस्तन्त्र्यायै —सदिग्व्याक्यविषयकाधिकरणैस्तथाभूतानां सशय-
युतानामपि वाक्यानां निर्णयो भवतीत्येव कतिचिदेव वाक्यानि तात्पर्यलिंगसमन्वयेन परब्रह्म
ज्ञापकानि सूत्रितानि, तेषु कतिचित् प्रसिद्धलिंगानि वाक्यानि प्रथमपादे मीमासितानि, कति-
श्चिच्चानतिप्रसिद्धलिंगानि वाक्यानि द्वितीयपादे मीमासितानि, तृतीयपादे च स्पष्टतया पर-
ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां मीमासाप्रसंगादधिकारिवर्णनस्य विधानम्, चतुर्थपादे
व्यस्पष्टतया परब्रह्मलिंगप्रतिपादकानां कतिपयानां वेदातवचनानां मीमासाप्रकारो निरूपितः ।

ततश्च द्वितीये विरोधपरिहाराध्याये पूर्वाध्यायनिरूपितसमवयस्य वेदातविरुद्धस्मृति-
तर्कादिभिः प्राप्तस्य विरोधस्य परिहारः कृतः । तत्र प्रथमपादे साख्यप्रभृतितर्कविरोधं परि-
हस्य स्वसिद्धातप्रतिपादनमकारि, द्वितीयपादे च वैदिकतर्कबलबन्धेन साख्यप्रभृतिपक्षातरेषु
दूषणमदायि समप्रथं ध्रुतिविरुद्धशास्त्रमतसिद्धातो निराकारि, तृतीयपादे तु ध्रुतिष्ववातर-
विरोधपरिहारपूर्वकमाकाशादिभूतसमुत्पत्तिं प्रदर्शिता, जीवश्च नित्योऽजोऽशुजांताऽनाद्यज्ञाने-
नानादिवद् इति च निरूपितमस्ति, चतुर्थपादे च भूतानामिवेन्द्रियाणामपि ब्रह्मण उत्पत्तिरुक्त
जीवबन्धित्वमित्येतद् विचारितम्, सर्वेषां च नामरूपव्याकरणं निरूपितम् ।

ततश्च तृतीये साधनाध्याये स्वप्नपासक्रोपास्योपासनभेदा आश्रमधर्मादयश्च निर्णीता ।
तत्र प्रथमपादे नित्यत्वादियुक्तस्य जीवस्य गत्यागतिनिरूपणमकारि तदवस्था च व्याचारि,
द्वितीयपादे जीवाग्रस्थानिरूपणपूर्वकं तस्यैव नित्यत्वादिगुणरूपस्योपासकप्रदर्शनम्, सर्वज्ञ-
त्वादिगुणगणवत् श्रीनारायणस्य स्वरूपलक्षणाभिधानपूर्वकमुपास्यवनिरूपणम्, तृतीयपादे च
तदुपासनाविशेषाणां गुणोपसंहारः, ऋगमुपासनमित्याकाश्या च तन्निरूपणम्, परविद्याप्रका-
रस्य प्रतिपादनं च, चतुर्थपादे तु विद्यागभूतानामाश्रमधर्माणां वर्णनम्, त्रियात एव पुरुषार्थे
इति च प्रकाशनम् ।

ततश्च चतुर्थे फलव्याये फलविशेषनिर्णयः । तत्र प्रथमपादे उपासनप्रकारपूर्वकमुपास-
कस्थोपासनव्यवस्थानादिकमुक्तम् ; द्वितीयपादे जीवकलापस्थोपासकस्थोक्तातिदशया वर्णन-
मथयोपासकस्थोपासनसामर्थ्याद्बृहदयाविर्भूतेन नारायणेन प्रकाशितनाडीमार्गस्य सुपुष्पाख्यम्-
र्द्धन्यनाड्या देहादुत्क्रमणाभिधानम् ; तृतीयपादे अर्चिरादिना मार्गेण परविद्यावता हिरण्यगर्भ-
छोचनादिदेवतास्थानातीतं पुरुषोत्तमाभिषेकपञ्चश्रीनारायणस्य परमसुखरूपं ब्रह्मशब्दवाच्यं
पदं प्राप्यं निरूपितं प्रकृतिवियुक्तमात्मानमक्षरब्रह्मात्मकतयोपासीनानामपुनरावृत्तिलक्षणा च
गतिरिति रूपिता ; चतुर्थपादे च पञ्चलप्राप्तानां स्वरूपाविर्भावादिप्रकारप्रदर्शनं पञ्चलप्राप्तस्य
भक्तस्यावस्थावर्णनं च ।

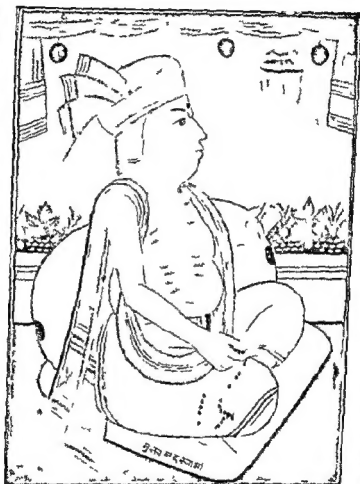
इत्यादि स्पष्टमत्र विषयाभिधानमभिधीयते । एतदेव भाष्यरत्नमनादिमुक्तराजश्री-
ममुक्तानन्दस्वामिकृतमक्षरशो वर्तते । अत्र यानि दृश्यन्ते टिप्पणकानि तानि प्रायो निर्गुण-
दासत्वाभिकृतानीति ज्ञेयम् । यदि चेदेत कर्तुं नान्यैव किञ्चिद्विपर्यासीकृतमन्यद् भाष्य-
रत्नं चात्रोपलब्धं भवेत् तर्हि तदवाचीनं नवीनैरेवोद्भावितमिति सुधीभिर्ज्ञातव्यम् । भाष्य-
रत्नमेतद्विरचितप्रत्याकारेण द्वित्रप्रत्यन्तरसंतुलितेन समपादि श्रीमदनादिमुक्तराजगोपालनं-
दस्वामिशिष्यरत्नश्रीमद्विनिर्गुणदासस्वामिविनेयश्रीमदीश्वरचरणदासस्वामिभिरत्रत्यसरसपुरस्थस्वा-
मिनारायणमन्दिरस्थैः । ततश्च तैरेव निरणाय्येतद् भाष्यरत्नं मुद्रिताकारतया प्रसिद्धिमुपनेतुम् ;
मुद्रापणकार्यं च नियोजितोऽहं तैरेव स्वामिवर्यैर्मुद्रकादिकृताशुद्धोद्गरीकर्तुं साधयंतं च स्पष्टाक्षरै-
र्मुद्रापयितुम् । मयाप्यस्य मुद्रापणकार्यं मुद्रकादिकृताशुद्धोद्गरीरासयितुं सुविशदाक्षरैश्च मुद्रा-
पयितुं सावधानतया साधयंतं निरीक्ष्य मनोलज्जपूर्वकं प्रयस्तमेव, तथापि दृष्टिदोषस्य स्वामा-
ग्न्यान्मानुषमाचस्य दोषबाहुल्यप्राप्तुयां चात्राक्षरयोजकादिकृताशुद्धयथेदं दृष्टिपथमागच्छेयुस्तेर्हि
'गच्छतां स्वलनं कापि भक्त्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जेनास्तत्र समादधति सज्जनाः'
इत्येतं न्यायं मनसि कृत्य कृपापीयूषपूर्णान्तःकरणैः पंडितप्रकांडैरसूयादिदोषनिबहू पंडितामय-
नादृतं दूरीकृत्य संशोधनीयास्ता इत्येवमाशास्त एतद्भाष्यरत्नमुद्रापणकार्यनियुक्तोऽयं विद्व-
ज्जनकृपाकांक्षी-

महेतापनाम्ना-

मयाशंकरतनुजन्मा गिरिजाशंकरः शास्त्री.

ब्रह्मसूत्रभाष्यरत्न वर्ता-

॥ अनादि मुत्तराज मदगुर श्री मुत्तानन्द स्वामी ॥

श्रीमन्मुक्तानन्दस्वामिनां जीवनवृत्तम् ।

श्रीविक्रमभूषालस्याष्टादशशतान्धाः प्रायः प्रांतसमये दिवंबदराख्यप्रसिद्धपुरवास्त-
व्यैका कुलीना धनाढ्यवणिक्पुत्री जैनधर्मानुगामिनी रतनबाईनाम्नी दैवेच्छावशात् तरुणा-
वस्थायामेव वैधव्यभागजनि । तस्याः किञ्चिदपत्यमपि नाभूत् । कुटुंबे नगरे च तत्प्रवृत्ति-
प्रसारेण शोकः सुतरां व्यानशे । तत्पितुरुपरि प्रापदियं महती विपत्तिः । 'मूर्खश्च पुत्रो
विधवा च कन्या विनाग्निना दाह्यहो करोति' इत्यमियुक्तोक्तेस्तन्मातापितरौ धर्मविधातकताद-
गापत्तिसमये किंकर्तव्यतामूढौ समजनिपाताम् । तादृक्तारुण्यवर्ती पुत्री निरीक्ष्य वैधव्यभाजं
केषां सुचेतसां मनः परितापं नायायात् ! इत्येवमेव तदुःखमग्रयोस्तन्मातापितरौः समग्रो
व्यथेतुं प्रावर्तत; परं रतनबाई तु कस्यांचिदन्यविधायामेव विचारश्रेणौ विद्यते स्म । जगतः
स्वरूपं तथा संपूर्णतया पर्येक्षि; सज्जन्यसुखादीनां क्षणिकत्वं प्रत्यक्षीकृत्य साधुसाध्वीप्रभृ-
तीनां व्याख्यानेषु वैराग्यस्यैव प्राधान्यं यद् विलोक्यते तद्वेतुस्तथा सम्यग्बोधि; निश्चयं च
कृतवती सा यदयं संसारो यदि मामत्यजत् तर्हि मयाऽपि त्यक्तव्य एवायमिति । इत्येवं
निश्चयवतीमुदासीनां च तां विलोक्य तन्माता यदैकदा बहुशः सांत्वयामास तदा सुस्पष्ट-
माख्यायि तया—'मातः ! मां दुःखमग्रां दृष्ट्वा भवद्भिः कैश्चिदपि न मनाग् दुःखमग्नैर्भाव्यम् ।
संसारेऽस्मिन् न कोऽपि सुखी । यदिहा नैके दरीदृश्यन्ते दुःखिनः । तदेतद् दुःखं तु माहं
गणयामि; अहं तु समभिलष्याम्येतदेवाधो सर्ववासनाः परित्यज्य केवलं धर्मध्याने विचरितुं
जैनधर्मदीक्षामुपादाय साध्वीजीवनमेव जीवितुं च । अयमेव मे सुतरां दाढ्यभागान्तिमो निश्चयः।'

रतनबाईपितरौ जैनधर्मरागिणावभूताम् । साधुसाध्व्युपरि तयोरतीवादरः समभवत् ।
तौ तु तदेतन्निश्चयमाकर्ण्यतिशयितमापेदाते सानंदाध्ययम्; पुत्र्या धर्मभावनां विज्ञानं च
विलोक्य ताभ्यां श्रुतिरि दीक्षाग्रहणायानुमतिः प्रकटीचक्रे । ततस्तु दीक्षोत्सवस्य सुदिनमपि
निर्णीतम्; प्रावर्तत महानुत्सवः, जैनसाधुसमीपे जग्राह च जैनधर्मदीक्षां सा । अथ तद्व्रतन-
बाईमार्गः पार्थक्यमापेदे तज्जननीजनकादिमार्गात् । साश्रुनयनैः सर्वैः कुटुंबिजनैः स्वस्वगृहं
प्रतिजग्मे । रतनबाईचित्तवृत्तेर्वैराग्यासक्ततां विलोक्य तत्पितरौ यावज्जीवं तत्संबन्धिचिन्ता-
निवृत्तेः शान्तिमाप्नुः । दीक्षाग्रहणानन्तरं सा रतनबाई साधुसाध्वीनां संघे दृग्गोचरीकृत्य
जैनोपाश्रये निवासमकार्षात् । जैनधर्मस्य प्रवचनश्रवणेन साधुजनसमागमेन च तस्याः
कतिचन मासास्तु व्यत्यगुः । अमुकसमयानन्तरं कुत्रचिद् बहिःप्रदेशे गमनं कार्यमिति सा
निश्चयमपि करोति स्म; परंतु दैवगतिं सख्यं विचित्रा; जनेन चितितं किल विपर्यास्यते दैवेन ।
यज्ञियसुगंधिहुतद्रव्यैः सह यत्किञ्चिदपि द्विगुप्तसर्गो यथा तत्सुगंधिद्रव्येषु प्रसारयति दुर्गंधं तथैव
तस्मिन्नुपाश्रयेऽपि तेषां तपस्विनां व्याख्यानसारस्यप्रशंसया सह किञ्चिः कुरांकाप्रसरोऽपि
चर्चास्पदीभवत् ।

अथ तस्मिन्नेव समये सौराष्ट्रमण्डलस्थामरागती (अमरेली) ग्रामनिवासी स-पुत्र्य श्रीमू-
लदासामिथो रामानुजीयसाधुगौडलशरणीयो वर्तते स्म । यस्य किल साधुत्वमुत्तमचारित्र्यं
चमत्कारजननी च प्रतिभा सम्यक् ग्यातिमागजनि । स साधुराजः समाजमित्रान् स्वशिष्य-
वर्गप्रार्थनया दिववंदरे । तं प्रति लोकानामादर उत्साहधातीव वृद्धिगतो दरीदृश्यते स्म ।

रजन्या पाश्चात्ययामो यत्किञ्चिदेव व्यतीतोऽभूत् । पक्षिणामारागः कचिदपि श्रगणो-
चरतां नायासीत्, विस्मयतामण्डलं नीरवतया किञ्चिन्निरीक्षणं कुर्वदिव प्रकाशते स्म,
विरलांपकारे च वृक्षा अपि नैधन्यपूर्वकं स्तब्धीभूयागतिष्ठन्ते स्म, किं बहुना सर्वत्र शून्यता-
साम्राज्यमेवालोक्ष्यते स्म । तादृग्विधे तत्काले शम्भो भायं कृतेश्वरस्मरण साधु श्रीमूलदास-
फलशं पाणावादाय ग्रामाद् बहिः शौचाचारार्थं निरगच्छत् । ग्रामबहिर्देशस्थकूपं प्रति तद्दृष्टिया-
वत्प्रससार तावत्तु दृग्गोचरीभूवैरा श्वेतावृत्तिश्चलनक्रियावती । तां दृष्ट्वा विचारमग्नः स्तब्धवान्
मूलदासः । पुनश्च दृशि स्थिरीकृताया परिहितश्वेतवस्त्रा काचित् स्त्री एव भासते स्म न
पुमान् । जिज्ञासया तद्विशेषेण च मूलदासः सुतरा स्थिरतामापन्नवान्, तां प्रति गंतुं निश्चित्य
च शनैः संचक्राम तदिशम् । अतीव समीपीभूय यावत् समीक्षते तावत्तु श्वेतवस्त्रसजा
श्वेददैवतं प्रार्थयन्ती दृक्पथमाययात्रेका साध्वी, या किल कूपपातं कर्तुं समुत्तुकाऽभूत् । कूप-
तले त्वदपुः स्थितिं कुर्यादित्येतदर्थं तया स्वोत्तरीयाचले पापाणभारो बध्यते स्म । मूलदासस्तवरि-
तं तत्संकल्पमज्ञासीत्, निरणैपीच्च तत्सामयिकं स्वदृश्यम् ।

साध्वी सा यावद गतवती कूपतटं त्वरितक्रमा तावत्तु मा मेति प्रोचै प्रभाष्य, अनु-
धावित्वा च झटिति तत्पाणिं परिगृह्य समाचर्क्य तां मूलदासः । तस्मिन्नेव क्षणे तद्दुःखनिवृत्ति
समभूत् । अवदच्च सा—'को भवान्' प्रियमाणा त्यजतु माम्, नाहं जीवितुमुत्सहे' इत्येव
कथयन्ती ररोद भृशम् । मूलदासस्तद्वर्तनं नैनं त्यक्तवान्, सधैर्यं च सात्वयामास यथा—भगिनि ।
कथं प्रियसे ' किं तु खं वर्तते ' तदेतच्छ्रुत्वा रतनबाई दिदृमूढेवावतस्थे । मूलदासस्य तु खं
निवृत्तिं कुर्वन्ति साध्यवचनानि समारुण्य धैर्यमापन्नया तया स्वकीयं निर्वल हृदयं
स्थिरीकरो, यथा ' इत्येव हि हिंस्रस्तप्रियजनस्य पुरस्तात् मनसो रहस्यवती स्वयमेव
नि सरेत् तथैव तत्पवित्रसाधो पुरस्तात् तत्साध्या ऐतिह्य स्वयमेव नि ससार । मूलदासो
ज्ञातवान् यत्—कुलीना धार्मिकीयं बाला वैधव्यदशायां प्राप्य वैराग्य गृहीतवती दीक्षाम्,
दीक्षावस्थायां च यद्यपि चीर्णानि घोराणि तपास्यनया तथापि जैनधर्मस्य नवविधा शील
मर्यादा संपूर्णतया पालयितुमक्षम साधुसाध्वीसहवासं कृतवानिमांमेतदुःखमग्रामिति ।
स एवैतत्प्रसंगप्राप्ये प्रथमकारणम् । इत्येव ज्ञात्वा मनसि मूलदासो बहुशो बोधयामास ता
मानुषस्वभावरिस्थितिं संग्रामाव-य च । एकलशृंगिपराशरप्रभृतितपस्विभुरंधराणामपि संग-

देव विकारोऽजायतेत्यादि सम्यक् श्रावयिवा पुनस्तामोचत पुत्रि । नाथ ते दोषः, नवा त्वया सह भ्रातस्य तस्य साधोर्दोषः, किंतु भगता या सहवासरीति सैव खन्वेतदोषपात्रम् । विकारजनकसंयोगेषु निवासं कृत्वा समयपालनमशक्यमेव । अथ य-जात तज्जातमेव, मा खिद्यस्व, तवेदमाचरण ज्ञानपूर्वकं नैवाजनि, अकस्मादेवेद पाप प्रमादत प्रादुरभूत्, तन्निवारणस्य प्रायश्चित्त पश्चात्ताप एव, 'पश्चात्तापेन मनुजो मुच्यते पाप्मना ध्रुवम्' इतीदं विपश्चिता मतम् । एतादृशो दुर्लभमानुषदेह एवमेव विनाश्य इतीदं न युज्यते त्वत्सदृशसाध्व्या, जगन्निदा सहस्र, जीव च पुनः पवित्रतापूर्वकम् । त्वद्गर्भस्थबालकस्यैव मष्टृष्टी धिनाशनेनाह लीहत्याबालहत्यादयमेवाप्नुयामितीदं न युक्तम् । तदेतद्वचासि कर्णगोचरीहृत्य साध्वी सा साधुराश्रमरदत्, तदतर्लोना वैराग्यवृत्तिस्ता ज्वालयति स्म । सा जगाद—'भ्रातः ! मदप-कीर्तिर्वा मे श्याममुखं तु सोढुं शक्यते मया, परं तत्साधुपुरुषस्य किं भावि ? तत एतद् दुश्चरित्रप्रकटीभवनात्पूर्वमेव मन्मरणं युज्यते । मज्जीवनेन तु स साधुरकस्मात्स्ववृत्तप्रमादजन्यदुःकीर्तिभयादवश्यं करिष्ययाः मघातम् । इत्यस्या परिस्थितौ प्रादुर्भूत्या मम जीवने किं प्रतिभाति युक्तं भवताम् ?' इयेतदाकर्ण्य मूलदास क्षणं तु विचारमूढ इव समपगत, ततश्च किञ्चिन्निश्चित्य बभाषे—'प्रियभगिनि ! मनागपि खेदं मा कुरु । त्वं मे भगिन्येवासीति मन्यस्व । एहि मे निवासस्थलम् । त्वं तत्र निश्चिता निरसस्व । तस्य पवित्रसाधोर्दुःकीर्तिर्मयैव स्वीकुरिष्यते । न मेऽस्ति जगतो भयम् । भवत्सदृशपवित्रामना हत्या निवारणीयैव मया' ।

निशम्य तन्मूलदासश्च सा साध्वी त महत्तामुदारता पवित्रता च पर्यालोच्य महदाश्चर्यमनैव समजनि, प्रभूतसाधुसा-नीना सहवासं कृत्वाऽपि तया तादृगप्रतिमसाधुता नैव कदाचिदनुभूयते स्म । मूलदासश्च प्रभातात् तस्या धार्मिकस्यामश्रद्धा पुनर्जागृत्यमाना समपगत । स्वकीयवर्तनकलंकं स्थापकीर्तिसहनपूर्वकं वैराग्यरसमय एव जीवित्वा क्षालयितुं निश्चिन्ना सा । मृत्युदेय नमस्कृत्य मूलदासानुगमनेन जीवनस्य विरटमार्गं स्वीचरे तया । प्रभातकालात् पूर्वमेव तावुभौ पुण्या मानौ दिवनगरस्थसाधुमंडलीपुण्याश्रमं प्राप्य स्थितिं मुनिताम् ।

ततस्तु प्रभातं प्रादुरभूत् । व्यवसायवतो जनाः स्व-स्व-व्यवसायं कर्तुं निर्गच्छन्ति स्म । कुत्रचिच्च मानवयूथे काचिन्नगानैव वार्ता चर्चास्पदीभूता श्रूयते स्म । जैनोपाश्रयसमीपे तु विशेषेण फलकलः श्रवणविषयीभूति स्म । कतिचनशिष्टजैनानां वदनानि तेदमेदुराणि दृक्पथमायान्ति स्म । कोलाहलो वृद्धिमापत् । तक्षणमेव वार्ता प्रकटीयभूय य-नैनोपाश्रयत साध्वी पलायतेति । जैनसमाजस्तु निशम्येता वार्ता भयप्रस्त इव किञ्चित्कृत्यतामूढ पराननि । त-कालमेवान्यत प्रादुरभूद्वार्ता यदिय साध्वी वर्तनं मूलदासाश्रमं । झटिति त-ननयूथं रोपय रिपूर्णं मूलदासाश्रमं प्रति गतुं निष्क्रान्तम् । कोलाहल गृहागतं श्रुत्वा मूलदाम-समुन्मग्नमन्,

स फारपूर्वमासनशनं च कृतवान् । महाजनमटम्पि मूलासस्य परिचितपूर्वा पवित्रता
 प्रातिमशक्तिं च परिभाष्य क्षण तु मौनमृतमवास्थित, पर बोधवेगस्योत्पत्त्येन शनै शनै
 साध्वीविषयकप्रश्नकरणे प्राभवत् । मूलासमेनापि महाजनमटस्या प्रज्ञोपस्वरूप सम्यक्तया
 निर्यक्षि, सादृशस्याया च निर्दोषतयाऽपि मानवीमपराधमान मुरन्ति प्रार्थनाकरण वा विनयन
 तु निरर्थकमेवेत्यपि विचारितम् । ततोऽतीत शान्तिपूर्वक गभीरभाव चाल्प्य भगवद्रामचन्द्रस्मरण
 मनसि विधाय यत्तुं प्राप्नोत—‘आतर । मानव रालु प्रमादपात्रम् । महातोऽपि प्रमादन्ति ।
 अह तु पामर प्राणी । नास्ति मयि मनागपि पात्रता । अनुग्रह एव काया मयि भवद्भि ।
 मयैव पापेन साध्वीय पापे प्रप्तिमा । तदगर्भस्थकाऽस्त्याहमेव पिता । अननैव हतुना अस्या
 आश्रयदान मया कृतम् । इत प्रभृति सहानया भगना धर्मसबगोऽयोऽपि ना कश्चित् सबधो
 निवर्तत एव । अहमेवैतस्या साऽस्या एतद्वाल्क्यस्य च रक्षक पोषकश्च भविष्यामीयेतदु-
 द्घोष्यते मया भग्नसमक्षम् । भग्नत सर्वेऽपि शाता सतो निवर्तन्त्य स्वस्वगृहान् । अस्मिन्
 विषये नास्ति केषाचिदपि स्वाश्रया धाति । अस्माक पापमत्माभिरेवानुमन्यते । तयप्येव
 मसबधे युष्माभिर्येष्टे यदपि कर्तुं शक्यते तदवश्यमेव कार्यम् । तद्विषये स्वातन्त्र्यमेव व ।
 भवतो मे गौरवपात्रम् । अतोऽयद् विशेषनिवेदन नैवानासिष्यते श्रीमद्भिरियेतदाशासेऽहम्’ ।

श्रुचैतानि वचनानि महाजनमटस्या केचनाधीराश्चन्द्रप्रकृतयो मनुजा कौलाहल
 चक्रिरे । समुत्थाय च तैर्हरतोक्षेपपूर्वकमारोभे दुर्वाच्यवचनवृद्धय कर्तुम् । महान् कलत्रल
 समुद्रभावि । जनसंमर्दश्चापि क्षणादेव प्रादुरभत् । सर्वेऽपि जना धिक्कारशब्दप्रहारान् प्राजहु-
 र्मूलास प्रति । तदेव क्षणादेव सुविख्यातसाधो पावनी महत्ता समुज्ज्वलकीर्तिश्च जनसमा
 जस्य तिग्मवाक्प्रहारैर्यस्तविदास्ता भवति स्म । मूलासस्तु स्वकृतमहाशुभमण्डपात् स्वात्
 शान्तिमेवानुमृतवान् । श्रीमद्रामभजन कुर्वन् स्वस्थतथैव ता घोरामवमाननामपकीर्तिरूपा
 ‘जलदगारवृष्टि च सप्रेम सेहिवान् । जन्पका क्षण जन्पकीभूय निगृह्तिरे । जनसमर्दश्चापि
 निरस्त । विपद्दार्ढ्यं विशीर्णम् । प्रतिगृह सैव वार्ता प्राप्ते चर्चास्पदीनभूव । धिक्कारादन्यत्
 किंचनानि न श्रयते स्म । ततश्च महाजनमडलस्योपक्रोष निधि य मूलासस्तदपामात्रिण्य प्रया
 तवानमरावर्ती (अमरेली) नगरो सा गीसहित ।

दीपनिर्वाणे सति प्रकाशस्थान सतमसेनेव मूलासस्य कीर्तिप्रदीपिकाया निर्वाणाया
 त कीर्तिस्थानानि दुर्घोशमयाधकारैः उन्नानि धिक्कारमयानि जज्ञिरे । तदेतत् सर्वमपि परम-
 सतोपपूर्वक सहे मूलास । वैराग्यप्रतिमामिव ता साध्वी परिपालयन् स्वमगिनीमिव
 रामायणादिधार्मिकग्रन्थानां धर्मरहस्यानि बोधयन् समर्थनिर्गमन कृतवान् स । ततश्च
 तत्पवित्रसाध्व्या स्वामाविकया वैराग्यवृत्तौ धर्मरय भक्तेषु बीजानि प्रादुर्भवन्ति स्म, तस्या
 ज्ञानमपि परमेश्वरविषयकश्रद्धाया दृढीभूय प्रतिदिन भक्तिमार्गे एव समाससज्ज ।

इत्येवं गतवति काले पश्चात्तापपुण्यकाष्ठे प्रोजागर एव मूलदासस्य धर्ममक्तिपरोपकाराणां प्रदीप्तसंस्कारान् मातृद्वारा प्राप्य पूर्णसमये कन्यैका जज्ञे रूपगुणसंपन्ना तपस्विनीतन्वाः । कन्यायाः सौम्याकृतिः स्वभावत एव सर्वान् मुग्धान् कृतवती । प्रतिदिनं तत्कायकांतिवर्द्धने । गतवत्सु वर्षेषु तदीयनैसर्गिकस्वभावाय सर्वोऽपि जनः स्पृहयाचक्रे । राधानाम्ना सर्वेऽपि वभाषिरे ताम् । सारन्येन लज्जया गाम्भीर्येण सद्वर्तनेन च वशीचक्रे सर्वान् सा ।

राधायाः किशोरवयोनिर्गमानन्तरमथैकस्मिन् दिवस आनंदरामनामा कश्चित् तेजस्वी युवकः समाजगाम मूलदासनिवासाश्रमे । स युवा कनोजग्रामीणः सरवरीभो ब्राह्मण आसीत् । सद्विद्या संपाद्य तीर्थाटनं कर्तुं निरियाय सः । तस्मिन् समये द्वारिकां गच्छन् मार्गे रात्रिनिवासायामरावतीम् (अमरेली) आगत्य स्थितिं करोति स्म । तीर्थेष्वन्यत्र च साधुजनान् मार्गयन् सत्संगमभिलष्यन् स मूलदासप्रसिद्धिमाकर्ष्य तनिवासाश्रममागतवान् । तत्राश्रमे प्रेमपूर्वकं तत्संस्कारः समजनि । मूलदासमहत्तापि तदा द्वैगुण्यमात्रा प्रतिदिनं वर्धते स्म । जनैः क्रमशस्तत्साधुता परोपकारवृत्तिश्च सम्यग् ज्ञायते स्म । आनंदरामस्तमाश्रममाश्रित्य सत्यमेवानंदमुपलब्धवान् ।

अथ स युवा ब्राह्मणो यत्र प्रभाते प्रयाणमियेष तद्वात्रावेव महोमज्ज्वराकान्तोऽस्वस्थशरीरश्चाभवत् । आश्रमवासिभिर्योग्योपचारैरुपचरितोऽपि तज्ज्वरावेशो नैव मंदीबभूव । रतनबाई राधाऽपि च प्रतिक्षणं तत्संनिधिमपरिगृह्य तदुपचारमकुर्वाताम् । अष्टसु वा दशसु दिनेषु गतवत्सु तन्मांघ्रं भयजनकं समपद्यत, शरीरं चातीव काश्यमापेदे । राधान्तःकरणं तदा सुतरां दुःखभागभूत् । स्वकीयं भोजनपानादि सत्त्वं निर्वर्त्य सा दयाभावतस्तत्परिचर्यामेव कृतवती दध्यावेतदेव यत् कदाऽयं विदेशीयः पान्थः स्वास्थ्यभाक् स्यात् । ईश्वरकृपया ज्वरावेशो निवृत्तः किञ्चित् । आनंदरामः स्वास्थ्यमभजन् मनाक् । अथैकदा क्षुधावेशवैदश्येन प्रभातादवगमेव किञ्चिदशनपदार्थं मार्गितवान् ॥ । तदा तद्वर्मेसंकटमेवापत् । ब्राह्मणशरीरमिति विजातीयपक्वान्नं कथं दीयेत कथं च क्रियेत धर्मविधिबाधः ? । अन्यच्च किञ्चिदशनमपि तद्वावश्यं दातव्यमेति विचार्य सर्वैरानंदराम एव तद्विषये पृष्टः—भवदेशरीतिरियमस्माभिः श्रुतपूर्वा यत् काचित् कुमारी ज्ञात्यन्तरजाताऽपि चेत् तत्पक्वान्नभोजने नैव कश्चिद् दोष इति । तदेवमस्मिन्नापत्काले यदि चेद्युयमनया राधया संसाधितमन्नं भुञ्जोष्वं तर्हि निष्पायेतानया शीघ्रमेव । देशकालमनुसृत्यानंदरामेणानुज्ञातम् । राधयाऽपि सत्त्वरमेव प्रेमपूर्वकं सघृतशर्करा यवागूनिष्पादयांचक्रे, यां समात्वायानंदरामः शान्तिं संतोषं चानुभूयोपकारप्रदर्शिन्या दृष्ट्या निरीक्षामास । तदनु क्रमशो मांघ्रं निववृते । स्वप्नदिनैरेवानंदरामः सम्यक्तया नीरोगो जज्ञे । राधाऽपि तावत्पर्यंतं दयाभावाधीना तं संसेव्य भोजयामाम । आनंदरामधापि कौटुंबिकजनवत् सर्वैः सह परिचर्यापेदे, येन च तत्रैव स्थितिं कर्तुं तच्चित्तं लोहपतां भेजे ।

कुमारी राधा कस्मैचिद्योग्यवराय चेद्दीयते तर्हि सम्यगियय विचारस्तु सर्वेषामेव चेत्तसि प्रथमतः स्थितिं चकारेति तदानन्दरामस्य सौशील्यं सुभगाकृतिश्च सर्वानाचर्क्य । अथान्यदा साध्वी रत्नवाई स्वकीयमाभिलाषं सविनयं निवेदितवती पुरस्तादानन्दरामस्य । आनन्दश्चापि तत्पवित्रामना सत्समं भोक्तुं नैव प्रबभूव । आश्रमवासिनामुपकारं चारित्र्यं च पर्यालोच्य तद्गृह्यमावृष्टपूर्वमेवाभूत्, तथा च राधायां सञ्चरित्रं सस्कारयुतं चापि जीवात् तत्परिणयप्रौ-त्सुक्यं वर्धयामास येन च स प्रसन्नतापूर्वकमेव तदभिलाषमनुमेने । तदनन्तरं तु देवकृपेणैतां द्वापरकथायुगलं सयोजयतीति निर्धार्य निर्विलम्बं तत्प्रदिनं निश्चिज्ये, सुनिष्पन्नं चापि तल्लग्नं सविधिं । आनन्दरामेण तदारभ्य स्वामिधानं मूलदाससाधुमार्गाणां स्वीचक्रे । वरकण्ठो रूपगुणावस्थादि सस्कारसादृश्यं चापि विलोक्य जनैरानन्दपूर्वकं प्रशस्ता चक्रे, शिष्टजनैश्चापि सहर्षमाशीर्वादाः प्रददरे ।

सगुणौ द्रुपदी निर्गमयामासतु कियत्तं कालं धर्माचरणतः । अथो क्रियं कालानन्तरं सुपात्रताकृष्टो वेदव्यासो मत्स्यगणोदरमिव भक्तप्रवरो विदुरो दासीकुक्षिमित्रं नैष्ठिकनखचारी हनुमानजनोदरमिवैको महाननाद्रिमुक्तं श्रीमदाधोदरमवततार, प्रादुर्बभूव च तत्पुत्ररूपेण जगति । पुत्रस्य रत्नसमा दीप्तकान्तिं रूपं च दृग्निपयीकृत्य पितरौ स्वमतिशयभाग्यं प्रशशसतु, सर्वे आतजनवर्गश्च समभवदानन्दमग्नः । अयमेव तत्पुत्रप्रवरो भगवत् श्रीस्वामिनारायणस्य जीवनयज्ञेऽर्पणीभूतः सद्गुरुः श्रीमुक्तानन्दस्वामी । तसौन्दर्यस्यायमेवैको दृष्टतः पूर्तिररो यद् भगवान् श्रीस्वामिनारायणः स्वयमेव तस्मै समादिदेश—भरता सर्वदेव स्वशरीरं यदावृत्तं करणीयम् यद् काचिन् लोभं भवति सोदर्यमुग्धा सती चित्तबाधय चेत् करिष्यते तर्हि तत्पापभाग्यं भवानेव भविष्यतीति । भगवत् आज्ञा प्रमाणीकृत्य मुक्तानन्दस्वामी नियमेव स्वशरीरं वलच्छन्नं रक्षति स्म ।

मातापितरौ पुत्रं मुकुन्ददासं दृष्ट्वास्त्रयःऽऽहवताम् । गतयति वयसि मुकुन्ददामो ज्ञानमहं ज्ञातिं संप्राप्तवान् पिता च स्वकीया सद्विद्या तस्मै अर्पयितुमार्गमिवान् । कृतनाथं तत्प्रवीणं गायनकलायामांप । मूल्यासांशस्यौ हाथीरामयदुरामाभियौ विद्यासातासाताम्, तयोरेभे शास्त्राणां काव्यानां चाभ्यासं सम्यक्त्वेन कृतवान् मुकुन्ददासः । नैसर्गिकबुद्धिप्रागभ्येन सर्वशास्त्राणां रहस्यं सञ्चरमव उद्भवान् सः । 'किं भगवन् सर्वमपि नष्टम्, भगवत्प्राप्त्यर्थं च निष्कामादि धर्मं दृढीकृत्य तद्भक्तिरवावश्यं कर्तव्ये'ति सर्वशास्त्ररहस्यमप्येव तन् । यथा यथा वयोवृद्धिं समभूत् तथा तथा वैराग्यवशान्तचित्तं गृहगतादुदासीनमेव भवति स्म परमं यतो माना पित्रोर्मोहस्तु प्रतिदिनमरुद्धं तस्मिन् सुपुत्रोऽपि, येन च ताभ्यां योग्यवयसि समावृत्त एवाग्रहपूर्वकं मुकुन्ददासस्य लग्नप्रतिश्रवणम् ।

तदनन्तरं तु मुकुन्ददासव्याकुलता सुतरामनर्पिष्ठ, स इदं विचारितवान्—अहं ! अहं तु निमग्नोऽस्मिन् ससारे, यदि चेदस्मिन्नेव निमग्नेयत तदा पुनर्निर्गमनं कदा स्यात् ? एकोतो मातापित्रोर्मोह, अयतो मुकुन्ददासीयवैराग्यवृत्तिरौदासी-यतीति पश्चद्वयी प्रादुरभूत् । यदा यदा ससारात् पलायितुं तेनायत्यत तदा तदा मातापितृभ्यां पत्न्या च नानाविधान्तराया अक्रियन्त । पर मुकुन्ददासचित्तं तु ससाराद्ध्वं सत् प्रत्युत वैराग्यवासनामेवोपस्वरूपामापन्नवत् । पर्यते लोकलज्जा त्यक्तुमेव निश्चितवान् स । बहु विचार्य च निरीक्षितमपीदं तेन यत्—लोकलज्जा प्रभुभक्तिरिति द्वयं परस्परं विरुद्धं सत् पृथक् पृथगेव दिशं गच्छतीति । ततश्च स्वाधारणा सफलैरुक्तं प्रवैक्षि योग्यावसरस्तेन ।

किं कालान्तरं मुकुन्ददास स्वजीयामानोयिका स्यात्—येन निर्वर्तयितुममरावती (अमरेली) नगरात् पचक्रोशान्तरेऽमरापुरमामं गत्वा निवासमकरोत् । इत्येव स स्वतन्त्रा स्थितिं किञ्चित् प्राप्तवान् पर कस्यचित् सद्गुरोः सशोधनाय तद्दृढयमतीवातुरमजनिष्ट । अन्यतश्च तमातापितरौ पत्नी चापि तद्वैराग्यवृत्तिं स्वदयितुमनेकान् प्रयत्नोद्धुक्तेव । ततस्तु तेन लोकलज्जा त्यक्तुमेव निरणायि । बुद्धिपूर्वकमेव चित्तविधमदशमूरीत्यान्मत्तवत् भातवान् स । 'राम गदागट महुडी फूली, राम गदागट महुडी फूली' इतीदं वाक्यं मुहुर्मुखेनोच्चार्य ग्राममध्ये दधाधे तेन । नैतावदेव पर लोकानां यत् किञ्चिदपि वस्तु गृहीत्वा यथेष्टमन्यगृहं निनाय स । कियन्ति दिनानि तु कुतूहलमेवेदमिति विज्ञाय लोका असहिषन्त, पर क्रमशः खिन्ना अभूवन् । मातापित्रोस्तपन्या अपि तन्निमित्तकलेशसहनमवृधदेव । ततस्तु सर्वनिश्चितमेवेदं यमुकुन्ददासस्य चित्तमभ्रान्मयदेव, तत्स्वास्थ्यं नैव सम्भवतीति । एतन्निधयानन्तरं सासारिकी स्वार्थप्रीतिः शनैर्निवृत्ताऽभूत् । तपनी च पितरावपि तस्यैव त्यक्तुमैहन्त । सासारिकसन्धिनानिमेव मोहन्यूनन्धमनबुध्य मुकुन्ददासस्तस्यामेव स्थितौ गृहायागं कृतवान्, तसंश्रयिधश्च स्वयमेवोपाधिनियुक्ते सतोपममजन् । इत्येव स्वजीवनयज्ञे दैहिकसंश्रयिधना स्वीयसर्वस्वस्य च त्यागरूपा प्रथमाहुतिमहोपी मुकुन्ददास ।

स्वयं मुक्तकौटो तु प्रथमतः एवासीत्, तथा च रतनबाईपवित्रपञ्चात्तापरस्य मूलदासीय-विशुद्धचारित्रस्य च संयुक्तं प्रभावो गर्भशासादेव राधामातृद्वारा स प्रत्येषीदिति मूलदेव चिरकालाद्विद्यमाना तन्निष्कामधर्मसिद्धयभिलाषा पूर्णस्वरूपणाथो जगामार । ततोऽसौ सद्गुरुप्राप्त्यर्थमेव यत्र शीघ्रं कृतवान्, प्रागप्रापुरनिवासिनो द्वारकादासाभिधिरागिसाधोनमि केन चिदुक्तमिति सत्तरमेव तत्रागच्छन्मुकुन्ददास । कतिचन मासान् शिष्यरागीकारपुरं सरत्त संसेव्य प्रभूना तप्रीतिमयापयान् । अन्यदा तत्रप्रसन्नतामपलोभ्य स्वजीया निष्कामधर्मसंपादने ऽत्रा तस्मै निवेद्यानुपहृतुं प्रार्थितवान् । तदा तं मुपात्रशिष्यं प्रति स्वीयं निष्कपटभावं प्रकटीकृत्य जगाद द्वारिकादास—आत ! अहमेव तद्विषये नास्मि संपूर्णः । ततश्च गच्छ याकानेर-

प्राप्ते साधुकल्याणदाससमीपम् । तत्र त्वदिच्छा सफलीभूता सपस्यते । तदेतच्छ्रुत्वा मुकुन्द-
दासो अटिति निर्गम्य बाकानेरमभिययौ । तत्रापि सुतरा दोनभावेन तं ससेव्य प्रसवीकृतवान्,
तस्मिन् समये कल्याणदासो निष्कामिवेनातीतं ख्यातिमुपलब्धवौलोकेषु । तच्छ्रुत्वा अपि त
महाप्रतयाद्घोषयामासु । तद्वपु सुन्दर पुष्ट कातिमच्च बभूव । पित्तलक्रीपोन कागधिवा
तत्र तालरु बद्धवान् सः । तदतिरिक्तथापि विरागिहवर सुतरा तस्य प्राकाशत । तदेतद्वाद्या
डबरेणार्शा धृ वा स्वोपरिप्रसन्नोभूत कल्याणदास प्रति निवेदयाञ्चके स्वकीय निष्कामभारद्दी-
करणाभिलाषम् । विरागो कल्याणदासो मुकुन्ददासीयसेवया सुपात्रेन चातीतं प्रससाद । ततश्च
रहसि तमाकार्ये स्वमनोरहस्य ज्ञापयामास यत् च शरिशद्वर्षकालात् पूर्वं यदा काशीयात्रा
कृ वा स्वयं प्रतिनिवृत्तस्तदा मये मार्गगृच्छान्तर कयाचित् स्त्रियां करविलासपूर्वकं मार्गप्रद
र्शनमक्रियत । त कालीनं त लोकरविलास स्वयमद्याप नैव व्यवस्मरदिति स्वकीयचित्तवृत्तिरिति
निवेदनपूर्वकं प्रकटीचकार तद्विषयिणीमपूर्णतम् । पुनरपि सविशेष कथयामास यत् मुकुन्ददासः ।
इदं तु वस्तु योगिधुरधराणामपि दुर्लभम् । भगता यदिष्यते तं तु यदि भवेद्भगवत् प्राप्ति
र्देविवा सपयेत भगवत्कृपा प्राप्तयता मुक्तपुत्रपाणा समागमस्तद्धैव लभ्येत, तथापि भगन्
गच्छतु सरधारममम् । तत्र श्रूयते तुलसीदासनामैकं पवित्रसाधु । स कदाचित् करिष्यति
सफला भवतो वाढाम् ।

मुकुन्ददास सार ययौ सरधारममम् । तुलसीदास मिलिवा तपाविष्य चावलोक्य
तत्सनिधाववा सीन् । तुलसीदासचित्तमपि मुकुन्ददासरूपेण गुणैश्च मुग्धमभूत् । ततस्तं निना-
सयामास स्वसमीप एव, प्रददौ च तस्मै स्वाश्रमस्य महत्पदवीम् । अथो तसमये श्रीमदु-
द्धवावतार स्वामी श्रीरामानन्द प्रदेशपर्यटनं कुर्वन्नाजगाम तत्र कतिभिर्दिवसैः । रामानन्दस्वामिना
दर्शनमुपदेशश्रवणं च कृ वा मुकुन्ददासस्यानौकिकमेव तं प्रत्यार्कष्य सपपद्यत, यत शुद्धसा
धुता प्रमुच्य च तस्मिन्नेवाद्यत तदा । तुलसीदासस्तदेतञ्चात्रा मतातरजयद्वेषभावतो
मुकुन्ददासोपरि निवेशयामास निरोधरूपमङ्गुलम्, तथा तथा मुकुन्ददासस्य रामानन्दस्वामिस-
मीपनिवासेऽडास्तीति तीव्रं सम्भूत् तेन तं सर्वाङ्गिनीं प्रार्थनाञ्चपि रामानन्दस्वामिपुरतोऽप्रा-
प्यत्, परं रामानन्दस्वामिभिरिदमेवोक्तम्—तुलसीदासस्य दुःखं द्वेषधं प्रोद्धवतीति नागन्व्य
भवता म समीपे । भगतोर्गुरुशिष्ययो वलेशोपाधिरस्मभ्यं न रोचते । रामानन्दस्वामिनामेतदा-
ज्ञया मुकुन्ददासस्यातीतं हृदयापातो बभूव परं येन प्राप्त्यो जीवनयज्ञं स कथं निरूप्येत्
रामानन्दसदृक्मुमुक्षुरमृतसमा वाणी कथं न श्रूयेत् गृहपथादभागेऽतिशयसङ्कटरप्याया (ननेत्रो)
समुपविश्य राज्ञो वर्येण मेघशरा शिरसि प्रतोप्यापि रामानन्दस्याप्युपदेशं शुश्राव स । एक-
स्मिन् दिवसे तलारसेगं चौर इति बुद्ध्या मुकुन्ददासो ध्रियत स्म । प्रश्रुत्वा पर्ययं मुकुन्ददासी

यसमुक्तधर्मजिज्ञासा सर्वत्र प्रसिद्धाऽभूत्, तदिदमुपश्रुत्य तुलसीदासोऽतीवात्तवान् द्वेपं रामानंदस्वामिनं प्रति । रामानंदस्वाम्यपि तमेतमुपाधिं दूरीकर्तुं निर्जगाम प्रामाण्यम् । मुकुन्ददासस्तु तदेतत् कर्णगोचरीकृत्य सुतरामंतव्ययामापन्नवान् । तेन निरीक्षिता तुलसीदासस्य स्वार्थबुद्धिं स्वं प्रति । तन्मुक्तेरुपायं च मार्गयामास स । तुलसीदासः कृपण आसौदित्येतद् ज्ञातवान् मुकुन्ददासः । ततस्तेनाश्रमादीयमानं सदाव्रतदानमतिशयोदायिगं दातुमारब्धम् । तदेतत् तुलसीदासाय नारोचत । तेन सूचितमपि मुकुन्ददासस्य सक्तेष्वपूर्वकं सदाव्रतदानं कर्तुम् । तथापि मुकुन्ददासः परोपकाराय यथापूर्वमेव सदाव्रतदानमक्रापीदित्येतसोर्दुर्दैवैर्नैराश-
कनोत् तुलसीदासः । स तं निष्कासयामासाश्रमात् । मुकुन्ददासस्य तु खेष्टापत्तिरेवापघत । तेन तुलसीदाससविधे लिखिताऽनुजा छेदयामास, अमुच्यत चैवम् । ततस्तु निष्पाद्यैवं स्वकीयं हेतुं निर्णयं च सत्वरं रामानंदमिलन्मुकुन्ददासः । दंडवत् प्रणम्य स्वामिनं शिष्यीकर्तुं च प्रार्थयामास । परं शिष्यत्वं किं मुखेन लभ्यते ? तदीया पात्रतां परीक्षितुं रामानंदस्वामी आज्ञापयामासैवम्—यदि चेच्छिष्यवमिष्यते तर्हि नो भक्तस्य मूलभाईयाख्यस्य लाङ्गलार्कणं कर्तव्यमिति । संसारविषयकस्तीव्रवैराग्यो यद्यप्यवर्ततेव परं सद्गुरुकृपाज्ञानवान् मनुष्यः कथं चान्येत ? मुकुन्ददासः स्वामिनामाज्ञां शिरसि धृत्वा कृपिकारस्थूलबाणि सानंदं परिधाय लागलप्राहं निरगात् । तदा तन्मुखोपरि ग्लानिजन्यश्यामतास्थाने प्रत्युत्पन्नदल्हयं प्रादुरासन् । रामानंदस्वामिनि परीक्ष्य सम्यग् विज्ञातं यन्मुकुन्ददास्य दासत्वं सयमेवेति । ततस्तं स्थापयामास स्वसमीपे, वैधीयाम्रामे च वैष्णवां दीक्षामर्षयिचा मुक्तानदेति नाम निर्धारितम् । सद्गुरुकृपया मुक्तानदस्वामी चिरेप्सिता निष्कामसिद्धिं परमसाधुता चासादितवान् । प्रतिदिनमवर्तत तदीयं प्रतापम् । नैकान् मुमुक्षून् स कृतवान् निष्कामिनः । तदनन्तरं रामानंदस्वामिना साधुदुर्गहंतपदवीमवाप्य गुरूपदेशतः पुनर्भगवद्भक्तिं रामानंदस्वामिनामेव भाविकथनानुसारेण प्रकटप्रभुसमागमं प्रतीक्षितवान् ।

अथ विक्रममहाराजस्य षट्षाब्दादधिकाष्टादशशताब्द्यां श्रावणमासस्य कृष्णपट्टीप्रभातं सौराष्ट्रप्रतीयोजनप्रामस्याप्रतिमं सुप्रतापमभूत् । तदा तत्रालौकिकं मूर्त्य उदैति स्म, भायिस्वध-
कारनिवृत्तिपूर्वकं तत्र दिव्यं तेजः प्रादुर्भवति स्म । रामानंदस्वामिना गुरूपदायस्तान् तत्र पञ्चाशत् सन्साधनो रामानंदस्वामिनामाजया स्थितः पुनर्भवति स्म । तदा श्रीरामानंदस्वामिनो भुजंगनगरे निवासमकार्षुः । सर्वस्यां साधुमंडल्यां नियन्मणिं प्रवृत्तायां मुग्धनंदनामैकं साधुं रणदशरूपदेशीयमेकं ब्रह्मचारिणं नीलकण्ठमिधं तपस्विनं सहानीय तस्थानं प्रयानयामाम । ब्रह्मचारिणस्तपस्विवेद्यमन्याकार्ष्यां तेजस्विमूर्तिं चारुलोम्यं सर्वमाधुमनास्याष्टाशयभन् । मुक्तानदस्वामी सादरं समर्प्यासनं निवेशयामाम तं समुचित आसनम् । परस्परं प्रार्थमर्त्तिं वार्तां

कृत्वा साधूना सिद्धातमवगतुं नीलकण्ठब्रह्मचारी जीवेश्वरमायाब्रह्मपरब्रह्मसबन्धिनो विविधान् प्रश्नान् करोति स्म । मुक्तानन्दस्वामी निरभिमानतया सरलभावेन च तत्स्वरूपाणि कथयाव- भूव । ब्रह्मचारिणा सतोपपूर्वकं तदश्रावि, साधूना साधुता सम्यग्विज्ञानं च विलोक्य विनयपुर- सरतदाग्रहेण तत्र स्थितिश्चाकारि । प्रतिदिनं ब्रह्मचारिसमागमेन साधनोऽधिकाधिकानन्देन सह ब्रह्मविद्या समासेदु । सर्वेषामपि स्वामाविको गुरुभावो ब्रह्मचारिण प्रति बन्धते स्म तथापि ब्रह्मचारी स्वयमेव शिष्यभाषमनुरुध्यते स्म । मुक्तानन्दः स्वामी यद्यपि महत्पदवीमारूढरत थापि ब्रह्मचारिसमूचनानि नम्रभावेनागीकृतवान् । भगवत्कथादिप्रसंगेषु श्रोतृगणसमा प्रथमेवोपविशेदित्येता ब्रह्मचारीच्छा स्वीकृत्य परंपराप्राप्तमपि प्रणालिका बुद्धिपूर्वकमेव संयत्त वान् । एतेन रामानन्दस्वामिना केचनानुगामिनाश्चिरतनरूढचञ्चलवनमेव श्रेयस्करमित्यवलम्ब्य सम- त्वभावं पृथग्गच्छान् चक्रुः । इत्येतमुपाधिमपि विपश्य मुक्तानन्दस्वामी सप्रदायविशुद्धार्थं स-य- मार्गमूरीकृतवान् । इत्येवमनेकरीत्या नीलकण्ठब्रह्मचारिणमनुसृत्य मुक्तानन्दस्वामी स्वकीयमहत्- पदवीमानस्य समतायाश्च परित्यागरूपामतिदुष्करामाहुतिं हुतवान् जीवनयज्ञे । किंच तयोरुभयो- र्मन्य ईदृशो गाढस्नेहोऽब्र-यत येन ताम्या सरत्पोऽपि कृतोऽमूर्ध्वं यद् रामानन्दस्वामी चेदनुजा दास्यति तर्हि आवाभ्यामुभाभ्यामपि वने गच्छेत्तपश्चरणं कर्तव्यमिति । स्व-पसमयेनैव रामा- नन्दस्वामिभि सह ब्रह्मचारिनीलकण्ठस्य समागमोऽभूत् । त समयत एव रामानन्दस्वामिभि शिष्यवर्गं संसूचित-य वय प्रतीक्षामहे सोऽयमागत एव । तत श्रीस्वामिभिरिक्कस्मिन्नेव वर्षे ब्रह्मचारिण दीक्षयित्वा सहजानन्देति नाम निर्धारितम् । स्वकीयमाचार्यपदमपि तस्मै प्रद- त्तम् । मुक्तानन्दसदृश सर्वसाधुगुणसंपन्नं चिरतन श्रौढवयस्क महतीभूतमपि शिष्य परि यय नवीनम-पवयस्क शिष्यं श्रीसहजानन्दस्वामिनमाचार्यपदे स्थापितवान् । तदेतत् बहुशिष्येभ्यो नारोचत । मुक्तानन्दसमकालीना केचनाचार्यपदमपेक्षमाणा ईर्ष्यां सरासूयामिराता ता । ताह ग्विधानामप्रणी रघुनाथदासो द्वेषभावत फतिचन साधून् नी वा पृथग्गमनमपि कृतवान् । सत्यप्येवं रामानन्दस्वामिनामाचार्यस्थानार्हं श्रीमुक्तानन्दस्वामी तु सहजानन्दस्वामिना योग्यतामाकलय्य प्रसन्नीभवन् । सहजानन्दपात्रता स्वस्मादधिकेति योग्यविचारं सयभावमनु सृत्य नैव तयाज । इत्येवमीर्ष्यां सरासूयादोषाणा महानुतिं मुक्तानन्दस्वामी प्रदत्तवान् स्वजीवनयज्ञे ।

आचार्यपदारोहानन्तरं सहजानन्दस्वामिना प्रताप समाधिप्रसृतिद्वाराऽधिष्ठितं नं वर्धत स्म । येन च चिरंतना नवीनाधानके शिष्यास्तं प्रभुमवधार्य तदीय भजन स्मरणं च कर्तुं समासजन् । देशा तरे आस्यन् मुक्तानन्दस्वामी यदेमा वार्तामशृणोन् तदा तच्चिन्तमपि भा तम- भूत् । नैकविधा शक्रस्तच्चिन्तमदूयत । विना हेतु स्वकीयमहत्त्वं वर्धयतस्ति तेन ज्ञानम् ।

प्रत्यक्षं गत्वा स मयोपालंमनीयः, इत्येवं निर्धार्य प्रतिग्रामं पर्यटन् यत्राभूत् सहजानन्दस्वामी तस्मिन् ग्रामे समाजगाम मुक्तानन्दस्वामी । समाधिसंबन्धे स्वकीयामश्रद्धां निषेदयामास, तत्समर्थने च भारपूर्वकमिदं वभाषे यत् समाधिरूपं वस्तु महतां योगिनामपि दुर्लभम् । तदिदं यस्य कस्यापि संभवेदित्यं मिथ्या वार्ता नैव कर्तुं योग्येति । मुक्तानन्दस्वामी यस्यां सभायां निषण्णः सन्निमां वार्तामकृतं तस्यामेव सभायामुपविष्टस्य कस्यचित् साधोः श्रीसहजानन्दसमीहया सत्वरं समाधिः समपद्यत । सहजानन्दस्वामो तु किञ्चिदपि प्रत्युत्तरान्तरमकृत्वा सविनयमिदं निषेदयामास मुक्तानन्दस्वामिनां पुरतः—स्वामिन् ! अस्यैव साधोः समाधिरभूत् ; तदस्य नाहंप्राणान् निरीक्षतु भवान् । मुक्तानन्दस्वामो तु स्तन्वीभूय तन्नाडोप्राणान् निरैक्षिष्ट समाधिलक्षणां न्यपि जानाति स्म । अल्पसमयानन्तरमेव स साधुर्जाग्रदवस्थां प्राप्तः सन् समाधिस्थितेर्वर्णनमपि करोति स्म । अवदच्च यथा—श्रीसहजानन्दसेवायां रामानन्दस्वामी मया दृष्टः । तेन च संदिग्धमपीदम्—श्री सहजानन्दः स्वयं भगवानेव । मुक्तानन्दस्वामी च वाच्य एवं यत् कथमत्र शंके ? । एतददभुतघटनाया अस्वीकारः कथं क्रियेत ? तत्सहयोगे च प्रभुरेवायमित्यपि कथं मन्येत ? इत्यस्यां स्थितौ मुक्तानन्दोऽतीव मोहं प्राप्तः । मोहावेशवैवश्येन खिन्न औदासीन्यमावहन् सर्वैः सह स्नानार्थमगच्छत् । शौचक्रियायै पलाशवृक्षप्रदामध्ये विचारमग्न एव प्रतिष्ठमानो मुक्तानन्दस्वामी सहस्रैव तेजसो महासमूहं दृष्टवान्, तत्रैकां मनोहरमूर्तिं च ददर्श । सावधानं निरीक्षमाणः स्वकीयं सदगुरुं रामानन्दस्वामिनमेव विलोकयामास । झटिति सहर्षं धावन् तच्चरणयोराल्लोलैः । कंठश्चापि प्रेमगद्गदः समपद्यत । रामानन्दस्वामी कथयामास—मुक्तानन्द ! मया कथितपूर्वमेवेदं यत् किल वयं हमरुवादका एव केवलम् । नाटकसूत्रधारस्तु पश्चाद्देवागमिष्यतीति । तदिदं विस्मृतं किम् ? । अधुना तु स आगत एव वर्तते । भवतः संशयः कथं न निवर्तते ? श्री सहजानन्दस्वामी स्वयं भगवानेव । अहं तु तस्य सेवकः । तस्मात् तं दृढमाश्रय । सर्वसंशयं परित्यज । इतीदं कथयित्वा रामानन्दस्वामी बभूवादस्यः ।

मुक्तानन्दस्वामिनामन्त करणमथ सुतरां निःसंदिग्धमभवत् । तदभंगे निरुद्धं पय इव तत्संशयच्छेदे मुक्तानन्दस्वामिनां प्रेम श्रीसहजानन्दं प्रति बद्धेयमात् । महिमपूर्वकमुपेदे स्वतीव पूज्यबुद्धिः । स्वयमेवारण्ये श्रुत्वा पुष्पोच्चयं च कृत्वा प्रथितवान् स पुष्पाणां हारम् । सहर्षं प्रसन्नवदनपुरःसरं च प्रतिन्यवर्तत । स्नानस्थले समागन्यातिशयेनादरतो लुल्लेठ श्रीसहजानन्दप्रभोश्चरणारविदयोः । रवप्रथितहारं च परिधाप्य सदैव यथाचे स्वापराभक्षाम् । भगवान् श्रीसहजानन्दोऽपि सप्रेम सादरं च सात्वयामास । इत्येवं निश्चयतो महाविघ्नोभूतसंशयस्याहुतिमर्पयित्वा मुक्तानन्दस्वामी जीवनयज्ञस्य भव्यतां वर्धयित्वा सहजानन्दस्वामिनामनन्यं शिष्यभावमासेदिवान् ।

क्षिप्रा मह्यं तु नैव कल्प्यते, अत एवाह नैव भोक्ष्ये । ब्राह्मणस्तु निशम्य तत् खि नोऽभूत् । मुक्तानन्दस्वामी विचारितवान्—एतादृशोऽस्मिन् समये आ मानन्दस्वामिनोऽयं विरोधो न गरीयान् । यद्यप्याज्ञापालनरीत्या तु विरोधोऽयं युज्यत एव । क्षिप्राया घृतस्य किञ्चिदशस्तु मिलित एवेति नियमवत्ता तु नैव भोक्तुं युज्यते (पर देशे काले च विचार्यमाणे भोजयितृब्राह्मणोपरि भोक्तृसाधूना चोपरि) मुक्तानन्दस्वामी दयादोऽभूत् । तेन व्यचार्यत—सर्वेऽपि साधवो नियमधारिणः सन्ति । यदि चेद्दहमुत्थास्यामि तर्हिमि सर्वसाधवोऽप्युत्थास्यन्त्येवंति सर्वेषां चतुर्थ उपरासो भविष्यतीति । अन्यच्च श्रद्धालोर्ब्राह्मणस्य पात्रोऽपि व्यर्थो भविष्यति, नैतावदेव परमेतादृक्साधूना निर्गुणं च चेतस्य हृदये समागमिष्यति तर्हि नैव भावि तज्जीवस्य कल्याणम्, अपि च घृतमपि साधुनिमित्तं तु नैवाक्षेपि, केवलं देवैर्नैवाहितमेव तत् प्रसादनिमित्तेन सर्वभोजने मिलितमस्ति । तस्माद् यद् भावि तद् भवतु, परमस्मिन् काले तु पक्तेरुत्थानं नैव युक्तम् । नियमभगजन्वपातकं चेत् प्राप्स्यते तर्हि भगवत्समक्ष क्षमायाचनपूर्वकं प्रायश्चित्तमादास्ये, परमस्य ब्राह्मणस्य साधूनां च ब्रह्मोऽनिष्ट एवेति विचार्य मुक्तानन्दस्वामी बोधयामास स्वामिनमा मानन्दम्, परं स तु सैनिकवत् केवलमाज्ञापालकमेव धारयामासेति भोक्तुं नैव नियमवान् । तदा तत्परित्यागं कृत्वाऽपि मुक्तानन्दस्वामी साधून् प्रति बभाषे—सत ! यथेष्टं कुरुत भोजनम् । अहमपि भवद्भिः सहैव भोजनं करोमि । इत्येवमाज्ञया सर्वेऽपि संतो भोजनमनारब्धुः । ब्राह्मणोऽपि प्रससाद ।

ततश्च यदा सर्वं तत् साधुमण्डलं सहादाय मुक्तानन्दस्वामी प्रतिनिवृत्त्य भगवत्समीपमागतवान् तदा स्वकृताज्ञालोपनिमित्तं क्षमा याचितवान् नम्रभावेन, प्रशशंस चामानन्दस्वामिना नियमपालनमहत्त्वम्, परं श्रीभगवोस्तु मुक्तानन्दस्वामिनामेव प्रशंसा कृत्वाऽऽमानन्दस्वामिनमुपालब्धवान्, कथितवोधैतत्—अयं मुक्तानन्दस्वामी मम साधूनां स सगिनां च सूक्ष्मदृष्ट्या रक्षणं करोतीति 'सत्सगमाता' वर्तते, तत्कृतेन चाल्मतीं प्रसीदामि । इत्येवरीत्या मुक्तानन्दस्वामी सत्सगरक्षणं सावधानतया करोति स्म । भगवदाज्ञामनुसृत्य वरतालादिवहुस्थलेषु सत्सगप्रवृत्तिरकार्यत तेन । तदीयमधुरोपदेशप्रभावतो नैके जना भगवदाश्रिता सत्सगिनश्च भवन्ति संप्रदायोऽपि वितस्तारः ।

एकदा केचनेर्ष्यालवो जना वडोदरामहाराजश्रीमत्सयानीराजसमीपं गत्वा स्वामिनारायणीयोद्धवसंप्रदायमुपाटयितुं योजनामरीरचन् । तत्र च निर्णयमिममकारयन् यद् वेदाताचार्यान् आश्लिष्येष्टौध्वानाय तै सह आश्लाय कृत्वा स्वामिनारायणीया स्वकीय संप्रदायशास्त्रसमत् निर्णयन्तु, अन्यथा ते वडोदराराये प्रवेशं नैव कल्प्यत इति । एतन्निर्णयप्रकाशिकाऽऽमरणपत्रिका भगवद्द्वीस्वामिनारायणोपरि समागताऽभूत् । तेन च भगवता तत्र

सभाया गतु मुक्तान्दस्वामो यदाऽऽदिष्टस्तदा व्यङ्गि तेन यद् भगवन् ! विद्वद्भि सह
 स्पर्द्धाया सस्कृतविद्याया अपेक्षाऽऽस्यमेव भवति, ता तद् नैव सम्यग् जानामि' । प्रभुस्तुवान्
 यथेष्ट गच्छतु भवान् । अहमत्र भवति स्थिता वदिष्यामी याज्ञाया श्रद्धायाश्च बलेन मुक्तान
 दस्वामी बटोदरामहाराजसभाया योग्यसमये संप्राप्त । रायलक्ष्मीविपुलाङ्गरमये धुरधराणा
 मपि ससारप्रचक्राताना षडिताना महासभाया परमसाधुताया प्रयत्नमूर्ति श्रीमुक्तानद
 स्वामी विलक्षण एवादीप्यत । जगत कर्तुर्वर्णपत्रत्रिणा मये मानससरसो रानहस इव
 व्यराजस्त स्वामी । रागद्वेषप्रेरितैर्विद्विस्नेके ऋष्टप्रश्ना पृष्टव्या इति प्रथमत एव निर्धारित-
 मासीत्, परतु परमभाष्यतत्परमस्य प्रतिनिधेरिव श्रीमुक्तानदस्वामिनोऽलौकिकप्रभावाकातमन
 रक्ताना तेषा सरल्पा शैथिल्यमात्रहन्, येन च प्रश्नपृच्छाया समये समागते 'च पृच्छ, च
 पृच्छेति परस्पर प्रवदद्भिरितै केचन सामाया एव प्रश्ना क्रियते स्म, येषा प्रयुक्तराणि
 मुक्तानदस्वामिना भगवत् श्रीस्वामिनारायणस्य स्मरण कृता प्रदीयत । ता युक्तराणीयति
 स्पष्टानि सरलानि यथार्हमधुरवाणीप्रथितानि चाभवन् येन विदुषा मुखानि मुद्रितायेव
 जातानीति सभायामुदघोष्यत स्वामिनारायणीयविजयनिनाद ।

भगवता श्रीस्वामिनारायणेन मुक्तानदस्वामिनामेतदाज्ञापितमासीद् यद्—भवता यावज्जीव
 सांप्रदायिकप्रणेतृत्वनमेव कार्यम् । एतदाज्ञा राजयश्मसदृभयक्रूररोगप्रस्तेनापि मृत्युदशा-
 पर्यन्तमेव पालयानभूवे तेनातिदृढतया । मुक्तानदस्वामिभि सस्कृतभाषाया सप्त प्रथा
 प्राकृतभाषाया च त्रयोविंशतिप्रथा अप्रथ्यत (येषा गणना पुरस्तादेव दर्शयिष्यते) । तेषा
 वाचि लेखनेषु या चादभुततम माधुर्यं च सारल्य वर्तते स्म । येन च निष्कामभावेन स्वकीय
 सर्वेष्टमपि भगवत्समर्पणीकृत तस्य भक्तिभाववर्णनं तु किं क्रियेत ? तदप्रयेषु प्रतिशब्द स
 प्रकाशते ।

मुक्तानदस्वामिना कविता यादृशी सरला तादृश्येव मर्मस्फुराव वर्तते । स्त्रीवर्गसाहि ये
 तस्या अनर्घो विभाग । लग्नप्रसंगे परस्परमाक्रोशकारीणि बीभसगीतानि यदाऽश्रूयत भगवता
 तदा सद्यस्तेव गीतविषय लक्ष्योक्तय सांप्रदायिकरुक्मय आज्ञापिता यद्—अस्माक हरिभक्तेषु
 यानि गीतायधुना गीयते तानि बीभस्तायश्रान्याणि च सतीनि तेषा स्थाने सुमधुराणि सुदराणि
 गीतानि यथा गीयेरन् तथा तानि रम्यताम्, क्रियता च प्रचार । एतद्भगवदाज्ञानुसारेण
 बहुभि कविभिर्लप्रगीतेषु लग्नविषयवसिकता सौंदर्यं च सुरक्षित कृत्वा भगवदवतारकथाना
 माध्यामिकविषयाणा च समावेशनपूर्वक सुललितगीतानि विरच्य प्रचारणमकारि यत्र
 श्रीमुक्तानदस्वामिकृतो रुक्मिणीविवाह सुप्रसिद्ध । स विवाहो यदा गीयते तदा प्रयत्नानु-
 मयत इव रुक्मिणीविवाह । तसंबन्धिभावपूर्णपक्तय सर्वसमाजे सावश्रित्य रज्जु सम
 पत यथा—

“दूर घणी द्वारामति रहो लग्न वचे दिन एक ।
 अंतर्जामी आवजो राखजो मारी टेक ॥
 जो नहि आवो जदुपति तो तजीश मारा प्राण ।
 एवामां द्विज आवीयो जेम् आवे रामनुं वाण ॥
 माधवपुरनो मांडवो आवे जादवकुलनी जान ।
 परणे राणी रुक्मणी वर वाछित श्रीभगवान् ” ॥

स्नेहस्य सरित इव श्रीउद्ववगीताया एव वाचनेन मुक्तानन्दस्वामिन कवित्वासामर्थ्यं ज्ञातुं शक्यते । एतत्प्रकारकं साहित्यं तेन संप्रदाये सुबहु समर्पितं विद्यते । मुक्तानन्दस्वामिभिः श्रीमत्स्वामिनारायणीयचरितानि दृग्विषयीकृत्य परमदासत्वभावेन यान्यगीयन्त तदास्वाद-महानन्दस्तु तदभोगिनामेव सुविदितः ।

मुक्तानन्दस्वामिना पूर्वाश्रमभगिनी धनबाईनाम्नी तदुपरि पूर्वाश्रमत एव निरतिशयं प्रेम धारयति स्म । आतृभगिनीस्नेहो यद्यपि स्वाभाविक परमिष्य भगिनी तु आतुरुपरि सुतरा लोकातिशायि प्रेमाविरफरोत् । आतृदर्शने विना व्याकुलतामभजत् सा । यदा आता ससार-त्याग कृतवान् तदा पक्षविहीना पक्षिणीव आतृविहीना साऽतीव खेदमवाप्नुवाना ससारमार्गे-ऽवर्तत । तथा मुक्तानन्दस्वामिन पुन संसारिणं कर्तुं बहुश प्रयत्ना कृता आसन् पर मुक्तानन्दस्वामिना वैराग्यं साधारणं नाभूत् । तत एव नैव त्यक्तवान् ध्यागिमार्गं स । यदि तत्स्थाने मुक्तानन्दस्वामिसदृक्प्रबलवैराग्यवती व्यक्तिश्चेन्नाभविष्यत् तर्हि तु नि संशयमेव भगिनीप्रेमपूराकर्पणेन ससारग्रवाहेऽपतिष्यदेव । धनबाई स्वआतृसमा-कर्पणयत्नेषु कृतेष्वपि यदा नैष्कल्यमापेदे तदा आतृस्वीकृतमार्गमेव वागीकृतयती सा । आत्मन कल्याणमार्गो आत्रा स्वीकृत इति मयाऽपि स एवागीकर्तव्य इति निश्चित्य समाजमुधी सा भगवत्स्वामिनारायणसमीपे, निवेदितवती चेदम्—‘भगवन् ! अहमपि कल्याणाभिलाषिणीति भगवान् मुक्तानन्दस्वामिनमाज्ञापयतु महामुपदेशदानं कर्तुम् । तदुपदिष्टमार्गमहमाश्रयिष्ये, तदुक्तं चापि स्वीकुरिष्ये । तन्मुखवाणीश्रवणे मम तीव्रा समी-हा । भगवताऽभाणि—‘अस्माकं साधवः स्त्रीभि सह नैव संबद्ध्यन्ते तथापि भक्त्या इमा कल्याणसमीहा ज्ञात्वा वयमाज्ञापयाम—यत्र सभाया मुक्तानन्दस्वामी उपदेशं कुर्यात् तत्र भवती जवनिकाऽ-तर्हिता शृणोतु तदुपदेशम् । मुक्तानन्दस्वामिनमपि आज्ञा करिष्यामो वय येन स भक्त्या उपदेशप्रापणो वार्ता करिष्यतीति ।

मुक्तानन्दस्वामिनेदं ज्ञात तदा भगवान् व्यर्जपि यथा भगवन् । इत्येव साधुनियमपालनं मम न भविष्यतीति स्त्रियमुदित्य मया कथं क्रियेतोपदेश । तस्मादपि भगवान् करोति कृपा तर्हि

स्वीकरोतु भगवता प्रार्थनाम् । अहमुपदेशपदानि स्वीगामुपयोगीनि विरच्य भगवत्तमर्पयामि ।
तान्यर्पयतु भगवान् तस्यै । तत्पदेषु तदनुकूल सर्वमपि समाविश्यते । एतःप्रार्थनायामूरीकृताया
भगवता मुक्तानन्दस्वामी विरचितग्रन्थानि पदानि श्रेष्ठतया प्रसिद्धानि—

“मोहनने गमवाने इच्छो माननि,
स्वामो सर्वे जूठी मननी टेक जो;
पतिप्रतानो धर्म अचल करी पालजो,
रहेजो हरिचरणे अउला थइ छेक जो;
सांभळ बेनी हरि रीझ्यानी रीतढी,
मोहनवरने मान संवाथे बेर जो;
साधन सर्वे मान वगाडे पलविपे,
जेम भलीयुं पय सारुमा अहिसेर जो.”

इत्येवविधानि बहूनि काव्यानि रचितवान् स्वामी ।

एकदा ब्रह्मानन्दस्वामिसुत्तानन्दस्वामिनावुपदेशाननाय विचरन्तावाज्जगत्तुरेकरिमन् ग्रामे ।
तत्र सत्संगस्यातिशयद्वेषभागेक साधुज्ञातवानिदम् । तेन कपट मनसि कृत्य स्वामिनावाहृतौ
स्थनिवासस्थले । स्वामिनापि सरलस्वभावौ प्रेमातिरिक्तमजानानौ तत्रागच्छताम् । शाठ्यभाह
स साधुः सम्मानपूर्वकमेकस्मिन्नपवरके निवेशयामास तावासनोपरि । तदनंतर तेन दुष्टेन
सदपदरंजित्वापिपिपाय द्वाप्यतर्निरुद्धौ, कथितौ चेद यत्—युवा द्वापि स्वामिनारायणसंप्रदाय-
महत्तराविति द्वयोरपि युवयोर्नासारुण्येऽस्त्यते मयाव । इत्येव कथयित्वा स्वाश्रमद्वाराणि पिपाय
शस्त्रघर्षणं कर्तुं निपण्वान् स ।

अपवरनिरुद्धो ब्रह्मानन्दस्वामी हास्यपूर्वकमुवाच मुक्तानन्दस्वामिनम्—‘स्वामिन् ! साधुना
तु दौष्ट्यं कृतम्, नासारुण्येऽदन तु नैव भयन्नरकम्, परमोच्छिदस्तु निष्कर्मणामेव जगति
युज्यते । अस्माकं नासारुण्येऽदं विलोक्य जना संप्रदायस्य निंदा करिष्यतीति तु सहम् ।
मुक्तानन्दस्वामी खेदरहित एव प्रतिजगाद—कर्ता हर्ता च भगवानेव । भगवत्कृतमनुमन्तन्यमेव ।
किंच जन्मातरेषु जीवितानेन दुष्टपरिणामेन सुगुह्यो नासारुण्येऽदं अनुभवं. कृतो भविष्यतीति
जन्मयस्मिन्नपि भगवन्निर्मितं तदनुभवं युज्यत एव । लोका यथारुचि जन्मन्तु नाम । तत्र
कथमस्मामि खेदं कार्यः ?’

अथ तस्मिन्नेव समये तदग्रामीणो जतजातीयो राघवजीनामा दृढो बलिष्ठश्च पुन्यस्त सा-
धुस्थानसमीपत कार्यप्रसंगेन निरगच्छत् । तेन ‘जयत सीतारामौ’ इति कथनपूर्वकं स
साधु पृष्ठ — ‘भगवन्’ किं क्रियते ? साधुस्तु साधिसानं प्रत्यग्राणीत्—स्वामिनारायणीयौ

महत्तमौ मुंडकौ हस्तगोचरमागताविति तयोर्नासाकर्णच्छेदार्थं शल्यघर्षणं करोमि । तच्छ्रुत्वा जतराघवजी जगाद—आश्रमद्वारमुद्घाटयत, द्रष्टुमीहे तावहमपि । साधुनोक्तम्—एतरिभ्यः समये द्वारं नैवोद्घाटयिष्यते । गच्छत यूय स्वकीयमार्गम् । स जतपुरुष उग्र आसीत् । तेन तु तत्साधुवचनं श्रुत्वा सन्तोषः तदाश्रममित्रिरुदलंभ्यत, प्रविश्य चान्तरतत्साधोर्प्रीतिं च गृहीत्वा तेन घृप्यमाणं शल्यमाच्छिद्यत, अपवरकद्वारं चोद्घाटय द्वावपि स्वामिनौ बहिरानयत् । तदा मुक्तानं दस्वामिना जगदे—पश्यत, भगवान् समायात साहाय्यार्थम् । अन्यतश्च स दुष्टसाधु कोलहलपूर्वकमौदत्यमकरोत्, परं जतपुरुषेण स्पष्टमेवोच्यत—रे ! अलमलमतिदोष्येन, अहमस्मि जतजातीय इति विदितं ते; जहिहि दुष्टतामन्यथा तत्फलमधुनैव समापतिष्यति । मत्समक्षमे- तादृक्साधुपुरुषयोर्नासाकर्णच्छेदः कर्तुमशक्य एव । इत्येव कथयित्वा स जतपुरुषो मुक्तानंद- ब्रह्मानंदस्वामिनौ ग्रामसोमाप्यत रक्षणायान्वगच्छत् ।

मुक्तानंदस्वामिना सत्पौरुषं साधुतां च ज्ञातुमयमेक एव प्रसंगः पूर्तिकरः । स्वयं बार्ह- क्यभाक् क्षयरोगप्रस्तशरीरस्थाभवदित्यशक्तावस्थायामाक्षिप्रामेव प्रतिदिनं भुक्तवान् । तत्सेवा- यामेकं साधुर्नियुक्त आसीत् । स्नानादिका क्षिप्रापाकादिकां च सेवाक्रियामकरोत् सः, परं स सेवकसाधुर्नूतन आसीत्, सेवामहिमानमपि नाज्ञासीत् । तत्स्वभावात्थापि सर्वत्रिषये दुर्लक्ष्यमागजनि । तेन च स्वामिसेवायामपि लक्ष्यराहित्येन तद्वर्तनं नैवासीत् सम्यक् । तदीदृक्स्वभावेन स्वामिनां प्रतिक्षणं क्लेशसहनमासीत् । यद्यपि स्वामिनः प्रति सर्वपरमहंसानां हरिभक्तानां च परमगुरुभावोऽर्जतेति सर्वेऽपि स्वाम्याज्ञापालनाय तत्परा एवासन् तथापि स्वामिनस्तु किंचिद्विदपि समये तं सेवकं प्रति नैव प्रादर्शयत् स्वकीयामरचिमसंतोषं वा । तर्हि उपालम्भस्य तु का कथा । सत्यप्येवं तस्य साधो प्रकृतिस्तु प्रतिदिनमभिकाधिकं दुर्लक्ष्यकथजनि । स्वामिनः स्वभावस्तु सुतरां दयालुरासीत् । अमन्यतैव ते—सत्संगेऽस्मिन् ये सगागच्छन्ति तेषां तु भाग्यातिशयः । सत्संगमाश्रितस्य प्रकृतिदुष्टस्यापि संपत्स्यते श्रेयः । सत्संगाश्रितः कथंचनापि तद्भ्रष्टो न भवेत् तर्हि वरम् । इत्येवविधविचारैः सर्वसाधुषु समग्रहरिभक्तेषु च नित्यममृतसमाना प्रेमदृष्टिरेवास्तं स्वामिनाम् । केषांचिदपि प्रकृतिदोषान् नैव ते निगीक्षते स्म । यथाशक्ति सर्वेषां सुधारणायैवायतन्त । स्वसेवकस्य दुष्टप्रकृतिं दृष्ट्वा स्वामी दयार्द्रः सन् विचारितवान् यत् साधुरस्य निरक्षरोऽस्तीति चेत् किंचिदप्ययनं करोति तर्हि तदबुद्धिं किंचिज्ज्ञानवती स्यात्; तथा च सति शोभनप्रकृतिस्वभावेन तस्य कल्याणमपि भविष्यतीति निर्धार्य स्वामी नित्यानंदस्वामिनमुक्तवान्—भवद्भिरस्य साधु किंचित् पाठनीयं इति । नित्यानंदस्वामिनाऽपि तामाज्ञां सादरं स्वीकृत्य नित्यं त्वया षडनायागतन्यमिति ॥ साधुरक्तः । तदनंतरं तस्य साधोरेष्य-यथनमितरविद्यार्थिभिः सममारब्धमभूत् । साधोद्विज-

भ्यासे विलग्न सत् स्वामिन सेवाया तु प्रयुत प्रमत्तममृत । तसेवाया तेन यथा तथा कर्तुमारब्धम् । नैतावदेव पर स्वामिनोऽर्थे क्षिप्रापचनमपि क्षिप्रानिरीक्षणमवृत्तैव कृतवान् स । अशक्तोऽपि स्वामी स्वयमेव स्वहस्तेन गृहीत्वा भोजन करोति स्म । परंतु क्षिप्रा तु कर्कर-प्रायेव समपद्यतेति स्वामी भोक्तुमपि नैव प्राभवत् । यत् किंचिदेव भुक्त्वा प्रत्यहमुत्तिष्ठति स्म । प्रतिदिनमेव जायमानोऽपि स्वामिना मुखोपरि मनागप्यसतोषचिह्नं नैव दृश्यते स्म । प्रयुत तत्साधोर्हितचित्तनमेव स्वयं करोति । एकदा स्वामी स्वयमेव क्षिप्रा गृहीत्वा भोजन कर्तुं प्रवृत्तस्तदा नित्यानन्दस्वामी-दर्शनं कर्तुमागतवान् । प्रणामपूर्वकं स्वामिनं च पृष्ठवान् स्वामिन् । स्वयमेव किं क्षिप्रापाकं क्रियते ? स्वामी प्रयुक्तवान्—नहि नहि, यं साधुस्तत्र पठनायागच्छति स एव क्षिप्रापाकं करोति, केवलमहं तु स्वयं गृहीत्वा भोजनं करोमि । नित्यानन्दस्वामिनोक्तम्—इयं तु क्षिप्रा भगवद्भिरापाचीति भवता प्रसादरूपा सममूर्त्, अतः किंचित् प्रसादत्वेन दीयताम्, अधुना भवद्भिः प्रसादो न कदाप्यदीयत । स्वामी प्रयुक्त्वा च-नाय प्रसादो भगवद्भिरहं, कदाचित् प्रसादात्तरमेव दास्यते भवते । नित्यानन्दस्वामी कथितवान्, नहि, मया तु भयमेव क्षिप्राप्रसाद इष्यते, इति कथयित्वा स्वामिनि निषेधयति नित्यानन्दस्वामिना स्वहस्तेनैव स्थाल्या क्षिप्रा गृहीता, भोक्तुमप्यारब्धा, परमेष्ठोऽपि प्रसादो नैराशक्यत भोक्तुम् । केवलं कर्करमप्येवासीत् क्षिप्रा । स वरमेव प्रोक्तवान् नित्यानन्दस्वामी—अहो ! स्वामिन् ! किमेतत् ? कर्करप्रायेयं तु क्षिप्रा । एतदर्थमेव निषिद्धोऽहं किम् ? ईदृक्षिप्रापाके किं कारणम् ? इत्येव पृष्ठेऽपि स्वामी स्वसेवकसाधोर्दोषं नैवोक्तवान् । नित्यानन्दस्वामी तु ज्ञातवानेवेदं यत् स साधु स्वामिनं सेवां सम्यक् नैव करोतीति । ततस्तु परस्मिन्नपि दिने नित्यानन्दस्वामी क्षिप्रां स्वादितवान् । तदाऽपि तामेव स्थितिं विलोक्य सखेदमभाषत—स्वामिन् ! भवतः प्रतिदिनमेवमेव क्षुधा सहते । अत्र केवलं सेवकसाधोरेव दोषो विलोक्यते । तदेतन्निश्चयं स्वामिना जगदे—अभ्यासनिमित्तेन कदाचित् त्वया एव भवेदेव, नैवात्र तस्य कश्चिद् दोष इति । ततस्तु दयालुत्वात् स्वामी तस्य दोषं नैव पश्यतीति मनसि विचार्य नित्यानन्दस्वामी, एतादृक् मूढसाधु स्वामीसेवायामनर्हं एव, एतादृशीवरसदृशस्यापि स्वामिनो महिमा नैव जानाम्यसं मूर्ख इति सुतरां तु स्निग्धं करोति स्वामिनमिति च निश्चयं श्रुतिं तमाह्वय साधु क्षिप्राविविधे पृष्ठवान्, ज्ञातव्यं यदेव प्रतिदिनमेवमेव क्षिप्राप्रमनालोक्य पचति, क्रियातरेष्वपि करो युपेक्षामिति । तदनन्तरं नित्यानन्दस्वामिनि तत्साधवे स्पष्टमेवोक्तं यत्—विद्याग्रहणायानर्हं यूयम् । यस्य सेवा महत्तमा अपि साधवः समीकृते तसेवा युष्माभिर्मां कृता, प्रयुत तेषां ज्ञोह एव इति । अतः प्रमत्ति युष्माभिर्नैव कर्तव्यो विद्याभ्यासः, केवलं सत्त्वभ्यासमेव कर्तुं यतव्यम् । सुज्ञानदस्वामिना तु सेवा युष्माभिर्नैव कार्यं इत्येव कथयित्वा साधुमेकं सुपात्रं स्वामिसेवायां नियुक्तवान् ।

तस्तु स साधुरतीव पश्चात्तापं कृतवान् । सर्वैरन्यैश्चापि ज्ञातमेवेदं यदयं साधुरनायासतः समुपलब्धममूल्यं लाभं परित्यक्तवान्, विशेषतश्च स्वामिद्रोहं चापि कृतवानिति ।

अथ कियं कालनिर्गमानन्तरं मुक्तानन्दस्वामिना देहपाते सति तद्द्रोहकारी स साधु सर्वाङ्गे कुष्ठव्याधिग्रस्तो रुधिरपूयस्रावी सबभूव । असह्य पीडा सोढुमपि नैवाशक्यत । तदा तन्मनसि महान् पश्चात्तापं प्रादुरभूत् । निदितवौश्च सुबहु स्वकीय दुष्कृतम् । विचारितवौश्चेदयं नित्यानन्दस्वामी मय्यभवदप्रित इति तत्प्राप्तमेवानुभूयते मया । तेषां क्षमायाच्चेन दूरीभविष्यतीत्यपीडेति निश्चित्य मनसि वरतालप्राप्ते स्थितिमतं ज्ञापयामास नित्यानन्दस्वामिन स्वकीया स्थितिम् । ततो यदा नित्यानन्दस्वामी समावयौ गडडाग्रामं तदा स जगाम तत्साधुसमीपम् । असौ साधुरपि ययाचे तं प्रति क्षमाम्, ररोद च मृशम् । तदा नित्यानन्दस्वामिना स एवमूचे—नैव कृतो युष्माभिर्मम कश्चिदपराधः, केवलमपराधः भवदभिर्मुक्तानन्दस्वामिनामिति मनसि कृत्य तमेव स्वामिनं कुरुत प्रार्थना येन शमिष्यतीत्यभ्यवृत्ता पीडा । तद्वचनं श्रुत्वा स साधुरन्तर्भावात् मुक्तानन्दस्वामिना प्रार्थयामास दीनतापूर्वकमतीवैति स्वपद्विनैरेव शशाम तद्वपुः पीडा ।

नवीनप्रतिष्ठित उद्वीयसप्रदायस्तदीयाचार्याश्च जगति कथंकार लभेरन् महतीं प्रतिष्ठां मित्ययं स्वामिना संकल्प उग्र आसीत् । स च प्रायः संपूर्णारेणैव तैः पारमप्युपनीतो बभूव, तथाप्याचार्यसबन्धे तेषां विशेषसमीक्षां वर्तते स्म । जर्जरितमपि शरीरं तत्सकलपार्थमेव ते धारितवत् । परं यदा सद्गुरुर्निर्त्यानन्दस्वामी तं कार्यभारमुवाह स्वकीयशिरसि तदाऽतीव शांतिपूर्वकं यिक्रमात्पण्डरीत्यविकाष्टादशशतवर्षेषु गतेषु आपादकृष्णैकादशीदिनसे श्रीप्रकटपुरुषोत्तमसहजानन्दप्रभो पश्चात् सार्धमासे गते स्वेच्छयैवेमं लोकं परित्यज्य मुक्तानन्दस्वामी प्राप्तवानन्तर्धानम् ।

मुक्तानन्दस्वामी अनन्तनिष्ठापूर्वकं निर्मलदासभावेन भगवच्छ्रीस्वामिनारायणस्य वशावर्तो बभूव । सप्रदायस्य मुख्यसद्गुरुप्रकृतौ प्रतिदिनमधिकाधिकतया भुवन्दचलभावेन नित्यं प्राकाशत । श्रीमस्वामिनारायणीयमुखवचनानां पुस्तकं वचनामृतं कर्तृणां सद्गुरुणा मये मुक्तानन्दस्वामी अपि वर्तते स्म । इत्येव श्रीमुक्तानन्दस्वामी धनपरिग्रहकुटुम्बदेहमनोविकारदि-सर्वेषां जीवनयज्ञं आहुतिं कृत्वा सत्पदेशदानसदग्रथरचनादिसत्प्रवृत्तिरूपा सेवापुष्पाञ्जलिं समर्प्य प्रकटपुरुषोत्तम श्रीस्वामिनारायण भगवन्तं सतोपयामास । भगवत्सतोपश्चापि एतावत्पर्यन्तं तैः समासादितोऽभूद् येन भगवान् कस्यचिदुपरि प्रसन्नोभूय यदा वरप्रदानं करोतिस्म तदैवमेवाकथयत् मुक्तानन्दस्वामिसदृशं कल्याणं ते सपद्यतामिति, तथा च गुरोरिव सन्मानं

वृत्तवान् स्वयं श्रीभगवान् । एकदा तु सुवतानंदस्वामिमहिमानं ज्ञापयन् भगवान् तं प्रत्यभा-
षतवम्-भवान् कंचिज्जीवं पाणावादाय क्षिपति चेन् सहि स प्राप्नोत्यक्षरधामैवेति वर्तते भवतः
सामर्थ्यमिति ।

श्रीसुक्तानंदस्वामिकृतग्रंथानां निर्देशः—

संस्कृतग्रंथाः

- १ निर्णयपञ्चकम्
- २ श्रीहनुमदष्टोत्तरशतनामाचलिः
- ३ श्रीहनुमत्स्तोत्रम्

- ४ श्रीहनुमन्मंत्रः
- ५ श्रीहनुमन्मंत्रपुराक्षरणविधिः
- ६ श्रीहनुमत्कवचम्
- ७ द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्नम्

प्राकृतग्रंथाः

- १ कीर्तनोत्तुं पुस्तक
- २ दशम [दोहा चोपाईमां]
- ३ धर्माख्यान
- ४ बामुदेवावतारचरित्र
- ५ अद्भुतगीता
- ६ कपिलगीता
- ७ भगवद्गीता
- ८ शिक्षापत्री
- ९ वैकुण्ठधामदर्शन
- १० लङ्कवगीता
- ११ नारायणकवच

- १२ विवेकचिंतामणि
- १३ सत्संगशिरोमणि
- १४ चिदूनीति
- १५ कृष्णमत्ताद
- १६ मुकुन्दवाचना
- १७ सतीगीता
- १८ धामवर्णनचातुरी
- १९ पंचरत्न
- २० नारायणचरित्र
- २१ गुणविभाग
- २२ नारायणगीता दोहा चोपाईमां

अनुवादकः—

महेतोपनामा मयाशंकरतनुजन्मा गिरिजाशंकरः शस्त्री

॥ अनादि मुक्तराज सद्गुरुश्री गोपालानंद स्वामी ॥

भाष्यरत्नस्याधिकरणानुक्रमनिर्देशः

प्रथमाध्यायप्रथमपाद ।

अधिकरणानि	पृष्ठम्	सूत्रम्
१ जिज्ञासाधिकरणम्	२-८	१
२ जन्माद्यधिकरणम्	८-१५	२
३ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्	१५-१७	३
४ समन्वयाधिकरणम्	१७-२१	४
५ ईक्षत्यधिकरणम्	२१-२७	१५-१२
६ क्षान्दमयाधिकरणम्	२७-३१	१३-२०
७ अतर्कधिकरणम्	३१-३२	२९-२२
८ आकाशाधिकरणम्	३२-३३	२३
९ प्राणाधिकरणम्	३३-३३	२४
१० ज्योतिर्धराधिकरणम्	३३-३५	२५-२८
११ प्रतर्कनाधिकरणम्	३५-३८	२९-३२

प्रथमाध्यायद्वितीयपाद ।

१ सर्वज्ञप्रमिद्वयधिकरणम्	३८-४४	१-८
२ अन्नधिकरणम्	४४-४५	९-१०
३ गुहाप्रविष्टाधिकरणम्	४५-४७	११-१२
४ अतराधिकरणम्	४७-४९	१३-१८
५ अतर्क्यधिकरणम्	४९-५१	१९-२१
६ अहङ्काराधिकरणम्	५१-५३	२२-२३
७ रूपोपन्यासधिकरणम्	५३-५४	२४
८ वैभानराधिकरणम्	५४-५७	२५-३३

प्रथमाध्यायतृतीयपाद ।

१ शुद्धाधिकरणम्	५७-५८	१-६
२ भूमाधिकरणम्	५८-६०	७-८
३ अक्षराधिकरणम्	६०-६१	९-११
४ ईक्षत्यधिकरणम्	६१-६३	१२
५ दहराधिकरणम्	६३-६६	१३-२२
६ प्रमिताधिकरणम्	६६-६७	२३-२४
७ देवताधिकरणम्	६७-६९	२५-२६
८ मध्याधिकरणम्	७०-७१	२७-३३
९ अपशुद्धाधिकरणम्	७१-७५	३३-३९
१० कपनाधिकरणम्	७५-७६	४०
११ ज्योतिरधिकरणम्	७६-७७	४१
१२ अर्धान्तराधिकरणम्	७७-७८	४२-४४

प्रथमाध्यायचतुर्थपाद

अधिकरणानि	पृष्ठम्	सूत्रम्
१ आनुमानिकधिकरणम्	७८-८१	१-७
२ अमसाधिकरणम्	८१-८२	८-१०
३ सद्योपसमहाधिकरणम्	८२-८५	११-१५
४ बालाश्रयधिकरणम्	८५-८७	१६-१८
५ वाक्यान्वयाधिकरणम्	८८-८९	१९-२२
६ प्रकृत्यधिकरणम्	८९-९५	२३-२८
७ सर्वव्याख्यानाधिकरणम्	९५-९६	२९

द्वितीयाध्यायप्रथमपाद ।

१ रसवधिकरणम्	९६-१०१	१-१३
२ भोषणापर्यधिकरणम्	१०१-१०२	१४
३ आरम्भनाधिकरणम्	१०२-१०४	१५-२०
४ हस्तरूपदेष्टाधिकरणम्	११४-११९	२१-३३
५ उपमहारदर्शनाधिकरणम्	११९-११४	२४-३१
६ प्रयोजनवस्त्राधिकरणम्	११४-११६	३२-३६

द्वितीयाध्यायद्वितीयपाद ।

१ रत्नवस्तुपर्यधिकरणम्	११६-११८	१-१०
२ महोष्माधिकरणम्	११८-१२१	११-१७
३ समुद्रस्याधिकरणम्	१२२-१२५	१८-२७
४ अमावाधिकरणम्	१२५-१२६	२८-३१
५ एकस्मिन्नतमवाधिकरणम्	१२६-१२८	३२-३५
६ फलधिकरणम्	१२८-१२९	३६-३९
७ उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम्	१२९-१३१	४०-४३

द्वितीयाध्यायतृतीयपाद ।

१ वियदधिकरणम्	१३१-१३३	१-७
२ मातरिश्वाधिकरणम्	१३३	८
३ अतामवाधिनरणम्	१३३-१३४	९
४ तेजभाष्यधिकरणम्	१३४-१३५	१०-१४
५ विषयव्याधिकरणम्	१३५-१३७	१५-१७
६ आत्माधिकरणम्	१३७	१८
७ श्रुतिकरणम्	१३७-१३८	१९
८ उत्क्रांतिरूपधिकरणम्	१३८-१४२	२०-२२
९ कर्त्रधिकरणम्	१४२-१४४	२३-२५

अधिकरणानि	पृष्ठम्	सूत्रम्
१० पराधत्ताधिकरणम्	१४४-१४५	४०-४१
११ वंशाधिकरणम्	१४५-१४६	४२-४३

द्वितीयाध्यायनुरूपपाद

१ प्राणोपस्थधिकरणम्	१४६	१-३
२ सप्तगव्यधिकरणम्	१४६-१४७	४-५
३ अपुत्राधिकरणम्	१४७	६
४ प्राणभ्रष्टाधिकरणम्	१४७-१४८	७-११
५ प्राणानुवर्गधिकरणम्	१४८-१४९	१२
६ ज्योतिराद्यधिकरणम्	१४९	१३-१४
७ इन्द्रियाधिकरणम्	१४९-१५०	१५-१६
८ सङ्गामूर्तिरूपधिकरणम्	१५०-१५१	१७-१८

तृतीयाध्यायप्रथमपाद

१ तदतत्प्रतिपक्ष्यधिकरणम्	१५१-१५२	१-७
२ कृतात्ययधिकरणम्	१५२-१५३	८-११
३ अनिष्टादिकार्यधिकरणम्	१५३-१५४	१२-१९
४ तत्त्वबान्धवप्रत्ययधिकरणम्	१५४	२३
५ मार्तिचराधिकरणम्	१५४-१५५	२३
६ अग्न्याधिकृताधिकरणम्	१५५-१५६	२४-२७

तृतीयाध्यायद्वितीयपादः

१ सप्याधिकरणम्	१५६-१५८	१-६
२ लघुभावाधिकरणम्	१५८-१५९	७-८
३ कर्मानुत्पत्तिदान्दिविध- धिकरणम्	१५९-१६०	९
४ सूर्याधिकरणम्	१६०	१०
५ उभयलिङ्गाधिकरणम्	१६१-१६४	११-२०
६ प्रकृतैतावत्काधिकरणम्	१६४-१६६	२१-२५
७ अद्विजुल्लङ्घ्यधिकरणम्	१६६-१६७	२६-२९
८ पलाधिकरणम्	१६७-१६८	३०-३६
९ फलाधिकरणम्	१६८-१६९	३७-४०

तृतीयाध्यायतृतीयपाद

१ सर्वविदातप्रत्ययधिकरणम्	१६९-१७४	१-४
२ उपरंहाताधिकरणम्	१७४	५
३ अन्यधानाधिकरणम्	१७५-१७६	६-८
४ स्यात्यधिकरणम्	१७६	९
५ सङ्गमेदाधिकरणम्	१७६-१७७	१०

अधिकरणानि	पृष्ठम्	सूत्रम्
६ आनदाद्यधिकरणम्	१८८	११-१३
७ व्याख्यानाधिकरणम्	१८९-१९०	१४-१७
८ वायव्यानाधिकरणम्	१९०-१९१	१८

९ समानाधिकरणम्	१९१	१९
१० सन्धाधिकरणम्	१९१-१९२	२०-२३
११ सङ्ख्यधिकरणम्	१९२-१९३	२३
१२ पुरुषविद्याधिकरणम्	१९३	२४
१३ वेद्याधिकरणम्	१९३	२५
१४ हान्वाधिकरणम्	१९४-१९५	२६
१५ सापरत्याधिकरणम्	१९५-१९६	२७-३०
१६ यावदधिकाराधिकरणम्	१९६-१९७	३१
१७ अनियमार्थधिकरणम्	१९७	३२
१८ अक्षराधिकरणम्	१९७-१९८	३३-३४
१९ अतस्ताधिकरणम्	१९८-१९९	३५-३६
२० सत्याधिकरणम्	१९९	३७
२१ वासाधिकरणम्	१९९-२००	३८
२२ आदराधिकरणम्	२००-२०१	३९
२३ उपस्थिताधिकरणम्	२०१-२०२	४०
२४ तद्विचारान्वयमा- धिकरणम्	२०२-२०३	४१

२५ प्रधानाधिकरणम्	२०३	४२
२६ लिङ्गभूयन्त्राधिकरणम्	२०४	४३
२७ पूर्वविक्रयाधिकरणम्	२०४-२०७	४४-५०
२८ शरीरेभावाधिकरणम्	२०७	५१-५२
२९ अवयवद्वयाधिकरणम्	२०७-२०८	५३-५४
३० भूम्यवयवत्वाधिकरणम्	२०८-२०९	५५
३१ शब्दादिदेवाधिकरणम्	२०९-२१०	५६
३२ विष-पापिकरणम्	२१०	५७-५९
३३ यथाश्रयभावाधिकरणम्	२१०-२१३	५९-६४

तृतीयाध्यायचतुर्थपाद

१ पुरपाथ्यधिकरणम्	२१३-२१६	१-१७
२ परामर्शधिकरणम्	२१६-२१७	१८-२०
३ अनुमिमाधिकरणम्	२१७	२१-२३
४ परिष्कारधिकरणम्	२१८	२३-२४
५ आशीर्षनधिकरणम्	२१८	२५

अधिकरणानि	शृष्टम्	सूत्रम्
६ सवपिधाधिकरणम्	२१८-२१९	२६
७ शयदमादधिकरणम्	२१९-२२०	२७
८ सर्वानुमत्यधिकरणम्	२२०-२२१	२८-३९
९ विहितत्वाधिकरणम्	२२१-२२२	३१-३५
१० विधुराधिकरणम्	२२२-२२३	३६-३९
११ तद्भूनाधिकरणम्	२२३-२२४	४०-४३
१२ स्वाम्यधिकरणम्	२२५	४४-४५
१३ सहकार्यतरविध्यधिकरणम्	२२५-२२६	४६
१४ कृत्स्नभावाधिकरणम्	२२६	४७-४८
१५ अनाविष्काराधिकरणम्	२२६-२२७	४९
१६ ऐहिकाधिकरणम्	२२८	५०
१७ मुक्तिफलाधिकरणम्	२२८	५९

चतुर्थाध्यायप्रथमपाद

१ आहृत्यधिकरणम्	२२९-२३०	१-२
२ आत्मबोपासनाधिकरणम्	२३०-२३१	३
३ प्रतीकाधिकरणम्	२३१-२३२	४-५
४ आदित्यादिमत्स्याधिकरणम्	२३२	६
५ आसीनाधिकरणम्	२३२-२३३	७-१०
६ एकाम्रताधिकरणम्	२३३	११
७ आप्रायणाधिकरणम्	२३४	१२
८ तदधिगमाधिकरणम्	२३४-२३५	२३
९ हस्तराधिकरणम्	२३५	२४
१० अनारब्धकार्याधिकरणम्	२३५-२३६	२५
११ अमिहोनाद्यधिकरणम्	२३६-२३७	२६-२८
१२ हस्तरक्षणधिकरणम्	२३७-२३८	२९

अधिकरणानि	शृष्टम्	सूत्रम्
चतुर्थाध्यायद्वितीयपादः		

१ वागधिकरणम्	२३८-२३९	१-२
२ मनोऽधिकरणम्	२३९	३
३ अघ्यक्ष्माधिकरणम्	२३९-२४०	४-६
४ आसुत्युपक्रमाधिकरणम्	२४०	७
५ सप्तारव्यपदेशाधिकरणम्	२४०-४१	८-१३
६ वागदिल्याधिकरणम्	२४१	१४-१५
७ तदोकोऽधिकरणम्	२४२-२४३	१६
८ रस्यधिकरणम्	२४४-२४५	१७-२०

चतुर्थाध्याय तृतीयपादः

१ अकिंरादधिकरणम्	२४५-२४६	१
२ वाप्यधिकरणम्	२४६-२४७	२
३ तद्विदधिकरणम्	२४७	३
४ आनिवाहिकाधिकरणम्	२४८-२४९	४-५
५ कार्याधिकरणम्	२४९-२५३	६-१५

चतुर्थाध्याय चतुर्थपादः

१ सपद्याविर्भावाधिकरणम्	२४३-२५४	२-३
२ अविमानेन दृष्टत्वा- धिकरणम्	२५४-२५५	४
३ ब्राह्माधिकरणम्	२५५-२५६	५-७
४ सकल्पाधिकरणम्	२५६-२५७	८-९
५ अभावाधिकरणम्	२५७-२५८	१०-११
६ प्रदीपाधिकरणम्	२५८-२६०	१३-१६
७ जगद्व्यापाराधिकरणम्	२६०-२६३	१७-२१
८ अनावृत्यधिकरणम्	२६३-२६४	२२

अधिकरणानि	शृङ्खला	सूत्रम्
१० प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्	१४४-१४५	४०-४१
११ अंताधिकरणम्	१४५-१४६	४२-४३

द्वितीयाध्यायसप्तमोऽध्यायः

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्	१४६	१-३
२ सप्तम्यधिकरणम्	१४६-१४७	४-५
३ अपुन्याधिकरणम्	१४७	६
४ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्	१४७-१४८	७-११
५ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्	१४८-१४९	१२
६ ज्योतिषाधिकरणम्	१४९	१३-१४
७ इन्द्रियाधिकरणम्	१४९-१५०	१५-१६
८ सप्तम्यधिकरणम्	१५०-१५१	१७-१८

तृतीयाध्यायसप्तमोऽध्यायः

१ तद्वत्प्रतिपक्षधिकरणम्	१५१-१५२	१-५
२ कृतास्त्यधिकरणम्	१५२-१५३	६-११
३ अनिष्टाधिकरणम्	१५३-१५४	१२-१३
४ सप्तम्यधिकरणम्	१५४	१४
५ नातिचाराधिकरणम्	१५४-१५५	१५
६ अन्याधिकरणम्	१५५-१५६	१६-१७

तृतीयाध्यायसप्तमोऽध्यायः

१ सप्तम्यधिकरणम्	१५६-१५७	१-५
२ तद्वत्प्रतिपक्षधिकरणम्	१५७-१५८	६-११
३ कर्मानुष्ठानाधिकरणम्	१५८-१५९	१२-१३

चिरं

४ सुग्राधिकरणम्	१५९	१४
५ उभयार्थाधिकरणम्	१५९-१६०	१५-१६
६ प्रकृत्याधिकरणम्	१६०-१६१	१७-१८
७ अहिम्नाधिकरणम्	१६१-१६२	१९-२०
८ पराधिकरणम्	१६२-१६३	२१-२२
९ कलाधिकरणम्	१६३-१६४	२३-२४

तृतीयाध्यायसप्तमोऽध्यायः

१ सर्ववेदाङ्गप्रत्ययधिकरणम्	१६४-१६५	१-५
२ उपसहाराधिकरणम्	१६५	६
३ अन्धधर्माधिकरणम्	१६५-१६६	७-८
४ व्याख्याधिकरणम्	१६६	९
५ सप्तम्यधिकरणम्	१६६-१६७	१०

अधिकरणानि	शृङ्खला	सूत्रम्
६ आनन्द्याधिकरणम्	१६८	११-१३
७ आप्यानाधिकरणम्	१६८-१६९	१४-१७
८ कार्याधिकरणम्	१६९-१७०	१८
९ समानाधिकरणम्	१७०	१९
१० सप्तम्यधिकरणम्	१७०-१७१	२०-२३
११ सम्यक्धिकरणम्	१७१-१७२	२४
१२ सुप्त्याधिकरणम्	१७२	२५
१३ वैषम्यधिकरणम्	१७२-१७३	२६
१४ हान्याधिकरणम्	१७३-१७४	२७
१५ सापराध्याधिकरणम्	१७४-१७५	२८-३०
१६ वारदधिकरणम्	१७५-१७६	३१
१७ अनिवार्यधिकरणम्	१७६	३२
१८ अक्षराधिकरणम्	१७६-१७७	३३-३४
१९ अक्षराधिकरणम्	१७७-१७८	३५-३६
२० सत्याधिकरणम्	१७८	३७
२१ कर्माधिकरणम्	१७८-१७९	३८
२२ अक्षराधिकरणम्	१७९-१८०	३९
२३ उपसहाराधिकरणम्	१८०-१८१	४०
२४ तद्वत्प्रतिपक्षधिकरणम्	१८१-१८२	४१

चिरं

२५ प्रदत्ताधिकरणम्	१८२	४२
२६ लिङ्गभूत्याधिकरणम्	१८२-१८३	४३
२७ पूर्वविकल्पाधिकरणम्	१८३-१८४	४४-४५
२८ सारीर्याधिकरणम्	१८४	४६-४७
२९ व्याख्याधिकरणम्	१८४-१८५	४८-४९
३० भूम्याधिकरणम्	१८५-१८६	५०
३१ साध्याधिकरणम्	१८६-१८७	५१
३२ विकल्पाधिकरणम्	१८७	५२-५३
३३ व्याख्याधिकरणम्	१८७-१८८	५४-५५

तृतीयाध्यायसप्तमोऽध्यायः

१ पुराणाधिकरणम्	१८८-१८९	१-५
२ परामर्शाधिकरणम्	१८९-१९०	६-१०
३ सप्तम्यधिकरणम्	१९०	११-१३
४ पास्त्याधिकरणम्	१९०	१४-१५
५ आशीर्वाधिकरणम्	१९०	१६

अधिकरणानि	शृङ्ख	सूत्रम्
६ सवपिशाधिकरणम्	२१८-२१९	२६
७ शमदमाद्यधिकरणम्	२१९-२२०	२७
८ सर्वानुमत्यधिकरणम्	२२०-२२१	२८-३९
९ विहितत्वाधिकरणम्	२२१-२२२	३१-३५
१० विधुराधिकरणम्	२२२-२२३	३६-३९
११ तदभूताधिकरणम्	२२३-२२४	४०-४३
१२ स्वाभ्यधिकरणम्	२२५	४४-४५
१३ सहकार्यतरविध्यधिकरणम्	२२५-२२६	४६
१४ कृत्स्नमावाधिकरणम्	२२६	४७-४८
१५ अनाविधकाराधिकरणम्	२२६-२२७	४९
१६ ऐहिकाधिकरणम्	२२८	५०
१७ मुक्तिरुत्ताधिकरणम्	२२८	५१

चतुर्थाध्यायप्रथमपाद

१ आवृत्त्यधिकरणम्	२२९-२३०	१-२
२ आत्मव्योपासनाधिकरणम्	२३०-२३१	३
३ प्रतीकाधिकरणम्	२३१-२३२	४-५
४ आवित्यादिमत्यधिकरणम्	२३२	६
५ आसीनाधिकरणम्	२३२-२३३	७-१०
६ एकाग्रताधिकरणम्	२३३	११
७ आप्रायणाधिकरणम्	२३४	१२
८ तदधिगमाधिकरणम्	२३४-२३५	१३
९ इतराधिकरणम्	२३५	१४
१० अनारब्धकार्याधिकरणम्	२३५-२३६	१५
११ अग्निहोत्राधिकरणम्	२३६-२३७	१६-१८
१२ इतरक्षपणाधिकरणम्	२३७-२३८	१९

अधिकरणानि	शृङ्ख	सूत्रम्
-----------	-------	---------

चतुर्थाध्यायद्वितीयपाद

१ वाग्यधिकरणम्	२३८-२३९	१-२
२ मनोऽधिकरणम्	२३९	३
३ अग्न्यसाधिकरणम्	२३९-२४०	४-६
४ आसृत्पुत्रमाधिकरणम्	२४०	७
५ ससारन्यपदेशाधिकरणम्	२४०-४१	८-१३
६ वागादित्वाधिकरणम्	२४२	१४-१५
७ तदोकोऽधिकरणम्	२४२-२४३	१६
८ रत्न्यधिकरणम्	२४४-२४५	१७-२०

चतुर्थाध्याय तृतीयपाद

१ अचिराद्यधिकरणम्	२४५-२४६	१
२ वाप्यधिकरणम्	२४६-२४७	२
३ तद्विदधिकरणम्	२४७	३
४ आतिवाहिकाधिकरणम्	२४८-२४९	४-५
५ कार्याधिकरणम्	२४९-२५३	६-१५

चतुर्थाध्याय चतुर्थपाद

१ सपद्याविर्भावाधिकरणम्	२४३-२५४	१-३
२ अविभागेन दृष्टत्वा धिकरणम्	२५४-२५५	४
३ ब्रह्माधिकरणम्	२५५-२५६	५-७
४ सकल्पाधिकरणम्	२५६-२५७	८-९
५ अनावाधिकरणम्	२५७-२५८	१०-११
६ प्रदीपाधिकरणम्	२५८-२६०	१३-१६
७ जगद्गुणापाराधिकरणम्	२६०-२६३	१७-२१
८ अनादृत्याधिकरणम्	२६३-२६४	२२

शुद्धिपत्रम्.

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पक्ति
वेदकसिद्धत्वात्	वेदकसिद्धत्वात्	३	५	अतो व्यक्त	अतोऽव्यक्त	८०	२३
वेदार्थशत-	वेदार्थप्रति-	"	१६	भू कुत	भूत् कुत	८७	१०
तेनति	तंनति	४	१२	अभिमानव्यपदेशस्तु	अभिमानव्यपदे		
प्रष्टेषु	पृष्टेषु	३३	१९	शस्तु	शस्तु	९८	२३
प्रष्टेष्वनुत्तमेपूतमेपु	पृष्टेष्वनुत्तमेपूतमेपु	"	"	महाणाऽपि	महाणाऽपि	१०९	२६
इत्यभूताया मुक्तौ	इत्यभूतायामुक्तौ	३६	१९	नप्रहता	प्रहता	११८	१
य-तीन्	य-तीन्	३७	२२-२३	नवयवेन	नवयविन	११९	१५
मभ्यासो वाक्यनारद	मभ्यासोऽवाक्य-			सञ्ज्ञास्वधा	सञ्ज्ञास्वध	१२२	१५
	नादर	४०	११	अतिमूल	अतिमूलो	१२६	१८
निमित्तादुद्य	निमित्तादुद्य	"	२८	प्रधानानीपी-	प्रधानानी-	१२८	२०
विमोक्ष कामानक,	विमोक्ष कामान-			परमद्वैष	परमद्वैष	१३०	१२
भिष्वग	भिष्वग	"	२९	विपर्येण	विपर्येण	१३५	१८
सामर्थ्याभावात्	सामर्थ्याभावात्	४४	१९	विपर्येणोक्तवपि	विपर्येणोक्तवपि	"	२५
नित्योऽनित्याना	नित्यो नित्याना	४६	२२	नित्यत्वानित्य-	'नित्यत्वाच्च'		
रतरोऽयमवति	रतरो यमवति	४८	४	वेति	वेति	१३७	१६
सप्रत्ययेपितमेव	सप्रत्ययेपितमेव	५८	१५	स्वस्वधारणादृष्ट्या	स्वस्वधारणादृष्ट्या	१४२	१७
वेदिलोमानि	वेदिलोमानि	५६	२२	प्रकाशादिवस्तु	प्रकाशादिवस्तु	१४६	१५
॥३२॥	॥३३॥	"	२६	रुपाधि	रुपाधे	१४८	१४
मूर्द्धव	मूर्द्धव	५७	३	वस्थिता । चिदत	वस्थितचिदत	१४९	२३
शुभ्वाधायतनसह-	शुभ्वाधायतन			स्तद्वस्तव	स्तद्वस्तव	१५०	५
शब्दात्	स्वशब्दात्	"	१३	वातादीन्द्रिय	वाणादीन्द्रिय	१५१	२३
आत्मानमन्यो	आत्मानमन्या	" १४-१५		प्रथमे धवणादिति	प्रथमेऽधवणादिति	१५८	८
रूपगता प्राकृत	रूपगताप्राकृत	५८	१	शक्यते	शक्नोते,	"	२४
आत्मन प्राण	आत्मन प्राण	५९	२०	कादादित्यमर्हादित्या	कादादाकारा	१५९	३
आदेशे'	आसे'	"	२१	मीषादिप्राप्ते	मीषादिप्राप्ते	१६४	१८
प्रोतेथेयुक्तम्	प्रोतेथेयुक्तम् । अत			तपत्रैस्तुत	तपत्रैस्तुत	"	"
	॥ एवाक्षरशब्दाभिधेय । ६९	१४		सप्रतिपन्न,	सप्रपन्न	"	"
अत ॥ एवाक्षर-	॥ च प्रसासवान्			सुप्तो	सुप्ती	"	१९
शब्दाभिधेय ॥	॥१९॥			कन्त्यागुणकर	कन्त्यागुणकर	१७२	११
च प्रसासनान्	"	"	१५	वस्तुनो	वस्तुनो	१७३	५
यनेनामेति	यनेनामेति	६२	१३	वस्थितचिद्वस्तु	वस्थितचिद्विद्वस्तु	१७६	२४
स्थि- ता य	स्थि-तो य	६३	१८	बोद्ध	बोद्धा	१७८	४
सपर्या-	सपर्या-	"	२८	महाणोऽभिनवा	महाणो नित्यवा	१७८	५
पुरुषोत्तम'	पुरुषोत्तम'	७७	१				

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पक्तिः
तत्परित्याजेना	तत्परित्यागेन			सम्भवेव	सम्भवत्येव	२१६	॥
कर्मणो	कर्मणो	१८१	९	मुक्त	मुक्ति	२२८	११
यथाप्युदगीधेन	तथाप्युदगीधेन	१८६	१५	घ्नान	घ्यान	२३३	३
नि श्रेयसाधनम्	नि श्रेयसादानम्	१८७	१३	मूर्ध्ना	मूर्ध्नो	२४१	१७
वसिष्ठ	वसिष्ठा	॥	१४	अथवा 'कामयमानो 'अथाकामयमानो	॥	१९	
वसिष्ठ'	वसिष्ठा'	॥	१६	निष्काम्यति	निष्काम्य	॥	२०
प्रतिहतिष्ठ-	प्रतितिष्ठ-	॥	१८	वा मुच एवमेवैत चासु वैवमेवैता	२४४	२५	
इह	हि	१८८	१६	य	रमय	॥	॥
दक्षिष्य नाशामे	दक्षिष्यनाशामे	१९१	१	श्रुत	श्रुत	२४७	४
दपूर्वपूर्वमप्राप्तमेव	दपूर्वमप्राप्तमेव	॥	७	सन्धि पो	सन्धिप्रपो	२४८	१५
वीर्यवीर्याणि	वीर्या-वीर्याणि	१९२	२३	इह	हि	॥	२३
परब्रह्मापासन	परब्रह्मोपासन	१९६	१५	प्रजापति	प्रजापते	२५१	२९
त्वविरोध	त्वबरोध	१९७	१८	सपाद्याविर्भाव	सपाद्याविर्भाव	२५३	७
ध्वत्प्रात्रणा	ध्वत्प्रात्रेणा	१९८	६	व्यक्तव्य	वक्तव्य	२५४	१८
व्यापारेषु	व्यापारेषु	२०३	१६	स्वरूपाविर्भावो	स्वरूपाविर्भावो	२५५	२१
१	२	२१०	२१	अथवा	यथा	२५८	७
२	१	,	२४	ना	नो	२६०	१७
कापेया	कावपेया	२१४	१७	मृत्यु	मृत्यु	२६०	१४
निनियोगो	विनियोगो	२१५	१४	मक्तस्य	मुक्तस्य	॥	१८
परिक्रियते	परिक्रीयते	२२५	५	विवाधारम्	विवाधरम्	२६४	१७

॥ अनादि मुक्तराज सद्गुरुश्री निर्गुणदामजो स्वामी ॥

॥ श्रीसहजानंदस्वामिने नमो नमः ॥

॥ ब्रह्मसूत्रभाष्यरत्नम् ॥

श्रीमत्स्वामिनारायणशिष्य-श्रीमुक्तानंदस्वामिविरचितम् ।

प्रथमाध्याये प्रथमपादः ।

धर्मात्मजमहं वंदे मुक्तानंदः सदा हरिम् ॥
दिव्यं गुणातिगाकारं सच्चिदानंदधर्मिणम् ॥ १ ॥
श्रीमतां व्यासमुत्राणां मुक्तानंदः करोम्यहम् ॥
सुखबोधं भाष्यरत्नं व्यासाभिप्रायबोधकम् ॥ २ ॥

धाम्न्यक्षरे निखिलमुक्तगणादृतो यो
वेदैः स्तुतोऽष्टनिजभूतिनिषेवितश्च ॥
सोऽयं नराकृतिधरो हरिकृष्णनाया
निर्विघ्नतां वितनुतां मम सत्प्रयासे ॥ ३ ॥

निखिलनिजशक्तिधरो यो 'यच्छक्त्यैव सकलविश्वविनोदः ॥
स जयति हरिर्दृष्टमनुनिखिलागमसारसर्वस्वम् ॥ ४ ॥

भवतु मुसिद्धये हि सतां हरिकृष्णः सर्वमंगलोपेतः ॥
ईशोऽशेषः प्रपंचत्रिदचिन्मयस्तु 'यस्यैषः ॥ ५ ॥

नमो व्यासाय कृष्णाय ब्रह्मसूत्रविधायिने ॥

'येन श्रुतिविरोधस्य विनाशाय श्रमः कृतः ॥ ६ ॥

१ यस्य हरेः शक्त्याऽऽनंदगुणविशिष्टयांतर्या शक्त्यैव सकलविश्वविनोदः सुखं भवति । २ निखिलाश्च ते आगमाः शास्त्राणि च तेषां सारः सर्वेभ्यः श्रेष्ठतया वर्णनीयः, सर्वस्य सकलधनरूपश्च । ३ हरिकृष्णस्य । ४ व्यासेन ।

व्यासमूत्रमिदं पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातमप्यथ ॥

दुर्वोधं तस्य व्याख्यानं मया स्पष्टं विरच्यते ॥ ७ ॥

सर्ववेदान्तसत्यब्रह्मसुगंधस्वादमोदिनाम् ॥

साधूनां हरिनिष्ठानां भाष्यमेतन्महानिधिः ॥ ८ ॥

अथ सूत्रकलापे ह्यपनिपज्जन्या ब्रह्ममीमांसा प्रारभ्यते । 'इह' 'तस्या आरंभो हि किंपुरुषार्थः ? पुरुषार्थो हि प्राकृताप्राकृतसुखजनकश्चतुर्विधः । को वा ब्रह्ममीमांसाख्यविचारेऽधिकारी भवति 'यस्यार्थित्वादयो धर्माः संति ? किमस्य' विषयः ? यदुक्तं तत्प्रसिद्धमनतिप्रसिद्धं च संशयदोलारुढं विद्यते ? 'अस्यारंभः' 'कस्यान्तरमस्ति' 'यस्य' नियतप्रयोजनत्वेन पूर्वभावित्वं ज्ञायते, इति श्रोतृनरमनःसंदेहशरत्तसमपनयनाय ग्रंथप्रबंधविधायकोत्तमेन हर्यवतारव्यासेन समुज्जाधितमिदं सूत्रम्ः—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥१॥

इदमेकमधिकरणम् । विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयसंगतीनामाधारत्वमिहाधिकरणत्वम् । 'इहायमथशब्द आनंतर्यार्थः, न त्वथ योगानुशासनमित्यादिवदधिकारार्थः । अधिकारो हि समारंभः । नहि ब्रह्मज्ञानेच्छा करणीयत्वेन समारंभाद्वा विद्यते; किंत्वतिरमणीयविषयत्वेन सा हि संभावनीया ।

“अङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कंठं भिक्षा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाबुभौ ॥”

इति स्मृतावयवशब्दो मंगलवाचकोऽप्यत्रोच्यं न मंगलार्थः प्रतिपादनीयः । यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रति मंगलस्यान्वयसंभवो नास्ति; तस्या एव मंगलत्वात् । शास्त्रारंभे हि शिष्टाचारपरिरक्षणार्थं यन्मंगलकरणं तत्स्विहाक्षरध्वनिमात्रेणोच्यते । न चायमथशब्दः पक्षान्तरसंग्रहार्थः । यतः प्रथममेकस्य पक्षस्याकथिततया "तत्प्रसंगाभावोऽस्ति । "यथा भोजनमगमनादौ तथाऽनिर्धारितं प्रथमं यत्किंचिद्दृष्टमपेक्ष्य न चायमथशब्दप्रयोगः । अत्र नियतसामग्रीभूतस्य कस्यचिद्वस्तुनो वक्तुमिष्टत्वात् । अत्रे

१ सूत्रकलापे । २ ब्रह्ममीमांसायाः । ३ अधिकारिणः । ४ सूत्रकलापस्य । ५ पुरुषार्थो हि । ६ ब्रह्ममीमांसासूत्रकलापस्य । ७ शास्त्रस्य । ८ शास्त्रस्य । ९ अधिकरणे । १० ब्रह्मज्ञानेच्छा । ११ अधिकरणे । १२ तस्य पक्षान्तरसंग्रहस्य । १३ नन्वथशब्दस्य पक्षान्तरार्थभावे यत् किंचित् पूर्वभावि वस्तुदिश्य स पठितोऽस्तीति चेन्नेत्याह यथेति । १४ ब्रह्ममीमांसायाः सकाशात् पूर्वभावित्वे । १५ ब्रह्ममीमांसायाम् ।

'यस्य' संपत्तिरधिकारिविशेषणत्वेन ब्रह्ममीमांसायाः साधनं तच्छास्त्रं पूर्वभाषीत्य-
चगम्यते । अत्राष्टसंवत्सरप्रभृतियुतब्राह्मणाद्यर्होपनयनसंस्कारसंस्कृतस्य द्विजस्य
'साध्यायोऽध्येतव्यः' इति स्वकर्तव्योपदेशतया नियतप्राप्तस्य नियमनिषे-
विताचार्यानिनप्राप्तवर्णोपादानरूपस्यार्थवेदनफलस्य स्वोपबृंहणस्मृतियुतवेदपठनस्य
ब्रह्ममीमांसायाः पूर्वभावित्वं योग्यम् । धर्मज्ञानवद् ब्रह्मज्ञानस्यापि वेदकसिद्धत्वात् ।
वेदाध्ययनवर्जितस्य तद्विचारानुपलब्धेः । अतः केवलवेदपठनानंतरं ब्रह्मविचार
इति चेत्, भवतु नाम तथाभूतं वेदाध्ययनम् । तदध्ययनानन्तरं तु धर्मविचारः ।
वेदाध्ययनाभावे धर्मविचारसिद्धयभावात् । तथैवाचार्यः संपादितम्-
अथातो धर्मजिज्ञासेति । आदित आचार्यात् स्वोपबृंहणशास्त्रयुतवेदपठना-
नंतरं धर्मविचारलब्धिरिति तर्हि कस्मादनंतरं ब्रह्ममीमांसारंभः ? धर्ममीमांसा-
नंतरमेवेति कथमेवमुक्तमिति चेत्तत्र ब्रूमः-नास्माकं धर्मब्रह्ममीमांसारूपयोः शास्त्रयो-
रत्यंतभेदवादित्वं किंस्वेकत्ववादित्वमेव । उपासनोपास्यतया प्रतिपादितयोर्धर्म-
ब्रह्मणोः प्रतिपादकमथातो धर्मजिज्ञासेत्यारभ्यानाद्युक्तिः शब्दादनाद्युक्तिः शब्दादि-
त्येतावत्पर्यंतमेकमेव शास्त्रमस्ति । तत्राथातः शेषलक्षणमित्यादौ यथा तथाऽचांतर-
भेदबोधकोऽयमथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रारंभः । अथवा 'धर्मजिज्ञानं प्रभवति' इत्यादि-
वाक्यैर्धर्मस्य परब्रह्मज्ञानकारणत्वार्त्तद्विचारोपयोग्यानां श्रुतिवाक्यानां वेदार्थमत-
पादकस्मृतिपुराणादिषु तत्प्रमाणत्वप्रतिपादकवाक्यानां च ब्रह्मविचारोपयोग्यत्वाच्च
धर्मविचारानंतरं ब्रह्ममीमांसा । साधनमृते साध्यानुपलब्धेः । परब्रह्मज्ञानं प्रति धर्मस्य
साधनतायां 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपंति यज्ञेन दानेन तपसानाशके-
ने'ति वेदवचनमेव प्रमाणभूतम् । धर्मरूपकर्मणो ब्रह्मज्ञानं प्रति साधनत्वार्त्तदेव विचार्य
कर्तव्यं च किमनेन वेदान्तवचनमीमांसायत्नेनेति न च वाच्यम् । फलानुसंधानही-
नतया परब्रह्मप्रसन्नतार्थं कृतस्य वर्णाश्रमोचितधर्मरूपकर्मणः पापक्षयसंभूतांतःकर-
णशुद्धिद्वारा सुमुक्षोर्ब्रह्मविचारयोग्यतसंपादकत्वेन परब्रह्मज्ञानकारणत्वात् । तथा शिष्ट-
स्मृतिः 'यस्यैते चत्वारिंशत् संस्काराः' इत्यादिना 'स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च
गच्छति' इत्यंतेन प्रकारेण गर्भाधानादिसमस्तकर्मणां पापमलप्रक्षालनरूपसंस्कारका-
रणत्वं द्योतयति । अतः कर्मफलानुसंधानहीनेन पुरुषेण परब्रह्मतुष्टये कृतकर्मणामंतःक-

१ शास्त्रस्य । २ नित्यानिव्यवस्तुविवेकः शमदमादिसाधनसंपत् इहामुत्र च फलभोग-
विरागो सुमुक्षुत्वं चैतत्साधनचतुष्टयरूपा । ३ ब्रह्मज्ञानस्य । ४ वेदस्य । ५ धर्ममीमांसा-
शास्त्रे । ६ तस्य धर्मस्य । ७ तस्य धर्मस्य । ८ धर्मरूपं कर्मैव ।

रणशुद्ध्यादिसंस्कारोत्पादरूपलब्धिः । 'तथा च सति फलाभिसंधिरहितकर्मकर्तृत्वे
 स्य यदेव परब्रह्मज्ञानफलं तदेव कर्मफलमस्ति; यथा नीहिमोक्षणदर्शपूर्णमासोत्पत्ति-
 रपूर्वहेतुतया स्वर्गं समुचीयते तथा कर्माणि चित्तशुद्धिद्वारा परब्रह्मज्ञानहेतुतया मोक्षं
 समुचीयते । अतः कर्मणा गौणत्वादगस्तमेवाम् । अतः परब्रह्मज्ञानसमुद्भवाय कर्माणि
 विधेयानि । 'तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपति' इति श्रवणात् परब्रह्मज्ञान-
 साधनानां कर्मणा मीमांसानंतरं परब्रह्मज्ञापकशास्त्रारभो वेदज्ञमसिद्धोऽस्ति । ननु कर्म-
 ब्रह्ममीमांसयोरनुक्रमनियमः कथमवगम्यते ? इति चेत् कर्तृभेदाभावादनुक्रमनियमोऽ-
 स्ति । ननु कर्त्रभ्यमिहाधारदर्शपूर्णमासवदगागित्वेन वा पंचमयाजवदेकागोपयुक्ता-
 नेकागत्वेन वा पट्टपागन्तुफलैर्येन वा भवति ? 'तत्रोत्तरम्-तेषां मयेऽन्यतमत्वेन
 'तदस्ति । तथात्वे सत्युभयविचारयोर्भेदादिप्रमाणं नोपपद्यते । ततः कर्मब्रह्मविचा-
 रयोरनुक्रमनियमो नाहं इति । यदि वेदादिप्रमाणं न सम्भवेत्तर्हि तु संथात्तं स्यादेव,
 परत्वेव नास्ति । किंतु 'विद्या चाविद्या च यस्तद्भेदोभयं सह तेनति, ब्रह्मविद्युपयवृत्तं,
 'सत्येन लब्धस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्' इत्यादिका
 ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिन्यः श्रुतय उभयत्रोपपद्यते । ततः परब्रह्मतुष्ट्यैकफलस्य फलात्-
 रामिसंधिरहितकर्मणस्तेज्ज्ञानस्य च जन्यजनरूपावेन स्थितयोर्भयोर्भुक्त्येकफल-
 जनत्वात्तन्मीमांसयोरप्यनुक्रमनियमः संघटते । यत्तपि वेदाद्ययनविधेर्युक्तो-
 पादानमात्रपर्यवसायित्वमस्ति, तथाप्युभयमीमांसयोरनं प्रवृत्त्यनर्हत्तम् । सागवेद-
 पठनाद्वेदानां पदार्थमात्रयोरेन तत्र प्रवृत्तिप्रतीतेः । तदनंतरं परब्रह्मसूत्राराधन-
 भूतज्योतिष्टोमाद्युत्पादकानां तैत्तिरीयाराधनरूपदहरादिविद्यासंपादकानां च वेदवा-
 ययानामन्योन्यस्मिन्निर्वाहानां समीक्षमात्रो ब्रह्मविचारे पुरुषार्थभिलाषी मनुजः
 स्वयमेव प्रवृत्तिं करोति । ततो नानिग्रहस्तद्विचारः । अतः समस्तचेतनाचेतनश-
 रीरकस्य जीवेश्वरमरुतिपुरुषकालाक्षरब्रह्मभ्यः स्वरूपस्वभावगुणविभूतिभिरद्विती-

१ उत्करीया कर्मणामतः करेणशुद्ध्यादिसंस्कारजाकृते । २ अपूर्वं फलम् ।
 ३ चित्तशुद्धिद्वारा परब्रह्मज्ञानसाधनत्वात् । ४ कर्मणाम् । ५ कर्मणा ज्ञानागन्तात् ।
 ६ कर्मब्रह्ममीमांसयो । ७ तथाविधे ग्रन्थे । ८ कर्त्रभ्यम् । ९ कर्मब्रह्म । १० उभयविचा-
 रेऽनुक्रमनियमानर्हत्तम् । ११ कर्मब्रह्मविचारः । १२ परब्रह्म । १३ कर्मब्रह्म । १४ कर्मब्रह्म ।
 १५ पात्रह्य । १६ ब्रह्मविचारे । १७ परब्रह्मसूत्रमूल्यात्तानस्य सादृक्वेदशास्त्रानां परस्परवि-
 रोधदर्शनपूर्वकं ब्रह्मविचारे मुमुक्षुजनस्य प्रवृत्ते तयो कर्मब्रह्मविचारो नास्ति निवर्तन-
 मनुक्रमो यस्य स तथाभूतो न मन्यतीति नानिग्रहस्तद्विचारः सानुक्रम एव भवतीत्यर्थः ।

यत्वात् सर्वोत्कृष्टस्य समस्तनिगमसारगुह्यप्रकाशकस्य ब्रह्मपरमात्मपरमेश्वरपुरुषोत्त-
महरिकृष्णविष्णुवासुदेवनारायणमुनिप्रभृतिपर्यायवाचकैः शब्दोत्तमशब्दैः प्रद्योतित-
परममहिम्नः स्वोपासकसकलचेतनबृंदानुष्ठितस्वाराधनानुरूपसंज्ञातस्वकीयप्रसादसं-
पादितपुरुषार्थसमुदायस्य वराहाद्यवतारधारिणः परब्रह्मणो विज्ञानजनकं स्वो-
पबृंहकस्मृत्यादिसहितप्रुपनिपच्छास्त्रं मीमांसनीयम् । तदुपायभूतनोदनात्मकस्य
हर्षुपासनभेदकलापरूपस्य तत्तदर्थवादप्रद्योतितप्राशस्त्यस्य श्रुत्यादिमतिपादित-
समस्तांगसंपन्नस्य स्वप्रमाणानुरूपस्मृतिपुराणेतिहासामिथुंक्तसुवाक्यसमुदायप्राप्नो-
पबृंहणस्य विधिनिषेधविकल्पसमुच्चयोत्सर्गापवादवाधाम्युच्चयप्रभृतिपुतस्य सकलपु-
रुषार्थरत्नमहोदधिभूतस्य परब्रह्मज्ञानसाधनरूपस्य हरिप्रसादरूपफलेच्छया फलांत-
रामिसंधिरहितस्य वर्णाश्रमोचितस्य धर्मस्य मीमांसानंतरमित्यथशब्दार्थः सिद्धां-
तितः ॥ अयमतःशब्दः पूर्वोक्तस्य हेतुत्वे गण्यते । यतो भणितस्वोपबृंहकस्मृत्या-
दियुतवेदेन पुंसां धर्मो मीमांसितोऽतस्तस्मैदनुष्ठानसंप्राप्तांतःकरणशुद्धिना शीघ्रसंप्राप्त-
विवेकादिगुणविद्यमानत्वप्राप्तहरिभक्तिसंपन्नेनानेन परब्रह्मापि निरवधिकातिश-
यानंदरूपनिःश्रेयसकरं मीमांसनीयमिति तन्मीमांसाभाह । ब्रह्मणः-परमात्मवासु-
देवनारायणमुनिप्रभृत्यनेकामिषस्य परब्रह्मणो जिज्ञासा-ज्ञातुमिच्छेति कर्मणि पठ्यते ।
इच्छाया इष्यमाणज्ञानप्रयोजनत्वात्, तयेप्सितं तस्य ज्ञानं संपादनीयमिति सूत्राभि-
प्रायः । 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते' इति, 'तद्वै पदं भगवतः परमस्य
पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरिति, 'तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम्, विष्णोर्धाम परं
साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः' इत्यादिश्रीमद्भागवतवाक्येषु ब्रह्मशब्देन परमात्मसंज्ञं
परब्रह्म तत्स्थानभूतं ब्रह्मपुराख्यमक्षरब्रह्म चोक्तम्; ब्रह्मशब्दवाच्ययोस्तयोर्मध्ये
ब्रह्मशब्दोऽत्र परब्रह्मवाचको ग्राह्यः । 'नारायणः परं ब्रह्म आत्मा नारायणः परः'
इति; 'नारायणपरा वेदा नारायणपरा मत्वाः । नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरं
तपः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यैस्तस्यैव प्रतिपादनात् । इदानीं विषयसंशयादिकथनेन
मीमांसां दर्शयति । अत्राधिकरणे को विषय इति चेद्ब्रह्मः-परीक्ष्य लोकान्
कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्, नास्त्यकृतः कृतेनेति-कृतेन कर्मणा अकृतः

१ तस्या मीमांसाया उपायभूतः साधनभूतः । २ वैदिकशास्त्रीयमगवदुपासनीयकृतपृथक्पृथक्-
कर्तव्यताप्रकाररूपार्थवादः । ३ प्राशस्त्यं महत्त्वम् । ४ शिष्ट । ५ तस्य धर्मस्यानुष्ठानेन ।
६ आदिना विमोक्षान्यासक्रियाकल्याणानवसादानुदर्शा ग्राह्याः । विवेकारीनां स्वरूपं च
रामानुजाचार्यकृतश्रीभाष्यादेवावर्तन्त्यम् ।

कर्मबंधहीनो नास्तीत्यर्थः. यद्वा अकृतोऽनादिस्मिद्धो दिव्यमूर्तिः परमात्मा कृतेन कर्मणा नास्ति-न गम्यः. अतो निर्देशमायादिति पूर्वेषु संबंधः । 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति. 'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिम-
श्रेण सेवया । उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्तदर्शिनः' इति. 'तस्माद् गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम्, शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम्'-इत्यादिश्रुति-
स्मृतिवाक्यसमुदायो विषयः । परब्रह्म मीमांसायोग्यं भवति नवेति संशयोऽस्ति ।
पूर्वपक्षस्तु परब्रह्म विचारणा न्नास्ति. 'तत्र संशयाभावात् । कथं संशयाभावः ?
'अयमात्मा ब्रह्मे'ति श्रुतिवाक्यमयमितिपदेन साक्षात्सिद्धं जीवात्मानमेव ब्रह्मेति
योधयति । ततोऽत्र कथं संशयदूषणप्रसक्तिः ? । किंच विचारस्य फलं तूक्तविषयं
वेदनं, तच्च वेद्यवस्तुपरिच्छेदकं वेदान्तमीमांसात्पन्नं ज्ञानं वस्तुवतरेभ्यो ब्रह्म
परिच्छिनत्ति न वा ? यदा परिच्छिनत्ति तदाऽस्योपरिच्छेदविशेषणभंगोपलब्धिः,
यदा न परिच्छिनत्ति तदा ब्रह्म यथार्थतया न प्रयोतेत । अयमिति निर्देशतया
निश्चितः पदार्थातरेभ्यो भिन्नो घटः पटश्च यथा ज्ञायते तद्वज्ज्ञानाभावात् ।
अतो ब्रह्मविषयं वेदनमपि न घटते; 'तथात्वे सति' प्रयोजनं च किमपि नेष्टामहे;
जनानां न मोक्षरूपं प्रयोजनं चाप्यनादिकालप्रवृत्तस्य संसरणस्य निवर्तनाभावा-
दित्येवं प्राप्ते वच्मः-सञ्चारुप्रोक्तचेतनाचेतनपरब्रह्मस्वरूपाभिन्नं ह्येकांतिकमुक्तं
गुरुं प्राप्य सर्वथा समारंभणीयं शास्त्रम् । ब्रह्मणः संदिग्धतया विषयत्वसंभवात् ।
तन्निर्णयस्य सप्रयोजनत्वाच्च 'यद्यमात्मा ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिरमुमेवाहं ना-
स्त्वद्वं कर्मापीनमनाग्रविद्योपहृतात्मसंविदमल्पदं संसरणस्वभावं जीवात्मानं ब्रह्मेति
वक्ति अत एव संशयः । निरस्तसकलदोषकलापरस्य सर्वज्ञत्वसत्यसंन्यत्वापहत-
पाप्मत्त्वानादिवोधादिगुणगणमहोदधेर्हेरेरनवधिनानिश्चयज्ञानानन्दमभूतिशक्तिमहिमा-
तिशयत्वं हि ब्रह्मत्वम्; संसारिनरस्यानाद्यज्ञानावासानावृष्टभविर्जुंभितविचित्रमर्ध-
फलभोगानुगुणवदृशरीरप्रवेशनिर्गमव्यापारपरवशनिःसीमतापसहिष्णुत्वं हि जीव-
त्वम्; कथमेतयोः स्वरूपत्वभावादिभिरन्योन्यविलक्षणयोरेवत्वं वदन्ति श्रुतय इत्येवं
संशयः किं न भवेत् ? अथ च इत्यमपि शङ्कयते-आदित्यो ब्रह्म. अन्नं ब्रह्म, मनो
ब्रह्म, विज्ञानं ब्रह्मेत्यादयो भिन्नं भिन्नं पदार्थं ब्रह्मेति वदन्ति; तत्र त्रिंवा ब्रह्मेति

१ तस्य परब्रह्मणो विज्ञान । २ परब्रह्मणि । ३ जीवरूपे ब्रह्मणि । ४ आत्मविषयं ।
५ ब्रह्मण । ६ ब्रह्मविषयज्ञानाभावे । ७ वेदांतमीमांसाया । ८ तस्य ब्रह्मण । ९ वासनाया
अवष्टेभ्योऽनलंनं तस्माद्विजृम्भितं जनितं यद्विचित्रकर्म । १० श्रुतिषु ।

यहुधा शंकितत्वात्तेन्मीमांसार्हमस्ति; तत्र श्रवणमननादिनिर्णीतस्य धर्मज्ञानविरतिषु-
तभक्तिलभ्यस्य परमदयानिघेर्गुराजेन्द्रस्य शरणागतसम्पन्नजनानुग्रहशीलस्य दिव्या-
प्राकृतविग्रहस्य नारायणाभिधपुरुषोत्तमस्य परब्रह्मणोऽनुग्रहाधिक्येन उक्तस्याधिका-
रिणो विनष्टानाद्यविद्याजन्यबंधनसाक्षादनुभूतानवधिकातिशयानंदरूपा हरिनिवास-
भूते ब्रह्मपुरेऽक्षरात्मभावं प्राप्तेन तदुपासमष्टन्देन प्राप्ता तत्सेवारूपा मुक्तिः प्रयोजनं
चास्ति । अतःसविषयं सप्रयोजनं परब्रह्मप्रतिपादकशास्त्रश्रवणं प्रतीयते। ननु तच्च श्रवण-
मपरिच्छिन्नपरब्रह्मविषयं न संघटते, तज्जन्यज्ञानस्य वेद्यपरिच्छेदकरूपत्वात्; एवं सति
ईदृगिदमिति परिच्छेदाभावाच्च तत्परब्रह्म विचारगम्यमस्तीति चेन्न; एवं परब्रह्मणः
परिच्छेदासंभवेऽपि लक्षणद्वाराऽन्यव्यावृत्तत्वमात्रेण परिच्छेदसंभवात् विचारगम्यं
सर्वत्र लक्ष्यविषयमन्यव्यावृत्तत्वेन यद्वेदनं तदेव लक्षणेन वेद्यवस्तुपरिच्छेदकं बो-
ध्यम् । स्वोपबृंहकस्मृत्यादियुतवेदान्तवाक्यैर्निरूपिते परीक्षिते चाद्विष्टपरब्रह्मसंबन्धिनि
लक्षणे तैल्लक्षणहीनेभ्यस्तैदितरेभ्यःसजातीयविजातीयसकलचेतनाचेतनवस्तुभ्यो वि-
लक्षणस्वरूपस्वभावादिमदुक्तंचतत्परब्रह्मेत्यवगम्यते। अतःसमंजसोऽयं परब्रह्मविषयः
सच्छास्त्रारंभः। यदसंजातशंकमप्रयोजनं च तद्धि न सच्छास्त्रानुशीलनवतां विचारकोटौ
समागच्छति । अस्यास्तु परब्रह्मप्रतिपादकशास्त्रमीमांसायाः प्रमाणयुक्त्याभासव-
शात्संशयस्थानं परब्रह्म विषयो भवति । 'ब्रह्मविदानोति परम्' 'तमेव विद्वानमृत
इह भवति' 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति, 'पृथगात्मानं
मेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेतीति, आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरा-
रणिम् । ध्याननिर्मयनादेव पाशं दहति पण्डित इति, ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैरिति,
'भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति'
इति, यो मामेवमसंभूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविदिति, जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं
यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन इति, तेषामहं

१ परब्रह्म । २ तस्मिन् प्रसिद्धे परब्रह्मबोधके श्रुतिसमूहे । ३ परीक्ष्य लोकान् कर्मचिन्ता-
निति, तद्विद्धि प्रणिपातेनेत्यादिश्रुतिसमूहः । ४ दूर्युपासक । ५ तस्य हरे सेवा । ६ ब्रह्म-
मीमांसायां प्रयोजनसंभवात् । ७ परब्रह्मप्रतिपादकशास्त्रश्रवणजन्य । ८ परब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वे
तत्प्रतिपादकशास्त्रश्रवणजन्यज्ञानस्य वेद्यवस्तुपरिच्छेदकवासंभवे सति । ९ वेदांतोपबृंहक ।
१० ब्रह्मलक्षण । ११ ब्रह्मेतरेभ्यः । १२ लक्षणद्वारा सकलचेतनाचेतनविलक्षणतया परिच्छेद-
संभवात् । १३ प्रेरितारं सर्वप्रेरकं आत्मानं परमात्मानं जडचिद्धयः स्वल्पस्वभावेन पृथक्
यथा भवति तथा मत्वा जुष्टः त परमात्मानं सेवमानं भक्तः तेन सेयनेन ।

समुद्वर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ मध्यावेशितचेतसाम् इति, मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ' इत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तानुसारेण प्राप्या परममुखरूपा आदौ संज्ञावज्ज्ञा-
सस्य पश्चाद्विरिञ्चानभक्तिरूपोपासनेन ब्रह्मभावं प्राप्तस्यास्याधिकारिणोऽनाद्यविद्या-
कृतगुणरूपबंधननिवर्तनपूर्विका ' सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैव महिमा भुवि दिव्ये
ब्रह्मपुरे शेष स व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठित इति, एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमिति, ददर्श
तत्राखिलसात्वतां पतिं श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् । सुनन्दं दमप्रवल्गार्हणादिभिः
स्वपार्षदमुखैः परिसेवितं विभुमिति, कृष्णं च तत्र च्छंदोभिः स्तूयमानमित्यादि-
श्रुतिस्मृत्युक्ते ब्रह्मपुरे स्थितस्यानंतकोटिमुक्तसेवितचरणकमलस्य परब्रह्मणः सेवा-
रूपा मुक्तिः प्रयोजनं च भवतीत्यस्मिन्नाद्याधिकरणे निरूपितम् । 'अत्रोद्दिष्टस्य
परब्रह्मणो यन्निर्णायकं लक्षणं तत् किमस्ति, इत्यपेक्षायां तल्लक्षणबोधकमधिकरणांतरं
प्रकटयति सूत्रकारकः—

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

विदिते वस्तुनि लक्ष्यलक्षणमयोजनाभावात् अविदिते वस्तुनि लक्ष्य-
लक्षणवेदनापेक्षानुपलब्धेः कथमिदं लक्ष्यस्य परब्रह्मणो लक्षणकथनावसर इति
न संदेहनीयम् । उपरिष्ठाद्वेदादिशास्त्रपठनाद्विदिते परब्रह्मसंज्ञे परमात्मनि 'तत्सं-
भवाद् । जन्मादि अस्य यत इति सूत्रपदविभागः । जन्मादीत्यत्र तद्गुणसंवि-
ज्ञानो बहुव्रीहिः । अस्य चेतनाचेतनसंमिश्रणसमरसीभूतस्य विचिञ्चानंतभोक्तृ-
भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानादिरूपविविधरचनायुतस्य जगतः जन्मादि-जन्म आदि-
र्यस्य तज्जन्मादि-उत्पत्तिरक्षणाप्ययनिग्रहानुग्रहरूपं कर्म, यतः—'अक्षरात्परतः पर
इति, आत्मैवेदमग्र आसीत्युक्तविधे इति, यस्मात्परमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः,
इत्यादिवाक्योक्ताद् वद्धमुक्तनित्यमुक्तक्षेत्रज्ञेभ्यः स्वरूपस्वभावादिभिरत्युत्कृष्टाद्
यस्माद्भवति तद् ब्रह्मेति शेषः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायंते, येन जातानि
जीवंति, 'यत्प्रयंत्यपिसंविशंति, तद्विनिज्ञासस्व, तद्ब्रह्मेति, प्रधानक्षेत्र-
ज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिवंधहेतुरिति, सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति, रित्युद्भव-
मलयहेतुरहेतुरस्येति, तद्वैहि परं नरेद्रेत्यादिवाक्यवलापो विषयः । इह विश्वस्य
जन्मादिकृत्यं ब्रह्मणो लक्षणसंपादने संपटते नवेति संशयः । न संयतते तस्य ब्रह्मणा

१ आद्याधिकरणे । २ अधिकरणे । ३ तस्य लक्ष्यलक्षणकथनस्य संभवाद् । ४ म्रिय-
माणानीत्यर्थः । ५ जन्मादिकृत्यस्य ।

संयोगाभावात् । किंच आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यत्रानन्दस्य जगज्जन्मादिलक्षणं पर्यवस्यति । अन्यत्र 'सदेव सौम्येदमग्र आसीद' इति सतो जगत्कारणत्वमवगम्यते । 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मे'ति ज्ञानमेवापरिच्छिन्नं जगत्कारणं ब्रह्मेत्येकत्र विज्ञायते । अपरत्र च 'नारायणः परं ब्रह्म आत्मा नारायणः पर इति, तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदेति, नारायणपरा वेदा नारायण-परा मत्वा इति, वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मत्वा इति, भूतः परतरं नान्यदिति, ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयुत इति, परमात्मपरब्रह्मवासु-देवादिशब्दान्यं नारायणमुनिसंज्ञं वस्तु जगद्धेतुत्वेन सृज्यसमस्तवस्तुपूर्ववर्ति-ब्रह्मेत्यवबुध्यते । 'इहानंदादीनां ब्रह्मत्वे विकल्पो वा समुच्चयो वा ? विकल्पे श्रुतहान्यादिदोषमसंगो व्यवस्था च; व्यवस्थितविकल्पेऽपि ब्रह्मानेकत्वमसंगः । समुच्चयपक्षे 'तेषां धर्मरूपत्वान्निखिलजगन्निर्माणोपायज्ञानविशेषविशिष्टब्रह्मत्वा-संभवः । 'अतः सर्वथापि ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वादिलक्षणं वक्तुमशक्यमित्येवमादौ पूर्वपक्षरूपमलहे जाते सति वचनः—यद्यपि जन्मादेर्जगत्संबन्धित्वेन ब्रह्मण्य-संयोगस्तथापि तदस्थित्वेन लक्षणत्वं संवध्यते । यत्सर्वज्ञत्वादिगुणगणविशिष्टं पर-मात्मपरमेश्वरपरब्रह्मवासुदेवादिसंज्ञाधारं नारायणतत्त्वं तदेव जगत्कारणं ब्रह्मेत्य-भिधीयते । आनन्दप्रभृतिधर्माणामिहैव पर्यवसानमस्ति; सर्वज्ञत्वं नित्यतृप्तत्वमनादि-बोधत्वं स्वतंत्रत्वमल्लुप्तदृष्टिकत्वमनंतशक्तित्वं चेति पठेतानि सर्वज्ञत्वादीनि वायु-पुराणे चोक्तानि । 'सर्वज्ञता तृप्तिरनादियोधः स्वतंत्रता नित्यमल्लुप्तदृष्टिः, अनंतशक्तिश्च विभोर्विभुज्ञाः पडाहुरंगानि महेश्वरस्येति' नित्यापरोक्षानपेक्षितसाधननिर्दोषज्ञान-गोचरसकलवस्तुत्वमत्र सर्वज्ञत्वम् 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्' 'यस्य ज्ञानमयं तप' इत्यादि-भिरिदं ब्रह्मणः सिद्धम् । 'अनेन सकलवद्वेतेन बहुविधधर्मफलभोगानुकूलदेवमनुष्य-पश्यादिशरीरनिर्माणोपायसामग्रीविशेषज्ञं स्वोपासकसकलमुक्तचेतनस्वपरिचर्यानुरूप-भागवतीतन्वादिप्रदानचतुरं च ब्रह्म जगन्निमित्तमस्ति । 'निरस्तसमस्तोपप्लवकलंक्-निरतिशयानंदपरिपूर्णत्वमिह नित्यतृप्तत्वम् । 'अत एवानंदो ब्रह्मेति श्रूयते । 'यः खल्व-

१ उत्तरमीमांसाया । २ श्रुतं प्रत्येकं तेषां ब्रह्मत्वश्रवणं तस्य हान्यादि । ३ आनंदा-दीनां । ४ अत आनंदादीनां ब्रह्मत्वे विकल्पसमुच्चयोभयपक्षाभ्यां समागतब्रह्मानेकत्वप्रसंगात् ब्रह्मत्वासंभवप्रसंगाच्च । सर्वथापि जन्मादिकृत्यस्य ब्रह्मणा सह संयोगाभावेनापि । ५ नारायण-तत्त्वे एव । ६ सर्वज्ञेन । ७ निरस्तो विनष्टः समस्तोपप्लवरूप सकलदोषरूप कलंको लांठनं यस्मात्तथाभूतो निरतिशयोऽतिशयवर्जितो य आनंदस्तेन परिपूर्णत्वमिह ब्रह्मणि । ८ अत एवानंदस्य सर्वथा निर्दोषब्रह्मधर्मत्वम् ।

न्योत्तर आत्मानन्दमय' इति प्रस्तुत्य 'सैवानन्दस्य मीमांसा भवति' इत्यारभ्याभ्यासा-
 निरतिशयगिरस्कत्वेन स एको ब्रह्मण आनन्द इति निरूपितः । परब्रह्मधर्मत्वेन च
 स एवानन्दो ब्रह्मेत्युक्तः, अतो ब्रह्मत्वेनोपचर्यते । तादृग्निजानन्दभोगरसिकं ब्रह्म-
 नित्यतृप्तत्वमित्यभिधीयते । आनन्दमयस्य परब्रह्मणः स्वत एव निजैकानन्दानुभवो
 न तु साधनांतरतस्तदनुभवः । तथाहि सूत्रश्रुतिस्मृतिकाराः—'आनन्दमयोऽभ्यासा-
 दि'ति, 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योत्तर आत्मानन्दमयः, स वा एष पुरुषविध
 एवेति विज्ञानमयात् क्षेत्रज्ञद्वन्द्वादन्यो वस्तुवन्तरमित्यर्थः । पुरुषस्य द्विभुजनरस्य विधा
 ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपप्रकारा इव विधा—अवयवप्रकारा यस्य स पुरुषविध इत्यर्थ-
 निरुक्तिः । 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः, आनन्द-
 मात्रकरपादमुग्वोदरादिः' सर्वत्र च स्वगतभेदविवर्जितात्मैति, 'केवलानुभवानन्द-
 स्वरूपः सर्वबुद्धिदृगिति, 'यः स्वे सुखेऽन्यबहिर्तेऽभिरतोऽनवय' इति । एवं निरपेक्ष-
 साधनं पुरुषविग्रहं परब्रह्मानवधिकातिशयं स्वरूपानन्दमनुभवत्, अतो नित्यतृप्तम् ।
 न तस्य कदापि बाह्यसांसारिकमुखलबापेक्षा भवतीत्यर्थः । ननु 'अपाणिपादो जवनो
 गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः, स वेत्ति वेद्यं नहि तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरस्यं
 पुरुषं पुराणम् इति, निष्कलं निष्क्रियं ज्ञानं निरवयं निरंजनमित्यादिवाक्यैः परब्रह्म
 निराकारमेवेत्युक्तम्; 'इह तु' तस्य स वा एष पुरुषविध इत्यादिवाक्यैः साकारत्वं कथ-
 मुच्यते, इति चेच्छृणु, यतः पाणिपादकर्णरहिततयापि साकारस्य सर्पस्य ग्रहणादयो
 हस्तादिव्यापारा मुखोरोनेत्रैः संति, तथा चक्षूरहिततयापि तथाविधाया लज्जालुबल्लया
 दर्शनरूपश्चक्षुर्व्यापारो भवति । अतः परब्रह्मणोऽपाणिपादादिविशेषणवृद्धं साकारत्व-
 मतिपादनपरमेव बाध्यम्, नहि निराकारत्वमतिपादनपरम्; तथात्वे सति ब्रह्म
 सर्वाकारं वा बल्लयाकारं वा ? यथंभूतं ब्रह्मेति विकल्परूपकल्हे प्राप्ते ब्रह्मः—श्रुत्युत्त-
 राद्धेन स वेत्तीति; सः परब्रह्मसंगो हरिः स्वेतरजीवेष्वरमकृतिपुरुषस्यान्धकारब्रह्म
 तत्स्थमुक्तक्रोष्टिबस्तुमात्ररूपं वेद्यं स्वं चापि वेत्ति; तस्य परब्रह्मणः वेत्ता स्वातन्त्र्यज्ञान-
 प्राप्तं नरं विना स्वेतरो ज्ञाता नास्ति; पुनस्तमेव विशिनष्टि—अध्यमादिभूतं पुराण-
 मनादिसिद्धं पुरुषं दिव्याप्राकृतानाद्यवयवयुतपुरुषाभारं तं परब्रह्मसंगं हरिमाहुर्मुनयः ।
 एवमनया श्रुत्योदितस्य पुरुषाकारब्रह्मणोऽपाणिपादादिविशेषणवृद्धं त्वमाकृतसर-
 पादाद्यंगयुतदिव्यविग्रहबोधनपरम्, नहि सर्पबल्लयाकारत्वबोधनपरमिति श्रुतिनात्प-

१ तस्य निजैकानन्दस्यानुक्तम् । २ चरणादाभ्य शिरःपर्यन्तस्वमूर्तो । ३ ब्रह्मणः ।

४ प्रकरणे तु । ५ ब्रह्मणः ।

यार्थः । निष्कलमिति श्रुतिस्तु तस्य ब्रह्मणो निष्कलादिविशेषणैर्विभागशून्यत्वं प्राकृतव्यापारविधुरतयाऽप्राकृतव्यापारवत्त्वं च निर्दोषत्वं च मायातीतत्वं च बोधयति; इत्थंभूते परब्रह्मणि नित्यवृत्तिरस्ति । स्वतःसिद्धनिरतिशयज्ञानवत्त्वमनादिबोधत्वम् । यद्ब्रह्मणः स्वरूपानन्दानुभवसाधनमनःकरणज्ञानं तत्तस्यानादिसिद्धमेव; अतोऽनादिबोधं ब्रह्म । तस्य ब्रह्मणः संसारनिवर्तनस्य ज्ञानस्यानादिसिद्धत्वात् नित्यनिवृत्तसंसारदोषं ब्रह्म शान्तिसमृद्धममृतमिति श्रूयते । अन्येष्वेताकापण्यरहितत्वेन स्ववशीकृतस्वेतरसमलवस्तुत्वं स्वातन्त्र्यम् । 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ भोक्ता भोग्यं मेरितार च मत्वा, विद्याविधे ईशते यस्तु सोऽन्य'—इत्यादिषु ब्रह्मणश्चेतनाचेतनप्रपञ्चमेरकत्वेन स्वतन्त्रत्वं सिद्धम्; सर्वत्र परब्रह्मणः स्वतन्त्रत्वेन निखिलकर्तृत्वसिद्धिः । सर्वत्र स्वभावसिद्धं धैर्यालिनज्ञानात्मकद्रष्टृत्वत्वं हि नित्यमलुप्तदृष्टित्वम् । तथाहि श्रूयते 'यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः' इति. स वेत्ति वेद्यमित्यादिवचनैः सर्वावस्थावस्थितसमलचेतनाचेतनवस्तुषु संकुचितविक्रिसितातत्वं^१मिश्रत्या व्यापनत्वात् तेषां यथार्हकर्मफलप्रदाने परब्रह्मणः सदादृष्टिप्रसारवत्त्वमस्ति; अतोऽनेन^२ नित्यालुप्तदृष्टित्वं सिद्धम् । अपरिमेयसामर्थ्ययुक्तत्वम्, यद्वा असंख्यशक्तिविशिष्टत्वमनंतशक्तित्वम् । असंख्याभिः प्रधानपुरुषब्रह्मशिवादिरूपाभिर्विभूतिभूतशक्तिभिर्जगत उत्पत्तिस्थितिसंहारकारकमपरिमेयसामर्थ्ययुतं परब्रह्म भवति । तथाहि श्रूयते 'परासंख्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते, स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति, अपरिमेयमग इति, अखिलशक्त्यवबोधक इति; स्मर्यते च—

‘सर्गे तपोऽहमृषयो नव ये मजेशाः ।

स्थाने च धर्ममखमन्वमरावनीशाः ॥

अंते त्वधर्महरमन्युवशासुरावा ।

मायाविभूतय इमाः पुरुशक्तिभाजः^३ ॥ इति;

‘ता कालशक्तिमादाय बामुदेवोऽक्षरात्मना ।

सिमृक्षयैक्षत यदा सा जुक्षोम तदैव हि ॥

तस्याः प्रधानपुरुषकोटयो जज्ञिरे मुने ।

युज्यन्ते स्म प्रधानैस्ते पुरुषाश्चेच्छया प्रभोः ॥

पुमांसो निदधुर्गर्भास्तेषु तेभ्यश्च जज्ञिरे’ ॥

इत्येवमनंतशक्तिमत्त्वात्परब्रह्मणोऽसंख्यकोटिब्रह्मांडरूपप्रपञ्चसमायिकारणत्वं

सिध्यति । महापुरुषपरब्रह्मसर्वसृष्टृविष्णुहरिकृष्णसर्वात्मवामुदेवपरमात्मपुरुषोत्तम-
माध्यादिब्रह्मनामसहस्राधिकरणं नारायणमुनिसंज्ञं ब्रह्म वाच्यम् । 'अस्य जन्म-
स्थानगुणस्वभावचरित्रादिकृतासंख्यनामवाच्यत्वेऽपि मुख्यतया परभावमनुप्य-
भावयोरैक्यबोधकत्वात् महापुरुषादिनामवाच्यत्वेन नेतरतद्रोधकनामाभिधेय-
त्वाभावप्रसंगः । पुरति सर्वेभ्यः अग्रे दिव्यामाकृतावयविपुरुषाकारेण गच्छतीति
पुरुषः । महांश्चासौ पुरुषश्च महापुरुषः । महत्त्वेन पूर्वसिद्धं महापुरुषशब्दवाच्यं
ब्रह्म; पुरघातोरग्रगमनार्थत्वात् सर्वेभ्यः अग्रे वर्तमानं श्रेष्ठत्वविशिष्टं पुरुषाकारं
ब्रह्मेति विज्ञायते । तथाहि श्रुतयः—'पूर्वमेवाहमिहासं तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति, सदेव
सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति, आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध इति,
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमिति । तथात्वे सति सर्वेभ्यः पूर्वसिद्धत्वेन महापुरु-
षस्य ब्रह्मणः सर्वश्रेष्ठामाकृतपुरुषाकारत्वं सिध्यति । एवं ब्रह्म महापुरुषशब्दवाच्यं
भवति । ब्रह्मशब्दवाच्यं ब्रह्मपुरामिधं महापुरुषस्थानं तत्स्थासंख्यमुक्तशोढिवृद्धं
चैतदुभयस्मात् परमन्यत् बृहि वृद्धाविति धात्वर्थवशात् बृहत्वादिसकलगुणगणवि-
शिष्टं ब्रह्म परब्रह्मशब्देन प्रतिपाद्यते । अक्षरात् परतः पर इत्यक्षरशब्दवाच्याद् ब्रह्म-
णोऽन्यत् परब्रह्मशब्दवाच्यं ब्रह्म श्रूयते । दिव्यामाकृतविग्रहेण स्वब्रह्मपुरस्थानस्य
सत् परब्रह्म विश्वोत्पत्तिस्थित्यवस्थयोर्विकसितांतर्पामिश्रकृत्या विश्वप्रवेशनशीलत्वा-
द्विभक्तनामरूपतत्परिरक्षितस्थूलचेतनाचेतनवस्तुशरीरकद्रुपादानकारणं सर्वसृष्टृविष्णु-
शब्दवाच्यं भवति । तथाहि श्रूयते—'स इमांलोकानसृजदिति, तत्सृष्ट्वा तदनुमाविश-
दिति, बहु स्यामिति, स्वधामस्थं यत्तत् हरिशब्देन ह्य् हरणे इति धात्वर्थवशात्
प्रलयावस्थायां संकुचितांतर्पामिश्रकृत्या चेतनाचेतनस्थूलनामरूपविभागसंहरणशील-
त्वात्सूक्ष्मतां प्रापितनामरूपविभागानर्हचेतनाचेतनवस्तुशरीरकं सकलसंहर्तृ ब्रह्म प्रति-
पाद्यते । तस्मादुपसंहर्त्रे महाप्रासाय वै नमः, यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत
ओदन इति सर्वसंहर्तृ ब्रह्म श्रूयते । निरुपाधिवपरमानंदभूमित्वात् कृष्णशब्दवाच्यं
ब्रह्म भवति । तथाहि श्रूयते—

‘कृपिर्भूवाचकः शब्दो नश्च निर्वृत्तिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ” ॥ इति

१ नारायणमुनिसंज्ञस्य ब्रह्मणः । २ इतराणि महापुरुषादिनामभ्यो भिन्नानि यानि
तस्य परब्रह्मणो बोधकनामानि तैरभिधेयत्वाभावप्रसंगः । ३ एवं श्रुतिभिर्निर्णयते सति ।
४ तेन परब्रह्मणा ।

शरणागतसकलजनानेकविधपीडाहारकत्वेन तेषामनवधिकातिशयानंदोत्पादकभूमि-
त्वात् हरिकृष्णेत्येकशब्दवाच्यं ब्रह्म विज्ञायते ।

‘ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ’ ॥

इति स्मरणात् ‘ कृपिर्भूवाचकः शब्द इति, ‘ तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां
शान्तिः शाम्बती नेतरेषामि ’ त्यादिश्रवणाच्च सर्वेषां चेतनाचेतनानामंतरात्मतया
नियामकत्वात् सर्वात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म विज्ञायते । ‘ यः पृथिव्यां तिष्ठन्निति, यः
प्रकृतौ तिष्ठन्निति, यः आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोत्तरोयमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं य
आत्मानमंतरोयमयति सत आत्मान्तर्याम्यमृत इति, योऽक्षरे तिष्ठन्नक्षरमंतरो यमक्ष-
रो न वेद यस्याक्षरः शरीरं योऽक्षरमंतरोयमयति ’ इत्यादिकामु श्रुतिषु प्रतिपर्यायं
पृथिव्यादिसकलचेतनाचेतनवस्तूनामात्मांतर्यामिशब्देनोच्चार्यमाणत्वादमृतशब्दाभि-
धेयं तद्ब्रह्म प्रतिपादितमिति । वामुदेवशब्दवाच्यं ब्रह्म, वसधातोर्निवासार्थत्वात् दि-
बुधातोः क्रीडाप्रार्थत्वाच्च सर्वावस्थावस्थितसकलचेतनाचेतनेष्वंतर्यामितया यथार्हक-
र्मफलप्रदानाय निवसत् सत् दिव्यविग्रहेण ब्रह्मपुरे स्वयं द्योतमानं तत्रावस्थितासं-
ख्यस्वभक्तमुक्तकोटिभिः साकं क्रीडत् मोदमानं च वर्त्तते; वामुदेवपुत्रत्वाद्वा वामुदेव-
शब्दाभिधेयं ब्रह्म विज्ञायते । तथाहि श्रूयते ‘ ईशावास्यमिदं सर्वमिति, दिव्ये ब्रह्म-
पुरे शेषे स व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठित इति, स्वभक्तेभ्यो रमते स मे सर्वस्वमिति ।
स्मर्यते च—

‘ सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ।

ततोऽसौ वामुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते ’ ॥ इति

स वामुदेवः प्रकृतौ पुंसि कार्येषु चैतयोः ।

अन्वितश्च पृथक् चास्ते सर्वाधीशः स्वधामनि ॥

व्याप्य स्वांशैरिमांल्लोकान् यथाग्निरवस्थादयः ।

स्वस्त्यासते स्वस्वलोके तथैष भगवान्मुने ’ ॥

इति तदेव ब्रह्म सर्वभजनीयत्वेन विज्ञायते ।

‘ न वामुदेवात्परमस्ति पावनं न वामुदेवात्परमस्ति मंगलम् ।

न वामुदेवात्परमस्ति दैवतं न वामुदेवात्परमस्ति वाञ्छितम् ॥

यन्नामधेयं सकृदप्यबुद्ध्या देहावसानेऽपि गृणाति योऽत्र ।

स शुक्लसोऽप्याशु भवप्रवाहाद्विमुच्यते तं भज वामुदेवम् ’ ॥

इत्यादिस्मरणात् आत्मशब्दवाच्येभ्यो जीवेश्वराक्षरान्यब्रह्मभ्यः श्रृणुत्वेन वर्तमानं परमात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म विज्ञायते । तथाहि स्मर्यते—

‘परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषोत्तमः ॥

स विष्णुनामा वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते’ ॥ इति

‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इति, ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शन्यत इति पुरुषोत्तमशब्देन क्षराक्षरशब्दवाच्याभ्यां बह्व्युक्तपुरुषसमूहाभ्यां स्वरूपस्वभावगुणविभूतित उत्कृष्टतमं दिव्याभाकृतविग्रहं ब्रह्माभिधीयते । तथाहि स्मर्यते—

‘यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः’ ॥ इति

‘प्रकृतिपुरुषयोः परस्य श्रं नस्तनोतु चरणः पुरुषोत्तमस्येति’ लक्ष्मी-
पतित्वान्मधुदुलोत्पन्नत्वाद्वा मधुदैत्यघातकत्वाद्वा सर्वस्वामित्वेन तस्य धवा-
भावाद्वा माधवशब्दाभिधेयं ब्रह्म विज्ञायते । एवं परभावमुप्यभावघातकैः सह-
स्रनामभिस्तदितरैरसंख्यनामभिश्चापि स्वाभाविकानन्दजनकमस्पृष्टाशेषद्वौपतया क-
ल्याणैकतानतया च सकलमंगलाधारतया च नारायणतत्त्वं ब्रह्मगम्यते तत्सततांत-
र्यामिश्रतया सर्वावस्थायस्थितसकलचेतनाचेतनवस्तुशरीरकत्वात् दिव्यविग्रहेण
ब्रह्मपुरे ततः पृथक् स्थितत्वाच्च जगत् उपादानकारणं निमित्तकारणं च भवति ।
एवमुक्तस्वभाववत्येतादृशमद्विष्टि तस्मिन्सरुलजगज्जन्मादिकारणत्वं भवति । एता-
दृशमहत्त्वात्तद्ब्रह्मेत्यभिधीयतेः तदेव नारायणशब्दवाच्यमानंदादिपर्यायतया
सिद्धम् ; अत आनंदादीनां विकल्पादिचिन्ता निरर्थका । अत्र मूत्रे दिव्यविग्रहं ब्रह्मपुरे
निमित्तकारणतया सदा वर्तमानं सत् स्वेच्छया प्रलये स्वप्रकाशरूपया संकुचितांत-
र्यामिश्रतया मूलमचिदचिदस्तुविशिष्टं ब्रह्म उपादानकारणं सृष्टिस्थित्यवस्थयोः
स्वप्रकाशरूपया विकसितांतार्यामिश्रतया स्थूलचिदचिदस्तुविशिष्टं तत् कार्यं भवति ।
अतो जगज्जन्मादिलक्षणं ब्रह्मेति सिद्धान्तोऽस्ति । ननु दिव्यमनोहरमूर्तेर्देहेरंतार्यामि-
श्रकत्वा सह सर्वावस्थायस्थितचेतनाचेतनानां शरीरशरीरिभावेन विशिष्टत्वमुक्तं
दिव्यावयविप्रब्रह्मणा सह कृतो नोक्तमिति चेन्नोन्यते—दिव्यावयविहरिसंबन्धेन
तु ब्रह्मचेतनानां शास्त्रेषु मायाकर्मनिवर्तनरूपमोक्षोक्तेस्तेषां ‘तदंतार्यामिश्रकतिसंबन्धेन
मोक्षाभावोक्तेश्च तथा’ सह संयोग उक्तः ; अन्यथा ‘तदस्योपि ययुः स्मरणात् स्त्रिय

उरगेन्द्रमोगभुजदंडविपक्तधिय इति, तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि संगताः, जहृ-
र्गुणमयं देहमिति, सता सौम्य तदा संपन्नो भवति मुपुप्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यादिशा-
स्त्रविरोधापत्तेः । लक्षणप्रमाणार्थिना हि वस्तुसिद्धिः, जगत्कारणं ब्रह्म किं प्रमाण-
कमित्यत आह—

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

यतः यस्य शास्त्रं योनिः प्रमाणं लक्षणमिति यावत्, अत एव शास्त्रगम्य-
जगज्जन्मादिलक्षणं ब्रह्म भवतीति शेषः । अत्र जगत्कारणं ब्रह्म शास्त्रैरगम्यं उत
प्रमाणान्तरेणापि गम्यमिति संदेहः । जगदिदं सावयवं कार्यमेव । तच्च वैचित्र्य-
गर्भितत्वेन स्वीचितकर्तृरस्तीति कश्चित् सर्वज्ञत्वादिमान् कर्ता कल्पनीयः ।
‘नासौ शास्त्रैरगम्य इति नास्मिन्वर्तरि वेदादिशास्त्रस्य प्रामाण्यम् । शास्त्रप्रमाणैरप्य-
प्राप्तविषयत्वादिति पूर्वः पक्षः । सिद्धांतस्तु जगत्कारणं ब्रह्म वेदान्तशास्त्रैरगम्यम्;
नावेदाविन्मनुते तं बृहत्तमित्यादिषु वेदान्तशास्त्रमंतरेण ब्रह्मणो योधासंभवसंश्रवणा-
त् । पूर्वपक्षे यदुक्तं सावयवत्वात् कार्यत्वसिद्धौ प्रपंचस्य कर्ता समुचितः कल्प्य एव
इति तदसत् । विचित्ररचनस्य गोपुरमासादादेर्हुकर्तृत्वदर्शनात् । तथा च नानुमा-
नेन एककर्तृत्वसिद्धिः; बहुकर्तृसाध्यस्य रथगोपुरादेरपि मुख्यस्त्वेव एव कर्तास्तीति
युक्तिबलेन तत्सिद्धौ सत्यामपि तस्य पुरुषान्तरव्यापारवश्यादिप्रसंगश्च । शिंच
अनुमानेन जगतो विच्छेदोऽवर्तत्वसिद्धावपि निमित्तोपादानशक्तियुस्तैस्कर्तृत्व-
सिद्धिर्नास्ति; ततो वेदान्तशास्त्रैरगम्यं तत्प्रमाणं ब्रह्मेति सिद्धम् । अनेन सूत्रेण पुरा-
धिकरणप्रतिपादितजगत्कारणत्वोपयोगिसर्वज्ञत्वं ब्रह्मणः । शास्त्राणां योनित्वाद्देवानां
कारणत्वात्सिध्यतीत्यप्यर्थान्तरं प्रतिपाद्यत इति केचिदाहुः । सूत्रस्य सूचना-
त्मकस्यार्थद्वयाभिधाने श्लेषशब्दबद्धावयवभेदादिदोषाभावादेरस्मिन्नपि सूत्रे पुनर-
धिकरणान्तरप्रस्तावः । ‘अयास्य महतो भूतस्य निःशसितमेतग्रहग्वेदो यजुर्वेदः
सामवेद इत्यादिः श्रूयते विषयः । ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वं युक्तं नवेति संदेहः । न युक्तमिति
पूर्वः पक्षः । वाचा विरूपाक्षे नित्ययेत्यादिमाया बाह्यनित्यत्वप्रतिपादनपरायाः श्रुतेरि-
रोधात् वेदानां पुरपाकृतिब्रह्मस्यैवे सति पुरपाकृतेः कालविक्षिप्तप्रकृतिजन्यत्वान्
पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यप्रसंगाच्च । तस्माद्ब्रह्मणो वेदकर्तृता कथमिति प्राप्ते ह्यमः—

१ प्रकरणे । २ जगत् । ३ जगदुचित । ४ कर्ता । ५ अनुमानेनाप्युभयशक्तियुते

कर्तृत्वसिद्धयभावात् । ६ तत् वेदान्तशास्त्रं प्रमाणं स्वरूपमापक यस्य तत्तथोक्तम् । ७
अधिकरणे । ८ प्रसंग । ९ अधिकरणे । १० विरूपेति देवतासबोधनम् ।

इत्यादिस्मरणात् आत्मशब्दवाच्येभ्यो जीवेश्वराक्षराख्यब्रह्मभ्यः श्रेष्ठत्वेन वर्तमानं परमात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म विज्ञायते । तथाहि स्मर्यते—

‘परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषोत्तमः ॥

स विष्णुनामा वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते’ ॥ इति

‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इति, ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दत इति पुरुषोत्तमशब्देन क्षराक्षरशब्दवाच्याभ्यां बद्धमुक्तपुरुषसमूहाभ्यां स्वरूपस्वभावगुणविभूतित उत्कृष्टतमं दिव्याभाकृतविग्रहं ब्रह्माभिधीयते । तथाहि स्मर्यते—

‘यस्मात्सरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥

अतोऽस्मि लोके वेदे च मयितः पुरुषोत्तमः’ ॥ इति

‘मकृतिपुरुषयोः परस्य वा नस्तनोतु चरणः पुरुषोत्तमस्येति’ लक्ष्मी-
पतित्वान्मधुबुलोत्पन्नत्वाद्वा मधुदैत्यघातकत्वाद्वा सर्वस्वामित्वेन तस्य धवा-
भावाद्वा माधवशब्दाभिधेयं ब्रह्म विज्ञायते । एवं परभावमनुप्यभावद्योतकैः सह-
स्रनामभिस्तदितरैरसंख्यनामभिश्चापि स्वाभाविकानन्दजनकमस्पृष्टाशेषदोषतया क-
ल्याणैकतानतया च सत्कर्मगलाधारतया च नारायणतत्त्वं यदवगम्यते तत्सततांत-
र्यामिश्रतया सर्वावस्थावस्थितसकलचेतनाचेतनवस्तुशरीरकत्वात् दिव्यविग्रहेण
ब्रह्मपुरे ततः पृथक् स्थितत्वाच्च जगत् उपादानकारणं निमित्तकारणं च भवति ।
एवमुक्तस्वभाववत्येतादृशमहिम्नि तस्मिन्सकलजगज्जन्मादिकारणत्वं भवति । एता-
दृशमहत्त्वात्तद्विशेष्यमभिधीयते; तदेव नारायणशब्दवाच्यमानेदादिधर्माश्रयतया
सिद्धम्; अत आनंदादीनां विकल्पादिविज्ञा निरर्थका । अत्र सूत्रे दिव्यविग्रहं ब्रह्मपुरे
निमित्तकारणतया सदा वर्तमानं सत् स्वेच्छया प्रलये स्वप्रकाशरूपया संकुचितान्त-
र्यामिश्रतया सूक्ष्मचिदचिदस्तुविशिष्टं ब्रह्म उपादानकारणं सृष्टिप्रित्यवस्थयोः
स्वप्रकाशरूपया विकसितांतर्यामिश्रतया स्थूलचिदचिदस्तुविशिष्टं तत् कार्यं भवति ।
अतो जगज्जन्मादिलक्षणं ब्रह्मेति सिद्धान्तोऽस्ति । ननु दिव्यमनोहरमूर्तेर्हरेरंतर्यामि-
श्रतया सह सर्वावस्थावस्थितचेतनाचेतनानां शरीरशरीरिभावेन विशिष्टत्वमुक्तं
दिव्यावयविपरब्रह्मणा सह कुतो नोक्तमिति चेत्तत्रोच्यते—दिव्यावयविद्वरिसंबंधेन
तु यन्नचेतनानां शास्त्रेषु मायाकर्मनिवर्तनरूपमोक्षोक्तेः शेषां ‘तदंतर्यामिश्रतिसंबंधेन
मोक्षमावोक्तेश्च तथा’ सह संयोगोक्तः; अन्यथा ‘तद्वर्योपि ययुः स्मरणान् स्त्रिय

उरगेन्द्रभोगभुजदंडविपक्षधिय इति, तमेव परमात्मानं जारुद्ध्यापि संगताः, जहु-
र्भुणमयं देहमिति, सता सौम्य वदा संपन्नो भवति सुपुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यादिशा-
स्त्रविरोधापत्तेः । लक्षणप्रमाणाधीना हि वस्तुसिद्धिः, जगत्कारणं ब्रह्म किं प्रमाण-
कमित्यत आह—

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

यतः यस्य शास्त्रं योनिः प्रमाणं लक्षकमिति यावत्, अत एव शास्त्रगम्य-
जगज्जन्मादिलक्षणं ब्रह्म भवतीति शेषः । अत्र जगत्कारणं ब्रह्म शास्त्रैकगम्यं उत
प्रमाणान्तरेणापि गम्यमिति संदेहः । जगदिदं सावयवं कार्यमेव । तच्च वैचित्र्य-
गर्भितत्वेन स्वोचितकर्तृकमस्तीति कश्चिन् सर्वज्ञत्वादिमान् कर्ता कल्पनीयः ।
'नासौ शास्त्रैकगम्य इति नास्मिन्वर्तरि वेदादिशास्त्रस्य प्रामाण्यम् । शास्त्रप्रमाणैरप्य-
प्राप्तविषयत्वादिति पूर्वः पक्षः । सिद्धांतस्तु जगत्कारणं ब्रह्म वेदान्तशास्त्रैकगम्यम् ;
नावेदविन्मुते तं बृहत्तमित्यादिषु वेदान्तशास्त्रमंतरेण ब्रह्मणो बोधासंभवसंश्रवणा-
त् । पूर्वपक्षे यदुक्तं सावयवत्वात् कार्यत्वसिद्धौ प्रपञ्चस्य कर्ता समुचितः कल्प्य एक
इति तदसत् । विचित्ररचनस्य गोपुरमासादादेर्वहुकर्तृत्वदर्शनात् । तथा च नानुमा-
नेन एककर्तृत्वसिद्धिः ; बहुकर्तृसाध्यस्य रथगोपुरादेरपि मुख्यस्त्वेक एव कर्तास्तीति
युक्तिबलेन तत्सिद्धौ सत्यामपि तस्य पुरुषान्तरव्यापारव्यादिप्रसंगश्च । किंच
अनुमानेन जगतो विलक्षणैककर्तृत्वसिद्धावपि निमित्तोपादानशक्तियुक्तैककर्तृत्व-
सिद्धिर्नास्ति ; ततो वेदान्तशास्त्रैकगम्यं तत्प्रमाणं ब्रह्मेति सिद्धम् । अनेन सूत्रेण पूर्वा-
धिकरणप्रतिपादितजगत्कारणत्वोपयोगिसर्वज्ञत्वं ब्रह्मणः । शास्त्राणां योनिन्वाद्देवानां
कारणत्वात्सिध्यतीत्यप्यर्थार्थीतरं प्रतिपाद्यत इति केचिदाहुः । सूत्रस्य सूचना-
त्मकस्यार्थद्वयाभिधाने श्लेषकाव्यवढाक्यभेदादिदोषाभावादेवस्मिन्नपि सूत्रे पुनर-
धिकरणान्तरप्रस्तावः । अत्रास्य महतो भूतस्य निःश्रसितमेतद्यद्देवो यजुर्वेदः
सामवेदः इत्यादिः श्रूयते विषयः । ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वं युक्तं नवेति संदेहः । न युक्तमिति
पूर्वः पक्षः । वाचा विरूपं नित्ययेत्यादिकाया वाङ्मन्यन्वप्रतिभादनपरायाः श्रुतेर्वि-
रोधात् वेदानां पुरुषाकृतिव्रह्मकार्यत्वे मत्रि पुराहृतेः काव्यविजिममकृतिजन्यत्वात्
पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यमसंगाच्च । तन्नाद्ब्रह्मणो वेदकर्तृता कथमिति प्राप्ते हूनः—

युक्तमेव ब्रह्मणो वेदकृत्वम् । 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्यवेदो यजुर्वेदः
 सामवेद' इत्यादिभूतेः निःश्वसितरुद्धेदराशेरुपयत्नेन ब्रह्मणः प्रादुर्भागावगमात् ।
 तथाऽन्यत्र शुराणेषु सर्वाणां विशाना पृथक्पृथग्मार्गाणां मुख्यतां
 परिराजः साक्षान्नारायणमुनिः प्रतिपादितः । एव तस्य सत्त्वगिन्द्रादिर्गत्व-
 प्रतिपादनाय सृष्टेः माय् भ्यात्मनि शिल्लानाना वेदाना पूर्वपूर्ववर्णानुक्रमानु-
 स्मरणनया पुनः यतां भवति न्यतः सिद्धानादिसर्वज्ञत्वात्सरूपगुणगणवान-
 प्राकृतपुरुषादृतिनारायणः । 'अत एव वेदानामपौरुषेयत्वं नारायणकार्यत्वं
 चास्ति । येषामब्रह्मभवनमरा रागद्वेषादयस्तेषां रचनमप्रमाणम् ; निरस्तसमस्त-
 दोषरत्नस्य निःपञ्चनिरतिशयज्ञानमत्यक्षानुभूयमानमैश्वर्यमस्तुमात्रस्य स्वतः
 प्रमाणस्य परमेश्वरस्य परमाप्तस्याप्राप्तसमस्तस्य नारायणस्य परब्रह्मणा
 वचनं तु प्रमाणमेव भवति । अतः सर्वस्तत्रभासमाना वेदाना नारायणसत्त्वतया
 नारायणस्य सर्वज्ञता निश्चीयते, तां विना त्वनात वस्तु वक्तुमशक्यतयात् । यद्यपि
 सर्वगतस्य नारायणस्य सर्वस्तुसयोगेन सर्वज्ञत्व सिध्यति, तथापि सत्त्वस्त्वव-
 भासमाना वेदाना या तस्य प्रणेतृता सैवाधिरथ दर्शयति । यथा दीपः स्वप्रभा-
 सपुक्तेष्वपि रूपादिषु रूपमेव प्रकाशयति न रसादि, एवमप्येवमप्रणेतारोऽपि, तथा
 न नारायणः, किंतु स्वमराश्ररूपातर्यामिगति संयुक्त सत्त्वमपि प्रकाशयतीति । ननु
 नारायणस्य सर्वज्ञत्व नाम वेदोक्तसत्त्वपदार्थाभिज्ञत्वम् ; तर्हि ब्रह्मादीनामपि वेदा-
 र्थवेदिना सर्वज्ञत्व सिद्धमिदं वैषम्यमिति चेन्न, परतरेभ्यस्तेभ्यस्तत्त्वर्तुनाराय-
 णस्याधिरं ज्ञानरत्नत्वात्त्यादिरमस्ति । वेदादेः सम्यगर्थविदा हि विधिप्रभृतीनां
 तत्प्रणेतृत्वमात्रं दृश्यते न च अधिरम् । ननु सर्वावभासकतया वेदनारायणयोः सा-
 म्यमिति चेन्न, वेदः सर्वार्थावभासकोपि न सर्वं गुरयतः प्रकाशयति । किंतु निमपि
 लक्षणया, निमपि सामान्येन, विमपि विशेषेण, नारायणस्तु सर्वसाक्षी सर्वं प्रत्य-
 क्षयतीति निगमनारायणयोरप्येतावद्वैषम्यमिष्यते । ननु नारायणस्यैव वेदकृत्व-
 मिति न नियमः । 'पण्डितो वै भूत्वा प्रमापतिरिदं सर्वमसृजत रुचो यजुषि सा-
 मानि' इत्यादिश्रवणाद्विरण्यगर्भादेरपि सत्त्वैवावगम इति चेन्न, हिरण्यगर्भोत्पत्तेः
 प्रागपि वेदानां सद्भावात् । श्रूयते हि 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च

१ यतो वेदा दिव्याप्राकृतपुरुषाकृतिनारायणेन पूर्ववर्णानुक्रमानुस्मरणनया कृता
 अत एव । २ निरपञ्च निर्दोष निरतिशयमुपमातुगदाश्रय रादतिशयवर्जितं च यं ज्ञानं तेन ।
 ३ नारायणे ब्रह्मादिषु च । ४ वेदकृत् ।

प्रहिणोति तस्मा इति । स्मर्यते च—‘जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिन्नः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिस्वये मुञ्चति यत्पूरयः इति, मार्गति यत्ते मुखपद्मनीडैश्च दमुपैर्नैर्कपयो विविक्त इति, वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहमिति, यः सर्वदेवानामादिमस्य हिरण्यगर्भस्यापि कर्ता तस्मै सर्वान्वेदानुपदिशति स एव सर्वाधिको वेदकर्ता परमगुरुर्नारायणः । इत्थं सत्त्ववेदकृत्वा मुखाद्यवयववतो नारायणस्यैव सिद्धम् । वाचो नित्यत्वश्रुतिर्नारायणेन वेदानां पूर्वसद्भावानुवृत्त्या कृतत्वादविरुद्धा । अतो वेदानां हरिप्रणीतत्वं नित्यत्वं चाविरुद्धमेव । प्रथमाधिकरणे जिज्ञास्यतया प्रतिपादितस्य परब्रह्मणो नारायणस्य परिज्ञाने लक्षणापेक्षायां द्वितीयाधिकरणे लक्षणं जगज्जन्मादिनाऽभिहितम् ; तस्मिन् किं प्रमाणमित्याकाक्षायां तृतीयाधिकरणेन वेदान्तशास्त्रस्य तद्विधये प्रामाण्यं तन्मूलत्वं च निरूपितम् । येन यद्वस्तु अव्यभिचारेण सिद्ध्यति तैद्वि तस्यै प्रमाणमुच्यते । वेदान्तवाक्यानां कथं वा ब्रह्मसाधकत्वमित्याकाक्षायां चतुर्थाधिकरणं प्रादुर्भावयति—

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तच्छब्देन प्राप्तगिरु ब्रह्मानुकुप्यते । तुशब्देन समस्तानि स्वोपबृहकस्मृत्यादिसंहितोपनिषत्पर्यायकवेदान्तवचनानि समुच्चीयते; समन्वयशब्दवाच्यस्तत्पर्येण सबोधोऽभिधीयते । स्वोपबृहकस्मृत्यादिसंहितवेदान्तवाक्यानि यथार्थप्रामाण्यसंबधात् तद् ब्रह्म लक्षयतीति सूत्रार्थः । स्वोपबृहकस्मृत्यादिवाक्यसंस्कृतानि ब्रह्मसंग्रहबोधकानि समस्तवेदांतवचनान्यस्य विषयः । तेषां वाक्यानां ग्रन्थोक्तत्वं युक्तं नवेति सशयः । न युक्तमिति पूर्णः पक्षः । तथाहि सर्वत्र सत्रधग्रहणसापेक्षशब्दस्वार्थावरोधकत्वम् ; शब्दार्थयोः संबधज्ञानमंतरेण हि पुरुषस्य शब्दार्थप्रत्ययो न भवति, संग्रहज्ञानं च वृद्धव्यवहारसापेक्षम्, व्यवहारश्च कांथरुगोचरः । तथाहि गामानय, गां बधनेति बहुवाक्यश्रवणानंतरं गवानयनादौ कर्मणि प्रवर्तमानं प्रयोज्यं पुरुषमवगम्य पार्थस्थस्तज्जिज्ञासुर्जन एवमवधारयति, तदेवावधारणं दर्शयति, सर्वथाय प्रयोज्यो जनः कार्यज्ञानानंतरमेव गवानयनादौ कर्मणि प्रवर्तते, सा च वृद्धव्यवहाराज्ञाता कार्यावगतिरेतत्वादेव प्रयोजकत्वाभ्यात् समुत्पन्ना, अन्यथा

१ परमज्ञानार्थं नमः नमादिरूपलक्षणकथनं । २ परब्रह्मज्ञानार्थं जगत् नमादिरूपलक्षणकथनं । ३ परब्रह्मणो वेदांतशास्त्रकारणत्वम् । ४ लक्षणं हि । ५ लक्षणं हि । ६ वस्तुन । ७ यथार्थस्वरूपप्राप्त्यायिवेन । ८ संग्रहज्ञानवचनम् । ९ गामानयं बधनेयेतदुपात्तम् ।

कथमस्य प्रयोज्यजनस्यैव प्रयोजनवाक्यमात्रश्रवणसमनंतरं तस्मिन्मणिं प्रवृत्तिरिति ज्ञात्वा प्रयोजकवाक्यश्रवणानंतरं प्रयोज्यकृतगवानयनवर्धनदर्शनात् कार्यविशेषं निश्चिनोति पार्श्वस्थः । एवं कृतकार्यार्थज्ञानादेव तत्र व्युत्पत्तिसंभवाच्च सिद्धे ब्रह्मणि शब्दस्य प्रामाण्यम् । किंच कार्यविशेषस्य जगतः कर्तृविशेषस्य ब्रह्मणश्चानुमानादप्यन्योन्यसिद्धिस्तथा सति कथमस्मिन् प्राप्तविषयाणामपि वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यम् । अथवा ब्रह्मज्ञानविधिपराण्येव वेदान्तवाक्यानि न ब्रह्मस्वरूपमतिपादनपराणि; उभयपरत्वे वाक्यभेदः स्यादतो वेदान्तवाक्यानां न ब्रह्मसाधकत्वमिति महाफलहेभाप्ते तेषां ब्रह्मबोधकत्वं युक्तमिति सिद्धान्तः । वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यलिङ्गसमन्वयेन ब्रह्मबोधसाधनसमर्थत्वात् । यदुक्तं कृतकार्यार्थज्ञाने सत्येव व्युत्पत्तिसंभवाच्च सिद्धे ब्रह्मणि शब्दस्य प्रामाण्यमिति तदसत्; पुनस्ते ज्ञात इति वाक्यस्य सिद्धेऽपि वस्तुनि प्रामाण्यदर्शनात् । वृद्धव्यवहारेऽपि व्युत्पत्तिं लब्धुमिच्छुः स्वप्रवृत्तिहेतुभूतायाः कार्यविगतेः सिद्धपदार्थज्ञानपूर्वत्वावगमात् प्रयोज्यवृद्धस्य प्रयोजनवाक्यं पदार्थज्ञानमुत्पादयतीति निश्चिनोति । ततः सिद्धार्थेऽपि शब्देनाभिधाननिश्चयः । अथवा किमिह वृद्धव्यवहारेण । व्युत्पत्तेः प्रसारान्तरेणापि सिद्धत्वात् । तथाहि बाला मात्रादिभिः शिशुपशुप्रभृतीन्धानगुल्पादिना निर्दिश्य तत्तच्छब्दांस्तेषु तेष्वर्थेषु प्रयुजानैर्वहुशः शिक्षितास्तेषु तेष्वर्थेषु व्युत्पद्यन्ते । काव्यनाटकानभिज्ञाः पुरुषास्तदभिज्ञपुरुषसमीपमेत्य पदविच्छेदं कृत्वाऽस्य शब्दस्यायमर्थ इति सर्वशब्दानामर्थमवगच्छन्ति । अतः सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिसंभवाच्च शब्दस्य प्रामाण्यमस्ति; ततो वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यम् । पूर्वपक्षे यदुक्तं जगतः कार्यविशेषस्य कर्तृविशेषस्य ब्रह्मणश्चानुमानादप्यन्योन्यसिद्धिरिति तन्न संभवति । विचित्ररचनस्य रयगोपुरप्रासादादेरनेककर्तृकत्वदर्शनात् । अनुमानेनाप्येककर्तृकत्वसाधनायोगस्यास्य जगतो हेतुवैतरकलादेरस्मिन्नपि कर्त्तरि सिद्धे तस्य पुरुषांतरव्यापारवश्यत्वादिभाप्तेः पूर्वमुक्तत्वात् । अतो नानुमानगम्यं ब्रह्म । किंच श्रुत्यानुगुण्यादनुमानमपि ब्रह्मणि प्रमाणं भवतु नाम; यत्र येषां वाक्यानां तात्पर्यं तत्रै

- १ वेदान्तवाक्यस्य । २ ज्ञानम् । ३ पदार्थज्ञानोपचौ । ४ उक्तप्रकारा सकाशात् । ५ कृतकार्यार्थज्ञानादेव व्युत्पत्तिसम्बन्धुत्वात् सिद्धार्थेऽपि शब्दप्रामाण्यात् । ६ हेतुवैतरकलं च किं एकस्मिन्नेव पुरुषे प्रासादनिर्माणोपयोगिसर्वसाधननिष्पादकशक्तित्वम् । ७ एककर्तुः । ८ शास्त्रयोनिवादित्यधिकरणव्याख्यानस्यादिमपक्षे उक्तत्वात् । ९ श्रुतिर्हि यतो वा इमानि भूतानीत्यादिका । १० प्रदेशे । ११ प्रदेशे ।

हि तेया प्रामाण्यम्, न स्वतात्पर्यं विना सर्वत्र सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यमस्ति । ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णायकानि कानि लिंगानीति चेत् उपक्रमादीनि लिंगानि । वृद्धास्तथा पठति—‘उपक्रमोपसहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्, अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्य-निर्णय’ इति, तदिहोपक्रमादिभिल्लिंगैर्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यं निश्चीयते । य उपक्रमादिभिस्तात्पर्यनिर्णयस्तदेव स्वोपबृहत्स्मृत्यादिसहितानां वेदान्तवचनानां श्रवणमिति निगद्यते, तथाभिपुक्तवचनम्—

‘अज्ञानप्रभव दुःखं ज्ञानं तस्य विनाशम् ।

सर्ववेदान्तवाक्यानां श्रवणं ज्ञानदं भवेत् ॥

श्रवणं नाम वचसां वैदिकानां हरौ परे ।

प्रारम्भभृतिचिन्हैः कृष्णे तात्पर्यनिर्णयः’ ॥ इति

उपक्रमोपसहारौ वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यनिर्णये ब्रह्मनामके नारायणे एकं चिन्हम् । तत्र तात्पर्यं नाम यथार्थस्वरूपावसायित्वमिति । उपक्रमोपसहारौ ‘य. सर्वज्ञ. सर्ववि-द्यस्य ज्ञानमयं तप’ इत्युपक्रमः, तदेतत्सत्यमित्युपसहारः, सदेव सौम्येदमग्र आसी-दित्युपक्रमः, तत्त्वमसि—तस्य सद्रूपस्य परब्रह्मणोपासकभूतस्त्वमसीत्युपसहारः, सत्पुडरीकनयन मेगाभ वैद्युतावरं द्विभुजं ज्ञानमुद्रादयमित्युपक्रमः, चिंतयश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति सत्यतेः इत्युपसहारः, अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽनामयत-मजाः सृजा इत्युपक्रमः, नारायणे प्रलीयते इत्युपसहारः । इत्थमन्यत्रा-पीक्षणीयम् । अथ ‘नित्यो देव एको नारायणो ब्रह्मा च नारायण’ इत्यारभ्य नारायणोऽर्तर्हिश्च नारायणो नारायण एवेदं सर्वं यद्भूतं च यत्त्वं भव्यम् ; अथ नित्यो निष्कलको निराकृयातो निर्विकल्पो निरजनः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्ति पश्चित् ; य एव वेद इत्यतोऽभ्यासश्च । अपूर्वतां वेदेतरममाणामा-स्तत्र च फलं ब्रह्मज्ञानं चार्थवादो जगत्सृष्टिस्थितिप्रवसादयश्चोपपत्तिर्विरोधा-भावाः सर्वज्ञतादिसंपत्तिर्वा । एतैर्लिंगैर्ब्रह्मणि तात्पर्यमवगतव्यं वेदान्तवाक्यानाम् । ये वेदान्तास्ते न केवलब्रह्मपराः सन्तु ‘आत्मा वा अरे दृष्टव्यः’ इत्यादिषु तज्ज्ञानवि-धिपरा अपि ज्ञायते । उभयपरत्वे वाक्यभेदमसंगं इति यदुक्तं तत्र रूपमंत्यायकेन चक्षुषा यथा द्रव्यस्यापि सिद्धिस्तथा विधिपरैरपि वेदान्तैर्ब्रह्मसिद्धिरिति नोभयपर-

१ पूर्वपक्षे यदुक्तमथवा ब्रह्मज्ञानविधिपराणीयारभ्य वेदांतवाक्यानां न ब्रह्मसाधकमिति तत्र तपश्च वेदवाक्यैः सम्यग्भिरस्य कथञ्चित्तदुपपादयति य इयादिना । २ ब्रह्मस्वरूपपरा । ३ रूपबोधकेन । ४ ब्रह्मज्ञानविधिपरैः । ५ ब्रह्मस्वरूपसिद्धिः ।

त्ये विरोधः । शब्दं हि ब्रह्मज्ञानं तद्ब्रह्मवाचिशब्दादेव प्राप्तं, तद्विधिना किं प्रयोजनमिति चेत् ज्ञानप्राप्तावपि मंत्रादिष्विव विधेरविरोधः । तथाहि यथा द्रव्यदेवतादिप्रकाशकेषु मंत्रेष्वधीयमानेषु द्रव्यादिज्ञाने जातेऽपि पुनस्तुष्टानकाले मंत्रैस्तुष्टतत्त्वं पदार्थं प्रयोगविधिः तज्ज्ञानानंतरमनुष्ठापयति तथात्रापि । ईहोत्पत्तिर्विनियोगाधिकाराणां विधेरभावात् प्रयोगविध्यसंभव इति न शङ्कनीयम् ; ज्ञानोत्पत्तिविधेरध्याहारेण सिद्धौ प्रकरणवशात् शमादिकं च नियोजयन् आत्मानं पश्येदिति विनियोगविधिरूपपद्यते । ततश्च रात्रिसत्रन्यायेन 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः' इत्याद्यर्थवादावगतमोक्षकामरूपोऽधिकारः कल्पनीयो भवति । अतोमोक्षकामवानधिकारी शमादि-युक्तो ब्रह्मज्ञानं संपादयेदिति प्रयोगविधिलाभः । ननु ब्रह्मणि 'यतो वा इमानि' इति वाक्यादेव ज्ञाते तज्ज्ञानविधिरप्रयोजकः, तत्प्रयोजनस्य पूर्वज्ञानादेव संभवादिति चेन्न; वाक्यात् पराक्षत्वेन ज्ञाते ब्रह्मणि तत्साक्षात्काराय ज्ञानविधेरूपपत्तेः । कथमुभयोर्भेद इति चेत्तत्राह-यच्छब्दजन्यं ज्ञानं न तत्साक्षात्कारहेतुः, किंतु उपासनानुकूलनातं ज्ञानमेव ब्रह्मसाक्षात्कारजनकम् । तथाहि श्रूयते 'ध्यात्वा मुनिर्निश्चलं भूतयानिमिति, 'तमेव विद्वानमृतं इह भवतीति, 'वेदादमेतं पुरुषं ब्रह्मांतमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनायेति, ध्याननिर्मथनादेव पाशं दहति पंडितः' इत्यादिषु कः परमो देवः, कुतो मृत्युर्विभेति, कस्य विज्ञानेनाखिलं विज्ञातं भवति, तदुहोवाच ब्राह्मणः कृष्णो वै परमं दैवतं, गोविन्दान्मृत्युर्विभेति, गोपीजनवल्लभज्ञानेन तज्ज्ञानं भवतीति ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैरित्यादिषु । तथाहि-

‘श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मंतव्यश्चोपपत्तिभिः ।

ज्ञात्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः' ॥

इत्यत्र श्रवणमननजन्यज्ञानाविनाभूतं निदिध्यासनं ब्रह्मणः साक्षात्कारे निमित्तं स्मर्यते । अत उपासनरूपज्ञानं मोक्षफलं विदधाति । 'तथात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति

१ तस्य ब्रह्मज्ञानस्य विधिना । २ तस्य धन्यादेर्ज्ञानानंतरम् । ३ ज्ञानप्राप्ति । ४ कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुपपत्तिविधिः, आग्नेवोऽष्टारुपालो भवतोत्यादिः । सेतिकर्तव्यताप्रसङ्गस्य फलसंबन्धबोधको विधिरधिकारविधिः, दर्शपूर्णमासान्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः । अंगसंबन्धबोधको विधिविनियोगविधिः, ग्रीहिर्भिर्यजेत्, सभिधो यजतीत्यादिः । सांगप्रधानकर्मप्रयोगैर्यबोधकः पूर्वोक्तविधिरयमेकनरूपो विधिः प्रयोगविधिः । ५ तस्य ब्रह्मणो ज्ञानविधिः । ६ तस्य ब्रह्मज्ञानविधेरयमयोजनं तस्य । ७ ज्ञानापूर्वमेव । ८ परस्मैसाक्षात्कारयोः ।

धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषामिति, तज्जलानिति, शान्त उपासीतेति, प्राचीनयोग्योपास्वेत्यादिषु, च तथा ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिषु ब्रह्मस्वरूपोपासना तत्फलादिकं चोपदिश्यते; अन्यथा सत्पुंडरीकनयनत्वादिविशेषणविशिष्टेन परब्रह्मणा साकं कथं समस्तकामोपलब्धिः फलम् ? । तादृशं ब्रह्म किं तत्राह-

‘सत्पुंडरीकनयनं मेघाभं वैद्युतांबरम् ।
द्विभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम् ॥
गोपमोषीगवावीतं सुरद्रुमतलाश्रयम् ।
दिव्यालंकरणोपेतं रक्तपंकजमध्यगम् ॥
कालिंदीजलकल्लोलसंगिमारुतसेवितम् ।
चित्तयंशेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः’ इति ॥

इत्थं कृष्णशब्दवाच्यं नारायणमुनिसंज्ञं परब्रह्म उपक्रमादितात्पर्यलिंगैर्निरूप्यते; यो वेद निहितं शुद्धायामिति प्राचीनयोग्योपास्वेति ज्ञानाविनाभूतं तदुपासनं विधीयते; सर्वान्कामानित्यादिषु सकलकामावाप्तिर्ब्रह्मणा सहोपासकानामवगम्यते; अतो निष्कामलिंगधर्मोपेतो निषिद्धकाम्यकर्मरहितो यथाश्रुतिस्मृतिचोदितकर्मानुष्ठानसंपन्नचित्तशुद्धिः शमदमादिसाधनसंपन्नत्वात्सद्गुर्वनुग्राह्यः कृष्णशब्दवाच्यनारायणपरमभक्तियुत इत्थंभूतो मुमुक्षुः श्रुतिसारेभ्यः कृष्णाभिधेयं नारायणरूपं परं ब्रह्म विदित्वा नश्चित्तयन्मुक्तो भवतीति ज्ञानोपासनविधिः संपन्नः । अतो नारायणशब्दवाच्यं कृष्णारूपं परं ब्रह्मैव संसृतिमोक्षकांक्षिभिर्धितनीयं ज्ञातव्यं चेति । एवं तात्पर्यलिंगसमन्वयेन ब्रह्मपरवेदान्तास्तदुपासनविधिपराश्चेत्यविरोधः । उक्तस्य ब्रह्मलक्षणस्य प्रधानेऽतिव्याप्तिमाशंक्य तदुत्तरेण परब्रह्माकृतिमप्याह-

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिवाक्यवृद्धं श्रूयतेऽस्यविषयश्चांदोग्ये, ‘आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविध इति वृहदारण्यके च, स ऐक्षतेत्यन्यत्र च । इह पूर्वभावितया सरुलस्य प्रपंचस्य कारणत्वेन श्रूयमाणं सदिति वस्तु ब्रह्म वा प्रधानं चेति संदेहः । प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वं युक्तम्; ‘अजामेकां लोहितधृक्कृष्णां बह्वीं प्रजां तनयतीं सरूपामि’ति श्रुत्यन्तरे श्रवणात् ।

१ तस्य ब्रह्मण उपासनम् । २ निष्कामं काम्यकर्मरहितं लिंगं स्वरूपं यस्य तथाभूतो यो धर्मस्तेनोपेतः । ३ लक्ष्ये लक्षणस्याप्रवृत्तिरव्याप्तिः, अलक्ष्ये लक्षणस्य प्रवृत्तिरतिव्याप्तिः ।

अत्र हि बहुप्रजाजनकत्वं लोहितदिग्वांनुमितरजःसत्त्वतमोरूपायाः सांख्योक्तप्रकृते-
रन्वगम्यते; तदोत्पत्त्येनात्रापि सञ्चद्वान्यं जगत्कारणं प्रधानमेव; रजःसत्त्वयो-
गात् अस्य क्रियाज्ञानशक्तिसंबन्धोऽपि युज्यते, येन जगत्कारणत्वसिद्धिः, अचेतनस्य
प्रधानस्य जगदाकारपरिणामो युक्तः, न चेतनस्य नारायणस्य निर्विकारस्य कार-
णत्वम्, परिणामस्य तु विकृतिरूपत्वात् । तत एव न्यायतः श्रुत्या च प्रधानमेव
जगत्कारणं सत्यदवाच्यमिति प्राप्ते द्रूमः—अशब्दमानुमानिकं प्रधानं न जगत्कारणं
सञ्चद्वान्यं वस्तु; अपि तु परमचेतनं ब्रह्मैव जगत्कारणम्; यतो वेदान्तेषु ईक्षति-
श्रवणात् । 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये'ति नष्टचेतने प्रधाने चेतनपर्य ईक्षतिः संभवति ।
यदुक्तं बह्वीं प्रजां जनयंतीमिति श्रवणात् सांख्यप्रकृतेरत्र जगत्कारणत्वमिति तद-
संगतम् । यमसकदविशेषादित्यधिकरणे हि जगत्कर्तृनारायणकर्तृणभूताया एव प्रकृते-
र्वहुप्रजाजनकत्वमित्युपपादयिष्यामः । रजःसत्त्वरूपतया क्रियाज्ञानशक्तिसंबन्धः प्रधान-
स्येति यदुक्तं तदयुक्तम् ; विष्णुणात्मिकायाः प्रकृतेस्तमःपृथक्त्वेन रजःसत्त्वयोगाभावात् ।
न च तमःसंयुक्ते रजःसत्त्वयोर्द्वेके सति ज्ञानक्रियासंबन्धः प्रधानस्येति वाच्यम् ; सत्त्व-
रजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिरित्यंगीकारात् । किंचाविकृतस्य नारायणस्य जग-
दाकारेण परिणाम इति यत्र कुत्रापि भणितं तदज्ञानविलसितं तर्हि 'तत्परिणामः
कथमिति चेत्तत्रोत्तरम्—दिव्यविग्रहेण ब्रह्मपुरे सदा वर्तमानस्य नामरूपविभागानर्हसू-
क्ष्मचिद्विद्वस्तुषु संकुचितांतर्यामिश्रक्त्या विशिष्टस्य नारायणस्य कारणत्वं नामरूप-
विभागार्हसूक्ष्मचिद्विद्वस्तुषु विकसितांतर्यामिश्रक्त्या विशिष्टस्य कार्यत्वमिति वद-
तामस्माकं तत्त्वसंभवाभावः । ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्या-
दिना सद्रूपं वस्तु निर्विशेषमेवावधारणाद्वगम्यते; कारणावस्थमेतैस्तथं सूक्ष्ममप्यव-
विशिष्टमित्युच्यते, इति चेन्न; सदेवेत्यवधारणे विशेषनिषेधो नास्ति; किंतु असद्रा-
इदमग्र आसीत् ततो वै सद्जायतेति श्रुत्या असत्कारणत्वभ्रान्तिप्रसक्तिविद्यमान-
त्वादसद्रस्तुन एव कारणत्वनिषेधोऽस्ति । किंच सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्विती-
यमित्यत्र न निर्विशेषत्वं ब्रह्मणः, तत्कथमित्यत्राह—आसीदिति हि क्रियाविशेषः

१ तस्या अजामेकामिति श्रुतेरानुगुण्येनानुसारत्वेन । २ सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्रापि ।

३ उभयशक्तिसंबन्धेन । ४ अजामेकामित्यादिरूपम् । ५ सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र ।

६ नारायणेनोपादित । ७ अधिकत्वे । ८ तस्य नारायणस्य परिणामः । ९ तस्य जगदा-

कारण भगवत्परिणामस्य प्रसंगेन यद्भवं नीचोच्चयोनिजन्यमुत्सदुःखमोक्षवादिभौतितस्तथा-

भावः । १० सद्रूपं वस्तु ।

अग्र इति कालविशेषः एकमेवेत्यवधारणं अधिष्ठानंतरनिषेधपरम् । अद्वितीयमिति जगदुपादानत्वमुच्यते; अतएव सर्वज्ञमनंतगतिविशेषं च परब्रह्मास्ति । कथं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वविशेषमंतरेण जगदुभयकारणत्वं ब्रह्मणो भवति: अथवा प्रकृतिप्रत्ययात्मकस्य सत्पदस्य नैऋतुपरत्वं युक्तम् । प्रकृत्या प्रत्ययेन च संयुक्तस्य सत्पदस्यानेकवस्तुप्रतिपादनपरत्वात् । तथा वस्त्वनेकत्वे स्मृतिवचनानि-

‘एको नारायणो देवः पूर्वसृष्टं स्वमायया ।

संहृत्य कालकलया कल्पान्त इदमीश्वरः ’ ॥

‘एक एवाऽद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रय’ इति ।

‘भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुः’ इति ॥

एवं नारायणस्यैकत्वे आत्माधारत्वे च सत्यप्यखिलाश्रयत्वोक्त्या बहुवाक्यनामात्मत्वोक्त्या च सः स्थूलसूक्ष्मभावस्थचिदचित्पंचरूपे वस्तुनि प्रकाशरूपांतर्यामिशक्त्या विशिष्ट एव कार्ये कारणरूपः सत्पदविषय इति निर्णयः । अंतर्यामिशक्तिविवेचनमाह-सदा दिव्यपुरुषाकारेण स्वस्थानस्थो हरिः सततं चिदचिद्वस्तुव्याप्तां स्यांतर्यामिशक्तिं यदा स्वेच्छया संकोचयति तदा प्रलयः, यदा च तां बहु स्यामिति श्रुत्यभिहितप्रकारेण विनासयति तदा उत्पत्तिस्थितिमालौ स्त इति । अर्थांतरपक्षस्येनानेन सूत्रेण पूर्वाधिकरणप्रतिपादितं शास्त्रकारणत्वं परब्रह्मणः ईक्षतेरित्यनेन नेत्रवत्त्वात् ना इत्यनेन नराकारत्वाच्च आशब्दमित्यनेनाऽऽसमंताद्भावेन श्रुतिस्मृतिवचनेषु निरूपितत्वात् सिध्यतीति प्रतिपाद्यते । अत्र पक्षे अस्याधिररणस्य तदैक्षतेति, ऐक्षतेति, हिष्मयः पुरुषो दृश्यते, हिष्मयश्च श्रुतिरिष्मयः आ-मणत्वात्सर्व एव मुवर्ण इति, चरणं पवित्रं विततं पुगणमिति, आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविध इति, पुरुषान् परं विचित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति, स चा एष तदा द्रष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराट् येनेऽसंतमिवात्मानं मुमृशक्तिरमुष्टगिति, नमाम ते देव पदारविन्दमिति, मार्गति यत्ते सुखयजनीदैः शृङ्गः सुयज्ञैर्ऋषयो विविरते’ इत्यादिभ्रुतिस्मृतिवाक्यरूपाः श्रूयते विषयः । ब्रह्मणोऽनादिसिद्धनेत्राग्रवचनपुष्पाकारत्वं युक्तं नवेति संदेहः । न युस्तमिति पूर्वः पक्षः । ‘निष्कलं निष्प्रियं शान्तं निरभयं निरंजनमिति, अपाणिपादो जखनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोन्यर्ण’ इत्यादिशानां ब्रह्मणः पुष्पाकारत्वनिषेधपरानां श्रुतीनां विरोधात् तस्यानादिमिददिव्यपुष्पाकारत्वे प्रामाण्याभावप्रसंगः । तस्माद् ब्रह्मणोऽनादिसिद्धपुष्पाकारत्वं कथं मिद्वदतीति प्राप्ते ब्रूमः-युक्तमेव ब्रह्मणोऽनादिसिद्धदिव्यपुष्पाकारम् । ‘तदैक्षत

स ऐक्षत हिरण्यः पुरुषो दृश्यते' इत्याद्यनेकश्रुतिस्मृतीनामनादिसिद्धदिव्य-
पुरुषाकारत्वप्रतिपादनपरत्वात् । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निर्वचं निरंजनम्' अपा-
णिपादोजवन, इत्यादिकानां श्रुतीनां प्राकृतक्रियागुणकरणाकृतिनिषेधपरत्वाच्च । एवं
च सति शास्त्रयोनितया सिद्धो दिव्याप्राकृतपुरुषाकारनारायण एव जगत्कारणं
न तु प्रधानमिति निर्णयः । इदानीं पक्षान्तरस्यमस्पष्टतयोक्तं मूलार्थं स्पष्टयति-ईक्षतेः
परब्रह्मणि नेत्रोपलक्षकेक्षणधर्मात् आशब्दं आ समंताद्भावेन भुत्वकरपादाद्यवयवमुचक-
श्रुतिस्मृतिशब्दैः प्रतिपादितम् ; अतो ना नृशब्दवाच्यं दिव्याप्राकृतपुरुषाकारतयोक्तं
यत्परं ब्रह्म तच्छास्त्रयोनितया विज्ञायते । एवं तस्य भुत्वादियन्मनराकारत्वाच्छास्त्रा-
णत्वम् ; शास्त्रकारणत्वाच्च नराकारत्वमिति परस्परहेतुबलेनोभयं सिध्यति । पुनरा-
शंक्य परिहरति-

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

ईक्षतेश्चेतनधर्मस्याऽचेतने प्रधाने योगाभावाच्चेतनमेव परं ब्रह्म सत्यदवाच्यं
कारणमिति प्रतिपादितं तदसंगतमेव ; तच्चेज ऐक्षत, ता आप ऐक्षतेत्यादिष्वचेतने-
त्वपीक्षणधर्मो यथा गौणः श्रूयते तथा प्रधानेऽपि गौण इति चेन्न ; चेतनवाचिन
आत्मशब्दात्सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यारभ्य उपसंहारे स आत्मा तत्त्वमसीत्या-
त्मशब्दश्रवणात् तेजःप्रभृतिष्वपि न गौणवीक्षतिश्रवणम् ; तच्चदात्मतया नारायणस्य
चेतनस्यानुवृत्तेः । तत ईक्षतिश्रवणं गौणप्रभृतेत्याप्यचेतनं प्रधानं सद्रूपं जगतः
कारणमिति वक्तुमशक्यम् ; चेतनवाचकस्यात्मशब्दस्याचेतनप्रधानवाचकत्वासंभवात् ।
एवं चेत्तर्हि चेतनस्य जीवस्यात्मशब्दवाच्यत्वं मुख्यम् ; ततो जीव एव चेतनो जग-
त्कारणं सद्रूपमित्याशंकायां वदति-

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

सत्यदवाच्यवस्तुनिष्ठस्य मोक्षमुपदिशति ; तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये
अथ संपत्स्य इति । तस्मान्न प्रधानं जीवश्चात्र सत्यदविषयः । प्रधानकारणवादिनामपि
तन्निष्ठस्य मोक्षो नाभिमतः ; प्रधानस्य त्याज्यत्वात् ; न च जीवनिष्ठस्यापि मोक्षः ;
जीवस्यानाद्यविद्याकृतबंधनयुक्तत्वात् । मोक्षोपदेष्टुमुक्तजीवस्यापि नारायणोपासने-
नैव युक्तत्वमाप्तेः । कृष्णशब्दवाच्यनारायणध्यानेनैव तन्निष्ठस्य मोक्षोऽस्ति । तथाहि
'चित्तंश्चेतसा कृष्णं युक्तो भवति संयुतेः' इति श्रवणात् नारदपंचरात्रे बृहद्ब्रह्मसंहि-
तायां भद्रासनराजीवाच-

१ पुरुषाकृतित्वं शास्त्रकारणत्वम् ।

श्री हर उवाच—

‘कथं जीवोऽणुरूपोऽयं शरीरे सर्वगः प्रभो ।
 कदास्य मायायोगोऽभूत् कदा मुक्तिर्भविष्यति ॥’
 ‘स्वरूपतोऽणुभूतोऽपि प्रकाशेन शरीरगः ।
 एकदेशस्थितो वेत्ति हरिचंदनविंदुवत् ॥
 प्रभया भास्करो यद्वद्ब्रह्मांडं व्याप्य तिष्ठति ।
 एकदेशस्थितो दीपः कृत्स्नं गेहं प्रकाशते ॥
 कदास्य मायायोगोऽयमिति मन्त्रो न चोचितः ।
 अनादिकालतो जीवो मायया परिवेष्टितः ॥
 अनुग्रहाद्धरेरेव मुच्यते नात्र संशयः ।
 त्रिविधोऽनुग्रहो विष्णोः कर्म ज्ञानमुपासनम् ॥’

इति स्मरणाच्च पुनरपि । प्रधानाख्यप्रकृतिकारणत्वनिषेधे विस्पष्टहेतुमाह—
 हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि प्रधानमेव कारणं सच्छब्दवाच्यं चित्रक्षितं स्यात्तर्हि तस्य सच्छास्त्रेषु हेयत्वं नोच्येत; तस्य तु तेषु हेयत्वमेवोक्तम्; अतः प्रधानं सच्छब्दवाच्यं न स्यात्, सच्छब्दाभिहितं तु सुमुक्षुपरमप्राप्यं परब्रह्मैव स्यात्, अतस्तस्य ब्रह्मणो हेयत्वं स्याज्यत्वं यत्तस्यावचनात् सच्छास्त्रेष्वनभिहितत्वात् जगत्कारणतया सुमुक्षुपरमप्राप्यतया च परब्रह्मशब्दवाच्यं नारायणतत्त्वमेषोपादेयं ज्ञेयं च । प्रधानं तु हेयतयैव ज्ञेयम् । तथाहि श्रूयते स्मर्यते च ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यारभ्य ‘तद्विजिज्ञासस्वेति’ तं ह आत्मबुद्धिप्रकाशं सुसुखं शरणं प्रपद्ये इति, तमेव विदित्वातिष्ठत्युमेतीति, तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये इति, सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्ना इति अजामेकामित्यारभ्य जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति;

‘दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते’ ॥ इति,

‘भुक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः’ इति प्रधानस्य कारणत्वेऽभिहिते सति विरोधं दर्शयति—

प्रतिज्ञाविरोधात् ॥ ९ ॥

प्रधानस्य कारणत्वांगीकारे एकस्य परब्रह्मणो विज्ञानेन तदंतर्गामिश्रित्या व्याप्यस्य यथा कर्मप्रकाशितफलस्याचेतनविशिष्टसर्वचेतनवृंदस्य विज्ञानप्रतिज्ञाविरोधात् सत्पदवाच्यपरब्रह्मज्ञानेन तदंतर्गामिश्रितविशिष्टतया तत्प्रकाशनीयसफलचेतनाचे-

तत्तद्वस्तुविज्ञानं येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिना प्रतिज्ञायते । प्रधानकारणत्वे एतत्
अचेतनविशिष्टचेतनानां यथावसंफलप्रदानं भरणं च विरहम् ; अचेतनस्य प्रधान-
स्यैतत्परमचेतनकर्णीयकर्मविधानासंभवात् प्रधानज्ञानेन सर्वज्ञानासंभवः, अतो न
प्रधानं जगत्कारणम् । प्रधानकारणत्वे विरोधं दर्शयन् मृगोत्तरमवतारयति-

स्वाप्ययात् ॥ १० ॥

‘स्वप्नांते मे सौम्य विजानीहि यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाय सता सौम्य तदा संपन्नो
भवति स्वप्नपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते इति’ चेतनस्य जीवस्य सता सदा
क्षेत्रज्ञव्याप्तांतर्यामिश्रान्तिरूपेण ब्रह्माशेन सह संपन्नस्य स्वाप्ययात् । स्वाप्ययोरुतेः स्व-
स्मिन्कारणगरीरयुक्तस्य शरीरभूतजीवस्य स्वरीपशरीरिभूतांतर्यामिणि अप्ययः-
मुखानुभवेन लयः । अचेतने प्रधाने चेतनस्य लयो न युक्तः । ततो न प्रधानं सदि-
त्युच्यते । सञ्छन्देन परमेश्वर एव प्रतिपाद्यते न प्रधानमिति वदति-

गतिसामान्यान् ॥ ११ ॥

‘संसारणं करणापिपाधिष इति, तस्माद्विराडजायतेति, एतौ ह वै नारायण
आसीत् स एवारी न रमेतेति, आत्मा वा इदमेव एवात्र आसीद्यान्यत् किंचन मि-
पद् स ऐतत् त्थोऽन्नु सृजा इति, स ईमांशोऽमानमृत, तस्माद्वा एतस्मादान्मन भा-
काशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराय अद्भ्यः पृथिवी तस्य ह वा एतस्य प्र-
हृतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यदग्नेदं इत्यादिदृष्टिभारयानां वा गतिः-सत्यद-
वान्ये नारायणे पारणतया वा प्रवृत्तिलभ्याः सामान्यान्-समानार्थानां नारा-
यण एव जगत्कारणं, न प्रधानम् । एवं नारायणादेव सर्वैरेवान्तसारपेषु सर्वोपपत्तिः
भूयते इत्याह-

श्रुतत्वाच्च ॥ १२ ॥

भुतमेव ‘यस्यामुपनिषदि अम्य सञ्छन्दवान्यप्यात्यर्त्तेन नामरूपव्यापृर्गुणं
सर्वशक्तित्वं सर्वाधारत्वमपहतपाप्मत्वादिकं सत्यसामत्वं सत्यमंतरन्त्यत्वं चानेन जी-
वेनात्मनानुभवितव्यं नामरूपे व्यापराणि गन्मृताः योग्येयाः स्वराः मताः सदाय-
तनाः सत्प्रतिष्ठाः यत्तदाव्यभिचरं सर्वं नन्वन्यं स आच्येति, अंतर्गतिश्च तन्मयं
व्याप्य नारायणः स्थित’ इत्यादिभूतिवारयं न प्रधानमितिपादनार्थमिति भूयते ।
ततो जगत्कारणत्वेन सत्यत्वान्यं ब्रह्मैव न प्रधानमिति सिद्धम् । इह चक्षुःश्रवणम्

जगत्कारणत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्य तांत्रिके प्रधाने अतिव्याप्तिमाशङ्क्य चेतन-
त्वादिहेतुना यथा तस्मिन्नतिव्याप्तिर्न भवति तथा निरूपितम् । अचेतने प्रधान इव
चेतनेऽपि जीवे 'तन्नातिव्याप्तिमिति वक्तुमधिकरणांतरमारभ्यते-

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १३ ॥

'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप' इत्या-
रभ्य 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योतर आत्मानन्दमय' इत्यत्र यः कश्चिदाकाशा-
दिभूतकारणतयाऽन्नमयादिकोशकंबुकांतरनिगूढ आत्मानन्दमय इति तैत्तिरीया अधी-
यते । इहानन्दमय आत्मा जीवात्मा वा परमात्मा चेति संशयः । जीवात्मेति पूर्वः पक्षः ।
'तद्धर्माणामत्रोपलंभात् । तथाहि 'पृथिव्या ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्नं, अन्नात्पुरुषः
स वा एष पुरुषोन्नरसमयः, तस्येदमेव शिरः, अयं दक्षिणः पक्षः, अयमुत्तरः पक्षः,
अयमात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादिना मत्येकं पंचावयवमन्नमयाख्यशरीरादिकमानं-
दमयातं पंचकं निरूप्यते; अन्नान्नमय इति शरीरमुच्यते । प्राणमय इति तदंतर्वर्ती
प्राणः । मनोमय इति तदंतर्वर्ति मनः । विज्ञानमय इति तदंतर्वर्तिनी बुद्धिः । आनं-
दमय इति सर्वेषामन्नमयादीनामाश्रयो जीव एव । अन्नमयादीनां शिरःप्रभृतिक-
ल्पना समुपासनार्था; अन्नमयादीनां ब्रह्मत्वेनोपासनात् तत्तदन्नादिसमृद्धिः फल-
मुक्तम् । कथमस्य संसारसागरदुःखमग्नस्य जीवस्यानन्दमयत्वाभिधानमिति चेन्न;
अन्नानंदशब्देन परंब्रह्मोच्यते; आनंदो ब्रह्मेति श्रवणात् । मयदृशब्दस्य विकारार्थत्वात्
तत्कार्यभूतो जीव एवानन्दमय इत्युच्यते इति । नित्यसंपन्नानवधिकातिशयमंगल-
त्वविशिष्टस्य नारायणस्य ब्रह्मण आनन्दमयत्वांगीकारे अन्नमयप्राणमयमनोमयवि-
ज्ञानमयाऽऽनन्दमया मे शुद्ध्यंतामिति शुद्धिमार्थना व्यर्था स्यात् । अतोऽयमानन्दमय
आत्मा जीव एव न परमेश्वर इति प्राप्ते ब्रूमः-आनन्दमयोयमात्मा परमेश्वर एव ।
कुतः, अस्यानंदस्य निरतिशयत्वेनाभ्यासात् । कथमभ्यस्यते, सैषानंदस्य मीमांसा
भवतीत्यारभ्य स एको मानुष आनंदः, ते ये शतं मानुषा आनंदाः, स एको यन्त्र-
प्यागंधर्वाणामानंद इति मध्येऽभिधायोऽवसाने च ते ये शतं मजापतेरानंदाः, स
एको ब्रह्मण आनंद इति श्रुत्युक्तवचने मानुषविगेपादिमजापतिश्चन्द्राच्यविधिवैरा-
जपुरुषप्रकृत्यधिपपुरुषपर्यंतेषु तत्तदानंदस्य उपर्युपरि शतगुणमतिशयमभिधाय स

१ जगत्कारणत्वम् । २ तस्यानंदमयात्मनो धर्माणाम् । ३ जीवे । ४ प्राप्तिवात् ।

५ तस्मात्तस्मादन्नमयप्राणमयाधुपासनाज्जन्यान्नादिरूपा समृद्धिः ।

एको ब्रह्मण आनन्द इति ब्रह्मानन्दो निरतिशयत्वेनाभ्यस्यते; अतस्तदेतन्निरतिशया-
नन्दभाजनत्वमस्य संसारिणो न संभवति । यदुक्तमानन्दमयस्य परमेश्वरत्वे नित्यशुद्धस्य
तस्य कथं विशुद्धिमार्थना इति तत्रेदमुच्यते-यथा प्रकाशबहुलस्य सूर्यस्य विरोधाप-
कमेघापगम एव प्रसादः, तथा तस्य सदा विशुद्धस्य विरोधापकजीवाविद्यारूपम-
लापनयनमेव शुद्धिः । तस्मादानन्दमयो नारायणश्चन्द्राच्यपरमेश्वर एव । नन्वानन्द एव
ब्रह्मेत्युच्यते, तद्विकार आनन्दमयः मयत्रो विकारार्थत्वात् । आनन्दमयस्य परमेश्वर-
भ्युपगमे परब्रह्मणोऽन्यः परमेश्वर इति प्राप्तम्; तथा सति तस्य विकाररूपत्वाद-
नित्यत्वं चेति शंकायामाह-

विकारशब्दाच्चेति चेन्न, प्राचुर्यात् ॥ १४ ॥

अन्नमयादीनां यथा अन्नादिविकाररूपत्वं तथा आनन्दमय इत्यानन्दविकारः ।
यथा मृद्विकारो हि मृन्मयो घटादिः । अतः परमेश्वरत्वासंभवाद्यं जीव एवेति चेन्न;
मयदृशब्दस्यैव प्राचुर्यार्थत्वात् । अन्नमयमाणमयमनःप्रत्ययपर्यन्तमेव मयद्विकारार्थः ।
विज्ञानमयो विज्ञानमचुरः शुद्धजीवात्मा तद्वर्त्म्यमी आनन्दमयोऽप्यानन्दमचुरः पर-
मात्मा विज्ञानमय इति तद्वर्तमानि युद्धिः । आनन्दमय इति सर्वेषामन्नमयादीनामा-
श्रयो जीव एवेति यत्पूर्वमुक्तं तदज्ञानविरहितम्; विज्ञानं यद्धं तनुत इति यो विज्ञाने
तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन् आत्मानमंतरायमयतीति आत्मात्मा चाक्षरात्मा चेति
भगवानेक आसेदमन्न आत्मात्मनां विश्वरित्यादिश्रुतिस्मृतिषु विज्ञानात्मशब्दाभ्यां
शोक्तजीवात्मनोऽतर्वर्तिपरमात्मोक्तिविरोधात् । अथ सूत्रार्थे विविच्यते । विकारश-
ब्दात् अन्नादिभ्यस्तिभ्यः कृतात् विकारार्थवाचकान्मयदृशब्दाद्धेतोः अन्नमया-
दीनां त्रयाणामनुक्रमं प्राप्तयोरारम्भपरमात्मवाचकयोर्विज्ञानमयानन्दमयशब्दयोः स्थि-
तस्य मयदृश्यमस्याविकारार्थत्वं न संभवतीति चेन्न, प्राचुर्यात् । सत्ताभ्रनयुक्तपर-
मात्मोपासनेनाक्षरब्रह्मसाधर्म्यं प्राप्ते शुद्धे जीवात्मनि विज्ञानस्यासिद्ध्याद्धेतोः तथा
नित्याजादिविशेषणविशिष्टबद्धचेतनमुक्तचेतनवृन्दानामक्षरब्रह्मणश्च निर्यामके परब्रह्मणि
प्राचुर्यात्, आनन्दस्यानतिशयाधिकयाच । आत्मवाचके विज्ञानमयशब्दे परमात्मश-
ब्दे आनन्दमयशब्दे च स्थितस्य मयदृश्यमस्य विकारार्थत्वं न संशयते; किन्तु मयुरा-
र्थत्वमेव संभवतीति सूत्रार्थः । सर्वेषां विकारार्थमरुणपतितत्वाद्विकारार्थ एव समुचितो
मयदृशब्द इति यत्समागतं तस्य निराकरणे हेतुमाह-

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १५ ॥

एष धेवानंदयतीति असंख्यकोटिबद्धमुक्तक्षेत्रज्ञनिकरान्प्रत्यानंदहेतुस्तदुद्भवकारण-
मिति श्रुतिव्यपदेशात् आनंदमयः श्रूयते; स्वयं प्रचुरानंदः सन्नेवेतरानानंदयति । अतो
नारायण एवानंदमयः आनंदमचुरांस्ति; तमेव मंत्रप्रतिपाद्यतया निरूपयितुं सूत्रांतर-
मवतारयति-

मांत्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १६ ॥

‘सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति, ॐ नमो नाराणाय’ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

‘नमस्ते पुंडरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।

नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज’ इति ॥

‘नारायणाय विद्महे, वासुदेवाय धीमहि, तन्नो विष्णुः प्रचोदयादित्यादिमंत्रवर्ण-
भेदाक्षरैर्नमनीयत्वेन भजनीयत्वेन ध्येयत्वेनोपास्यत्वेन च प्रसाद्यत्वेन च प्रेमास्पदत्वे-
न च वरणीयत्वेन प्रोक्तं मांत्रवर्णिकं परमानंदमयं दिव्यपुरुषाकृतिपरमात्मस्वरूपमेव
श्रुतिस्मृतिषु मुनिभिर्गीयते चकारात्स्तूयते च इति सूत्रार्थः । ननु मंत्रवर्णोदितं परि-
शुद्धस्य जीवात्मन एव स्वरूपमस्तीत्याशंकायां सूत्रांतरमारभ्यते-

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

परमात्माभिधनारायणादितरः स्वरूपस्वभावादिभिर्विलक्षणो वद्धावस्थो मुक्ता-
वस्थोऽपि ज्ञेयज्ञकलापो न मंत्रवर्णोदितः । तत्र हेतुमाह-तस्य नारायणस्वरूपस्वभा-
वादिसमानत्वानुपपत्तेरिति सूत्रार्थः । अनवधिकातिशयानंदमयस्य स्वरूपस्वभावगुण-
विभूतिभिरद्वितीयस्य पद्मलक्षणस्तुल्यतयोपमातुं पूर्वमवियावद्धोऽत्यल्पतः पश्चाद्भगवदु-
पासनादिसत्साधनैर्भुक्तोऽपि जीवात्मा न शक्यः । अतः स नारायण एव मंत्रवर्णोदितो
मुक्तपुरुषादिसर्वेषां नमनोपासनादिक्रियाहोऽस्तीति सूत्राभिप्रायः । तथाहि श्रूयते
स्मर्यते च-‘न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इति, सर्वेभ्यो लोकेभ्यो ज्यायानिति,
‘यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः’ इति, न पापेन कर्मणा कनीयान् न
पुण्येन कर्मणा भूयानिति जगदचापारवर्जं प्रकृत्यादसंनिहितत्वाच्चेति ।

‘द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कृत्स्नोऽक्षर उच्यते ॥

उत्तमः पुण्यस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः’ इति

‘यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरांचमः’ ॥ इति

‘ज्ञाज्ञौ द्वायजात्रीशानीश्याविति, समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मु-
समानः, जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमेति वीतशोक इति; जुष्टं महामुक्तैः
सेवितमिति पर्यायः, इत्यादिवचनकलापे सर्वज्ञत्वाद्यनेकगुणगणविशिष्टतया स्तोपास-
कानां मोक्षपूर्वकानवधिकातिशयानन्दप्रदात्तया च सर्वोत्कृष्टं मांत्रवर्णिकं नारायणा-
ख्यं परं ब्रह्म विज्ञायते । पुनरितरेभ्यो नारायणस्यात्यधिकभेदं प्रतिपादयितुं
सूत्रांतरपचतारयति-

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १८ ॥

स्वेतरचेतननिकरादानन्दमयस्य परब्रह्मणः श्रुतिस्मृतिषु नियंतनियम्यादिरूपेण
भेदेन व्यपदेशात् । नायं चेतनवर्गो हानन्दमयश्चदवाच्य इति सूत्रार्थः । तथाहि
‘भीषास्माद्धातः पवते भीषोदेति मृयं इति, ब्रह्मणोपि भयं मत्त इत्यादिना वायुमु-
र्यब्रह्मादिजीववर्गात्मसासितव्यात् तत्प्रसासितुर्नारायणस्य भेदो व्यपदिश्यते योज-
नांतरं च । ‘तस्माद्वा एतस्माद्भिज्ञानमयादन्योनंतर आत्मानन्दमय’ इत्यादिना अन्नमा-
णमनोभ्य इव जीवादिषु तस्य भेदो व्यपदिश्यते । ‘अक्षरात्परतः पर इति, यस्मा-
त्परमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः’ इत्यादिना स्रग्भावमत्तकाजीवात्परं यद्विलक्षणम-
क्षरं ब्रह्म तस्मादप्युत्तमतया परब्रह्मणो भेदं व्यपदिशति । अतो मांत्रवर्णिकमानन्द-
मयं ब्रह्म सर्वचेतनेभ्यो विलक्षणमेव प्रकृतिनिरपेक्षं जगत्कारणमिति विज्ञायते । पुन-
राशंक्य सूत्रांतरं निगदति-

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १९ ॥

‘तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यारभ्य हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मना-
नुमचिद्वय नामरूपे व्याकरवाणीति, तत्परं ब्रह्म ऐक्षत सृष्ट्यादौ तेजःमधृतितत्त्व-
संयुक्ततया परब्रह्मप्रकाशे तिरोभूतानुसमकृतिकान् पुरुषान्यसंख्यक्षेत्रज्ञान् आलोचितवत्
किमिति चेत्तत्राह बहुस्यामिति; एकोऽहं मत्सृज्यमाणां तेजोऽजलपृथिवीसंज्ञनत्त्वानां य-
थार्हप्रकाशनाय ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यंतक्षेत्रज्ञविशिष्टानामजत्वनित्यत्वादिधर्मयुतानां क्षेत्रज्ञानां
च यथार्हकर्मफलप्रदानाय बहु यथा भवति तथा स्यां-भवेयम्, इति संकल्पानुरूपबहुभवं-
नमकारमाह-प्रजायेयेति-यथार्हकर्मनूनाधिकभावेन प्राप्यमाणोच्चावचदेहानां जीवात्मनां
यथार्हप्रकाशकविकसितांतर्वापिशक्तिरूपेण प्रजायेय-उत्पन्नो भवेयमिति श्रुतितात्प-
र्यार्थः ॥ श्रुत्यंतरं च सोऽकामयतेत्यारभ्य उदं सर्वमसृजतेति कामात् संकल्पादेव जगत्सर्ग-
श्रवणात् । अस्यानन्दमयस्य परमात्मनो जगत्सृष्ट्यावनुमानवैयमकृत्यपेक्षा न विद्यते । प्रकृ-
त्यधिपपुरुषविधिमरीच्यादिक्षेत्रज्ञकलापस्य तु जगत्सर्गकृतौ प्रकृत्यपेक्षा भवति । अतथा-

यमुदितपुरुषादिक्षेत्रज्ञकलापादन्यः पुरुषोत्तमः. प्रकृतिपुरुषयोः परस्य शं नस्तनोतु-
चरणः पुरुषोत्तमस्येति स्मरणात्.। नन्वेनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा-
णीति प्रकृत्यधिपपुरुषरूपेणात्मना प्रपंचानुप्रविष्टस्य परमेश्वरस्य नामरूपकर्तृत्वश्रव-
णात् अनयोरेभेद एवाभ्युपेय इत्यत आह-

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥२०॥

अस्मिन्नानन्दमये पुरुषोत्तमे अस्य पुरुषादिक्षेत्रज्ञकलापस्य च तद्योगमानन्दसंबन्धं
शास्ति-शास्त्रमुपदिशति। तथाहि श्रूयते 'रसो वै स रसं क्षेत्रायं लब्ध्वा नंदी भवतीति, रस
आनन्दघनरसमयः स परमात्मा भवति; वै निश्चितं रसशब्दवान्यमनवधिकातिशया-
नन्दमयं नारायणमेवायंपदनिर्दिष्टः पुरुषादिक्षेत्रज्ञनिकरो लब्ध्वा आनंदी-प्रचुरानन्दवान्
भवतीति श्रुतितात्पर्यार्थः। यद्धाभात् प्रकृत्यधिपपुरुषादिमहामुक्तानां आनन्दयोगोऽस्ति,
स तेभ्योऽन्यः परमात्मशब्दवान्य एवानन्दमयो नारायण इति सिद्धम्। तस्य साधकानां
संसारभेदं मनःसमाधानयोग्यं किमपि रूपं प्रदर्शयितुमिदमधिरूपमारभ्यते-

अंतस्तद्धर्मोपदेशात् ॥२१॥

'य एषोत्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यमश्रुहिरण्यकेन आप्रणखात्
सर्वं एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी' इति छांदोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः।
अयमादित्यांतर्वर्ती हिरण्यमयः पुरुषो नारायणो वा देवतांतरं वेति संदेहः। एवं सति
सर्वाधारस्य सर्वगतस्य परमेश्वरस्य केवलादित्यांतर्वर्तित्वं हिरण्यमयरूपत्वं च न संभ-
वति, अतो देवतांतरमिति पूर्वः पक्षः। कुतः, शरीरस्थत्वान्। बर्मापीनस्यादित्यादिदेवता-
रीरमुपगतस्य जीववृंदस्य देहसंबन्धो हि स्वकीयकर्मफलभोगायेति। सिद्धान्तस्तु 'स एष
सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इत्यादिना प्रतिपादितापहतपाप्मत्वादयस्तदुपपन्नसिता
अन्ये सर्वलोकात्मेश्वरत्वादयो परमकाम्यसौशील्यवान्सल्यौदार्यैर्भर्यादयश्च चेतनाचे-
तनान्तरात्मकत्वं चानादिबोधत्वं स्वातंत्र्यमित्याद्यसंख्यधर्माणामादित्यादिजीवेष्वसंभ-
वात् अयमादित्यान्तः श्रूयमाणो नारायणाभिन्नपरमात्मैव। न्यासाधारणविभक्षणरूपत्वं
च ज्ञानधर्मैर्भर्यादिकल्याणगुणवतोऽस्य संभवति; श्रूयते च तद्रूपम्यामाकृतत्वम्;
'आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे इति, आन्यैवेदमग्र आसीत्पुरुषविश्व इति, स वेति वेद्यं
नहि तस्यास्ति वेत्ता तमादुरग्रं पुरुषं पुराणम् इति, एते वदनां यो विदधाति कामान्'
इत्यादौ सर्वाधारस्य सर्वगतस्य केवलादित्यांतर्वर्तित्वं न संभवतीति विस्मयं यदुक्तं
तन्निराक्रियते; सर्वाधारः सर्वगतः परमेश्वरस्यायमाहुः हिरण्यमयं किमपि रूपं

समास्थाय सवितृमंडलमधिवसति । शरीरसंबन्धादस्मदादिवत् नारायणस्य न संसारदो-
षापत्तिः। श्रुतिरेव भगवती ह्यस्य शरीरसंबन्धं सर्वपापराहित्यं च प्रतिपादयति । वयं हि
श्रुतिप्रामाण्यश्ररणा न युक्तिं बहु मन्ये इति। मूत्रार्थस्तु अंतः-अंतरादित्ये अंतरक्षिणि
च यः पुरुषः श्रूयते जीवादित्यः कप्यासपुंडरीकाक्षो नारायण एव; कुतः, तस्य जीवाति-
रिक्तस्य नारायणस्यैव घर्माणामपहतपाप्मत्वादनामुपदेशात्, तेषां जीवेष्वसंभवाच्च ।
तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी इति श्रुतिवाक्यं व्याख्यायते—कं जलं पिबति
किरणैरिति कपिः-सूर्यस्तेन आसमासितं विकसितं पुंडरीकं पद्मं यथाऽऽभाति तथा
तस्य नारायणस्याक्षिणी नयनयुगलम् । नन्वसावादित्यो ब्रह्मेत्यादित्यस्य ब्रह्मशब्देन
व्यपदेशस्तस्मादंतरादित्य इति मंडलवर्ती सूर्य एव हिरण्यः पुरुष इत्यत आह—

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥२२॥

मंडलाभिमानिनोऽस्माच्चेतनरूपादादित्यादन्य एव हिरण्यरूपो नारायणः भेद-
व्यपदेशात् । तदेव स्पष्टयति 'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादंतरो यमादित्यो न वेद
यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमंतरोयमयति एष त आत्मांतर्वास्यमृत' इति । इहा-
मृतपदेन नारायणोऽभिधीयते; कुतः, तस्मादादित्यशब्दवाच्याच्चेतनादन्यो हिरण्यो
नारायणः, तस्य वेदेन व्यपदेशात् आदित्यांतर्बर्ती स एव पुंडरीकाक्षः प्रतिपाद्यते।
तस्यादित्यांतरात्मतयाऽऽदित्यशब्दवाच्यत्वम् । आदित्यांतर्बर्तिनस्तस्य सावित्रीप्रति-
पाद्यत्वात् सर्वेषां मुमुक्षुधात्मणानां स एव ध्येय इति सिद्धम् । 'ध्येयः सदा सवितृमं-
डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः, इति स्मरणान्च सर्वज्ञत्वादिधर्मवतः
परब्रह्मणो नारायणस्य परममंगलास्पदमुपास्यं रूपमभिधाय तल्लक्षणस्य नामरूढि-
वशादन्यत्रातिव्याप्तिशंकायामधिकरणयुगलमारभ्यते—

आकाशस्तल्लिगात् ॥२३॥

अत एव प्राणः ॥ २४ ॥

अस्य विषयः छांदोग्ये श्रूयते 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समु-
त्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यंतीति, सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवामिसंवि-
शन्ति प्राणमभ्युज्जिह्वत' इति । अत्र सकलभूतोत्पत्तिलयकारणप्रतिपादवाक्यानामप्राण-

१ य एतैरादित्ये इत्यारम्य स एष सर्वेभ्यः पामभ्य उदित इत्यंता । २ आदित्यो
ब्रह्मेत्यादिश्रुतिवाक्यैर्ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिषु प्रवृत्तिवशात् । ३ नारायणेतरसूर्यादिषु । ४ परम-
हृलक्षणहीनेष्वपि तेषु तल्लक्षणप्रवृत्तिरूपसंकायाम् ।

शब्दौ परमेश्वरप्रतिपादनपरौ किंवा भूतशब्दवाच्याकाशमाणवायुप्रतिपादनपराविति संदेहः । 'प्राणाद्वयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते प्राणेन जातानि जीवंति प्राणं प्रत्यभिसंविशती'त्यादिश्रुतेः आकाशाद्वायुरित्यादिश्रुतेश्च प्राणाकाशयोरपि सकल-भूतकारणत्वावगमात् । तावेवात्र प्रतिपाद्याविति प्राप्ते ब्रूमः—प्राणाकाशशब्दवा-च्यः परमेश्वर एव सर्वकारणत्वादितर्हिमात्, न ह्यनयोस्सर्वकारणत्वादिकं संभवति; 'तत्रानंदरूपस्य ब्रह्मणः कारणत्ववादे प्राणाद्वयेव खल्वित्यादिश्रुतेस्तात्पर्यमस्ति, न प्राणस्य कारणत्ववादे; किंतु अनुवादमात्रं आकाशस्य भूतांतर्भवित्तया सर्वशब्देन ब्रह्मादेतोस्तत्' एव सर्वभूतोत्पत्तिरभिहिता । वस्तुतस्तु 'आत्मन आकाशः संभूत' इति श्रुत्या नारायणादेवास्ति; तस्मात्तस्यैव सर्वभूतकारणत्वं न भूतशब्दवाच्याकाशमाण-योरिति सिद्धांतः । नन्वाकाशकारणत्वपक्षांगीकारे किमुक्तमिति चेत् चिदाकाशाख्यं ना-रायणस्थानमिति; एवं च सति 'तस्य सर्वभूतकारणत्वसद्भावात् तद्वचनं समयोजनं तर्हि परमेश्वरशब्दवाच्यनारायण आकाशशब्दाभिधेय इति कथं निर्णय इति चेत्तत्र ब्रूमः—तयोर्धामधामिनोरभेदविवक्षयेति सिद्धम् । 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैव महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येव स व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठित' इति तयोर्धामधामिभावेन श्रवणात् ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥

पूर्वं निखिलभुवननायकस्य 'निरस्तसमस्तदोषवासनाकलंकस्य निरतिशयमांग-ल्यरत्नाकरस्य लक्ष्मीपतेः परब्रह्मणः आदित्यमंडलमास्पदमिति निरूपितम् ; इदानीं तस्य स्थानांतरमुच्यते । छांदोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः 'अथ यदतः पुरो दिवो ज्योति-दीप्यते विश्वतः प्रच्छेपु सर्वतः प्रच्छेप्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु इदं "वावतद्यदिद-

१ विषयश्रुतौ । २ छांदोग्ये । ३ अनुवादमात्रे तात्पर्यमस्तीति संवध । ४ आकाश-शब्दवाच्यनारायणादेव । ५ सर्वभूतोत्पत्तिरिति संवध । ६ चिदाकाशाख्यनारायणस्थानस्य । ७ सर्गाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुपपन्ते इति छांदोग्यवाक्यम् । ८ समस्ता-सकला ये दोषाः कामादयश्च वासना तज्जन्या भोगेच्छा च; निरस्तं कालत्रयेऽप्यसृष्टं तद्रूपं कलंकं दूषणं यस्य स तथोक्तस्तस्य । ९ अथशब्दो विघांतरारम्भार्थः, अतोऽमुष्मादिवो पुलोका पर इत्यस्य लिङ्गव्यययेन परं यत् ज्योतिः स्वयंप्रभं प्रत्येव दीप्यते; कुत्र 'विधन' शृष्टेः पुं एतदेव व्याचष्टे सर्वतः संसारशृष्टेः प्रवृत्तिनेषु किं विशिष्टेषु अनुत्तमेषु; अत्र तत्पुरुषममममममम-मीचीनत्वशंका मा भूदित्येतदेव व्याचष्टे-उत्तमेषु लोकेषु । १० यदुक्तं ब्रह्म तदिदं वा इदमेव वा क्रियद्विदं वक्ष्यमाणप्रमाणक्रमरिपन्नं पुरषे शारीरमप्ये ज्योतिः ।

यस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिरित्यादि । अत्र सकललोकव्याप्ततया दिवि श्रूयमाणं परं ज्योतिर्नारायणो वा तद्व्यो वेति संशयः । योऽब्दस्याकाशवाचित्वात्परो दिव इति आकाशवर्ती मय्य एवात्र प्रतिपाद्यते ज्योतिरिति; अथवा अंतःपुरुषे ज्योतिरिति पुरुषांतर्वर्तितया जाडरोऽधिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धांतस्तु परो दिवो ज्योतिरिति सर्वो-
क्तं परं ज्योतिर्नारायण एव, पूर्वत्र पादोऽस्य सर्वा भूतानि इति ज्योतिषोऽस्य एकां-
शतया विश्वभूतानामभिधानात् । नैतत्संभवति; जाडराग्रिमूर्ययोः परिच्छिन्नत्वात्
तद्व्याप्यत्वाच्च । पूर्वं गायत्री वा इदं सर्वं भूतमिति सर्वात्मतया गायत्री प्रतिपाद्यते ।
प्रकरणात्तदेकांशत्वमेव प्रपंचस्य पादोऽस्य सर्वा भूतानीति श्रुतिराह । तस्माज्ज्यो-
तिर्वाक्ये गायत्र्येवोपादीयत इत्याशंक्य समाप्यते-

छंदोऽभिधानान्नेति चेन्न; तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २६ ॥

पूर्वं गायत्री वा इदं सर्वमिति छंदसोऽभिधानात् तस्यैवात्राभिधानं न नाराय-
णस्येत्युच्यते चेत्तर्ह्येतद्गायत्रीसंज्ञस्य छंदोमात्रस्य सर्वभूतात्मकत्वं न संभवति; किंतु
गायत्रीछंदःसादृश्यानुसंधानोपदेशो नारायणस्यैव क्रियते; यथा गायत्री षडक्षैश्च-
तुर्भिः पादैश्चतुष्पादा तथा ब्रह्मापि चतुष्पादिति; यथा च गायत्रीजापकस्य गायत्री-
छंदसि चेतसोऽतःकरणस्यार्पणं निगद्यते तथा मुमुक्षोरपि पद्मद्वयं चेतोऽर्पणं कथ्यते;
अतोऽपि गायत्रीछंदःसादृश्यानुसंधानं नारायणस्येति । तथा अन्यत्रापि छंदोऽभिधाया
दशाक्षरा विराडिति श्रुत्युक्तो विराट्छन्दो दशन्वसंख्यासादृश्यादयोतरे कृतसंज्ञके
वायवादौ ऋग्यजुर्मानो दृश्यते । यथा संदर्भविधायां अधिदैवमग्निमूर्यचंद्रांशांसि वायौ
लीयंते अध्यात्मं प्राणे वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसित्युक्तम्; तदन्तरं ते वा एते पंचान्ये
पंचान्ये दश संतस्तत्कृतमित्युपक्रम्य सैषा विराडित्युक्तम्; ते चापुना सह पंचाधिदै-
विका आध्यात्मिकेभ्यः प्राणादिभ्योऽन्ये तथा प्राणादयः पंच अधिदैविकेभ्योऽन्ये;
एवं सर्वे दश संतः कृतमित्युच्यते तथा ब्रह्मणि चतुष्पात्त्वसाम्याद्गायत्रीशब्दप्रयोगः ।

१ छंदोऽयस्य अत्र यदतः परो दिवो ज्योतिरित्येवस्माद्वाक्यात् प्रथमप्रकरणे । २ सर्वभू-
तानि ज्योतिःशब्दवाच्यस्य देवताविशेषस्य एकादास्थानि यानि संतीति गणनाभिधानम् । ३
नारायणव्याप्यत्वात् । ४ पादोऽस्य सर्वा भूतानीति वाक्यात् प्रथमम् । ५ तस्या गायत्र्याः
संबन्धि एकांशत्वमेकवचनमेव । ६ चतुष्पात्त्वसाम्याद्गायत्रीछंदसो ब्रह्मणि प्रच्यौ प्रमाणा-
वेश्यासां दृष्टांतं दर्शयति । ७ छंदोवाचिदस्य स्वसादृश्यादितरेषु वस्तुनि प्रवर्तनविधायक-
वाक्येऽपि ।

केवलगायत्रीछंदसस्तु सर्वात्मकताभावान्नारायणस्यैव सर्वात्मकत्वलिङ्गेन गायत्री-
प्रकरणवाधः, अतो नारायण एव ज्योतिरिति । पुनरनुपपत्तिमाह—

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥२७॥

भूतपृथिवीशरीरहृदयैश्चतुष्पदेति व्यपदेशो न गायत्र्याख्ये छंदसि उपपद्यते,
नारायणे एवोपपद्यते; अतो गायत्रीशब्देन परब्रह्मैव प्रतिपाद्यमित्येवं शब्दार्थः । पुन-
राशंक्य परिहरति—

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥२८॥

ननु पादोऽस्य सर्वाभूतानीति, त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यत्र शुसंबंधमत्यभिज्ञानात्
ज्योतिर्वास्ये नारायणः प्रतिपाद्यते इति न सारम् । उपदेशभेदेन विरोधात् प्रत्यभि-
ज्ञानासिद्धेः । त्रिपादस्यामृतं दिवीति परो दिवो ज्योतिरिति विभक्तिभेदेनोपदेशभेदः ।
अतो विरोध इति चेन्न । उभयत्र विभक्तिभेदेऽप्यन्वयव्यतिरेकभावापगतपरमात्मरूपा-
र्थक्येन विरोधाभावात् । अत उभयत्रापि दिवः परत्वमेव विवक्षितम् । अनेन लिङ्गेन
नारायण एव पुरुषमूक्तोदितः पुरुष इति सिद्धम् । पादोऽस्य विश्वा भूतानीति तत्रापि
श्रवणात् । ततो निजैकांशसमाप्तसरुलमपंचं दिवि दीप्यमानं परं ज्योतिर्नारायण इति
निर्णयः । भगवत्सवितुर्मंडले साक्षादुपास्यतया निर्दिष्टस्य नारायणस्य तस्मिन्नधिकरणे
विष्वात्मकत्वमुक्तम् । तदात्मकतया तदन्येषामुपास्यत्वं नान्यथेति प्रतिपादयितुमिदम-
धिकरणमारभ्यते—

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २९ ॥

अस्याधिकरणस्य कौपीतकीब्राह्मणे प्रतर्जनविद्यायां विषयः श्रूयते । प्राणोऽस्मि
मज्ञात्मा तं मामायुस्मृतमुपास्वेतीन्द्रवचनम् । अत्रोपासनाविषयत्वेन प्राणशब्दसामा-
नाधिकरण्येन निर्दिष्ट ईशो वा नारायणो वेति संशयः । इह प्राणोऽस्मि मज्ञात्मा तं
मामिति प्राणशब्दस्य साक्षादिन्द्रेण सामानाधिकरण्यमवगम्यते । मामुपास्वेति तद्वि-
षय एवोपासनविधिः श्रूयते । तस्य प्राणत्वं वृष्टिद्वारा सरस्वरस्तस्मिन्वाद्युपपद्यते ।
सरुलोपास्यत्वं च परमैश्वर्यवत्त्वादुपपन्नम् । तथाहि श्रुतिः—“ईशो राजा जगतो य ईशे’

१ अथ यदत परो दिवो ज्योतिरियुत्तरवाक्यस्य ‘पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं
दिवि’ इति पूर्वशास्त्रेण सह विरोधमुद्भाज्य ब्रह्मणोऽन्वयव्यतिरेकवादनयशाक्ययोगिगोपं परिहृय
गायत्रीशब्देन ब्रह्मैव प्रतिपादितं न केवलं गायत्रीछंद इत्यमुना प्रक्राण्डेन । २ पुरुषमूक्तेऽपि ।
३ विशेषप्रयणात् त्रिपादस्यामृतं दिवीति तूभयत्रापि समानमिति भावः । ४ अंतस्तद्वर्णोपदे-
शादिति सूत्रे चेतनाचेतनानंतरामकत्वम् । ५ नारायणामकनया । ६ इदंस्थ ।

इत्यादि । तस्मादिन्द्र एवोपास्यतया निर्दिश्यत इति पूर्वः पक्षः; सिद्धातो नारायण इति । कुतः, आनंदाजरामृतप्रज्ञादीनां तदसाधारणधर्माणामस्मिन्प्राणशब्दनिर्दिष्टेऽनुगमात् । तथाहि 'एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृत' इति । इन्द्रो राजेति श्रुताविद्वद्वो नारायणविषयः प्रकरणादवगम्यते । पुनराशंस्य परिहरति-

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥३०॥

उपक्रमे 'मामेव विजानीहि विशीर्षाणं त्वाप्सूमहनमि'त्यादिना प्रज्ञातजीवभाव-
स्येन्द्रस्य घन्तुः आत्मोपदेशात् स्वोपास्यत्वोपदेशः, अत उपसंहारस्तदनुगुणो नेतव्य
इति चेत् नैतदुचितम् । उपक्रमादारभ्यास्मिन्प्रकरणे अध्यात्मसंबन्धभूमा आत्मनि परमा-
त्मन्येव संबन्धो यस्य हिततमत्वादिधर्मस्य तस्य भूमा भूयस्त्वं बहुत्वं नेतरस्मिन्नि-
त्यर्थः । तथाहि उपक्रमे तावत् 'यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस' इति हिततमोपासनं
प्रारब्धं, तद्विततमत्वं तावत् नारायणधर्मस्तदुपासनस्यैव मोक्षसाधनस्य हिततमत्वात् ।
मध्ये च 'एष ह्येव साधुर्कर्म कारयति, तं यमेभ्यो लोकेभ्यः उन्निनीपते, एष ह्येवा-
साधुर्कर्म कारयति तं यमघो निनीपते' इति । यथा राजा तद्व्यावहारिकज्ञानानुह्ला-
पिताधिकारोऽपि जनः सदसज्जनसेवनानुगुणं तस्य प्रसन्नतामप्रसन्नतां च प्राप्नोति
तथा नारायणेन तत्कर्मानुगुणदत्तकरणकलेवरोऽपि जीवात्मा सदसदेशकालाद्यष्टा-
नुपेवनानुगुणमिह परत्र च सुखदुःखादिक्मुखावचगतिं च प्राप्नोति; यथा च तस्य
राजदत्ताधिकारत्वात् तत्कृतं कर्म राजकृतमिति लोका वदन्ति तथा जीववर्गस्य
नारायणापितरुणकलेवरत्वात् देशकालाद्यनुगुणं तत्कृतं कर्म नारायणकृतमिति
ब्राह्मणाणि वदन्ति; इत्थंभूतायां मुक्तौ सत्यामपि येन यत्कर्म कृतं तत्फलं तस्यैवास्ति,
नतु तत्तत्त्वामिनोरिति श्रुतितात्पर्यम् । एवं तस्यैव सर्वधर्मकारयितृत्वं श्रूयते । तर्था
'रथस्यारेणु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः
प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिता' इति जडचेतनात्मकसकलप्रपञ्चाधारकत्वं श्रूयते । तच्च नाराय-
णधर्मः, अतो नारायणधर्मबाहुल्यादिदोषास्य इन्द्रो न भवति । कथमिन्द्रो जीवत्वादनु-
पास्योऽपि स्वविषयमुपासनमुपदिशतीत्याशङ्क्यामाह-

१ उपक्रमानुवृत्त । २ यथा लोके तत्तस्य प्रसिद्धस्य रथस्यारेणु मध्यवर्तिशलाक्रमु
चक्रोपान्ते नेमिरर्पिता नामौ चक्रपिडिकायामरा अर्पितास्तद्वत् भूतानि पृथिव्यादीनि मात्रा
शब्दादयो विषया मीयते इति मात्रा प्रज्ञामात्रासु स्वस्वबोधकेन्द्रियेषु बुद्धिद्वारा अर्पिता
कर्मेन्द्रियेष्वपि तद्विषया अर्पिता तदधीनत्वात्तद्व्यावहारस्य ताश्च प्रज्ञामात्रा प्राणे परस्मिन्-
पिता । ३ प्राणोऽस्मि प्रज्ञामा त मामापुरमृतमुपास्वेतिश्रुतो

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३१ ॥

‘एतदात्म्यमिदं सर्वमिति, अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा तत्त्वमसि य आत्मनि तिष्ठन्नेतात्मनोतरोयमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमंतरोयमयति सत आत्मांतर्याम्यमृतः एष सर्वभूतांतरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति, सर्वं समाप्नोपि ततोऽसि सर्व’ इत्यादिशास्त्रेषु व्यापकतया व्याप्यचेतनाचेतनात्मकस्य नारायणस्य स्वशरीरभूतानां चेतनाचेतनानां वाचकशब्दवाच्यत्वम्—एवंभूतया शास्त्रदृष्ट्या स्वशब्दवाच्यं नारायणमेवोपास्यत्वेनोपदिष्टवानिन्द्रः । अत इन्द्रशब्देनोपदेशो नारायणस्यैव । तत्र दृष्टांतमाह—वामदेवो हि स्वस्य नारायणात्मत्वदृष्ट्या अहं मनुरभवं मूर्त्यश्चेत्युपदिदेश, तद्विद्द्रोपदेशः । अथवा वेदांतविज्ञानोपलब्ध्या ब्रह्मात्मसामरस्यभावनया ब्रह्मभावमुपगतस्य मनुष्यादिदेहविषयकलिप्ताहंभावसंकोचस्य संपन्नविश्वाकारपराहंभावस्य वामदेवस्य स्वात्मनः सर्वगतत्वावगमात् मनुमूर्त्यादिप्रपंचभावोक्तिः एवमिदंस्यापीति निश्चीयते । प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति प्राणशब्देन परब्रह्मोच्यते, तस्यानंदरूपत्वेन सकलप्राणनहेतुत्वात्, ‘प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृत’ इति श्रवणाच्च । तथा चाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मदृष्ट्या मामुपास्वेत्युपदेशः । तथा कृष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मना इति गोपांगनापि अपरा गोपांगनाः भृत्युपदिष्टवती । एवमन्ये रुद्रादयोऽपि स्वशिष्यान् भृत्युपदिष्टवन्तः । अतः सर्वचेतनाचेतनात्मके श्रीकृष्णे परमसमाधियोगदुपगता भक्तजनाः स्वात्मप्रसक्तदेहभावविस्मरणेन निजात्मानं ब्रह्मतयोपदिदिशुः । तत्र न विरोधः । तथोक्तेभ्योऽन्यभक्तैर्नोपदेष्टव्यम् ; तेषां तथाविधसमाध्यभावादिति सूत्राभिप्रायः । पुनराशंक्यन् वदति—

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिव

तद्योगात् ॥ ३२ ॥

‘न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमस्नमुंत्वान् पत्नीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छमि’त्यादौ जीवलिङ्गं दृश्यते । ‘यावदस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परितृष्योत्थापयती’त्यादौ मुख्यप्राणलिङ्गं च दृश्यते । तस्माद्देतोरयमुपदेशो न घटत इति चेन्नैवं वाच्यम्, यतो जीवप्राणशब्दवाच्यत्वं नारायणस्य समुचितम्, उपासात्रैविध्यात् । इहोपासात्रैविध्यं हि ना-

१ आत्मनः सकृशापृथगमृतः । २ इन्द्रवाचकशब्दवाच्यम् । ३ सत् वेदांतवाच्यं त-
पेषां मुखे न वर्तते ते अहमुत्तास्तान् । ४ अरण्यधम्यः । ५ नहीदं प्रसजो युक्तम् ।

रायणस्य स्वकीयमूर्त्या स्वशरीरभूतविज्ञानमयक्षेत्ररूपेण च स्वशरीरभूतप्राण-
रूपेण चेति विवक्षितम् । आत्मतया जीवाश्रितत्वात् प्राणाश्रितत्वाच्च 'तदुपपत्तिः
नारायणस्य स्वरूपोपासनं सद्यो मुक्तिहेतुः, अन्यद्वयं च कालान्तरेण । तद्योगात् तस्य
परमात्मनो योगः शरीरिभावेनेन्द्रप्राणयोः संबंधस्तस्मादिहेन्द्रप्राणादिशब्दवाच्योपा-
सनेऽभिहितेऽपि चेतनात्मकस्य नारायणस्यैवोपासनं निधीयते ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्ममवतंकसंसारसिंघुनिमग्नजनवर्गनिष्कासकाधर्मतिमिरविना-
शकभास्करप्रकटपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानन्दमुनिविरचिते व्या-
साभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकब्रह्मसूत्रभाष्यरत्ने प्रथमाध्यायस्य प्रथमपापादः ॥१॥

—४—

प्रथमाध्याये द्वितीयपादः ।

परब्रह्मज्ञापकानां स्वोपबृंहकस्मृतिसंहितानामुपनिषद्वाक्यानामसंख्यत्वात्पदि-
वाक्यं 'तन्मीमांसानुपलब्धः । संग्रययुतानां केषांचिद्वाक्यानां विचारद्वारेण कृष्ण-
द्वैपायनानुष्ठितैस्तैर्व्यासैस्तथाभूतानामपि निर्णयो भवति । एवं कतिचिदेव वचनानि
तात्पर्यलिंगसमन्वयेन परब्रह्मज्ञापकानि सूत्रितानिः तेपु कतिचित् प्रसिद्धलिंगानि वा-
क्यानि प्रथमपादे मीमांसितानि; कतिचिदनतिप्रसिद्धलिंगानि द्वितीयपादे मीमांस्यन्ते ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

छांदोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जलानिति, ज्ञातं उपासीत,
अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः, यथा क्रतुरस्मिद्धोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स
क्रतुं कुर्वीत मनांमयः प्राणशरीर, इति । अत्र सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सर्वात्मकत्वेनोपदिष्टं
ब्रह्म किं क्षेत्रज्ञसंज्ञो जीवात्मा वा परब्रह्मसंज्ञो नारायणो वेति संदेहः । क्षेत्रज्ञसंज्ञो जीवा-
त्मेति पूर्वः पक्षः । तस्य सर्वात्मकत्वोपदेशसंभवात् । स एव श्रुत्युपदिष्टं ब्रह्मास्ति; समस्त-
हेयप्रतिबुद्धस्य कल्याणैकतानस्य परब्रह्मसंज्ञनारायणस्य सखलहेयाकृतिरुपसर्वात्मक-
त्वविरोधादेव सर्वात्मत्वोपदेशो हि न घटते; क्षेत्रज्ञसंज्ञजीवात्मनो हि कर्महेतुफलादि-

१ उपासनप्राप्तितः । २ प्रथमपादे अधिकरणानि १० सूत्राणि १२ । ३ तस्य परब्रह्म-
णो मीमांसानुपलब्धः । ४ संहिद्यवाच्यविषयकाधिकरणैः । ५ संग्रययुतानामपि वाक्या-
नाम् । ६ खलुशब्दो वाक्यालंकारार्थः, अथशब्दो हेत्वर्थः यत्पुनः पुरुषो जीवः क्रतुमयः
क्रतुमयोऽयमवसायमकस्तस्मात् यादृशः क्रतुर्यस्य सोऽयं यथान्तुर्व्याप्यवसायोऽस्मिद्धोके
इह वर्तमाने देहे जीवन् स पुरुषो यत्पुनस्ति तथा यादृगेव इतोऽस्मादेहहृत्प्रेत्य मृत्वा भवति
क्रतुफलालकोऽस्तीत्यर्थः ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

चकारो जीवात्मनः सर्वोत्पत्तत्वं व्यावर्त्तयति । पूर्वसूत्रे परब्रह्मैव मतिपादितं न जीवात्मा; कुतः, विवक्षितानां सर्वोत्पत्तत्वेन वस्तुमिष्टानामपहतपाप्मात्वाद्यष्टानां सर्वज्ञत्वादिपण्णां च मनोमयत्वादीनां च सत्यशौचादीनां च गुणानां नारायणमुनिसंज्ञे परब्रह्मण्येवोपपत्तेः । तथाहि श्रूयते स्मर्यते च 'एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासोऽसत्यश्रमः सत्यसंकल्प इति; अपहतपाप्मत्वं नाम अपहतकर्मत्वं कर्मवश्यताशून्यत्वमित्यर्थः, तद्वत्त्वं हि परमात्मगुणः ननु कर्मोधीनजीवगुणः ।

‘सर्वज्ञता तृप्तिरनादिवोधः स्वतंत्रता नित्यमलुप्तदृष्टिः ।

अनंतशक्तिश्च विभोर्विशुद्धाः षडाहुरंगानि मधेश्वरस्य’ ॥

इत्युक्ताः षडंगभूता गुणाश्चेति मनोमयः प्राणवरीरो भारुपस्सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मासर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यासो वाक्यनारद इति परिशुद्धेन तदेकाग्रेण मनसा ग्राह्यत्वादेतोस्तस्मादेवामत इति व्युत्पत्त्या मनोमयः तत आगत इति मयद्विधाने विवेकविमोकाऽभ्यासक्रियाकल्याणानवसादाऽनुदर्पेभ्यः संभवादिति विवेकादिसप्तसाधननिगृहीतेन नारायणोपासननिर्मलीकृतेन मनसैव गृह्यते इत्यर्थः । अनेन हेयमतिकूलकल्याणैकतानत्वेन समस्तेतरवस्तुविलक्षणस्वरूपत्वं निगद्यते; मलिनमनोभिर्मलिनवस्तुनामेव ग्राह्यत्वात् । प्राणशरीरः-विश्वस्थितसर्वमाणिप्राणानां

१ विवेकाधीनो स्वरूपमाह - जात्याश्रयनिमित्तादुत्पादनाकाशशुद्धिविवेक इति अत्र निर्वचनम्; आहारशुद्धौ सवशुद्धिः सवशुद्धौ ध्रुवानुस्मृतिरिति विमोकः । कामानभिष्वेग इति शान्त उपासीतेति निर्वचनम् । आरंभणसंशीलनं पुनः पुनरभ्यास इति निर्वचनं च रमासमुदाहृतं भाष्यकारेण; सदा तद्भावभावित इति पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानं शक्तितः कियेति निर्वचनम्; क्रियाद्यन्तेषु ब्रह्मविदां यश्रिः तमेव वेदानुबन्धनेन ब्राह्मण्य विविदिषति यत्नेन दानेन सपसा नाशकेनेति च सत्यानवदयादानाहिसानभिःशा(अभिवारकर्महीनत्वम्)कन्याणातीति निर्वचनम्; सत्येन लम्ब्यस्तेषामेवैव विरजो ब्रह्मलोक इत्यादिदेशकालवैषम्याच्छोकवत्सवापनुस्मृत्यैव सन्नयं दैन्यमभास्वत्वं मनसोऽवसाद इति तद्विपर्ययोऽनवसादः निर्वचनम्; नायमात्मा बलहोनेन सत्य इति तद्विपर्ययाऽनुदर्प इति तद्विपर्ययोऽनुदर्प इति अतिसंनोपध विरोधीत्यर्थः; निर्वचनमपि शान्तो दान्त इति ।

१ तद्विपर्यया-अत्र तच्छब्देन सत्संगतोऽन्यादविधानिवर्त्तकमगवस्वरूपज्ञानाचंनरमहरहत्तरोत्तरानुग्रीयमाना इदमिमांसा ।

धारकः 'अनुप्राणंति यं प्राणाः प्राणतं सर्वजंतुषु' इत्यादिनोक्तः सूत्रात्मसंज्ञः प्राणः शरीरं यस्य एवं प्राणशरीरत्वमुच्यते; भारूपः—भास्वरविग्रहः अमाकृतस्वासाधारणानवधिकातिशयकल्याणदिव्यविग्रहत्वेन निरतिशयदीप्यमान इत्यर्थः। सत्यसंकल्पः—अप्रतिहतसंकल्पगतिः, आकाशात्मा-आकाशवर्धिलोपो वा मूर्ध्मो वा स्वच्छरूप आत्मा यस्य तथाभूतः। यद्वा आकाशे चिदाकाशाख्ये ब्रह्मपुरे वर्तमान आत्मा दिव्य-विग्रहो यस्य तथोक्तः। यद्वा आकाशस्य चिदाकाशाख्याक्षरब्रह्मण आत्मा आत्मतया सदा वर्तमानः, सर्वकर्मा—क्रियते तत्कर्म सर्वं जगत्कर्म यस्य, यद्वा सर्वं कर्म क्रिया जगदुत्पत्त्यादिरूपा यस्य तथाभूतः, सर्वकामः—काम्यंते इति कामाः—भोग्यभोगोप-करणादयः, सर्वे कामा यस्य यदधीनाः संति, अतः सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः अ-शब्दमस्पर्शमित्यादिना प्राकृतगंधरसादिनिषेधादप्राकृताः स्वासाधारणाः सर्वप्रकाराः निर्दोषाः निरतिशयमंगलरूपाः स्वभोग्यभूताः गंधरसास्तस्य संतीत्यर्थः। सर्वमिदम-भ्यात्तः—उक्तमिदं रसपर्यंतं सर्वं कल्याणगुणवृद्धं अभ्यात्तः—स्वीकृतवान्; भुक्ता ग्रा-ह्यणा इतिवत्कर्मणोऽविवक्षया कर्तरि क्तः। अवाकी-वागुक्तिः साऽस्य नास्तीत्यवाकी प्राकृतगुणमयवाणीशून्यः जनकल्याणजनकवाणीयुत इत्यर्थः। अनादरः—अभक्तजनानां दर्शनादिदाने नास्ति आदरो यस्य तथाभूत इति मनोमयत्वादयो व्याख्याताश्च—

‘सत्यं शौचं दया क्षांतिस्त्यागः संतोष आर्जवम् ।

शमो दमस्तपः साम्प्यं तितिक्षोपरतिः धृतम् ॥

ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः ।

स्वातंत्र्यं कौशलं कांतिर्धैर्यमार्दवमेव च ॥

प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह आंजो बलं भगः ।

गांभीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽनहंकृतिः ॥

एते चान्ये च भगवन् नित्या यत्र महागुणाः ।

प्राध्यां महत्त्वमिच्छद्भिर्न चियंति स्म कर्हिचित्’ ॥ इति

एते चान्ये चेत्यन्यशब्दवाच्याः स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचित्यनित्याद्भुतनिरव-धनिरतिशयौज्ज्वल्यसौगंध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यसंख्यस्वरूपगुणा अपि बोध्याः। स्वदयागुणेन त्रिगुणातीताप्राकृतब्रह्मपुरधामतो नारायणोऽपरिमितजनोद्धारणाय रामकृष्णादिरूपो भूत्वा इह लोके संचरते । तथाहि श्रूयते ‘अजायमानो बहुधा व्यजायते’ति, स्मर्यते च—

‘नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ।

अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः’ ॥ इति

निर्गुणस्य सत्त्वादित्रिगुणहीनस्य, गुणात्मनः उक्ता अमाकृता अपहृतपाप्मत्वादयो गुणा आत्मनि स्वरूपे यस्य तस्येत्यर्थः। एते विवक्षिता गुणाः परमात्मपरब्रह्मादि-
शब्दवाच्ये नारायणे एवोपपद्यन्ते । विधिह्वादिक्षेत्रज्ञेष्वेतेषां विवक्षितगुणानां संभ-
वशंकां निराकर्तुमिदं सूत्रमारभ्यते-

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

एतेषां विवक्षितासंख्यगुणानामपरिमितत्वक्षेत्रज्ञपरिमितसुखगंधमात्रसेविन्य-
त्युत्पत्ते कर्माधीनेऽनाद्यविद्यानादिवंधनवति शारीरे क्षेत्रज्ञकलापे सत्त्वादिगुणत्रयस-
हिते विधिह्वादिजीवन्मुक्तक्षेत्रज्ञकलापे च अनुपपत्तेरनुपलब्धेऽथ । शारीरोऽयं शरीर-
संबंधी क्षेत्रज्ञकलापो न विवक्षितगुणभाजनं किंत्वनादिसिद्धपरब्रह्माख्यनारायण
एव तद्गुणभाजनम् ;

‘एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः ।

प्राथ्यां महत्वमिच्छद्भिर्न विर्यतिस्व कर्हिचित् ’ ॥

इति स्मरणात् । एवं सकलसद्गुणभाजनत्वात् स एव सर्वोपास्यो विज्ञायते । इममर्थं
निरूपयितुं सूत्रांतरमवतारयति-

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

‘एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मी’ति श्रुत्या प्राप्यस्योपास्यस्य च नारायणस्य
कर्मत्वेन तत्प्राप्तरूपासकस्य जीवकलापस्य कर्तृत्वेन च व्यपदेशात् उपास्यः कर्म-
त्वेनोपासकश्च कर्तृत्वेन व्यपदिश्यते; अत उभयोरतिवैलक्षण्यं विज्ञायते । तयोः कर्म-
कर्तृव्यपदेशस्त्वन्यत्रापि स्मर्यते-‘ मामेति सोऽर्जुनेति, मामेव ये प्रपद्यन्ते इति च ।
तमेवार्थं शब्दांतरेण व्यपदिशन् सूत्रमारभते-

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

‘एष म आत्मांतर्हृदय’ इति श्रुत्योपासकः क्षेत्रज्ञः पृष्ठीविभक्त्या प्रदर्शितः तद्गु-
पास्यो नारायणस्तु प्रथमया । एवं तुल्यप्रकरणे वाजसनेयिसाखावतां च श्रुतौ
शब्दविशेषो जीवात्मपरमात्मनोः प्रतिपादनेऽभिहितः । तथाहि ‘यथा व्रीहिवां यवो
वा श्यामाको वा श्यामाकतंडुलो वा एवमयमंतरात्मनि पुरुषो हिरण्यो यथा
ज्योतिरभूयमिति’ । इहांतरात्मनीति सप्तम्यन्तेनांतरात्मपदेनोपासकः शारीरः मोन्यते,
पुरुषो हिरण्य इति प्रथमान्तपदाभ्यामुपास्यो नारायणः । अतः स एव परमोपास्य
इति सिद्धांतः । पुनस्तत्र सूत्रांतरमाह-

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

‘सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो यत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चेति, यो मामेवमसं-
मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् इति, ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति, भ्रामय-
न्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि माययेति, तमेव शरणं गच्छेत्यादि, स्मृतिसमुदायादपि
पूर्वोक्तप्रकरणे शारीर उपासकः नारायण उपास्यश्च ज्ञातव्य इति सिद्धांतितम् ।
पुनराशंकयन् सूत्रांतरमारभते-

अर्भकौकस्तवात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न, निचार्यत्वादेवं
व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकौकस्त्वं अल्पस्थानत्वं तद्व्यपदेशः तन्निवासिनोऽल्पत्वनिर्देशश्च । तथाहि
‘एष म आत्मांतर्हृदय’ इति, अणीयोहृदयनिवासेनाल्पस्थानत्वात् अणीयान् ग्रीहेर्वा
यवादेत्यादिनाऽल्पस्वरूपनिर्देशाच्चेति हेतुद्वयात् अत्र प्रकरणे परमात्माभिधो नाराय-
णो नाभिहितः, किंतु जीवात्मैवेत्युच्यते चेन्न, निचार्यत्वात्; ज्यायान्पृथिव्या इत्यादिना
महत्वेनोपदिष्टस्य परमात्मनोऽप्युपासकाल्पस्थानभूतहृदयादिनिवासादणीयस्त्वेनोपा-
स्यत्वात् । एवं परमात्माऽप्यणीयानभिहितः । अत्र दृष्टांतः-व्योमवच्च; यथा महद्व्योमापि
सूचीपाशादिव्याप्तं सदल्पत्वेन दृश्यते, चक्रारोऽवधारणार्थः, तद्वदस्याणीयस्त्वं ज्याय-
स्त्वं च श्रूयते । ‘एष म आत्मांतर्हृदयेऽणीयान् ग्रीहेर्वा यवाद्वा सर्पपाद्वा श्यामाकाद्वा
श्यामाकतंडुलाद्वेति, ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानंतरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो
लोकेभ्यः’ इति उपासकशरीरनिवासेन तस्मिन्नुपगतदोषशंकां निवारयन् सूत्रांतरम-
भवतारयति-

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न, वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

उपासकजीववत् परब्रह्मणोऽपि देहांतर्गतत्वं प्राप्तम्, तेन तस्य जीववत् देहसंयो-
गसंजातमृत्खदुःखादेर्द्वयस्य यः संभोगः सम्पग्भुक्तिस्तस्य या प्राप्तिः सा संभोगप्राप्ति-
रित्युच्यते चेन्नैवम्, वैशेष्यात्-उभयार्धमवैलक्षण्यात् । नहि देहांतर्गतत्वं मृत्खदुःखादि-
द्वंद्वभोगकारणम्; किंतु शुभाशुभकर्मशीलत्वमेव । तद्धि अपहृतपापत्वादिधर्मवतो नारा-
यणस्य न घटते; अल्पज्ञत्वगुणाधीनत्वादिधर्मवतो जीवस्य तु घटत एव । तथाहि श्रूयते
स्मर्यते च ‘द्वा मुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तपोरन्यः पिप्पलं
स्वादत्त्यनभ्रमन्योऽभिचारः प्रीती’ति; ‘मुपर्णावेतौ सदशौ सखायौ यदृच्छयैतौ कृतनीदौ
च वृक्षे, एकस्तयोः खादति पिप्पलाग्रमन्यो निरचोऽपि षलेन भूयानिति, पुरुषः

सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' इति । एवं तयोः सुखदुःखादीनां भावत्वमभाक्त्वं च प्रतिपादितम् ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

'यस्य' ब्रह्म च क्षेत्रं चोभे भवतः ओदनः मृत्युर्यस्योपमेचनं क इत्या वेद यत्र स' इति श्रूयतेऽस्य विषयः कठवल्ल्याम् । इह ब्रह्मक्षेत्रौदनोपलक्षितनिखिलचिदचिन्मिश्रमयंचस्य दधिघृतादिस्थानीयमृत्युरूपोपसेचनयुक्तकवलभोक्तृतया श्रूयमाणो नारायणोऽन्यो वेति संशयः । परमकारुणिकस्य सर्वानुग्राहकस्य सकलमङ्गलत्वमनुचितम् ; हिंसारूपं हि परमाणविमोचनम् ; हिंसामृतेः क्रोध एव मूलान्कुरः, क्रोधस्यामङ्गलगुणस्य मोह एव मूलकंदः, तस्य सर्वसंहारनिदानस्य तम एव प्रकृतिः । अतस्तामसः सर्वसंहर्त्ता नाम, तत्त्वं नाम प्रावृत्तज्ञानादिमत्त्वान्निष्पकाशत्वं सर्वसंहर्तृ ब्रह्मेत्युक्ते तस्य नित्यशुद्धस्य निरुपाधिकमङ्गलादिगुणाकरस्य निःसंसारकलंकस्याज्ञानतमोमोहक्रोधादिकामङ्गलदोषसंकरमसंगः, स्वरूपलक्षणतया निर्णीतं सर्वज्ञत्वमित्यतृप्तत्वादिकमनर्थमेव स्यात् ; तस्मात् ब्रह्मणोऽन्य एतादृशगुणः संहर्ता रुद्रनामा क्षेत्रज्ञो भवतीति पूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तु परब्रह्मैव त्रिगुणाभिमानिविधिरूपृथिव्यादिचराचरसहितासंख्यकोटिब्रह्मांडसंहर्तृत्वेन श्रूयते, कुतः चराचरग्रहणात्, चराचरग्रहणेन प्रकृत्युत्पन्नमसंख्यकोटिब्रह्मांडवृद्धपलक्ष्यते । यदुक्तं रुद्रस्य चराचरग्रहणोपलक्षितसकलांडसंहर्तृतया भोक्तृत्वं तदयुक्तम् ; रजनीमलयजनितलोकदशकसंहरणरूपपरिच्छिन्नशक्तेः प्रकृतिकार्यसहोत्पन्नस्य तमःप्रचुरस्व प्राकृतमलयजनितसंहरणवश्यस्य पार्वतीपतेस्तस्य चराचरग्रहणोपलक्षितसकलब्रह्मांडगणसंहरणसामर्थ्यभावात् । एवं च सत्येतल्लक्षणं नारायणसंज्ञे परब्रह्मण्येव संभवति । तथाहि 'पृथिव्यप्सु लीयते' इत्यारभ्य 'महानध्यवते लीयतेऽव्यक्तमक्षरे लीयतेऽक्षरं तमसि लीयते तमः परे देवे एकीभवतीति'—अत्राक्षरशब्देन प्रधानपतिपुरुषो ज्ञेयः, तमःशब्देन महामायाख्यमूलप्रकृतिश्च परे स्वपतौ पुरुषे लीयते; स च पुरुषः देवे परमात्मानि—एवं पृथिव्यादिप्रकृतिपुरुषपर्यंतानां वस्तुमात्राणां लयस्थानं परं ब्रह्मैव । अतोऽचेत्युक्तम् । ज्ञः कालकालो गुणीत्यादिना कालस्याप्यचतृत्वश्रवणात् ।

१ यस्य परमात्मनो ब्रह्म च क्षेत्रं च उभे जात्या प्रसिद्धे ओदनः—अशनं भवतः—स्यात्ताम् ; सर्वहरोऽपि मृत्युर्यस्योपसेचनमेव—ओदनस्याऽशनत्वेऽप्यपर्मातरत्वं प्राकृतबुद्धिर्यथोक्तसाधनरहितः सन् क इत्या—इत्थम् ; एवं यथोक्तसाधनवानिवेत्यर्थः, वेद-जानाति, यत्र यस्मिन्धामनि स परमात्माऽस्ते तद्ब्रह्मपुरं धामापि को वेदेति शेषः । २ क्रोधस्य ।

‘प्रकृतिर्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।

गुरुपथाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि’ ॥ इति

‘अस्यासि हेतुस्त्वयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहतामपि कालमाहुः ॥

सोऽयं त्रिणाभिरखिलापचये प्रवृत्तः । कालो गभीरस्य उत्तमपूरुषस्त्वम्’ ॥ इति,

‘तदा देवाश्च ऋपयो रजःसत्त्वतमोव्रजाः ।

ये ते सह विरिंचेन स्वकीयगुणकर्षिताः ॥

प्रविश्य तस्य जठरे शेरते दीर्घनिद्रया’ । इति,

‘महदादेर्विकारस्य विशेषांतस्य संक्षयः ।

सर्वस्यापि भवत्येव बाह्यदेवेच्छया ततः ॥

यदा च मायापुरुषौ कालोऽत्यक्षरतेजसि ।

तदिच्छया तिरो यांति स त्वेको वर्तते प्रभुः’ ॥

इत्यादिस्मरणाच्च । अनेन प्रकारेण परमात्मनो नारायणस्य विश्वसंहारित्वरूपेण भोक्तृत्वं विज्ञायते, न तु तद्भक्षकतया । मृत्रार्थस्तु-ब्रह्मक्षत्ररूपौदनस्य अन्ता परमेश्वरः । अत्र ब्रह्मक्षत्रशब्दोपलक्षितस्य सचराचरस्यासंख्यकोटिब्रह्मांडरूपस्य जगतो ग्रहणात् । श्रुताबुपसेचनं हि स्वयमद्यमानं सदन्यस्यापि भक्षणसाधनम् । अत उपसेचनत्वेन मृत्योरप्यद्यमानत्वात्तदुपसेच्यमानस्य सकलमाणिमात्रस्याद्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् ब्रह्मक्षत्रग्रहणेन सचराचरमसंख्यकोटिब्रह्मांडरूपं जगदेवोपलक्ष्यते ।

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

‘महांतं विष्णुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति, ‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैव आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति, स्वां तनुं वृणुते-निजां मूर्तिं ददातीत्यर्थः । एवं नारायणस्यैव प्रकरणम् ; अतश्च परं ब्रह्म नारायणः सर्वसंहर्ता नान्य इति सिद्धम् । इहाधिकरणे सर्वसंहर्तृत्वलक्षणेन सिद्धस्य नारायणस्य डा मुपर्णेत्यादिप्रसिद्धं स्वविभूतिजीवसाहचर्यमभिव्यंजयितुमधिकरणारंभः-

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

‘वदंतं पितृतौ मुकुतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे ।

छायातपौ ब्रह्मचिदो वदंति पंचोग्रयो ये च त्रिनौचिकेताः ॥

१ कमिणश्च । २ त्रिःकृचो नाचिकेतोऽग्निधितो दैते त्रिणाचिकेताः तेऽपि वदंतीत्यर्थः ।

इति श्रूयतेऽस्य विषयः। अत्र मुकृतस्य कर्मण कृतं फलं पिबंतौ भोक्तारौ ज्ञायातपावि
परस्परविलक्षणौ कौचित् श्रूयेते; तावेतौ बुद्धिजीवौ जीवनारायणौ वेति संदेहः।
बुद्धिजीवौ ताविति पूर्वः पक्षः। कृतः, कृतं पिबंताविति भोक्तृत्वावगमात्; नारायणस्य
न भोक्तृत्वम्, अनश्नन्त्योऽभिचाकशीतीति दर्शनात्; बुद्धिजीवयोर्भोक्तृत्वं प्रसिद्धमेव।
किंच जीवनारायणयोश्चेतनरूपयोः ज्ञायातपवदवीच वैलक्षण्यं नास्ति; बुद्धेरचेतनत्वा-
च्छायावदस्ति जीवाद्वैषम्यम्; अतो बुद्धिजीवाविति प्राप्तौ द्रूमः—लोके ब्रह्मांडगुहा-
यां जीवानां निःश्रेयाय रामकृष्णायसंख्यावतारैर्नारायणः प्रविष्टः—स्वकर्म-
जन्यदेवमतुष्यादिकमनीषदेहैः स्थितः। तावुभौ मुकृतस्य कृतं पिबंतौ;
तत्र नारायणो निरन्नोऽपि मुत्तुप्रकारेण कृतस्य—स्वभक्तजनार्पणीकृतस्य कमनी-
यनानाविधवस्त्रमोज्यान्नादेः कृतं—स्यसंबंधेन सत्यं कुर्वन् सन् तपिवन् परम-
भक्त्यपितत्वादमृतवद्भुञ्जानो वर्तते; मुकृतिजीवस्तु मुकृतस्य कर्मणो यज्ञादेः कृतं
फलं देवादिशरीरैः पिबन् भुञ्जानो वर्तते; तौ च कथंभूतौ परये पराद्धे डिपराद्धाव-
साने माकृतमलये इति यावत्, तौ गुहां प्रविष्टौ; तत्र नारायणः स्वभक्तजनैः सह
ब्रह्मपुररूपकंदरां प्रविष्टः, जीवस्तु मूलमायोदरदरं प्रविष्टः। अनयोश्चायातपाविति
निर्देशस्तु अज्ञत्वरूपज्ञायाप्रचुरत्वात् आतपरूपधर्मसमानज्ञानप्रकाशरूपोमयधर्म-
त्वाच्च वेदितव्यः इति व्याख्यातार्थभूतौ तयोर्भयोर्मध्ये एकस्य निरन्नस्यापि
भक्तमनोरथपूर्णेच्छया तदपितान्नादिभोक्तृत्वावगमात् आत्मारामोऽन्वरीरमदिति भो-
क्तृत्वस्मरणाय स्वतंत्रतया गुहाप्रवेशश्रवणात्। अन्यत्र च 'तं दुर्दर्शं बृद्धमनुप्रविष्टं
गुहाहिवं गह्वरेष्ठं पुराणमिति' गुहाप्रवेशदर्शनात्, इतरेस्य विषयभोजनशीलस्य
तु कर्मधारवश्यगुहाप्रवेशभोक्तृत्वावगमात् उभयोश्चायातपवद्वैलक्षण्यं बोध्यम्; अतोऽत्र
न बुद्धिजीवावभिहितौ। यदुक्तं नारायणस्य न भोक्तृत्वं तदुक्तप्रकारेणापुक्तम्। सि-
द्धांति तु जीवनारायणावेव। यदुक्तं तयोर्न वैलक्षण्यमिति तत्र 'यतो नित्योऽनित्यानां
चेतनश्चेतनानामि'त्यादिश्रुत्या नित्यत्वचेतनत्वादिना जीवनारायणयोः साम्येऽपि
वैषम्यमनादिमलसंबंधभावाभावाभ्यां संभवति। 'ज्ञात्री ज्ञावनावीशानीशौ' इत्यादिश्रु-
त्या ज्ञत्वाज्ञत्वस्वातंत्र्यास्वातंत्र्यादिधर्मवैषम्यं चावगम्यते। ननु कथमेतयोः शरीर-
संबंधे समानेऽपि कस्यचिदज्ञत्वादिकानर्थसंबंधः कस्यचिदनर्थायाव इति न शक्यम्;
सुखदुःखयोर्नैकाग्र्यत्वं प्रयोजकम्, किंतु स्वातंत्र्यास्वातंत्र्यमेवा तथाहि श्रुतिः 'समाने
एते पुरुषो निमग्नोऽनीक्षया शोचति सुखमानः, जुष्टं वदा पश्यत्यन्यमीशपस्य महिमा-

नमेति वीतशोक' इति; अस्याः सांप्रदायिकोऽर्थः-जीवोऽयमनादिना कर्मनिगडेन बद्ध-
स्तत्तत्फलभोगानुगुणमायामयबहुकलेवरप्रविष्टो दुर्वारतापसंघातमनुभवन्ननीशया
पारवश्येन तद्व्यपोहितप्रकुशल एव मुह्यमानः शोचति-महामोहनिबंधनशोकजलधिमग्नो
वर्तते; जुष्टं महामुक्तैः सेवितमन्यं क्षराक्षरपुरुषभिन्नम् ईशं सर्वनियन्तारं राधाऽस्मीपतिं
यदाऽस्य प्रसादेन पश्यति-अपरोक्षेण जानाति तदाऽस्य महिमानं निरतियम् अपहतशोकः
प्राप्नोति; अतः स्वतंत्रस्य नारायणस्यानादिमुक्तस्य शरीरसंबन्धेऽपि जीववत् न तद्गत-
दोषापत्तिः। तस्माज्जीवनारायणौ गुहागताविति निश्चीयते। मूत्रार्थस्तु-आत्मानौ आत्म-
शब्दवाच्यौ जीवात्मपरमात्मानौ स्थितिकाले ब्राह्मणादिदेहे हृदयगुहां नियंतृनियम्यभा-
वेन प्रविष्टौ। तत्र परमात्मा दिव्यमूर्त्या स्वयामस्थः सन् हृदयगुहां प्रविष्टे जीवे विकसि-
तांतर्यामिशक्त्या प्रविष्टः सन्नियमयति; स्वयं तु ब्रह्मांडगुहायां स्वभक्तमुखार्थं रामकृ-
ष्णादिरूपैरपि विचरति; प्रलये तु तयोर्मध्ये एकः स्वभक्तैः सह ब्रह्मपुररूपां गुहां
प्रविष्टः सन् महामायोदररूपां गुहां प्रविष्टे इतरेस्मिन् संकुचितांतर्यामिशक्त्या मती-
यते, इति तात्पर्यार्थेन तौ गुहां प्रविष्टौ; तद्दर्शनात्-तयोः ऋतं पिबंतौ सुकृतस्वेति तं
दुर्दर्शं गूढमनुभविष्टमित्यादिषु गुहाप्रवेशदर्शनादिति। पुनस्तमेव निर्णयमाह-

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

तयोर्विशेषणात् पृथक्पृथग्विशेषणदर्शनात् जीवनारायणावस्मिन्मकरणे भिन्न-
विशेषणैर्विशिष्येते 'न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिना जीवः, अपोरोणीयानि-
त्यादिना नारायणः। एतद्विशेषणद्वयं जीवबुद्धिपक्षे कथं संभवति? ततो जीवनाराय-
णावेव गुहां प्रविश्य भेद्यभेदकभावेन शरीरशरीरिभावेन च परस्परमाधिताविति
निर्णयः। हृदयगुहांतर्वर्तितयोपास्यस्य नारायणस्य देहोपासनस्यानांतरमुच्यते-

अंतर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

छांदोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच एतद्-
मृतमभयमेतद् ब्रह्मेती'त्यादि। देहामृतत्वादिलक्षणोऽर्थतः श्रूयमाणः पुरुषो नारायणो
वान्यो वेति संशये नारायणादन्यः श्रुतो न नारायण इति वदामः। नारायणस्य
'दहरोऽस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन् यदंतस्तदन्वेष्टव्यं तदा विजिज्ञासितव्य'मित्यादिषु
हृदयाकाशे एव सन्निधानश्रवणात्, जीवस्य तु विविधरूपग्रहणाय चक्षुरिन्द्रियप्रवे-
शोऽस्ति मनःसंबन्धात्; स एवाक्षिपुरुषः अथवा छायापुरुष एवाक्षिपुरुष इति माते

निरूपयामः—नारायण एवाह्यंतः पुरुष इति निरुपाधिकाभ्युत्पत्त्यादीनामस्मि-
न्नेवोपत्तेः । यदुक्तमह्यंतः स्थितिनारायणस्य न श्रुतेति तत्राह—

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

‘यश्चक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोऽन्तरः यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरोऽयमयति
एष त आत्मांतर्पाम्यमृत’ इति श्रुत्या चक्षुःस्थितिविनियमनादिकं नारायणस्य व्य-
पदिश्यते । अतो नारायण एवायमक्षिपुरुषो विज्ञायते; छायापुरुषपक्षं पुनस्तुपपत्तिमाह-

मुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

कं ब्रह्म स्वं ब्रह्मेति पूर्वमस्य मुखविशिष्टतयाभिधानादेवार्थं नारायणः । नहि
छायापुरुषे मुखसंभवः । यदुक्तमक्षिपुरुषस्य जीवरूपत्वं तत्राह—

अत एव च स ब्रह्म ॥ १६ ॥

यत एव भवभयभीताय उपरोक्त्याय ब्रह्मजिज्ञासवे ‘कं ब्रह्म स्वं ब्रह्मेत्युप-
म्योपदिष्टम्; यद्वायं ‘कं तदेव स्वं यदेव स्वं तदेव कमिति; अत एव स्वब्रह्माभिधेयः
आकाशः परमेव ब्रह्म; त्रिमीदृशोपपत्तिरस्ति जीवस्य? नहि जीवे निरतिशयमुखसंभवः ।
अतो यदेव पूर्वमपरिच्छिन्नसुखरूपतया प्रकृतं ब्रह्म तदेवाध्याधारतया प्रतिपाद्यत
इति अह्यंतः पुरुषो नारायणः । पूर्वपक्षे पुनरियमप्यनुपपत्तिरित्याह—

श्रुतोपनिषत्कगत्वभिधानाच्च ॥ १७ ॥

श्रुतमुपनिषदि कं आनन्दमयं ब्रह्म वैस्तेषां श्रुतब्रह्मस्वरूपाणामधिगंतव्याया अर्चि-
रादिरातेस्तदाख्यमार्गस्याभिपुङ्गवं श्रुतवतोऽविषममेवाभिसंभवंत्सर्विषोऽहरहन्’ इत्या-
रभ्य ‘तद्वर्णो मानवः स एवान् ब्रह्म गमयति एष देवपथो ब्रह्मपथः एतेन प्रतिप-
माना इमस्मानवमावर्त्तन्नावर्त्तन्’ इत्यन्तेऽभिधानात् नासौ जीवश्छायापुरुषो वा किन्तु
नारायण एव ।

१ एवकारोऽरयैव हेतोर्निरपेक्षं बोधयति । नहि छायापुरुषे तद्वर्णमुपसंभरोऽन्तीति
चक्षुः सूचयति । २ प्राणो ब्रह्म । ३ तत्र कंशब्दो वैश्वरिमुत्ते रूढः, स्वब्रह्माकारो
रूढ इति परस्परभेदे प्राप्ते श्रुतिग्राहः । ४ तत् तद्वरियतानुपासकान् ब्रह्मणोरादागयाऽन्मान-
मनुसृष्टवितुषः ब्रह्मलोकमत्र इति यावत् स पुरुषः ब्रह्म गमयति प्रापयतीति अर्चिरादिदेवै-
र्नेतृभिरुपलक्षितत्वादेवपथं मनन्येन ब्रह्मणोपनिहितं गच्छन् वक्ष्यमर्थः, एतेन वया ब्रह्म प्रतिप-
मानाः पुनरिह मानवं मनोः सार्धं जन्ममरणापावृत्तियुक्तं बाधावर्त्तरूपं नावर्त्तते न प्रविर्ततेति ।

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १८ ॥

अनवस्थितेः—अक्षिणि प्रतीयमानानां प्रतिविवादीनां नियमेन तस्मिन्ननवस्थानात् तेषु निरुपाधिकानाममृतत्वादिधर्माणां असंभवाच्च नेतरः—नारायणादितरः छायापुरुषो जीवश्च देवताविशेषश्चाक्षिपुरुषो भवितुं नार्हति; प्रतिविबभूतस्य छायापुरुषस्याक्षिणि न नियमेन स्थितिसंभवः, जीवस्यापि सकलेंद्रियव्यापारयोग्यत्वाय समस्तेंद्रियकंदरूपे स्थाने स्थितिरस्ति; अत एकस्मिन्नक्षिणि सदैव नियता नावस्थितिः निद्रादिषु तदभावात्; देवताविशेषस्य च 'रश्मिभिरपेक्षोऽस्मिन्मतिष्ठित' इति किरणद्वारेणावस्थानवाक्यात् स्थानांतरे स्थितस्यापींद्रियाधिष्ठानोपलब्धिः, न च तस्य साक्षादक्षिण्यवस्थितिः, किंतु किरणद्वारेणैव। एतेषां सर्वेषां निरुपाधिका अमृतत्वादयो न घटंते; तस्मादक्षिपुरुषो नारायण एवेति सिद्धम्। तस्यादित्यमंडलपुरुषद्वयादिपूपासनार्थमवस्थानं प्रतिपादितम्; पुनस्तत्सर्वत्र प्रतिपादयन्निदमधिकरणमवतारयति—

अंतर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १९ ॥

अंतर्यामिब्राह्मणेऽन्यत्र चास्य विषयः श्रूयते 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरोयमयति स त आत्मातर्पाम्यमृत' इत्यादिश्रुतिभिः क्वाण्वमाभ्यांदिनवानसनेयिनां प्रतिपक्षमुदितेषु पृथिव्यादिसर्ववस्तुष्वंतर्पामितया श्रूयमाणः परब्रह्माख्यनारायणो वा जीवो वा वैराजाभिधेश्वरो वा प्रधानप्रकृतिर्वा मूलप्रकृतिर्वाऽक्षरं ब्रह्म चेति संदेहः। स्वोपार्जितविचित्रकर्मविचित्रफलभोगाय सकलभूतेंद्रियानुप्रवेशो जीवस्य युज्यते, सकलचराचरकारणतया सर्वभूतानुप्रवेशो वैराजपुरुषस्य युक्तः अथवा महदादिरूपेण परिणतत्वात् प्रधानस्य सर्वव्यापकत्वमुचितम्। 'महानव्यक्ते लीयतेऽव्यक्तमक्षरे लीयतेऽक्षरं तमसि लीयते' इत्यादिना महत्तत्त्वाव्यक्ताख्यप्रधानाक्षराख्यपुरुषाणां तमःशब्दवाच्यायां मूलप्रकृतौ लयोऽभिहितः। तस्माद्धेतोस्तस्या एव तेषामुत्पत्तिः श्रुतिस्मृतिषु प्रदर्शिता। अतस्तस्या मूलप्रकृतेः सर्ववानुप्रवेशो युक्तः। 'अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः, प्रत्यग्यामा स्वयं ज्योतिर्विभं येन समन्वितमिति, 'लक्ष्यतेऽतर्गताश्चान्ये कोटिशो खंडराशयः, तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणमिति स्मरणेन 'तां कान्यशक्तिमादाय वामुदेवोऽक्षरात्मना, सिद्धस्यैकत यदा सा चुसोभ तदैव हि।

तस्याः प्रधानपुरुषकोटयो जज्ञिरे मुने' इति स्कांदोक्त्या च तमःपरे इति श्रुत्या चाक्षरब्रह्मणो मुख्यतया सर्वकारणत्वेऽस्त्वस्य सर्वानुप्रवेशः संघटते एव । 'अक्षरा-
त्परतः पर इति, प्रकृतिपुरुषयोः परस्येति, यस्मात्परमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्त-
मः' इत्यादिकावयैः सर्वोत्कृष्टत्वादसृष्टसकलविकारस्य परमह्लास्यनारायणस्य
विकाररूपमपंचानुप्रवेशो न घटते । ततो नारायणमंतरेण जीवादिष्वेकतमः स्यादेत-
र्यामीति पूर्वपक्षे प्राप्ते द्वयः-पृथिव्याद्यंतर्यामितया श्रूयमाणो नारायण एव सर्वात-
रात्मत्वादितत्त्वमव्ययदेशात् । 'अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानामिति, तत्सृष्ट्वा तदनुभावि-
शदिति, पुरुषविधोऽन्वयोत्र चरमोऽन्नमयादिषु यं' इत्यादिषु श्रुतिस्मृतिषु चापि नारा-
यणस्यैव सर्वात्मतयानुप्रवेशदर्शनात् 'स च आत्मांतर्याम्यमृत' इति प्रतिश्रुत्यभ्यस्य-
मानः सर्वात्मा नारायण एवामृत इत्युच्यते । नः काल इति, एतदमृतमभयमिति,
श्रवणात् 'नारायणः परं ब्रह्म आत्मा नारायणः परः' इत्यादिना समन्वेतनान्ने-
तनपरत्वं नारायणस्यैव श्रूयते । नारायण एवेदं सर्वमित्यादिषु सर्वविकारिवन्मुप्रवेशो
कथितेऽपि तस्य विकारस्पर्शलोकोऽपि नास्ति; अतः सर्वात्मा नारायण एवेति सिद्धांतः ।
मूत्रार्धस्तु अधिदैवशब्देन भूम्यादितत्त्वाभिमानिनो देवा ग्रायाः । अधिदांबशब्देन
भूम्यादयश्च । आदिशब्देन तत्स्थजनाश्च । तेषु अधिदेवाधिदोरादिषु यः पृथिव्यां
विष्ठन्नित्यादिश्रुतिभिः पृथिव्यादिष्वधिदेवादपिदाभिहितेषु गदितो योऽनर्थांसी स
नारायणः । कुतः, तत्त्वमव्ययदेशात्-तस्य धर्माणां सरल्यंतरत्वममनवन्नुचिच्छरण-
सर्वशरीरत्वसर्वनियमनत्वसर्वात्मत्वापृतत्वादीनां व्यपदेशादिति । जीवादीनामंतर्या-
मित्यमुचितमिति यच्छंविनं तत्परिहरन् मूत्रविक्रं निगदति-

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलाषाच्छरीरश्च ॥ २० ॥

सांख्यस्मृत्या प्रोक्तं स्मार्तं स्मार्तशब्देनाभिहिता प्रधानपट्टतिर्मूलमृतिश्चेत्
द्वयमंतर्यामीति न श्रुतं, कुतः "अतद्धर्माभिलाषात्"-तस्य पर्याप्तमनो ये धर्मा-
स्तेषामभिलाषनं श्रुतिभाषणं स्मार्तं नास्ति, अतोऽनर्थांसी नारायण एवेति विज्ञापते ।
शरीरो विराट् शरीराभिमानो षुष्णोऽपि नांतर्थांसीः नस्मिन् मर्यादनियामकत्वा-
दिपरमात्मधर्मानुपपन्नेः । जीवश्च न भवतीत्याह-

उभयेऽपि हि भेदेन न समीयते ॥ २१ ॥

उभये काला माध्यंदिनाद्योभयप्राग्निः अथवा उभये एते श्रुतिगताः
स्मृतिगाराधेति केचिन् 'यो विद्वाने निष्ठेन विद्वानमंतरो यं विद्वानं न वेद यस्य वि-

ज्ञानं शरीरं विज्ञानमंतरो यमयतीति, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽंतरो यमात्मा न वेदेति,
' ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति ' ' मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्त-
मूर्त्तिनेति ' ' यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ' इत्यादिवाक्यैर्जीवा-
देनमंतर्योमिणं भेदेनाप्रीयते; अतो नारायणस्यैव सर्वान्तर्पोमित्वं नान्येषां जीवादी-
नामिति सिद्धम् । इत्थं जीवादेषु चतुर्षु पूर्वपक्षादुपगतमंतर्पोमित्वं निषिध्येदानीमक्षर-
ब्रह्मण्युपगतं तन्निषेद्धं तृतीयमधिकरणमवतारयति-

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २२ ॥

' अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ' यत्तददृश्यमग्राह्यभेगोऽत्रमवर्णमवबुधुः श्रोत्रं
तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः '
इत्यादिः श्रूयतेऽस्य विषयः । अत्राक्षरशब्देन निर्दिष्टमक्षरब्रह्म वा परब्रह्मसंज्ञो नारायणो
वेति संदेहः । अक्षरब्रह्मेति पूर्वः पक्षः । कुतः, अदृश्यत्वादिधर्माणां निरवयवे तस्मिन्नेव
संभवात् । अतोऽक्षरशब्दवाच्यमक्षरं ब्रह्मैवेति प्राप्ते ब्रूमः-अदृश्यत्वादिगुणकमक्षरब्रह्म
भवतु नाम, तथापि 'तदक्षरमधिगम्यते' इत्यनेन मुमुक्षुभिरधिगम्यं प्राप्यं ज्ञेयं च 'य-
द्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इति धीरा धीमतामग्रेसराः संकुर्यादादिनित्यमुक्ताः
शुकादयो महामुक्ताश्च भूतयोनिं सर्वकारणं यत्पश्यन्तीति तात्पर्यार्थेन तेषामुपास्य-
तया प्राप्यं ज्ञेयं दर्शनीयं च सर्वकारणं परब्रह्मैवेति सिद्धांतः । 'आत्मा वारे हृष्टव्यः
श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य' इति श्रवणान्माक्षरब्रह्म परमोपास्यतया ज्ञेयाद्यर्थ-
मिति विज्ञायते । अदृश्यत्वादयो गुणाः परब्रह्मण्यपि संभवन्ति । तथाहि 'अणोरणी-
यान्महतो महीयानिति ' 'योऽक्षरे तिष्ठन्नक्षरमंतरो यमक्षरं न वेद यस्याक्षरं शरीरं
योऽक्षरमंतरो यमयति स त आत्मा तर्काम्यमृत' इत्यादिना परब्रह्मसंज्ञस्य परमात्मनः
अदृश्यत्वादिगुणके तस्मिन्नक्षरब्रह्मणि तन्नियमनार्थमतिशयसूक्ष्मरूपेण स्थित्युक्ते-
स्तस्मादप्यधिकृतयाऽदृश्यत्वादिगुणकं परब्रह्म विज्ञायते । 'अवबुधुः श्रोत्रं तदपाणिपाद-
मि'त्युक्तिस्तु प्राकृतावयवनिषेधपरा दिव्यावयवप्रतिपादनपरा च । ननु 'एवं सततयु-
क्तास्ते भक्तास्त्वां पशुपासते, ये चाप्यक्षरमव्यक्तमि'त्यादिनाऽक्षरब्रह्मणोऽप्युपा-
सनविधानोक्तेस्तज्ज्ञेयं प्राप्यं चाप्यवगम्यते । अतः कथं तत्प्राप्यत्वाद्यनर्हमिति चेच्छृणु
निरवयवाक्षरब्रह्मोपासकास्तु ब्रह्ममुपसिभूते तस्मिन्निरवयवतया तदैक्येन स्थिताः,
अतस्तत्र सदास्थितस्य दिव्यविग्रहस्य परब्रह्माभिन्नपुरुषोत्तमस्यानवधिकातिशयस्व-

१ पूर्वमपरा ऋग्वेदादिलक्षणा विद्योक्ता तद्वान्तर्कमयशब्दार्थः । २ विद्या । ३ वंशश-
व्यम् । ४ जातिहीनम् । ५ सा परा विषेत्यन्वयः । ६ अधर्वणि ।

रूपानन्दं निरतिशयं पार्षदत्वमुखं च ते नादुभवन्ति । अतस्ते कैवल्यार्थिनो मंदभाष्याः ।
 तथाहि श्रूयते 'ततो भूय इव ते तमो य च विद्यायां रता' इति; अस्याः सामंश-
 यिकोऽर्थः-उ इति; वितर्के ये नराः ततोऽन्यस्यां विद्यायां निरवयवाक्षरात्मज्ञाननिष्ठायां
 रताः आसक्ताः केवलं निरवयवाक्षरात्मस्वरूपमुपासते इत्यर्थः, ते परमात्मैकांतोपा-
 सेनहीनाः अमानित्वादिसाधनयुक्ताः केवलतत्त्वज्ञानवन्तः भूयो बहुतरं तम इव जीवे-
 श्वरब्रह्मपरब्रह्मणां परस्परात्यंतोत्कृष्टत्वनिकृष्टत्वविषेकाभावादज्ञानसदृशं निरवयवं
 घनतेजोमयं ब्रह्म मुमुक्षुभिर्भूतमक्षरात्मस्वरूपं-भविष्यति निरवयवतया तदैक्येन स्थिता
 भवन्ति; नतु तत्रत्यपरमेश्वरपार्षदत्वमुपगता इति । स्मर्यते च 'नैष्वर्च्यमप्यच्युतभावव-
 र्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनमि'त्यादिवचनैः अक्षरब्रह्मोपासकानां कनीयस्त्वं
 परब्रह्मोपासकानां श्रेष्ठत्वं चाभिहितम्; अतोऽत्र प्रकृतमक्षरशब्दाभिधेयं परब्रह्मैव विज्ञा-
 यते । सूत्रार्थस्तु अदृश्यत्वादिगुणकः परब्रह्मसंग्रहः परमात्मैव, नाक्षरब्रह्म; कुतः धर्मो-
 क्तैः-अदृश्यत्वादिगुणवाक्यादुत्तरत्र यत्सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिना तस्यैव सर्वज्ञत्वादि-
 धर्माणामुक्तैः । तथान्यत्रापि श्रुतिस्मृतिषु मुमुक्षूणां मुक्तानां चापि ज्ञेयत्वप्राप्त्यत्वा-
 पास्यत्वदर्शनीयत्वादिसमाध्यायधर्माणामुक्तैः । तथाहि श्रूयते स्मर्यते च 'यतो वा
 इमानि भूतानीत्यारभ्य, तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे'ति, तं ह आत्मपुद्गिमफासं मुमुक्षु-
 र्वैशरणं प्रपद्ये इति, 'तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति पीरास्तेषां शान्तिः शान्ती नेतरपामिति,
 'यो मामेवमसंभूदो जानाति पुरुषोत्तमम्' 'स सर्वविदिति' 'मामेव ये
 प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त इति, 'तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये इति, 'मां
 च'योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते' इति,

'आत्मारामाश्च मुनयो निर्माधा अप्युत्क्रमे ।

हृर्वत्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतमुणो हरिः' ॥ इति,

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु भद्रं किं लभते पराम् ॥ इति,

अत्र किमागतं परमात्मोपासनेन । प्राज्ञांतर्पामित्वधर्मलेशेऽस्तरुण्ये चैरानपुण्ये च न
 स्वतोऽंतर्पामित्वधर्मः, अतस्तौ नांतर्पामिणौ स्यातां किंतु स्वनेत्रतया ह सर्वान्तर्पामी
 परमात्मैवेति सिद्धम् । पुनरत्र जीवाक्षरब्रह्मणोरनुपपत्तिपाह-

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २३ ॥

परमात्मनः सकृन्नाद् जीवाक्षरब्रह्मणोर्यां विशेषणभेदी तयोः श्रुतिस्मृतिषु व्य-
 पदेशाभ्यां हेतुभ्यां इतरौ परमात्मनोऽन्यौ जीवात्माक्षरब्रह्म च तावुपास्तवया ज्ञेयत्व-

भाष्यत्वादिधर्मकौ न स्तः। तथाहि 'ज्ञाज्ञौ द्वावजाघीशानीशावि'त्यादिना सर्वज्ञत्वेश-
त्वादिगुणवतो नारायणादज्ञस्य कर्मपरवशत्वेनानीशस्य जीवस्याज्ञानीशादिविशेषण-
भेदव्यपदेशश्रवणात् । 'परात्परतरो ब्रह्म तत्परात्परतो हरिरिति, अक्षरात्प-
रतः परः' इत्यादिनाऽक्षरपरतयाभिहितानारायणात् अक्षरब्रह्मसंज्ञस्य ब्रह्मपुरस्या-
नस्य ब्रह्माक्षरादिविशेषणभेदव्यपदेशश्रवणाच्च ताभ्यामुत्तमो ज्ञेयत्वादिधर्मकश्च परमा-
त्मान्य एवेति निश्चीयते । तथाहि स्मर्यते 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत'
इति, यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तम' इति । इदानीं प्रकृतस्य परमात्मनोऽमा-
कृतपुरुषाकृतिं प्रतिपादयितुमभिरुणमामभ्यते-

रूपोपन्यासाच्च ॥ २४ ॥

“ आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध ” इति, “ तमादुरम्यं पुरुषं पुराणमिति,
पुरुषान्न पर किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरि'त्यादिश्रुतिवाक्यसंलापः श्रूयतेऽस्य
विषयः। अत्रानादिसिद्धप्रकृतिजन्याकाररहितदिव्याकारतया श्रूयमाण आत्मशब्दवा-
च्यः पुरुषः किं परमात्मवासुदेवादिनामाभिधेयो नारायणो वा प्रकृत्यधिष्ठाता पुरुष
इति संदेहः। पूर्वपक्षन्याये तु प्रकृत्यधिष्ठाता पुरुष इत्युच्यते; कुतः, येनेक्षितायाः प्रकृ-
तेर्विराडादिसकलचराचरोत्पत्तिश्रवणात् । अतोऽनादिसिद्धदिव्यपुरुषाकारः प्रकृत्यधि-
पतिः पुरुष एवाभिहित इति प्राप्ते सिद्धांतं द्रूमः-प्रकृत्यधिष्ठातुः पुरुषस्य सप्रकृति-
कस्य तु परमात्मतेजसि लीनत्वाद् अनादिसिद्धात्प्रकृतदिव्याकृतिः पुरुषः परमात्म-
वासुदेवादिनामाभिधेयो नारायण एव न त्वन्य इति विज्ञायते । तथाहि 'सदेव सौम्ये-
दमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति' श्रवणात् ।

‘यदा च मायापुरुषौ कालोऽस्यक्षरतेजसि ।

तदिच्छया तिरोयांति स त्वेको वर्त्तते प्रभुः’ ॥ इति,

‘प्रकृतिर्या मपारयाता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।

पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ’ ॥

‘परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषोत्तम’ इति, वासुदेवः परं ब्रह्म बृहत्पक्षरधामनि
आदावेको द्वितीयोभून्निर्गुणो दिव्यविग्रह इति' तर्हि न सन्न चासदुभयं न च
कालजः किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य गयीत यदे'ति स्फांदवैष्णवपुराणभागवत-
स्मरणाच्च । मूत्रार्यो विविन्यते-रूपस्य अनादिसिद्धात्प्रकृतदिव्यपुरुषाकारतया
श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितस्य स्वरूपस्य उपन्यासात् सृष्टेः पूर्वकालेऽभिधानात् दिव्य-

पुल्याकृतिः परमात्मैवेति सिद्धम् । प्रथमपादे प्राणाधारत्वेनोपास्यतयोक्तस्य पुनरिह जाठराग्निरूपेणोपास्यत्वमाह—

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २५ ॥

‘यस्त्वेतयेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्यात्मस्वन्नमनी’त्यादिवचनं छांदोग्येऽस्य विषयः श्रूयते । अत्रोपास्य-
तयोक्तौ वैश्वानरशब्दवाच्यो नारायणोऽन्यो वेति संदेहः । पूर्वपक्षन्याये तु वैश्वानरशब्देन जाठराग्निरुच्यते । ‘अयमग्निर्वैश्वानरो येनेदमन्नं पच्यते यदिदमग्रते तस्यैव घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोल्कमिष्यन् भवति नैवं घोषं शृणोति’ इति वैश्वानरशब्दस्य जाठरान्नौ प्रयोगदर्शनात्, महाभूततृतीयोऽग्निर्वा स्यात् एष वा अग्निर्वैश्वानर इत्यादौ वैश्वानरशब्दस्य तेन प्रसिद्धत्वात्, अग्निदेवता वा स्यात् वैश्वानरं द्वादशरूपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इति; अस्याः अर्थः-पुत्रे जाते सति वैश्वानरमग्निदेवतां प्रति द्वादशरूपास्तेषु संस्कृतं पुरोडाशं निर्वपेज्जुहुयादिति, इत्यादिषु इष्टिदेवतात्वेन तस्य फलदातृत्वश्रवणात् न्तु वैश्वानरशब्दवाच्यो नारायणः, प्रादेशमात्रमिति परिच्छेदावगमात्; अत्रोच्यते नारायण एव वैश्वानरः पूर्वोक्तिषु ‘त्रिषु वैश्वानरशब्दस्य साधारण्येऽपि अस्मिन्प्रकरणे ‘को न आत्मा किं ब्रह्म आत्मानमेवेवं वैश्वानरं संप्रत्यक्षेयमितमेव नो ब्रूही’त्यादिषु नारायणस्यासाधारणब्रह्मशब्दादिविशेषणैर्विशेष्यमाणत्वात् न जाठराग्न्यादिषु तद्विशेषणद्वयं संभवति; अतो नारायण एव वैश्वानरशब्दवाच्यः । मूत्रार्थस्तु वैश्वानरः—वैश्वानरशब्दाभिहितो नारायणः । कुतः, साधारणशब्दविशेषात्-विशेष्यते इति विशेषः जाठरान्न्यादित्रिषु साधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य परब्रह्मासाधारणैर्ब्रह्मात्मादिभिर्विशेषणैर्विशेष्यमाणत्वादिति । नारायणपक्षे प्रमाणांतरं वदति—

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २६ ॥

‘अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रमूर्धौ दिशः श्रोत्रे वामिष्ठनाथ वेदाः वायुः माणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथ्वी तेष मर्वभूतांतरात्मे’त्यादौ नारायणस्य ध्युक्तोऽदिष्टिष्यन्त-
रूपत्वमुक्तम् । इतिशब्दः प्रसारवचनः । तदित्यं रूपं स्मर्यमाणं प्रत्यभिज्ञायमानं अनुमी-

१ महाभूततृतीयान्नौ । २ अन्ने । ३ जाठराग्निमहाभूततृतीयान्नदेवताग्निषु ।
४ त्रिभ्ये सर्वे नरा जीवा नियम्या यत्येति त्रिश्चानर स एव वैश्वानर परब्रह्मादिशब्दयोग-
रूढतया संज्ञाविषये नरे ‘संज्ञायामिति सुखेन नरशब्दे उच्यते विश्वराज्यस्य दोषो विधीयते,
ततो राक्षसवायसादिव त्वार्थिकोऽण् ।

यतेऽनेनेत्यनुमानं स्मर्यमाणं वैश्वानरस्य नारायणत्वे लिङं स्यादित्यर्थः । पुनरेत्रोप-
गतामनिर्णयशंकां परिहरन् सूत्रमाह-

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न, तथा दृष्ट्युपदेशाद-
संभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २७ ॥

‘स एषोऽग्निर्वैश्वानरः हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचनः आस्य-
माहवनीयः तद्यद् भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीर्यं स यां प्रथमामाहुतिं
जुहुयादित्यादिषु प्रतिपन्नेभ्यः प्राणाहुत्याधारभूतगार्हपत्यादिवह्नित्रयवाचकेभ्यः
शब्देभ्यो हेतुभ्यः ‘स यो है तमेवमग्निर्वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदे’ति
श्रुतात्पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितत्वाल्लिगाच्च जाठरोऽग्निरेव नासौ नारायण इति चेन्न; जा-
ठराग्निरूपतयोपास्यस्य तदंतर्यामिण उपासनोपदेशात् केवलस्य जाठराग्नेः पूर्वोक्त-
त्रैलोक्यशरीरात्मत्वासंभवाच्च । किंच ॥ ‘एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष’ इत्येवं वैश्वानरं
पुरुषमधीयते वाजसनेयिनः । अतो निरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्यवैश्वानरस्तु नारायण
एव; तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति श्रवणादतो नारायण इति युक्तम् । मृत्रितशब्दानामर्थो
विचिष्यते-शब्दादिभ्यः-शब्दस्तावदग्निबोधशब्दो वैश्वानरस्तदादयो हृदयादिस्थान-
तयोक्ताग्निवाचका ये गार्हपत्यादयः शब्दास्तेभ्यो हेतुभ्यः पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितमिति
पुरुषस्यांतः प्रतिष्ठानाच्च हेतोः अस्मिन्प्रक्रमे साधारणाग्निशब्दाभिधेयो जाठराग्नि-
रेव नासौ नारायण इति चेन्न; तथा “दृष्ट्युपदेशात्”-उपास्यो दृश्यतेऽनया सा दृ-
ष्टिरुपासना तया वैश्वानरशब्दाभिहितपरमात्मनो जाठराग्निशरीरत्वप्रकारेण उपास-
नोपदेशात् । कथमिदमवगम्यते इति चेदसंभवात्; केवलजाठराग्नेस्त्रैलोक्यशरीरात्मत्वा-
संभवात् । अतो नारायण एव वैश्वानरशब्दाभिहित इति निश्चीयते । अपि च कं च एनं
वैश्वानरशब्दाभिहितं पुरुषमधीयते वाजसनेयिनोऽन्ये च; पुरुषस्तु अनादिसिद्धाप्रकृत-
दिव्यपुरुषाकारो ब्रह्मपुरस्थो नारायणः ‘आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधं’ इति, विज्ञानम-

१ वैश्वानरशब्दवाच्यस्तुति । २ तत्तत्प्रोक्तन्यायेनाग्निहोत्रे संपादिते सति मोजनकाष्ठे
प्रथमं यद्भक्तमोदनादिमो यमागच्छेत् तद्वोमीर्यं होतव्यद्रव्यमिति चिन्तयेत् । ३ मोक्षा ।
४ त्रैलोक्यशरीरतया प्रतिपन्नवैश्वानरसमानाधिकरणो जाठराग्निरुपदेशतया प्रतीयमानोऽग्नि-
शब्दो जाठराग्निरुपदेशतया तद्विशिष्टं परमात्मानमेवाभिधेयतीत्यर्थः । यथोक्तं भगवता-“अहं वैष्वा-
नरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तं पचाम्यन्नं चतुर्विधम्” इति जाठरान-
लशरीरो भूवेत्यर्थः ।

यादन्योत्तर आत्मानन्दमयः स चा एष पुरुषविद्य इति, यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैव
मदिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे शेष स व्योम्यात्मा प्रविष्टित' इत्यादिषु मसिद्ध एवेति
मूत्रतात्पर्यार्थः ।

अत एव न देवता भूतं च ॥ २८ ॥

यतोऽयं वैश्वानरसैलोक्यशरीरकः पुरुषशब्दवाच्यश्च भवति अत एव न देवता
अग्निर्न तृतीयं भूतं च । इह जाडरात्रिशब्दवाच्यत्वे तद्योजनाया भेदमाचार्योत्तराणां
मतेषु दर्शयति—

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २९ ॥

हरेरप्रिरूपतयोपास्यतादेवेदं पूर्वोक्तमग्निशब्दसामानाधिकरण्यां नावश्यम् ; कुतः,
यज्ञनारायणोपासनायामनन्ताग्रनयनादियोगेन नारायणे एवाग्निशब्दस्य साक्षाद्ब्रुति-
त्वसंभवादिति पूर्वोक्तसामानाधिकरण्याभावे सत्यपि तस्याग्निशब्दवाच्यत्वे विरोधा-
भावं जैमिनिस्त्वाच ।

अभिव्यक्तेरित्याइमरथ्यः ॥ ३० ॥

'यस्त्वेतनेवं प्रादेशमात्रमि'त्यत्रापरिच्छिन्नस्य तस्य प्रादेशमात्रमभागेन परिच्छि-
न्नत्वे अभिव्यक्तेरित्यासक्यभिव्यक्तयेऽस्तीत्याइमरथ्यमुनिः ।

अनुस्मृतेरिति बादरिः ॥ ३१ ॥

धुमभृतिपृथिव्यंतस्य वस्तुद्वंदस्य मूर्द्धादिपादांतावयवत्वरूप्यनं हृदयाद्यल्प-
स्थानयोगेन प्रादेशमात्रत्वं च अनुस्मृतेः—सर्वव्यापकत्वाच्चेतनाच्चेतनात्मकानंतकोटिप्र-
क्षांडशरीरकस्याप्राकृतदिव्यविग्रहस्य नारायणस्यानुस्मृतये उपासकस्त्वर्थमिति
बादरिराचार्यो मन्यते ।

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३२ ॥

'उर एव वेदिलोमानि बहिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय'
इत्युपासकस्योरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वरूप्यनं विद्यांगभूतायाः संपत्तेः प्राणाहुतेरग्नि-
होत्रकल्पनार्थमिति जैमिनिः । तथा दर्शयति च श्रुतिः 'अथ य एवं विद्वानग्निहोत्रं
जुहोती'ति ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

यन्नं ब्रह्मपुरुषं दिव्यविग्रहं वामुदेवादिनामाभिधेयं पुरपोत्तमं वैश्वानरशब्दाभि-

२ तस्य वैश्वानरशब्दस्य हेतुतो नारायणपरत्वप्रतिपादनयोजनाया ।

भिहितं शुभ्वादित्यादिशरीरकं अस्मिन्नुपासकशरीरे प्राणाहुत्याधारत्वाय आगन्तंति प्राणशरीरकपरमात्मोपासका ऋषयः । चकारोऽवधारणार्थः । 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैवं सुतेजाश्चक्षुर्विंश्वरूपः प्राणः पृथग्वैत्मात्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेव रयिः' पृथिव्येव पादावि'त्यादिना उपासकस्य मूर्द्धादिपादांतेष्ववयवेषु द्युमभृतयः परमपुरुषस्य मूर्द्धादयः संतीति प्राणाग्निहोत्रवेलायामनुसन्धेयमित्यर्थः ।

इति श्रीशुद्धैकांतधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानंदस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानंदमुनि-
विरचिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयपादः समाप्तः ॥ २ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयपादः ।

अस्मिन् तृतीयपादे स्पष्टतया परब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां
मीमांसाप्रसंगादधिकारिवर्णनं च विधीयते ।

शुभ्वाध्यायतनस्वशब्दात् ॥ १ ॥

'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमोतम्पनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ आत्मानमन्यो वाचो विमुंचथ अमृतस्यैष सेतुरि'ति अस्य विषयः श्रूयते मुंडकोपनिषदि । अत्र श्रुतौ शुभ्वाद्याधारतया श्रूयमाणो नारायणोऽन्यो वेति संशयः । नारायणादन्यो वायुरेव शुभ्वाद्याधार इति पूर्वः पक्षः । 'वायुना वै गौतम मूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृश्यानि भवंती'ति श्रुतौ तस्य सर्वाधारत्वप्रसिद्धेः इति सिद्धांतं दूमः—शुभ्वाध्यायतनं शुक्षितिप्रभृतीनां श्रुतिप्रसिद्धानां आयतनं सर्वाधारतया स्थानभूतं परं ब्रह्म, कुतः, स्वशब्दात्—स्वस्य परब्रह्मणो वाचकासाधारणात्मादिशब्दात् इति मूलार्थः । ननु 'तमेवैकं जानथ आत्मानमि'त्यात्मशब्दात् सूत्रात्मानो वायोऽप्यात्मशब्दवाच्यत्वे सति शुभ्वाध्यायतनं वायुरिति ज्ञाते को दोष इत्यत आह—

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च ॥ २ ॥

'यदा पश्यः पश्यते रुग्मवर्णं, कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय, निरंजनः परमं साम्यमुपैति' ॥
'यथा नद्यः स्पंदमानाः समुद्रे, अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः, परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' ॥

१ वायु । २ बहुलवगुण आकाशोऽस्य संदेहः देहमव्यमित्यर्थः । ३ रयिर्धनं धान्या-
दिरूपं तदुत्पादिका आपोऽस्य वस्तिमूर्तस्थानमेव । ४ द्वितीयपादे अधिकारणानि ८ सूत्राणि ३३ ।

इति पुण्यापुण्यभाकृतनामरूपविनिर्मुक्तैरुपगता प्राकृतदिव्यरूपनंदमुनंदनादिनामभि-
रसंख्यमुक्तपुरुषैः उपसृप्यः प्राप्यः परपुरुषो यो नारायणस्तस्यैव धृतौ व्यपदेशाच्च,
स एवात्र मुमुक्षुप्राप्यतया व्यपदिश्यते; बाधोरेतेत्कथं संप्रवेत् अतो न बाधुरिति निर्णयः।

नानुमानमतच्छब्दात् प्राणमृच्च ॥ ३ ॥

अनुमानमन्यं प्रधानमेव शुभ्वाद्यायतनं तस्य सर्वोपादानत्वादिति न बान्यम्;
अतच्छब्दात्-तस्य प्रधानस्य बाधकः शब्दस्तच्छब्दस्तस्याभावात्-अस्मिन् प्रकरणे
प्रधानवाचिशब्दाभावादित्यर्थः, प्राणमृज्जीवआपिन भवति परमात्मधर्मानुपपत्तेरिति।

भेदव्यपदेशात् ॥ ४ ॥

अत्र जीवाद्भेदेन कृपास्य व्यपदेशो विद्यते 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया
शोचति मुदमानः, जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमेति वीतशोकः' इति। अतः
स्वयं नारायण एव शुभ्वाद्याधारः।

प्रकरणात् ॥ ५ ॥

'अथ परा यया तदक्षरमपिगम्यते' इति परविद्योक्तस्य परस्य त्वत्विदं प्रकर-
णम्; अतश्च नारायणः।

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ६ ॥

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते, तयोरन्यः पिप्पलं स्वा-
द्वत्त्यनभन्तन्योऽभिचाकशीती'ति जीवस्य कर्मफलादनात् अनभत एव दीप्यमानस्या-
न्यस्य शरीरांतःस्थितिमात्रत्वाच्च जीवादर्थान्तरभूतो नारायण एव शुभ्वाद्यापतनमिति
निर्णयः। मुक्तप्राप्यतयेह प्रतिपादितस्य नारायणस्य प्राप्तेः प्रयोजनं निरतिशयमुत्तरे
दर्शयति—

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ७ ॥

छांदोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः। छांदोग्येऽपि 'भूमैव मुखमि'त्युक्त्वा भूम्नः स्वरूपमाह-
'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमे'ति तत्र संदेहः। भूमाशब्द-
निर्दिष्टो नारायणस्तदन्यो वेति नारायणादन्यः प्राण एव भूमा पूर्वेषु नामादिषु

१ निर्मुक्तमायारुणोपाधिपूर्वरूपसर्वमजनीयतया प्राप्यत्वम्। २ मुंडकोपनिषदि।

३ सोऽहं भगव' शोचामि त गां भगवान्छोकस्य परं शरं तादृश्विति नारदेन वृष्टः
सन्कुमारो नाम ब्रह्मेत्युपदिदेशः; पुनर्नारद अस्ति भगवो नाशो भूय इति पप्रच्छ, तस्योत्तरं
वागवाव नाशो भूयसीति; तथास्ति भगवो वाचो भूय इति प्रश्ने मनो वाव वाचो भूय इत्युत्तरम्;
एवं प्राणपर्यंतं भूयः प्रश्नोत्तरे दृश्येते।

तत्त्वेष्वस्ति 'भगवो नाम्नो भूय' इत्यादौ नारदप्रश्ने सनत्कुमारो 'वाग्वाव नाम्नो भूय-
सी'त्यादिना वागादीनि निर्दिश्य तेषां परस्परमभ्रमत्युक्तिभ्यां तत्र प्राणस्यैव भूय-
स्त्वं मसक्तमाह, न नारायणस्य, अतो भूमा प्राण इति प्राप्ते ब्रूमः-नारायण एव
भूमशब्दनिर्दिष्टः संप्रसादादध्युपदेशात्-संप्रसादो जीव उच्यते; 'अथ य एष संप्रसाद'
इति श्रुतेः। स चैत्र प्राणशब्देन निर्दिश्यते तस्मादूर्ध्वमात्मांतरत्वेन भूमोपदिश्यते;
'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति' इत्यादिना। अत्र हि पूर्वं 'स वा एष
एवं पश्यन् एवं मन्त्रान एवं विजानन् अतिवादी भवती'ति प्राणवादिनोऽतिवादित्व-
मुक्त्वा तदनंतरमेव तु वेति तुशब्देन पूर्वस्मात्प्राणातिवादिनः सकाशात् सत्यातिवादिन
आधिक्यमदर्शनात् पूर्वातिवादिनिमित्तात् प्राणशब्दोक्ताज्जीवादतदतिवादिनिमित्तस्य
सत्यशब्दाभिधेयस्य हरेराधिक्यमवसीयते; स एवाग्रे भूमा विपुलगुणसंयुक्त उच्यते।
अयं भूमशब्दो भावमत्ययांतो व्युत्पाद्यते। तथाहि पृथ्वादिषु बहुशब्दपाठात् 'पृथ्वा-
दिभ्य इमनिज्वे'ति बहुशब्दादिमनिच् प्रत्यये कृते 'बहोर्लोपो भू च बहोरि'ति मकृति-
प्रत्यययोर्विकारे बहोर्भावा भूमेति सिद्धम्; भूमा बहुत्वमित्यर्थः। अत्र चायं बहुशब्दो
वैपुल्यपर्यायमहत्ववाची न संख्यावाची। 'अथात आत्मादेश' इत्यात्मत्वेनाप्यग्रे
वर्ण्यते। अतः प्राणशब्दनिर्दिष्टाज्जीवादधिक आत्मा भूमा। सूत्रशब्दार्थमात्रं वर्ण्यते-
संप्रसादशब्दामिहिताज्जीववृत्ताद् यस्याध्युपदेशः-योऽधिकत्वोपदेशोऽस्ति तस्मादेतोः
भूमा विपुलगुणविशेषो नारायण एवेति निधीयते; इति तत्प्रतिपादयितुं
सूत्रांतरमारभ्यते—

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

'स भगवः कस्मिन्मतिष्ठितः स्वे महिम्नीति आत्मैवेदं सर्व आत्मनः प्राणा
आत्मन आदेशे'त्यादिना स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वसर्वात्मत्वसर्वकारणत्वादयो धर्मा उपदि-
श्यन्ते; तेषां नारायण एवोपपत्तिः न प्राणशब्दोदिते जीवे; ततो नारायण एव भूमा
नापर इति सिद्धम्। ननु 'मुक्तोपपत्त्ये'ति सूत्रे निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति मुक्तानां
ब्रह्मसादृश्यमभिहितम्; ततो ब्रह्मणः सायुज्यमुपगता मुक्तात्मानस्तत्पृथग्भूता वर्तन्ते इति

१ तेषु वागादिषु। २ संप्रसादशब्दवाच्यो जीवश्च। ३ प्राणविशयायाम्। ४ छांदोग्ये
प्राणविशयायाम्। ५ एष तु वा अतिवदतीति वाक्यात्प्राक्। ६ अतिवादित्वं हि स्वोपास्य-
पुरुषाधिक्यमादित्वम्। ७ नामादिप्राणांतमतीय सयशब्दवाच्यामो कृष्ट इति यो वदति
त एषोऽतिवादी। ८ पृथ्वादिगणे। ९ भूमशब्दस्य नारायणमात्रम्।

सिद्धम्; यत्र 'नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणाति नान्यद्विजानाति स भूमे'ति भूमशब्दवाच्ये
ब्रह्मणि दृष्टे तन्निष्ठभेददर्शनादिनिषेधः क्रियते; तस्य कथमिदं सांगत्यमिति चेत् भूम्नि
प्रत्यक्षे जाते सति नान्यत्पश्यतीत्यादेरप्यभिप्रायः-निरतिशयसुखस्वभावे यस्मिन्सा-
क्षात्कृते सुखांतराभिलाषेण रूपादिविषयदर्शनादौ न प्रवर्तते अन्यथा; पुरुषः स भू-
मा ब्रह्मेत्युक्तौ ब्रह्मानंदलवपरमाणूनां विषयसुखविशेषजनकत्वं श्रूयते- 'एतस्यैवानंद-
स्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंती'ति; तस्मादिह ब्रह्मणि न द्वैतनिषेधमसक्तिः। मपंचे
सत्येव कथं मुक्तान्मनां अपुरुषार्यस्य तस्य दर्शनं निषिध्यत इति न विचार्यम्; नहि
मुक्तात्मनां प्राकृतमपंचो दर्शनविषयः, किंत्वतिगाढस्यत्या परमानंदमये परब्रह्मण्या-
रूढानां तेषां निरवधिकातिशयानंदस्वरूपं परब्रह्मैव तन्निष्ठमुक्तबुद्धं च दृष्टिविषयो
नान्यत्; यथा लोकोल्लोकाचले सदौपगतस्थितीनां देवानां न भूतलस्थलं मेरुपर्वता-
दिवस्तुमात्रमाभाति, किंतु लोकोल्लोकाचलस्यमेव तथेति संबंधः तथाहि श्रुतिः 'ए-
तत्ततो भवति आकाशशरीरं ब्रह्म सत्यात्ममाणाराममि'ति 'आप्नोति स्वाराज्यं आप्नोति
मनसस्पतिमि'त्यादिना मुक्तात्मा प्रस्तुतस्तस्य तु वाच्यतिरित्यादिश्रुतिवचनेन स्वा-
धीनाप्राकृतविशुद्धवार्गिद्रियादिसंबंध उक्तः। तस्य पुनस्तादृशवस्थामाप्यनंतरं एत-
द्दृश्यमानं प्राकृतमपंचजाले व्याप्तं आकाशशरीरं चिदंबरमकाशशरीरं ब्रह्मैव भातीति
रहस्यार्थः। ततो मुक्तानां ब्रह्मणा सादृश्यं सत्यमपंचादर्शनेन मपंचो मिष्येति वाचकत्वं
मपंचो मिष्येति दक्षिणं चेति सर्वं समंजसमिति।

अक्षरमंवरान्तधृतेः ॥ ९ ॥

श्रूयतेऽस्य विषयो गृहदारण्यके 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवर्दन्ति असू-
क्ष्ममण्डहस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमि'त्वादि। अत्राक्षरशब्दवाच्यस्त्रेधा संदिद्यते-
मपंचो नारायणो वेति, मणवजीवयोरन्यतर एवाक्षरशब्दवाच्यः, अक्षरशब्दस्य
वर्णपर्यायत्वात् मणवकाचकत्वमुचितम्; 'पुरुषोऽक्षरमुच्यते' इति पुरुषस्यापि तद-
भिप्रेयत्वमुक्तम्; अतस्तावेवाक्षरशब्दवाच्याविवि भास्ते ह्यमः-अवाक्षरशब्दवाच्यं
नारायणारण्यं परं ब्रह्मैव; कुतः, अंवरान्तधृतेः-यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक्
पृथिव्या यदंतरा पावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते, आकाशे

१ मुक्तोपसृप्येति सूत्रे। २ भातीयर्थः। ३ स्वाराज्यं सुसैकरसं परमलजः पदं
मनसस्पतिं ज्ञानशक्त्यभिष्टातुमुत्तमाप्नोति योगीत्यर्थः। ४ अक्षरशब्दाभिप्रेयत्वम्। ५ स होवाच
यद्भूतं याज्ञवल्क्य दिवो यदर्वाक् पृथिव्या यदंतरा पावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भवि-
ष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोते च प्रोतं चेति स होवाच।

एव तदोतं च प्रोतं चेति सर्वविकाराधारतया निर्दिष्ट आकाशः केस्मिन्नोतश्चेति गार्ग्या पृष्टे 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ती'त्यादिना 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोतश्चे'त्यन्तेन याज्ञवल्क्यवचनेन निर्दिष्टस्याक्षरस्यावरांतप्रपंचधृति-
रवगम्यते । कथमेतदन्यत्र नारायणात्संभवति ? ननु

‘दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् ।

लक्ष्यतेऽतर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यंडराशयः ॥

तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ।

विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महान्मनः’ ॥

इति स्मृतिस्थाक्षरपदेनावरांतप्रपंचधारकं ब्रह्मपुराख्यं परमात्मस्थानमक्षरब्रह्मैवोक्तम् ; तदेवात्र प्रतीयते न परमात्मेति चेन्न; ‘यस्याक्षरं शरीरं’ ‘अक्षरमंतरो यमयती’ति, ‘अक्षरात्परतः पर इति, आकाशशरीरं ब्रह्मेति, एष सर्वभूतांतरात्मे’त्यादिभिरस-
राख्यचिदवरांतसर्वनियंतृतया तद्व्यापकतया चाक्षरपरतया च सर्वात्मतया च नारायण एवाभिहितः । ‘एतस्मिन्नक्षरेऽक्षरशब्दाभिधेये प्रब्रह्मणि नारायणे हे गार्गि आकाशश्चिदवराख्यमक्षरं ब्रह्म ओतः प्रोतश्चेत्युक्तम् ।

अतः स एवाक्षरशब्दाभिधेयः सा च प्रशासनात् ॥१०॥

सा चावरांतस्य धृतिशब्दाभिधेया स्थितिः ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत’इत्यादिप्रशासनाद्धरेः प्रकृष्टाज्ञाधीनावगम्यते । सा कद्बुक्तोभयावस्थस्यापि जीवात्मनो न संभवति; अतोऽत्र प्रशासिता नारायण एवा-
क्षरशब्दाभिहित इति निश्चीयते ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥११॥

अन्यभावोऽर्थीतरत्वम् ; ‘तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अमृतं मृतं अविज्ञातं विज्ञातृ’इति वाक्यशेषः नारायणात् अक्षरशब्दस्य प्रणवाद्यर्थीतरत्वं व्या-
वर्तयति; प्रणवजीवपक्षयोरदृष्टत्वादिविशेषितद्रष्टृत्वाद्यसंभवात् । अतोऽत्र प्रकरणे नारा-
यणोऽक्षरमिति निर्णयः । प्रत्यक्षादिप्रमाणातीतस्यापि नारायणस्य परमकरणावशादु-
पासकप्रत्यक्षत्वमुपपादयितुमेतदधिकरणमारभ्यते—

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥१२॥

अस्य विषयः श्रूयतेऽथर्वणि ‘यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुष-

१ कस्मिन्नु सत्त्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च । २ सं होवाच । ३ यस्मिन्नाकाशः ओतः प्रोतश्च तदक्षरम् । ४ बृहदारण्यश्रुतौ ।

मभिध्यायीत स तेजसि मूर्धे संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं ॥ एतस्माज्जीव्यनात्परान्तरं पुरिशयं पुरुषमीभत' इति । अत्रेक्षति कर्मत्वेन ध्रुवमाणः परः पुरुषः पुरुषोत्तमोऽन्यो वेति संदेहः । नासौ पुरुषोत्तमः अंदाधिपतिसिगुणात्मकविधिद्रादिकारणम्; 'चैरा-
जरूपो हिरण्यगर्भ एव ॥ सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति तद्विक्रमाभिधवणात् । परशब्दस्य विधिरुद्रादिजीवोत्कृष्टे तस्मिन्संभवाच्च अपवा प्रकृत्यधिपतिः पुरुषः, तस्य पुरुषशब्दाच्चत्वात् जीव्यनात्परान्तराद्वैराजरूपहिरण्यगर्भात्तत्कारणतया परत्वो-
पपत्तेश्च तस्मिन्नेव प्रणववाच्यत्वमसिद्धेयं,

‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः’ ॥

इति तस्यैव प्रकृतिपरत्ववचनाच्चेति भागे सिद्धांतं ध्रुवः - ईक्षतिपातुर्कर्म-
त्वेन कथितः सः पुरुषोत्तमशब्दाभिधेयो नारायण एव । उत्तरं ‘तमोऽरंशेषा-
यनेनान्वेति विद्वान् यत्तज्ज्ञांतमजरममृतमभयं परं चे’ति तदसाधारणज्ञांतत्वादिधर्म-
व्यपदेशात्; नहि हिरण्यगर्भे ज्ञातत्वादियमस्ति । ब्रह्मलोकमित्यनेन परब्रह्मवामुदेव-
पुरुषोत्तमादिनामकस्य नारायणस्य ब्रह्मपुराणस्योक्तः माय्यनयाऽवगम्यते; जीव्यन
इति जीव्यसमुदायाधारभूतो हिरण्यगर्भस्तस्मात्परान्तरं हि ध्येयं ध्रुवते । ततो हिरण्य-
गर्भपक्षो न युक्तः । प्रकृत्यधिपतिः पुरुष इति यदुक्तं तदपि न समीचीनम्; ‘अमृतम-
भयं परं चे’ति तदामृतत्वमभयनारायणत्वं च महतिपुरुषोत्कृष्टतया परत्वं च महति-
पतौ कथमुपपद्यते ? ‘यज्जीव्यनाद्विरण्यगर्भादपि परादुत्कृष्टतरात् प्रकृत्यधिपपुरुषा-
त्परमुत्कृष्टतमं पुरिशयं आत्मनि तिष्ठन् अक्षरे तिष्ठन् महती तिष्ठन् सर्व-
भूतेषु तिष्ठन्नि’त्यादिनाऽऽरभ्यमाणामिः ‘सत आत्मांतर्याम्यसूत’ इत्यंताभिः ध्रु-
तिभिरुक्तविधायु पुरीषु ब्रह्मानभंतर्षामितया वर्तमानं अत एव पुरुषं पुरुषो-
त्तमसब्रह्मव्याप्यं नारायणं तदुपागमः साक्षात्पश्यतीति निमित्तम् । ‘महतिपुरुषयोः
परस्येति, त्वत्तः शुभान् समधिगम्य यथाऽस्य कीर्यमिति, मनः परतः नान्यत्किंचिद-
स्ति धनं नयेति, प्रकृतिषां मयाग्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी, पुरुष-
धाप्यभावेनौ लीयते परमात्मनि, परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषोत्तमः’
इत्यादिषु सर्वोत्कृष्टतया नारायणस्यैव परतमत्वस्मरणात् ईक्षतिपानोः कर्मत्वेन
पुरिशयं पुरुषमीभत इति व्यपदेशात् स नारायण एवोमित्यसंशयः पुरुषमहा-

१ वेदाज्जपुरी । २ पुरुष एव । ३ पुरुषोऽवगम्यते इति ध्रुवः ।

मिहित इति मूर्त्त्यर्थेन निधीयते । तस्य पुरि शयनमुपासनं च प्रकटयितुमिदमधिकरणं प्रस्तूयते—

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १३ ॥

छांदोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः ‘अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेद्यं दहरोऽस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन् यदंतस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा विनिज्ञासितव्यमि’त्यादिवाक्यम् । दहरशब्देन इह भूताकाश उच्यते उत जीवो नारायणो वेति संशयः । आकाशशब्दस्य वियति रूढतया भूताकाशो दहरः अथवा जीवो दहरः स्वल्पपरिमाणत्वात् तस्य दहरशब्दस्याणुभूतेऽस्मिन् संभवात् न सर्वव्यापी नारायणो दहर इति प्राप्ते द्वयः— नारायण एव दहराकाशः, कुतस्तस्मिन् उत्तरेभ्योऽपहतपाप्मत्वादिधर्मेभ्यः ‘एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प’ इति वाक्यशेषसिद्धेभ्यः । एते कथमचेतने भूताकाशे तथा संसारिणि जीवे संभवन्ति ? तस्मान्नारायण एव दहराकाशोऽपहतपाप्मत्वादिगुणक इति ब्रह्मपुरे ब्रह्मणः परब्रह्मणः पुरे पुररूपे अस्मिन्नुपासकशरीरे पुंडरीकं प्रसाकारं यदिदमुपासकावयव-भूतं दहरं हृदयांतर्वर्ति मुमूर्क्षं वेद्यं ध्येयस्य परब्रह्मणः स्थानम्; अथवा परमात्मनो लोकरूपेऽक्षरसंज्ञे ब्रह्मपुरे दहरं मूर्क्षमतरं वेद्यं परब्रह्मसंज्ञानारायणस्य मंदिरमस्ति; अस्मिन्नुपासकहृदयांतर्वर्तिनि परमात्मवेद्यभूते पुंडरीके ब्रह्मपुरांतर्वर्तिनि मूर्क्षमतरे स्वमंदिरे चेत्युभयस्मिन् यो दहरः मूर्क्षमतमः अंतराकाशः अंतरो विलक्षणतया स्थिता य आकाशस्तद्वन्निलेपः सर्वाधारभूतश्च परमात्मा दिव्यविग्रहोऽस्ति; तस्मिन् यदंतः अंतःस्थितमपहतपाप्मत्वादि यद्गुणवृद्धं तदन्वेष्टव्यम् । तच्छब्देन परब्रह्म तत्त्वापहतपाप्मत्वादिगुणवृद्धं च परामृश्यते; तदुभयं मार्गणीयं तद्वा विनिज्ञासितव्यम्; तदुभयं वा ज्ञातुमेष्टव्यमिति श्रुतिरहस्यार्थेन दहराकाशशब्दाभिहितोऽपहतपाप्मत्वादिगुणगणवान् चामुदेवसंज्ञो नारायण एव निश्चित इति विज्ञायते ।

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिंगं च ॥ १४ ॥

‘तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितं क्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरंतो न विंदेयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरर्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदन्ति अनृतेन हि प्रत्यूदा’ इति वाक्यशेषे प्रजानामहरहरस्मिन् दहराकाशे या गतिः श्रूयते, यथात्र ब्रह्मलोकशब्दस्ताभ्यामपि दहराकाशो नारायणः । तथाहि श्रुत्यंतरेण नारायणे एव एवंप्रकारं गमनं दृष्टम्; ‘एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्या-

मह' इति ब्रह्मलोकशब्दश्च तस्मिन् दृष्टः। 'एष ब्रह्मलोकः सप्तादिति होवाचे'ति ब्रह्म-
 ष्यसंरपदे लोच्यते मुक्तैरिति व्युत्पत्त्या ब्रह्मलोकशब्दस्तद्वाचकः। अतो मा भूदतिशब्द-
 योरन्यत्र दर्शनम्। अस्मिन्प्रकरणे सर्वासां प्रजानामहरहः श्रूयमाणं गमनं ब्रह्मलोक-
 शब्दश्च नारायणस्य दहराकाशत्वे पर्याप्तं प्रमाणम्।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १५ ॥

धृतेश्च 'अथ य आत्मे'ति दहरविद्यान्तर्गतं दहराकाशं निर्दिश्य 'स सेतुर्विष्टतिरेपां
 लोकानामसंभेदाये'त्यनतिक्रान्तप्रकरणे जगद्विधारणोपदेशादपि हेतोर्दहराकाशः पर-
 मात्मा। सेतुशब्दावगतं वर्णाश्रमाद्यसंस्कारहेतुत्वमपि तस्यैव संभवति, ननु तद्व्यतिरिक्त-
 स्य अस्य जगद्विधारणलक्षणस्य महिम्नः अस्मिन्परमात्मनि श्रुत्यंतरेषु उपलब्धेरपि
 तन्महिमाश्रयो दहराकाशः परमात्मा। तथाहि 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूत-
 पाल एष सेतुर्विषरण एषां लोकानामसंभेदाये'ति, 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
 गार्गि मूर्धाचंद्रमसौ विष्टौ तिष्ठत' इति।

प्रसिद्धेश्च ॥ १६ ॥

'को ह्येवंन्यात् कः प्राप्यात् 'यदेष्टः आकाश आनंदो न स्यात् सर्वाणि ह वा
 इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यत' इत्यादिषु आकाशशब्दस्य परब्रह्मणि नारायणे
 प्रसिद्धेः। आकाशशब्द एव नारायणस्यापहतपाप्मत्वादिधर्मविशेषतया भूतादिव्याम-
 शंकां व्यावर्चयतीत्यर्थः।

इतरपरामर्शात् इति चेन्नासंभवात् ॥ १७ ॥

'अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंघं स्वेन रूपेणा-
 धिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचे'ति श्रूयमाणस्य इतरस्य बद्धमुक्तोभवावस्थस्य
 जीवकलापस्य परामर्शो ग्रहणम्; तस्मात् स एव दहराकाशोऽस्तीति चेन्न, उक्ताना-
 मपहतपाप्मत्वादीनां तस्मिन्संभवात्। अतो नारायण एव तदाश्रय इति युक्तम्।

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १८ ॥

उत्तरञ्च प्रजापतिवाक्ये 'य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजि-
 घत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वार्थे

१ जीवयेत्। २ यदि। ३ प्रेरक इति शेषः। ४ यः कथितमाप्तवान् यथोक्तं प्र-
 कारेण शास्त्राचार्योपदेशेनान्विष्य विज्ञानाति स्वयं वेदतामापादयति सः सर्वार्थं लोकानामोति
 सर्वंश्च कामानाप्नोति पूर्णान्मनाऽवतिष्ठत इत्यर्थः।

लोकानामिति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाती'ति जीवस्यापहत-
पाप्मत्वादिकं श्रूयते, जीवत्वलक्षणमवस्थात्रयवर्तित्वं च श्रूयते। 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो
दृश्यते एष आत्मेति होवाचेति य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति एष आत्मेति होवा-
चेति तद्यत्रैतत्पुनः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचेति' त-
तोऽवस्थात्रयवर्ती जीव एवापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्ट आत्मा भवितुमर्हतीति चेत्
न सारमेतत्; निजानादिकर्मरूपाऽविद्यासंबन्धघटितासंख्यकलेवरः अनुपगतापहत-
पाप्मत्वादिगुणको जीवसमुदायः परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते इति,
अत्र परं ज्योतिरिति, एका मूर्त्तिरनिर्देश्या शुक्लां पश्यन्ति तां बुधाः, ज्वालामालो-
परुद्धांगीति, मार्कण्डेयपुराणस्थवाक्येनोक्तं प्रकाशबहुलावृत्तप्रतिक्रमनीयावयवमा-
श्रितजनवात्सल्यौदार्यादिगुणजलधिं साक्षान्मारायणस्वरूपं उपसंपद्य स्वेन रूपेणामा-
कृतदिव्यावयविना भागवतीतनुसंज्ञेन निजस्वरूपेणामिनिष्पद्यते संपन्नो भवति ।
एवं परब्रह्मप्राप्त्यनंतरमाविर्भूतस्वरूपः आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणकश्चात्र मति-
पाद्यते ननु संसारी जीवसमुदायः ननु तर्हि मुक्तजीवकलाप इति चेन्न, तस्यानादि-
सिद्धापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टपरमात्मस्वरूपप्राप्त्याऽऽविर्भूततद्गुणवत्त्वात् । अ-
तोऽनादिसिद्धगुणगणविशिष्टः परमात्मैव दहराकाशशब्दाभिहितो न वदो मुक्तो वा
तच्छब्दाभिहितो नाप्यनादिसिद्धापहतपाप्मत्वादिगुणवानिति निश्चीयते ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ १९ ॥

'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यत' इति जीव-
स्य दहराकाशशब्दनिर्दिष्टेन परवस्तुना सह संपद्य स्वरूपाविर्भावोऽभिधीयते । तत्र
तादृक्तन्माहात्म्यप्रतिपादनार्थपरामर्शः, जीवकलापस्य स्वरूपाविर्भावग्रहणं अपहतपा-
प्मत्वादिगुणगणाविर्भावग्रहणं चोच्यते । अतो न विरोधः । इदानीं मूत्रशब्दार्थो विविच्य-
ते-अन्यार्थः अन्यो जीवलक्षणाद्विलक्षणः परमात्ममाहात्म्यप्रतिपादनरूपः अर्थः प्रयो-
जनं यस्य एवभूतः परामर्शः जीवकलापस्य स्वरूपाविर्भावाद्विग्रहणमिति ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २० ॥

'दहरोऽस्मिन्नंतराकाश' इत्यत्र अल्पश्रुतेरल्पत्वश्रवणात् दहराकाशशब्दाभिहितो
जीवः कुतः ? अल्पस्थानाश्रयत्वादल्पस्वरूपप्रतीतेर्नायं परमात्मेति चेत्तदुक्तम्-इति
शंकायाः पूर्वमुक्तमेवोत्तरं-निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेति ।

१ अस्माच्छरीरादित्थुतो । २ भगवत्समानजीवमहिमप्रदर्शनार्थः ।

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २१ ॥

तस्य परमात्मस्वरूपं प्राप्तस्य जीवस्य अनुकृतेः तत्समानधर्मत्वोपपत्तेः, अनुकृतिरनुकारस्तत्समानधर्मत्वमिति यावत्; परमात्मोपासनवलेन तदनुकारात् आविर्भूतस्वरूपत्वमाविर्भूतापहृतपाप्मत्वादियुगलत्वं च भवति; अतोऽनुकृतिं प्राप्तुर्जीवा-
दनुकारणीयः परमहम्भूतो दहराकाशोऽर्थोत्तरभूत एव। अनुकाररूपा तत्साम्यापत्तिर्हि
श्रूयते 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्, तदा विद्वान्
पुण्यपापे विषूय निरंजनः परमं साम्यमुपैती'ति ।

अपि स्मर्यते ॥ २२ ॥

स्मर्यते च तदुपासनात्तत्साम्यापत्तिरूपानुकृतिर्जीवस्य-

'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमासताः ।

सर्वेऽपि नोपजायन्ते मलये न व्यपेति च' ॥ इति,

तथा स्कांदेऽपि 'अक्षराख्याः पुमांसस्ते श्वेतद्वीपेऽत्र धामनि । सेवितुं वासुदेवं तं स्थिता
देवर्षिजोहिताः ॥ प्राप्ते प्रलयकाले पुनश्चाक्षरधामनि । स्यात्स्येति ते स्वर्तत्राश्च
कालमायाभयोजिताः' इति; एवमन्यार्थश्चेत्यादिमूत्रचतुष्टये परं ज्योतिरिति पदेनोक्तं
प्रकाशबहुलादृतमतिकमनीयावयवं दहराकाशशब्दाभिहितं ब्रह्मपुरातर्वर्तिर्मदिरस्यं
स्वाभाविकापहृतपाप्मत्वादियुगलविशिष्टं स्वसाधर्म्ययुगतैर्मुक्तगणैर्निषेव्यमाणं जनक-
ल्याणायैहाविर्भूतं नारायणस्वरूपं मुमुक्षुजनोपासनीयमिति सिद्धम् । अथ मुमुक्षुजनो-
पास्यं नारायणस्य रूपांतरमभिधीयते-

शब्दादेव प्रमितः ॥ २३ ॥

श्रूयतेऽस्य विषयः कठवल्ल्यां 'अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति, ईशानो
भूतमव्यस्य न ततो विजुगुप्सत' इत्यादि; शब्दांशुष्ठमात्रतया श्रूयमाणः पुरुषः नारायणो
जीवो वेति संदेहः । जीव इति वक्तुं युक्तं 'स विश्वरूपस्त्रिगुणसिक्त्वर्मा प्राणाधिपः
संचरति स्वकर्मभिः, अंगुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः' इति तस्यां-
गुष्ठमात्रत्वप्रसिद्धेः । मध्य आत्मनि तिष्ठतीति देहान्तर्वाचित्वावगमाच्च न तु नारायणो
व्यापकः इति प्राप्ते वदामः-नारायण एवांगुष्ठमात्र इति युक्तम्; ईशानो भूतमव्यस्ये-
त्यादिना नारायणस्य सर्वेश्वरत्ववचनात्, नात्र (अंगुष्ठमात्र इति युतौ) जीवोऽपि-
हितः । सूत्रार्थस्तु-शब्दादेव-ईशानो भूतमव्यस्ये'ति श्रुतिवचनादेव नारायणः प्रमितः
अंगुष्ठमात्रतया प्रमाणीकृत इति कथमपरिच्छिन्नस्यांगुष्ठमात्रत्वमिति संदिग्धा-

हृदयपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २४ ॥

अपरिच्छिन्नस्यापि नारायणस्यांगुष्ठमात्रत्वं हृदयपेक्षया हृदि-उपासकांगुष्ठमात्रहृदये उपासनापेक्षयाभिहितम् । जीवस्याप्यंगुष्ठमात्रत्वं हृदि वर्त्तनापेक्षया । नारायणोपासने मनुष्याणामधिकारत्वादुपासनशास्त्रविधाधिकारोक्तेरित्यर्थः । मनुष्याणां हृदयं यावत्-प्रमाणं तदवच्छिन्नरूपं नारायणः परमकारुणिकः परितृह्णाति, तेषां स्वोपासनासिद्धये । अतो नारायणः प्रकाशबहुलावृतांगुष्ठमात्ररूपेणोपासकानां हृदयमध्ये तिष्ठतीति निर्णयः । मनुष्याधिकारत्वादित्यस्मिन् सूत्रे मनुष्याणामेव नारायणोपासने अधिकारः सूचितः । ननु कथं तर्हि देवानां नारायणसंख्युपासनमिति चेत्त्रेदमधिकरणमारभते-

तदुपर्यपि वादरायणस्संभवात् ॥ २५ ॥

इह नारायणोपासने देवानामधिकारः संभवति नवेति संशयः । नेति पूर्वः पक्षः । अथ समर्थो विद्वान् शास्त्रेणार्थुदस्तो हि वैदिके कर्मण्यधिकारी प्रोक्तः । न च तेषां सामर्थ्यमस्ति । तेषां विग्रहाभावात् । विग्रहवंतो हि स्तुतिध्यानादीनि कर्तुं कस्यचित्समर्थाः । तथा तेषामर्थित्वमपि नास्ति; सुखबहुले स्वर्गे सुखासक्त्या आध्यात्मिकादिता-पत्रयज्ञानाभावात् स्वर्गभोगेषु कालकृतपराभवज्ञानाभावाच्च नित्यानवधिकातिशया-नंदमयनारायणवर्त्तिनिरतिशयाचलसुखानुभवाभावाच्च । एवं सामर्थ्यार्थित्वाद्यभावे सति तेषामुपासनाधिकारो न संभवतीति प्राप्ते ब्रूमः सिद्धांतम्-‘इंद्रो वृत्राय वज्रमुद-यच्छदिति, नताः स्म ते नाथ पदारविन्दमि’त्यादिवाक्येषु क्षेपणमनस्तत्त्वनादीनां करशिरोमुखादिव्यापाराणां ग्रामाभ्यात् देवानां विग्रहवत्त्वमस्ति । अतस्तेषामुपासन-सामर्थ्यमपि संभवति; तथा वेदपुराणेतिहासेषु तेषां वेदाध्ययनं प्रसिद्धमेव; तस्मिन् सति वेदोक्ताध्यात्मादितापत्रयज्ञानसंभवात् तत्रोक्तपरमात्मोपासनोपलभ्यनिरति-शयसुखबोधाच्च तेषामर्थित्वं संभवत्येव । एवं सामर्थ्यादिसंभवात्परदेवतोपासनाधिका-रोऽस्तीति सिद्धम् । सूत्रार्थस्तु तदुपरि तेषां मनुष्याणामुपरि वर्त्तमानानां देवानामपि नारायणोपासनेऽधिकारोऽस्ति, कुतः, तेषां सामर्थ्यार्थित्वादिसंभवात् इति भगवान् वादरायणो मन्यते इति । पुनर्देवानां विग्रहादिमत्त्वे विरोधमाशंस्य परिहरति-

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २६ ॥

नानादेशवृत्तेषु तत्र तत्राहूतानां देवानां सर्वत्र युगपत्सान्निध्यमुचितम् । विग्रहादिमत्त्वे सति तन्न युज्यते; ततः कर्मणि विरोध इति चेन्न शंस्यमेतत् । विग्रहत्वेऽपि सौभरि-प्रभृतिषु युगपदनेरुदेष्टप्रतिपत्तिर्दृष्टा । ततो न कश्चिद्विरोधः । ननु माभून्कर्मणि विरोधः, वैदिकशब्दे तु स भवतीत्यत आह-

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २७ ॥

कर्मविरोधाभावेऽपि वैदिके शब्दे विरोधः प्रसज्यते; कथमिति चेत्तत्राह-प्राकृत-
देहानां सावयवानां जीवनावधित्वात् स्वाभाविकमनित्यत्वमेव । अतः प्राकृतदेहवतां
देवानामुत्पत्तिनाशावनिवार्यौ तथात्वे तदेत्युच्यतेः प्राक् तद्विनाशात् परतश्च वैदिकेन्द्रा-
दिशब्दानां तदाकृतिरूपार्थशून्यत्वम्, अनित्यत्वं वा स्यात्; अनित्यत्वेऽपि प्राकृतत्वेऽपि
प्राकृतपुरुषजन्यत्वम्; तेन च विधिनिषेधवाक्यानामप्रामाण्यम्; अतस्तेत्युक्तकर्मणां
चासिद्धिरित्यनेकानर्थोपपत्तिः । ततो वैदिकशब्दविरोधस्य परिहाराय विग्रहवत्त्वं देवा-
नामनङ्गीकार्यमिति चेन्न, अतो वैदिकादेवेन्द्रादिशब्दादिद्राद्यर्थस्युत्पत्तेः । यदीन्द्रादिशब्दान-
प्रतदाकृतिवाचकाः स्युः तदा तु खल्विन्द्रादिनाशे तेपामर्थशून्यत्वमनित्यत्वं वा स्यान्न
तथा; किंतु गवादिजातिवाचकशब्दवदाकृतिवाचकत्वमेवेन्द्रादिशब्दानामुच्यते । तथाहि
यथा कुलालो बुद्धिस्थान् घटादिशब्दान् मनसि स्मृत्वा तत्तदाकारं च स्मृत्वा घटादिकं
सृजति तथा पूर्वस्मिन्निद्रादौ विनष्टे अनादिसिद्धाप्राकृतदिव्यपुरुषाकारनारायणमुख-
निःसृताद्वैदिकादिद्रादिशब्दात् ब्रह्मा पूर्वेन्द्राद्याकृतिविशेषं स्मृत्वा तदाकारमपरमिन्द्रा-
दिकं तत्तच्छक्तियुक्तं प्रतिमन्वन्तरं सृजति । तत इन्द्रादिव्यक्तिविनाशेऽपि वैदिकेन्द्रादिश-
ब्दस्थायास्तत्तदाकृतेरविनाशेन शब्दानां नित्यत्वादविरोधः । किमत्र प्रमाणमिति चेत्
श्रुतिः स्मृतिश्च । तथाहि 'वेदेन नामरूपे व्याकरोत् सदसतो भजापतिः' तथा स भूरिति
व्याहरत्, स भूमिमसृजते'त्यादिश्रुतिः 'सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्मम' इति; संस्थाः संस्थानानि रूपाणीति यावत्,
तथा 'नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनं, वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार
स' इत्यादिस्मृतिश्च । सूत्रार्थवर्णनम्-शब्दे इन्द्रादिवैदिके शब्दे विरोधः, देवानां नाशे
तद्वाचकशब्दानामर्थशून्यत्वमनित्यत्वं चेति बाधः । अतस्तेपामविग्रहवत्त्वमङ्गीकार्यमि-
ति चेन्न, अतः वैदिकेन्द्रादिशब्दात् तमालंब्येत्यर्थः । तेषां प्रभवात् ब्रह्मादिद्वारोत्पत्तेः ॥
कथमिदमवगम्यते, प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रमाणाभ्यां करणभूताभ्यामिति ।

अतएव च नित्यत्वम् ॥ २८ ॥

अत एव मंत्रकृतो वृणीते 'नमो ऋषिभ्यो मंत्रकृद्भ्यो' 'अयं सोमिरिति विश्वामि-
त्रस्य सूक्तं भवतीति; विश्वामित्रवसिष्ठादीनां मंत्रकृत्वेऽपि वैदिकानां विश्वामित्रादिश-
ब्दानां तत्तदाकृतिबोधनिमित्तत्वादेवानादिसिद्धस्य मंत्रब्राह्मणमयस्य वेदस्य नित्य-

१ देवशरोरोत्पत्तेः । २ देवशरोरविनाशात् । ३ विधिनिषेधप्रयुक्तः ।

त्वमुपपद्यते । यतो ब्रह्मा वैदिकान् शब्दार्थान् स्मृत्वा सृजति । कुतः, तस्य तपोयुक्त-
नारायणोपासनबलेनानधीतपूर्वसिद्धमंत्रादिदर्शनशक्तत्वात् । तथाहि पूर्वविश्वामित्रादी-
नामाकृतिविशेषान् तत्तद्वैदिकशब्दैः स्मृत्वा तदाकारानेवापरान् तत्तच्छक्तिविशेषयु-
क्तान् ब्रह्मा नैमित्तिकप्रलये गते सृजति, ते चानधीत्यैव पूर्वसिद्धान् तान्मंत्रान-
खिलान्पठन्ति अतस्तेषा मंत्रादिकर्तृत्वमेव वेदनित्यत्वं च । ननु नैमित्तिकप्रलये
भवत्वेवं परंतु प्राकृतप्रलये ब्रह्मादौ वेदाख्यशब्दे च विनष्टे कथं वेदनित्यत्व-
मित्यत आह—

समाननामरूपरवाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥२९॥

सृज्याना विधिवसिष्ठादिनामरूपसमाननामरूपत्वादेव प्राकृतप्रलयावृत्तावप्यविरोधः॥
तथाहि स सर्वज्ञो भगवान् कर्माणीयावयवपुरुषोत्तमशब्दाभिधेयो नारायणः प्रकृति-
पुरुषाधिप आदिकर्त्ताऽक्षरपुरुषप्रविष्टः सन् पूर्ववचनाविशिष्टं जगत् स्मृत्वा 'बहु स्या-
मि'ति संकल्प्य भांग्यभांक्तृवर्गविशिष्टं संकुचितस्वातर्क्यामिशक्तिपुतं मलीनत्वादविभक्त-
नामरूपं यदसंख्यकोटिब्रह्माड्डं दमस्ति तत् महामलयाते विरसितस्वातर्क्यामिशक्ति-
विशिष्टतया यथानामरूपविभागं सृजति, पूर्वक्रमविशिष्टान् वेदानपि संस्मृत्वा पुत्रभू-
ताय ब्रह्मणे प्रयच्छति । कथमिदमवगम्यते, श्रुत्या स्मृत्या च; 'सूर्याचंद्रमसौ धाता
यथापूर्वमकल्पयत्, दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो इति, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा' इत्यादिश्रुतिरेव दर्शनं, स्मृतिरपि-अप एव ससर्गादौ
तासु वीर्यमपासृजत् । तदंडमभवदैवं सहस्रांशुसममभम् ॥ तस्मिन्जने स्वयं ब्रह्मा स-
र्वलोकपितामहः ॥ ब्रह्माणं विदधे पूर्वं वेदानस्मै प्रयच्छतीति ॥ तथा स्कांदेऽपि स्म-
र्यते—वासुदेवः परं ब्रह्म बृहत्पक्षरधामनि । आदावेकोऽद्वितीयोऽभून्निर्गुणो दिव्य-
विग्रहः ॥ सकार्यमूलप्रकृतिः सकालाऽक्षरतेजसि । प्रकाशेऽस्य रात्रीव तिरोभूता
तदाऽभवत् ॥ सिसृक्षायाभवत्तस्य ब्रह्माहाना यदा तदा । सकालाविर्वभूतादौ
महामाया ततो हि सा ॥ ता कालशक्तिमादाय वासुदेवोऽक्षरात्मना । सिसृक्षयैक्षत
यदा सा चुक्षोभ तदैव हि ॥ तस्याः प्रधानपुरुषकोटयो जज्ञिरे मुने । युज्यंते स्म
प्रधानैस्ते पुरुषाश्चेन्द्रया प्रभोः ॥ पुमांसो निदधुर्गर्भास्तेषु तेभ्यश्च जज्ञिरे । ब्रह्मां-
डानि ह्यसंख्यानि तत्रैकं तु विविच्यते ॥ इत्यादि; ततः प्राकृतप्रलयावृत्तावपि
वेदानां नित्यत्वमेव । यतांतरमाह—

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥३०॥

छांदोग्ये 'असौ वा आदित्यो देवमधु' इत्युपक्रम्य 'तद्यत्प्रथमममृतं तदस्य उप-
जीवंती'त्युक्त्वा 'सै य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निं च मुखेन एतदेवममृतं
दृष्ट्वा तृप्यती'त्यादिवाक्यं ऋग्यजुःसामादिचोदितकर्म संपाद्य रसाधारतया मधुमय-
स्यादित्यस्य पूर्वदक्षिणप्रथिमोचरोर्ध्वाशान् वसुध्वादित्यमस्तुसाध्यनाम्नां देवगणानां
भोग्यत्वेनाभिधाय 'तैर्भुज्यमानाकारेणादित्यांशानुपास्यानुपदिश्य तानेवादित्या-
नांस्तथाभूतान् प्राप्यानुपदिशति' एवमादिपूपासनेषु वस्वादित्यानामधिकारोऽस्ति
न वेति संशयः । नास्त्यधिकार इति जैमिनिमतमेव पूर्वः पक्षः । वस्वादीनामुपा-
स्यान्तर्गतत्वेन कर्मकर्तृभावविरोधात् प्राप्यस्य वसुत्वादेः प्राप्त्वाच्च । सिद्धांतस्तु
वस्वादित्यादिसंज्ञसंज्ञांतरात्मनो नारायणस्यैवोपास्यत्वात् वस्वादित्यादिज्ञेयज्ञानां
स्वावस्थोपगतभाष्यपरब्रह्मानुसंधानाविरोधात् कल्पांतरे परब्रह्मात्मकवस्वादि-
त्यत्वादेः प्राप्यत्वाविरोधाच्च वस्वादित्यादीनां मधुविद्यादिपूपासनेष्वधिकाराः संबन्ध-
तीति वादरायणमतम् । सूत्रार्थस्तु-मध्वादिषु मधुविद्यादिषु उपासकानां वस्वादि-
त्यादिदेवानां स्वोपास्यत्वमेव स्वप्राप्यत्वमेव च भवति; तस्माद्वेतोः तेषां स्वेषां स्वे-
ष्वेवोपास्योपासकभावरूपविरोधेनोपास्यत्वासंभवात् वर्तमानैर्वस्वादित्यादिभिर्वस्वा-
दित्यत्वं प्राप्तमिति प्राप्तस्य प्राप्यत्वासंभवाच्च मधुविद्यादिरूपोपासनेषु वस्वादित्या-
दीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते इति ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३१ ॥

'तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासते अमृतमि'ति ज्योतिषि आदित्याद्यसंख्य-
ज्योतिषां प्रकाशकेऽतिक्रमनीयावयवे भंगलमूर्त्तौ नारायणाभिधे परब्रह्मणि देवानां
साधारण्येनोपासनमाप्तत्वेऽधिकारभाववचनादन्यत्र मध्वाद्युपासनेऽनधिकारो न्याय-
सिद्धो गम्यते इत्यपि जैमिनिमतम् ।

१. तत्तत्रोक्तेषु पंचस्वमृतेषु मध्ये यः प्रथमममृतं रोहितरूपलक्षणं तदमृतं वसवः प्रातः-
सवनेशानाः अग्निना मुखेनाग्निना प्रधानेनाग्निमुख्याः संतः उपजीवंत्युभुंजत इत्यर्थः । २. यः क-
थिदेतदमृतं मधु एवं यथोक्तमृष्येदविहितकर्मपुण्यादृग्मधुं कृतापसंश्रितमादित्यसंश्रयं रोहितरूपं
प्राग्दिग्गतरीरमनाडीसंस्थमग्निप्रधानवसुदेवभोग्यं वेदोपासीत स वसूनामेव मध्ये एकः अ-
न्यतमो भूत्वा वसुभिः सहैक्यं प्राप्याग्निना मुखेनाग्निमुखः सन्नुपजीवतीति । ३. वावादि-
देवगणैः ।

भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३२ ॥

मधुविद्यादिष्वपि वस्वादीनामधिकारभावं वादरायणो मन्यते। अस्ति हि वस्वादीनां विद्यमानानां सतां वस्ववस्थपरब्रह्मण उपास्यत्वसंभवः। कल्पांतरे वस्तुत्वादेः प्राप्यत्वसंभवश्च। कार्यकारणोभयावस्थं ब्रह्मात्रे समुपास्यम्। तत्रासौ वा आदित्यो देवमधु' इत्यारभ्य आदित्यवस्वादिनामरूपकृतियुक्तकार्यविशेषावस्थं विकसितांतर्यामिशक्तिरूपं परब्रह्मोपास्यमुपदिश्यते। 'अथ तत् ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेते'त्यादिना नामरूपकृत्यरहितमृत्स्मभावापन्नादित्ये संकुचितांतर्यामितयावस्थितं कारणावस्थं परब्रह्मोपास्यमुपदिश्यते। तदुभयावस्थब्रह्मोपासनफलं कल्पांतरे वस्वादित्वमुभयाधिकारावसाने ब्रह्मप्राप्तिश्च। तत्र 'स य एतदेवममृतं वेद वमूनामवैको भूत्वा अग्निनैव मुखेन एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यती'त्यादिना वस्वादित्वरूपं फलमुपदिश्यते। 'न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्विवाहेवास्यै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेदे'ति ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलमुपदिश्यते। ततो मध्वादिविषयविद्यानामधिकारोऽस्तीति सर्वथा देवा ब्रह्मविद्याधिकारिणोऽन्तर्यामिशक्त्याधारभूतदिव्यमंगलमूर्त्तिपरब्रह्मोपासकाश्चेति निर्णयः। अथ मनुष्याधिकारत्वादिति सामान्येन मनुष्याणामधिकारे प्राप्ते विशेषमाह—

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदा द्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३३ ॥

अस्य विषयश्लाघादोग्ये श्रूयते—'आनेहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथा' इति। अत्राचार्यः शिष्यं शूद्रेत्यामंत्रयते। अतः शूद्राणामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति नवेति संदेहः। तेषामधिकारोऽस्ति अर्थित्वादिसंभवात्। नच त्रैवर्णिकानामेवेति नियमः। शूद्राणामपि विद्यारहितत्वेऽपि मनोमात्रेण ब्रह्मविद्यारूपोपासनसंभवात्।

१ मधुविद्यायाम्। २ तयोर्वैष्णवः कार्यकारणोभयावस्थयोर्मध्ये। ३ अथ उदयास्तमनेन प्राणिनां स्वकर्मफलभोगनिमित्तमनुग्रहं कृत्वा तत्कर्मफलभोगक्षये सति सधित्-
रूपापन्नो विद्वान् तानि प्राणिजातानि आमन्युपसंहृत्य ततस्तस्मा प्राप्यनुग्रहकालादनंतरं उच्यो ब्रह्मोपासकः सन्नामन्युदेत्य स्वे महिम्नि प्रकाशं लप्स्य नैवोदेता नास्तमेता उदयास्तमनदर्शप्राप्यनावात्; किंवेरुलोऽद्वितीय एव मध्ये स्वात्मन्येन रथात्।
४ तयोरुभयफलयोर्मध्ये। ५ हे शूद्र यदिमाः गाः अन्यच्च धनमाजहार आह्वयवानसि तदनेन गवादिधनंनैव मुखेन विद्याग्रहणद्वारेण तर्धेन शस्त्रोपायभूतेन त्वमालापयिष्यथाः आलापयसि मां भणयसीर्यथः। ६ वसंते प्रादण्योऽग्नीनादधीत ग्रीमे राजन्यः शरदि वैश्य इति त्रयाणामेवाग्निसंबंधश्रवणात्।

एतेषां विद्वत्ता कथमिति न शङ्क्यम् । इतिहासपुराणश्रवणादिना तेषां बोधोपलब्धेः । निपादस्वरूपं याजयेदिति न्यायेन महात्रायकग्रहणेऽधिकारसंभवाच्च । तस्मादमी-
पामधिकारो ब्रह्मविद्यायामुचित इति प्राप्ते ब्रूमः-नास्ति शूद्राणां ब्रह्मविद्यायाम-
धिकारस्तेषामध्ययनाभावेन ब्रह्मविद्याधिकारोपायभूतगुणोपास्यदेवताविशेषस्य
तद्गुणादीनां च ज्ञानासंभवात् । इतिहासपुराणानि वेदोपबृंहणं कुर्वन्ति नतु ब्रह्मवि-
द्याधिकारोपायभावं बोधयन्ति । किञ्च ब्राह्मणसाङ्गिके सति शूद्राणामितिहासपुरा-
णश्रवणाज्ञा भवति नतु स्वातन्त्र्येण । सा चापि पापक्षयादिफलार्था न तु ब्रह्मवि-
द्यारूपोपासनार्था । नतु तर्हि विदूरधर्मन्यायादीनां कथं ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वमिति चे-
द्ब्रूमः-तेषां जन्मान्तरसिद्धज्ञानस्मृतिभ्रंशाभावादब्रह्मविद्यानिष्ठता भवत्येवा कथं ब्रह्म-
विद्योपदेशे शूद्रेत्यामंत्रणमिति चेत् नोत्र जातियोगेन शूद्रेत्यामंत्रणं किंतु ब्रह्मज्ञानाप्ता-
प्त्या भृगुस्य संजातेति दर्शनात् शूद्रेत्यामंत्रणम् । एतत्सूत्रार्थेन स्पष्टीक्रियते-तदना-
दरश्रवणात् ब्रह्मविद्यारहिततया स्वात्मानं प्रति हंसोक्तानादरवाक्यश्रवणात् तदा-
द्वचनात् तदैव रैकमाचार्यं प्रत्याद्वचनादुपसर्पणाच्च अस्य श्रुत्थुपोजानश्रुतेः ब्रह्मवि-
द्याऽनुपलब्ध्या संजाता शुक् शोकः मूच्यते रैकाचार्येण ज्ञाप्यते हि शब्दो हेत्वर्थः ।
यतः शूद्रेत्यामंत्रणं न जातियोगेन अतः शूद्रस्य ब्रह्मविद्याधिकारो नास्तीति । अ-
तोऽपि शूद्रेत्यामंत्रणं न जातियोगेनेत्याह-

क्षत्रियत्वावगतेश्च ॥३४॥

श्रुत्थुपोजानश्रुतेः क्षत्रियत्वस्य अवगतिः प्राप्तिः अतश्च हेतोः न जातियोगेन
शूद्रेत्यामंत्रणम् ; छांदोग्यस्योपाख्यानोपक्रमे हि 'जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो ब-
हुदायी बहुपाक्य आस स ह सर्वत आवस्थान् मापयांचके सर्वत एव मेऽभ्यंती'ति
जानश्रुतेर्हानपतित्वं बहुतरपकात्रमदायित्वं चोक्तम् ; मध्ये च 'सै ह संजिहान एव क्ष-

१ आजहारैमा इति श्रुतौ । २ हशब्द ऐतिह्यार्थः । जानश्रुतस्य वंशापर्यं जानश्रुतिः । पुत्रस्य
पौत्र इति पौत्रायणः । श्रद्धादेयः-श्रद्धापुरःसरमेव ब्राह्मणादिभ्यो देयमस्येति श्रद्धादेयो बहु प्रमूर्तं
दातुं शीलमस्येति बहुदायी ; बहुपाक्यो बहुपक्त्व्यमहन्त्यहनि गृहे भोजनार्थिभ्यो यस्यासौ बहु-
पाक्य एवंगुणसंपन्नोऽसौ जानश्रुतिर्विशिष्टे देशे कस्मिन्निष्ठायाः आस-चमूव ह क्रियेत्यर्थः । स
जानश्रुतिर्ह किल सर्वतः सर्वासु दिक्षु ग्रामेषु नगरेषु च आवमस्थान् एव वसन्ति येथियाव-
स्थास्तान् मापयांचके कारितवान् ; सर्वतः सर्वेष्वेवावस्थेषु मे भगवान् लोका अभ्यंते भोऽभ्यंते
इत्यभिप्रायवानित्यर्थः । ३ स जानश्रुतिः ह किल संजिहान एव ज्ञानं परित्यजन्नेव स्तुति
कुर्वाणं पुरोऽवस्थितं क्षत्तारं यंतारं स्वसारथिनमुवाच ।

चारमुत्रावेति क्षत्रमेपणमुक्तम्। अन्ते च 'इयं जाया अयं ग्रामो यस्मिन्नास्ते' इति, 'ते हैते' रैक्वपणां नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवासे'ति बहुग्रामप्रदायित्वमुक्तम्। एतै-
ल्लिङ्गैर्जानन्थुतेः क्षत्रियत्वमवगम्यते।

उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

उपरिष्टाच्चास्यां संवर्गविद्यायां ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवान्वयो दृश्यते। 'अथ ह शौनके च कापेयमभिप्रतारिणं च काशसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विमिश्र' इत्यादौ अभिप्रतारी चैत्ररथः क्षत्रियश्चेत्यवगम्यते। कापेयाख्ययाजकयोगात् चित्र-
रथपुरोहितेन कापेयेन याजकेन योगो हि चैत्ररथस्य श्रुतः, 'एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन् तमेकाकिनं अन्नाद्यस्याध्यक्षमकुर्वन् इति अभिप्रतारिणः संज्ञाभेदात् चैत्ररथत्वासिद्धावपि तद्विश्यत्वमेतेन वाक्येन सिद्ध्यति; 'समानान्वयानां हि समाना-
न्वयाः प्रायेण याजका भवन्ती'ति न्यायात् चित्ररथवंश्यत्वे सति क्षत्रियत्वं 'तस्माच्चै-
त्ररथो नामैकः क्षत्रयतिरजायते'ति तद्वाक्यशेषेण सिद्ध्यति। एवं चोत्तरत्र ब्राह्मणेन कापेयेन युक्तोऽभिप्रतारी क्षत्रिय इति निश्चितं तद्वत् ब्राह्मणेन रैक्वेन युक्तो जानश्रु-
तिरपि क्षत्रिय इति गम्यते। अतः क्षत्रिय एव शूद्रेत्यामंत्रितः। सूत्रार्थस्तु अस्यां संवर्गविद्यायां चैत्ररथेन अभिप्रतारिणाम्ना क्षत्रियेण सह उत्तरत्र अग्रे लिङ्गात् कापेय-
याजकयोगमूचनात् रैक्वब्राह्मणयोगेन जानन्थुतेः क्षत्रियत्वं प्रतीयते; अतः क्षत्रियस्य जानन्थुतेः शूद्रेत्यामंत्रणमिति। यदुक्तं निपादस्थपतिन्यायेन शूद्रस्य महावाक्यश्रव-
णमात्रेऽधिकार इति तत्राह—

१ इयं जाया जायार्थं मम दुहिताऽमीताऽयं च ग्रामो यस्मिन्नास्ते तिष्ठसि स च त्वद्धे मया परिकल्पितः। २ यत्र येषु ग्रामेषु उवामोपितवान् रैक्वस्तानस्मै रैकाय राजा ददौ ते एते राजदत्ताः प्राभाः महावृषेषु महापुण्येषु देशेषु शालग्रामक्षेत्रसामीप्यात् रैक्वपणां नाम विख्याता ह किल तत्र स्थित्वा तस्मै राज्ञे विषामुवाचोक्तवान् ह किल रैक्व इत्यर्थः। ३ तस्मै होवाच। ४ शुनकस्यापयं शौनके च कापेयोत्रापत्यं कापेयं ब्राह्मणं अभिप्रतारिणं च नामतः काशसेनस्यापयं काशसेनिं क्षत्रियं एतौ भोजनायोपविष्टौ परिविष्य-
माणौ पाककैर्भाजने दीयमानान्नौ ब्रह्मचारी ब्रह्मविदां मध्ये शूरमात्मानं मन्यमानो विभिन्ने भिक्षितवान्। ५ अन्यत्रेति शेषः। ६ द्विरात्रेण यागेन। ७ चित्ररथात्।

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥

ब्रह्मविद्याधिकारे संस्कारपरामर्शात् 'उप त्वा नेत्ये तं होपनिन्ये' इत्यादिमदेशेषु उपनयनसंस्कारग्रहणात् 'न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति, शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजाति' इत्यादिस्मृतिषु शूद्रस्य तदभावाभिलाषाच्च तस्य उपनयनसंस्कारस्याभावस्तस्याभिलाषात् कथनाच्च तस्य ब्रह्मविद्यायामनधिकारः । यतो 'निषादस्यपति याजयेदि'ति विधिः उपनयनाभावेऽप्यस्ति; अतो ब्राह्मणद्वारा याजने शूद्रस्य स्वयमितिहासपुराणोक्तकृष्णोपासने च न विरोधः ।

‘अपि चेत्सुदुराचारो यजते मामन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

मामुपाश्रित्य कौन्तेय येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम्’ ॥

इत्यादिस्मरणात् श्रीकृष्णोपासनाधिकारोऽस्ति शूद्रस्य । महावाक्यभबणे तु कुत्रापि विधिनैव दृष्टः ।

तदभावाभिधारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

‘नैतद्ब्राह्मणो’ विवक्तुमर्हति समिधं सौम्याहरोप त्वा नेत्ये न सत्यादगाः’ इति

१ तं होपनिन्ये अभीहि भगव इति होपमसाद ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मन्वेषमाणा एव ह वैतत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समिपाणयो भगवंतं पिप्पलादमुपसन्ता इति; अथवा अयमर्थः तं विद्यार्थिनमाचार्यः किलोपनिन्ये उपनीतवान्; अनुपनीताय विद्यादानायोगादितिता पर्यम्; स-
नत्कुमारं प्रति नारदः अभीहि भगव इति इमं मन्त्रमुच्चार्य गुरुपसदनं वृत्तवानि याह-अभीहीति; ते भरद्वाजादयः पदरुपयः परं ब्रह्म परवेनोपगतवंत इति ब्रह्मपरास्तदद्याननिष्ठाः ब्रह्मनिष्ठाः परं परमार्थरूपं ब्रह्मन्वेषमाणा विचारयंतो निर्णयार्थमेव पिप्पलादस्तज्जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति निश्चित्य रिक्तहस्तानां गुरुपसदनायोगात् समिपाणयः संतरतं पिप्पलादमुपसन्ताः किञ्च इत्याह ब्रह्मपरा इति । २ भक्ष्यामस्यविमायाभाववृत्तम् । ३ उपनयनरहित इत्यर्थः । ४ तं जाबालो गौतमः उवाच-किं एतत्त्वदुक्तं वचोऽब्राह्मणो विशेषेण वक्तुं नार्हति; ब्राह्मणव्यतिरेकेण स्वभावतः सत्यवदनासंभवात्; अनया च परीक्षयाऽस्य शूद्रत्वाभावो निर्धारितः । यस्मात्वं सयादब्राह्मणजातिधर्मात् नागाः नापेतयानसि अतो ब्राह्मणं त्वामुपनेत्येऽनः संस्कारार्थं होमाय समिधं हे सौम्याहरोति । ५ जाबालो हि श्रुतपितृको गुरुपसदनं कर्तुं कामो गोत्रमजानानो गानां प्रपञ्च-किं मोनोऽहमस्मीति; साध्यं न जानामीति उवाच । एतः ॥ जाबालो गौतममुपसमादो-

सत्यवचनेन जाबालस्य शूद्रत्वाभावनिर्धारणे सत्येव तदुपनयनानुशासनविधोपदेशप्र-
वृत्तेश्च न शूद्रस्याधिकारः । ननूपनयनाभावे ब्रह्मोच्चारणनिषेधः काचित्कः सार्वत्रिको
वा ? न सार्वत्रिकः, शिशोरूपनयनाभावेऽपि 'न ब्रह्मामिव्याहरयेदन्यत्र स्वधानिनय-
नादि'ति स्वधानिनयने ब्रह्मोच्चारणविधानात्तेन काचित्क इति युज्यते; अतो यज्ञोप-
वीतसंस्कारवर्जितस्य शूद्रस्य संबंधिनीषु पाक्यज्ञादिक्रियासु ब्राह्मणानामपि वेदोच्चा-
रणे निषेधोऽस्ति, नतु तस्य ब्रह्मविद्यायामित्याशंकायामाह—

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् ॥ ३८ ॥

शूद्रस्य वेदवाक्यश्रवणादि निषिध्यते; तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यमिति अनु-
पशृण्वतः कुतोऽध्ययनादिमसक्तिः ।

स्मृतेश्च ॥ ३९ ॥

स्मर्यते च शूद्रस्य वेदश्रवणादौ दंडः—'अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्वनुभ्यां
श्रोत्रमतिपूरणम्; उदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद' इति । एवं श्रुतिस्मृतिभ्यां
शूद्रसमीपाध्ययनादिनिषेधात्कुतस्तेषां वेदार्थविचारादिकम् । सर्वपापवर्पादियुक्तब्राह्म-
णाद्युपयुक्तोपनयनसंस्कारमंतरेण वेदाध्ययनप्राप्तिर्न कुत्रापि कस्यचित् । अतः शूद्रा
वेदविद्यायामनधिकारिण एव । एवं प्रासंगिकमधिकारिनिरूपणं कृत्वा प्रकृतमनुसरति—

कंपनात् ॥ ४० ॥

श्रूयतेऽस्य विषयः कठबल्लीप्वंगुष्ठममितपुरुषप्रकरणे 'यदिदं' किंच जगत्सर्वं
प्राण एजति निःसृतं महद्भयं ब्रह्ममुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवंती'ति ।
तत्र कंपनहेतुः नारायणोऽन्यो वेति संशयः । अत्र प्राणशब्दनिर्दिष्टप-
दार्थाज्जनितभयेन सरुलजगत्कंपनमुच्यते । नारायणस्य सरुलजगदभ-

पस्य चोवाच हे भगवन् ब्रह्मचर्यमिच्छामि, मामनुगृह्णातु भवानिति, ततो गौतमेन किं गोत्रो-
ऽसीति पृष्टः स यक्रामो जाबाल आह-जाहं गोत्रं वेद, नापि मन्मतेति; ततः स गौतमस्तदीयेन
सत्यवचनेन जाबालस्य शूद्रत्वाभावं निश्चयाह—नैनद्राहण इति ।

१ तच्छब्देन जाबालस्य परामर्शः । २ पयु ह वा एतत् स्मरानं यच्छूद्रः—पादयुक्तं
संचारसमर्थमिति यावत् । ३ न शूद्राय मर्ति दगादिति तदर्थज्ञाननिषेधः । द्विजातीनामप्य-
यनमिथ्यादानमिति तदर्थानुष्ठाननिषेधः । शूद्राणां दानशब्देनात्र नियदानमुच्यते; नैमित्तिक-
कदाने शूद्रस्याप्यधिकार इति दृष्टव्यम् । ४ अस्या अयमर्थः—यत्किंचेदमत्रिशिष्टं जगत्सर्वं प्राणे

यमदानेन . मधुरस्वभावस्य परमकारुणिकस्य जगत्कंपनहेतुत्वमयुक्तम् । तस्मा-
 द्ब्रह्ममुद्यतमिति श्रुतेरशनिः कंपनहेतुः, यद्वा प्राणवायुः कंपनहेतुः, माण एजतीति श्रुतेः ।
 प्राणवायोः देहचलनहेतुत्वेन प्राणे निमित्ते सर्वमिदं जगच्छरीररूपं चलतीति 'यदिदं
 किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतमि'त्यस्य तत्रोपपत्तेः । विद्युस्तनयितुर्दृष्टिश्च
 महाभयहेतुरशनिरपि एतत्सर्वं वायुनिमित्तमेव निवर्तत इति महद्भयं ब्रह्ममुद्यतमित्य-
 स्यापि' तत्रोपपत्तेः । 'वायुरेव व्यष्टिर्वायुरेव समष्टिरपि पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेदे'ति
 श्रुतेर्वायुविज्ञानादसृतत्वोपपत्तेश्चेति प्राप्ते नारायण एवं कंपनहेतुरिति दूमः—नाराय-
 णस्य सकलजगत्कंपनहेतुत्वं शासकत्वाद्भवति; यस्य शासनभयेन सर्वे वयं निपिद्धवि-
 मुखा विहितेषु कर्मसु भवतीमहे, यच्छासनभयादेव वाय्वादीनां स्वस्त्राधिकारमकार-
 मवृत्तिः 'भीपास्माद्वातः पवत' इत्यादिष्ववगम्यते । कल्याणमूर्तिरपि नारायणः
 शासकतया भयदर्शनो भवति । तत् श्रूयते 'तस्माद्राजमुखं भीष्मं भावुकमि'ति ।
 तस्मात्त्वामितया सकलजगद्भयहेतुर्नारायण एव । दहरादिपूषास्यतया निर्दिष्टस्य
 नारायणस्य प्राप्यत्वमुपपादयितुमधिकरणांतरमारभ्यते—

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४१ ॥

श्रूयतेऽस्य विषयश्चादौभ्ये प्रजापतिविधायाम्—'एष संमसादोऽस्माच्छरीरात्समु-
 त्थाप परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमपुरुष' इति मुक्तप्राप्यतया
 श्रूयमाणं परं ज्योतिः वासुदेवाभिधो नारायणः किंवा अक्षरं ब्रह्मेति संशयः । अक्षरं
 ब्रह्मेति पूर्वः पक्षः । यतः मुक्तप्राप्यस्य परज्योतिषोऽक्षरब्रह्मशब्दवाच्यतयावगमात् ।
 परं ज्योतिरिति शब्दोऽक्षरब्रह्मण्येव रूढ इति प्राप्ते सिद्धांतं दूमः—'मुक्तप्राप्यं यत्परं ज्यो-
 तिः स उत्तमपुरुष' इति वाक्यशेषे तच्छब्देनाभिहित उत्तमपुरुषः 'स एव अक्षरा-
 त्परतः पर' इति श्रुत्यन्तरेऽक्षरपरतयाभिहितः परमात्मसंज्ञानारायण एवेति निश्चयते ।
 अतः उत्तमपुरुषशब्दः पुरुषोत्तमशब्दवाच्ये परमात्मन्येव रूढ इति सिद्धम् । तथाहि
 स्मर्यते—'कूटस्थोऽक्षर उच्यते, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः'

निमित्ते सत्ये जाते चेष्टते; 'एजृ कंपन' इति धातोः कंपनार्थकब्रह्मकंपनं चेष्टेवेति चेष्टत इत्युक्तं,
 तच्च जगत्तस्मादेव निःसृतं उत्पन्नं तच्च प्राणाख्यजगत्कारणं महत् अत्युदात्तम्; 'विभेद्यस्मा सर्वं
 वाय्वादीति, भयं 'भीपास्माद्वातः पवते' इत्यादिश्रुत्यन्तरात्; तदेव भयहेतुत्वं निरूपयति-ब्रह्ममिति;
 उक्तं ब्रह्ममिषेत्यर्थः । प्राणाख्यब्रह्मज्ञानात्तस्य मोक्षहेतुत्वमाह—य इति । १ वाय्वस्येति शेषः ।
 २ प्राणवायौ । ३ वाक्यस्येति शेषः । ४ प्राणवायौ । ५ अन्यत्रेति शेषः ।

‘यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः, अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषात्तम’ इति । एवं च सति परं ज्योतिरिति शब्देन वाच्यः परमात्मैवावगम्यते नत्वक्षरं ब्रह्म; कुतः, वाक्यशेषे स उत्तमपुरुष इति दर्शनात् ।

आकाशोऽर्धांतरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥

श्रूयतेऽस्य विषयश्चांदोग्ये ‘आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति’ । अत्र श्रूयमाण आकाशो नारायणो वा भूतादिमं व्योम वा जीवो वेति संदेहः । सकलस्यावरजंगमभूतावकाशप्रदातृत्वेन नामरूपयोर्निर्वाहकत्वस्य भूतादिमे व्योम्नि संभवात् । भूतादिमं व्योमेहाकाशः अथवा जीवः । ‘अनेन जीवेनात्मनानुमविश्य नामरूपे व्याकरवाणी’ति तस्य नामरूपव्याकरणसंबंधदर्शनात्; इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—अत्राकाशशब्देन नारायण एव नामरूपनिर्वाहकः श्रूयते अर्धांतरत्वादिव्यपदेशात् तस्यैवार्धांतरत्वादिभिरर्धांतरमूचकत्वेन प्रथमपठितैरमृतत्वादिधर्मव्यपदेशात् । नहि भूतादिमाकाशे जीवे वा अमृतत्वादिकं संघटते; अतो नारायण एवात्राकाशशब्दाभिहित इति निश्चयते । नन्वहं ‘ब्रह्मास्मि’ ‘तत्त्वमसी’त्यादिवाक्यैरेकत्वव्यपदेशाद्ब्रह्ममुक्तोभयावस्य जीवात्महृदन्नार्थांतरभूतो नारायणोऽस्तीत्याशङ्क्याह-

सुषुप्त्युत्क्रांत्योभेदेन ॥ ४३ ॥

‘प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नांतरं प्राज्ञेनात्मनान्वा रूढ उत्सर्जन्याती’ति सुषुप्त्यवस्थायां प्राज्ञेन अतिशयिप्रज्ञावता आत्मना जीवांतर्यामिशक्तिरूपेण परमात्मांशेन सह संपरिष्वक्तः अविद्यामयकारणशरीरादृतः सन् संलभः जीवात्मा बाह्यं पुत्रधनादि किंचन न वेद, आंतरं स्वप्नविषयकलापं च उत्क्रमणसमये प्राज्ञेनात्मना स्वांतर्यामिणा अन्वारूढः संयुक्त इत्यर्थः । सः उत्सर्जन् देहं त्यजन् तं त्यक्त्वेत्यर्थः याति यदा गच्छति तदा बाधमांतरं च न किंचन वेद, इति श्रुतितात्पर्यार्थे सुषुप्त्युत्क्रांत्योः सुषुप्तौ उत्क्रांतिर्मरणकालस्तस्यां च बाधाभ्यंतरपदार्थज्ञानवर्जिताजीवात्तदानीमपि प्राज्ञस्यांतर्यामिणो भेदेन निर्देशात् परमात्मा जीवादर्धांतरभूतोऽस्ति; अतोऽत्र प्रकरणे आकाशशब्दाभिहितः स एवेति विज्ञायते ।

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४४ ॥

उक्ते सर्वज्ञे परमात्मनि श्रुत्यभिहितेभ्यः पत्यादिशब्देभ्यो हेतुभ्यः जीवकला-

१ आकाशो हेतियुक्तो । २ बृहदारण्यकप्रपाठरूपित । ३ आकाशो हेति चांदोग्यश्रुतिप्रकरणे ।

पादयमितर एवेति विज्ञायते; 'सर्वस्य वशी सर्वस्येश्वरः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल' इत्यादिकमसाधारणमैश्वर्यं यदुत्तरत्र श्रूयते तदेव परब्रह्मशब्दाच्चे नारायणे विद्यते इति सर्वत्र प्रसिद्धम्; एतच्च नारायणादन्यत्र जीवादिषु न श्रुतम्-अतो बद्धमुक्तो-भयावस्थजीवकलापान्नित्यमुक्ताक्षरब्रह्मणः सकाशाच्चेतरो नारायण एवात्र प्रकरणे आकाशशब्दाभिहितः ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानन्दमुनिविरचिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः ॥३॥

प्रथमाध्याये चतुर्थपादः ।

तृतीयपादे स्पष्टास्पष्टत्वेन परब्रह्मस्वरूपबोधकान्युपनिषद्वाक्यानि मीमांसितानि । अत्र चतुर्थपादे त्वस्पष्टतया परब्रह्मलिंगप्रतिपादकानि कतिपयानि वेदांतवचनानि मीमांस्यन्ते ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीररूपकविन्ध्यस्तगृहीते-

दर्शयति च ॥ १ ॥

धूपतेऽस्य विषयः कठवल्ल्याम्-“इन्द्रियेभ्यः परा त्वायां अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेराल्मा महान् परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति ॥ अत्र महतः परत्वेन

१ गृहदारण्यके प्राहेनात्मना संपरिच्यक इत्यादिवाक्यादभिसम्प्रथे । २ आकाशी हेति छांदोग्यश्रुतिप्रकरणे । ३ तृतीयपादे अधिकरणाति १२ सूत्राणि ४४ ४ इन्द्रियाणां महत्त्वमर्थानां शब्दादीनामतिप्रहृत्वं श्रुती निर्दिष्टमित्यर्थानामेव परत्वम्; गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति पुरुषपशुमिति ग्रहा इन्द्रियाणि तेषां विषयाधीनत्वमित्यतिग्रहा विषयास्तेनातिप्रहृत्यर्थानां प्राधान्यमित्याह-इन्द्रियेभ्य इति । सर्वैदियार्थव्यवहारस्य मनोमूलकत्वात् मनसोऽर्थेभ्यः परत्वम्; निश्चयान्मनुद्विहारा विषया मोक्षरूपवति इति संशयात्मकमनसो बुद्धेः प्राधान्यम्; एवं नो रक्षित्वेनोक्त आत्मा स भोक्ता बुद्धेः परः भोगोपकरणत्वात्तरयाः स्वामित्वाच्च आत्मनो महत्त्वम्; एवंभूतादात्मनोऽव्यक्तशब्दाच्च शरीरस्य कथं परत्वमिति चेदुच्यते-महत्त्वशब्दाच्च भोक्त्रपेक्षयाऽव्यक्ताख्याविषयास्तात्पर्यत्वं सर्वसिद्धम्; तदधीनत्वाद्भोक्त्रादेस्तथा च तन्निष्ठं परत्वं तद्विकारे देहे उपचर्यते ।

श्रूयमाणमव्यक्तशब्दाभिहितं कपिलस्मृतिप्रोक्तं प्रधानं स्थूलसूक्ष्माभिन्नकारणशरीरं वेति संदेहः । पूर्वपक्षन्यायस्तु प्रधानमिति । कुतः, सांख्यशास्त्रे महदव्यक्त-
पुरुषाणामेव विख्यातेः त एवेह श्रुतौ ज्ञापिताः । 'नात्र कश्चिच्छरीरस्य प्रसंगः । तस्मा-
त्सांख्योक्तं प्रधानमेवाभिहितमिति प्राप्ते शरीरमिति सिद्धांतं दूमः—'पूर्वत्र—'आत्मानं
रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि
हयानाहुर्विपयान्तेषु गोचरान् ' इत्यात्मशरीरादिपृषासनसाधनभूतेषु 'तद्वशीकरणी-
यत्वार्थं' रथिरथादिरूपकतया विन्यस्तेषु रथरूपकत्वेनाभिहितस्य शरीरस्याव्यक्त-
शब्देन गृहीतेः 'इन्द्रियेभ्यः परा षर्था' इत्यारभ्य 'सा काष्ठा सा परा गतिरि'त्यंतेन वाक्ये-
नैन्द्रियादीनां वशीकरणीयत्वार्थं सूचरोचरतया परत्वमुच्यते; तदेतदुचरत्र श्रुतिरेव दर्श-
यति तथाहि 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तच्चच्छेद् ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति निय-
च्छेत्तच्चच्छेच्छांत आत्मनि'ति; वाङ्मनसी इति वाक्शब्दे द्वितीयायाः 'सुषां मुलुगि'ति
लुक्, मनसी इति सप्तम्याश्छांदसो दीर्घः । प्राज्ञः अतिशयविवेकयुतबुद्धिमान्नरः वाक्
वाचं तदुपलक्षितानि ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च मनसि यच्छेद्द्वशीकुर्यात्; तन्मनश्च ज्ञाने
बुद्धौ यच्छेत्; ज्ञानं बुद्धिं च आत्मनि कार्याकार्यविवेकवत्यां बुद्धौ यच्छेत्; तां च
महति आत्मनि शुद्धजीवात्मनि यच्छेत्; तच्च जीवात्मानं शांते निरतिशयानंदप्रये आ-
त्मनि परमात्मनि यच्छेदिति श्रुतिनात्पर्यार्थः । एवं सामर्थ्ययुतो रथी वैष्णवं पदं पश्यति;
तस्मादत्राव्यक्तशब्देन शरीरमेव प्रतिपादनीयं न प्रधानम् । सूत्रपदार्थो विविच्यते—
एकेषां कठानां शाखापठितायामिन्द्रियेभ्यः परा षर्था इत्यारभ्य, 'सा परा गतिरि'-
त्यंतायां श्रुताव्यक्तशब्देन आनुमानिकं प्रधानमेवोक्तमिति चेन्न; कुतः, शरीररूपरु-
विन्यस्तगृहीतेः—पूर्वत्र शरीरस्य रूपकेन रथरूपेण विन्यस्ते कल्पनायां गृहीतेर्ग्रह-
णात् । अतोऽत्राव्यक्तशब्देन शरीरमेवोपादेयम् । यदर्थादीनां परत्वं तत्त्विन्द्रियादिनि-
यमनार्थम् । इममेवार्थं 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ' इति श्रुतिर्दर्शयति । नन्वव्यक्त-
शब्दवाच्यं प्रधानमेव प्रसिद्धमतोऽत्र शरीरं कथमुच्यते इति संदिग्धं वदति—

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

तु शब्दोऽवधारणार्थः । सूक्ष्मं भूतसूक्ष्ममेवाव्यक्तशब्दाभिहितमस्ति । तदेवावस्था-
न्तरापन्नं स्थूलादिशरीरं प्रतीयते । कुतः, तदर्हत्वात्—तस्याव्यक्तस्यार्हत्वात्—अवस्थां-
तरापन्नत्वे योग्यत्वात् । अतस्तस्याव्यक्तशब्दाभिनेयत्वमुचितमेव । यदि रथिरथादि-

१ कठवल्लीभूतो । २ कठवल्लीश्रुतो । ३ इन्द्रियेभ्यः परा षर्था, इति वाक्याप्राक् ।

४ तच्छब्देनामशरीरादिग्रहणम् ।

रूपकविन्यस्ता आत्मादय इन्द्रियादिनियमनाय 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यादिनोपा-
दीयन्ते तर्हि 'अव्यक्तात्पुरुषः परः' 'पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परागतिरिति'
पुरुषोपादानं किमर्थमिति चेत्तत्र सूत्रमाह—

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

रथिरथादिरूपकविन्यस्तमात्मशरीरादिकं पुरुषाभिधानारायणाधीनत्वेनार्थवत्—
तदुपासनासिद्धये सप्रयोजनं भवति । नारायणोऽतर्थामितया सर्वमात्मादिकं प्रतिति-
ष्ठन्नेवोपासनासाधनत्वेन वशीकरणीयेष्विन्द्रियहयादिपूचरोत्तरं वशीकरणीयतया परेषु
व्याप्तः ततो व्यतिरिक्ततया स्वधानि दिव्यमूर्त्या पृथक् स्थितोऽस्ति । एवंभूतस्य
तस्योपासकैस्त्वनुयाहकत्वात् त्रिगुणातीतपरमानन्ददायकत्वाच्च प्राप्यत्वेन 'सा परा
गतिरिति' चाभिधीयते । तस्माद्धेतोरप्यत्रान्यकं शरीरमेवाभिहितम् ।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

यदि सांख्यशास्त्रोक्तं प्रधानमेवान्यक्तशब्दोक्तं स्यात्तर्हि तस्य ज्ञेयत्वमुच्येत ।
'अस्यामुपनिषदि तु प्रधानज्ञेयत्वस्य अवचनाद्धेतोः न च तदस्ति; अतोऽत्र कपिलस्मृ-
त्यभिहितमव्यक्तं न ज्ञेयम् । नन्वस्यापि ज्ञेयत्वमभिहितं भवतीत्याशङ्क्य परिहरति—

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

'अज्ञद्वयस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगण्यवच्च यत् ।

अनाद्यनंतं महत् परं ध्रुवं निचार्य तं मृत्युमुखात्ममुच्यते' ॥

इत्यप्रेतनमंत्रोऽस्यापि ज्ञेयतां वदतीति चेन्न, 'तद्यच्छेच्छांत आत्मनी'ति
श्रुत्या यस्मिन्परमात्मनि जीवस्य वशीकरणमुक्तं स एव प्राज्ञः परमात्मा 'परं
ध्रुवं निचार्य तमि'त्यत्र ज्ञेयत्वेनाभिहितः । कुतः, प्रकरणात्—

'एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' ॥

इति तस्यैव पूर्वं प्रकृतत्वात्; अतो व्यक्तं शरीरमेव, प्रधानस्य प्रसंगो
नास्तीत्याह—

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रक्षश्च ॥ ६ ॥

त्रयाणामुपास्योपासनोपासकानामेवात्र प्रकरणे ज्ञेयत्वेनोपन्यासः प्रक्षश्च
क्रियते न प्रधानादेः यथा—

१ कठवल्लीश्रुतौ । २ कठवल्लीब्राह्मण्यं प्रधानस्यापि । ३ शान्वा । ४ कठवल्लीप्रथमे ।

‘तं दुर्दृशं गूढमनुमविष्टं गुहाहितं गहरेष्टं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं भूत्वा धीरो हर्षशोकौ लहाति’ ॥

इत्यादिरूपन्यासः । ‘येयं मेते विचिकित्सा मनुष्य अस्तीत्येके नायमस्तीति चेके, एतद्विधमनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष ‘वरस्तृतीय’ इत्युपासनजीवमश्रः । ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृतात् अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदे’ति चोपासनमश्रः । ‘स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येऽपि मृत्यो मद्ब्रूहि तं श्रद्धधानाय मह्यम्’ इति चोपासनमश्रः । एवं ‘तस्यामकृतत्वादपि शरीरमेवाव्यक्तं न प्रधानम् । किंच प्रमाणांतरमप्यस्तीत्याह—

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथात्र ‘बुद्धेरात्मा महान् पर’ इति श्रुतौ कापिलतंत्रोक्तं महत्तत्त्वं न भवति तस्यात्मशब्दविशेषणत्वात् तथाऽश्रीव्यक्तशब्दादपि प्रधानं न ज्ञेयमिति सिद्धान्तः । अमकृतत्वात् ; अतोऽत्र न प्रधानमसंगः । एवं चात्र भवतु, अन्यत्र प्रधानमेव कारणत्वेन श्रूयत इत्याशङ्क्याधिकरणमिदमारभ्यते—

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

श्रूयतेऽस्य विषयः श्वेताश्वतरोपनिषदि—

‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बहीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां मुक्तभोगामजोऽन्य’ इति ॥

इह सर्वप्रपञ्चकारणत्वेन जन्यरहितत्वादजेति श्रूयमाणा मकृतिः सांख्यसिद्धा परा वेति संशये सांख्यसिद्धेति वक्तुं युक्तम् ; अजामिति जन्माभाववचनात् सर्वप्रजा-

१ मनुष्ये प्रेते मृते सति येय विचिकित्सा संशयः परलोकगामी भोक्ताऽयं जीनो- स्तीत्येके नास्तीति चान्ये, अतरुषयानुशिष्ट उपदिष्टोऽहमेतन्निर्विचिकित्सितत्वं विद्यां ज्ञातुमि- ष्टामीति मृत्युं प्रति नचिकेता वरत्रवं वृष्टवान्—स्वपितुः सौमनस्यमग्निविषयमविद्या चेति; तेषां वराणां मध्ये एव तृतीयो वर इत्यर्थः । २ नचिकेतसो मृत्युप्रदत्तवरस्यस्वरूपं तु श्रीमाध्या- देवादगतं ज्ञेयम् । ३ धर्मात् फलोद्य सुखादधर्मात्तत्कल्याणं दुःखात् वृत्ताकार्यादवृत्ताकारणात् भूतादतीतात् भव्यादभोविनः चराच्चेन विद्यमानादन्यत्रान्यदित्यर्थः । एवं मृतं यत्पश्यसि तद्वदेति मृत्युं प्रति नचिकेतोवाक्यम् । ४ हे मृत्यो सः मर्त्यं दत्तवररवं स्वर्ग्यं स्वर्गोदितु- कमग्निं अप्येऽपि सदा स्मरसि तेन त्वं तद्विषयां विषयां वदेत्यर्थः । ५ प्रधानम् । ६ कठव- ल्ल्याम् । ७ कठवल्ल्याम् ।

कारणत्वाच्च, लोहितशुक्लकृष्णमिति वर्णोपलक्षितगुणत्रयावगमाच्च तदन्यस्याः कस्याधिदेवंविधत्वं न युक्तमिति प्राप्ते सिद्धांतः-नविधिपुत्रकपिलतंत्रसिद्धा प्रकृतिरिह कारणत्वेनोच्यते न हि जन्माभावप्राप्तेन तस्या एव प्रतीतिः 'चमसवदविशेषात्'-यथाऽर्वाग्निलक्ष्मस इति मंत्रे भक्षणसाधनत्वयोगेन चमसारूपे पदार्थे प्रवृत्तस्य चमसशब्दस्य शिरसि प्रवृत्तौ 'इदं तच्छिर एष अर्वाग्निलक्ष्मस' इति वाक्यशेषे विशेषदर्शनं तथाऽजापेकामित्यजाशब्दस्य कपिलतंत्राभिहितप्रधाने प्रवृत्तौ अविशेषाद्विशेषदर्शनाभावात् केवलया शब्दप्रवृत्त्या नायमजाशब्दः कपिलतंत्रोक्तप्रधानविषयः । ननु तंत्रसिद्धायाः प्रकृतेरन्याजा कीदृशीत्यत्राह—

ज्योतिरुपक्रमस्तु तथा ह्यधीयत एके ॥९॥

ज्योतिःशब्देन परब्रह्मसंज्ञो नारायण उच्यते । ज्योतिः परब्रह्म उपक्रमः कारणं यस्या एवंभूतेयमजा प्रकृतिरेवोच्यते । तु शब्दोऽवधारणार्थः । तथाहि तेनैव प्रकारेण नारायणकारणिकायाः प्रकृतेः प्रतिपादकं मंत्रं अधीयते एके तैत्तिरीयशाखिनः । 'अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जंतोः' इति परब्रह्मोपक्रम्य 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मादि'त्यादिना सप्रकृतिपुरुषस्य समस्तचेतनाचेतनविशिष्टस्य नारायणप्रकाशरूपसंकुचितांतर्यामिशक्तौ तिरोभूतस्य प्रपंचस्य ततः पुनरुत्पत्तौ सत्यां तस्य विकसितांतर्यामिशक्तिरूपब्रह्मात्मकत्वप्रतिपादनसमये तां ह्यजामिति पठति, अतस्तैत्तप्रत्यभिज्ञानादियं परब्रह्मकारणिकेति निश्चीयते; अतो न तंत्रसिद्धेयमिति वादो युक्तः । नन्वियमजा नारायणकारणिकेत्यस्याः नारायणकार्यत्वमुच्यते कथमस्यास्तादृश्या अजामित्यजन्मत्ववाद इत्याशंक्याह—

कल्पनोपदेशाच्च सध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

कल्पनाशब्देन सृष्टिरुच्यते ।

'छंदांसि यत्राः क्रतवो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति ।

अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्मान्यो मायया संनिरुद्धः' ॥

'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति कल्पनोपदेशात् जगत्सृष्ट्युपदेशात् प्रकृतेः सूक्ष्मत्वस्थूलत्वोभयावस्थाभ्यामजत्वपरब्रह्मकार्यत्वयोरविरोधः । तथाहि—

१ विल्व । २ आधर्वजिका बृहन्नारायणोपनिषदध्ययनवंतश्च । ३ परब्रह्मणः संकाशात् ।

४ श्वेताश्वतरोपनिषदि अजापेकामिति श्रुतौ तस्यास्तंत्रसिद्धप्रधानेतरप्रकृतेरेव प्रत्यभिज्ञानात् । ५ श्वेताश्वतरोपनिषदि ।

प्रलयकाले नामरूपे विहायाचिद्वस्तुरूपा प्रकृतिसंज्ञा मायापि स्वधामस्थस्य दिव्य-
विग्रहस्य नारायणस्य संकुचितांतर्यामिशक्तिरूपयकात्रे मूर्ध्भरूपेण संलग्नाऽभवत् ।
अतः संकुचितांतर्यामिशक्तिरूपस्य नारायणस्य शरीरतया तदानीमवतिष्ठते । इत्थं
'यस्य प्रकृतिः शरीरमि'ति श्रुतिर्हि वदति । एवं रीत्याऽस्यो अजात्वं सृष्टिसमये
नारायणविकसितांतर्यामिशक्त्या नामरूपोपेतत्वं हि कार्यत्वं नारायणस्य च कारण-
त्वमविरोधेन निश्चीयते । तथाहि स्कान्दे स्मर्यते—'सकार्यमूलप्रकृतिः सकालाक्षर-
तेजसि । प्रकाशेऽर्कस्य रात्रीव तिरोभूता तदाभवत् ॥ सिद्धज्ञायाभवत्तस्य
ब्रह्मांडानां यदा तदा । सकालाविर्बभूवादौ महामाया ततो हि सा' ॥
इति मन्त्रादिवत् । यथा आदित्यस्य सृष्टिसमये बस्वादिवोम्यरसाधारत्वेन मधुत्वं
कार्यत्वं च तस्य पुनः प्रलयकाले मन्त्रादिव्यपदेशानर्हात्यंतमूर्ध्भरूपेणावस्थानाद-
कार्यत्वं च मधुविद्यायां प्रतीयते 'असौ वा आदित्यो देव मधुनैवादेता नास्तमेतैकल
एव मध्ये स्थाते'ति श्रुतेः॥ एवं प्रकृतेरजात्वं परब्रह्मकारणत्वेन कार्यत्वं चाविरुद्धम् ।
तस्मादजा न तंत्रसिद्धा । पुनरन्यत्र कपिलतंत्रसिद्धानि पंचविंशतिसंख्यानि तत्त्वानि
श्रूयंत इत्याशंक्य तत्परिहर्तुमधिकरणांतरमारभ्यते—

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

वाजसनेयिशाखाध्ययने श्रूयतेऽस्य विषयः—

'यस्मिन् पंच पंचजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मायुतोमृतमि'ति ॥

अत्र पंच पंचजनाः किं सांख्यसिद्धानि तत्त्वानि श्रुतिप्रसिद्धानि वेति संशयः । पंचविं-
शतिसंख्यायास्तांख्यशास्त्रप्रसिद्धत्वात् अत्र तदवभासात् सर्वथा पंच पंचजना इति
तान्येव प्रतिपादानीति प्राप्ते द्रूमः—पंच पंचेति पंचविंशतिसंख्योपसंग्रहादपि न
तान्त्रिकानि तत्त्वानि यस्मिन्निति यच्छब्दनिर्दिष्टनारायणाधारत्वमपीषां प्रतीयते इति
तेभ्य एषां नानाभावात् पृथग्भावात् आकाशस्य प्रधमनिर्देशेन तत्त्वातिरेकाच्च
तत्रातिरेकस्तत्त्वानामधिसंख्यात्वम्; अतोऽत्र न सांख्योक्तपंचविंशतितत्त्वप्रसंगः ।

१ श्वेताश्वतरोपनिषदुपदिष्टप्रकृते । २ यस्मिन् पंच पंचजना इति श्रुतौ । ३ तस्या-
साध्यशास्त्रप्रसिद्धपंचविंशतितत्त्वसंख्याया अवभासात् । ४ सांख्यशास्त्रप्रसिद्धानि । ५ तत्त्वा-
नाम् । ६ सांख्यशास्त्रप्रसिद्धतत्त्वमेव । ७ यस्मिन्पंच पंचजना इति श्रुतुपदिष्टानां तत्त्वानाम् ।
८ आकाशस्य पृथगनिर्देशे । ९ यस्मिन्पंचेति श्रुतौ ।

किंच पंचविंशतिसंख्योपसंग्रहोऽपि न युक्तः 'द्विक्संख्ये संज्ञायामि'ति संज्ञाविषयो ह्ययं समाप्तः। तस्मात्पंचजना नाम केचित्ते पंचेति पंच पंचजना इत्युच्यन्ते सप्त सप्तर्षय इतिवत्। अतो न सांख्यतत्त्वप्रसक्तिः। के पुनरेत इत्यत आह—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुरि'ति वाक्यशेषात् पंचजनसंज्ञकाः प्राणादयः पंचेति गम्यन्ते। अतो न तांत्रिक-तत्त्वप्रसक्तिः। पुनरुपपत्तिरुच्यते।

ज्योतिषेकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

एकेषां काश्चानां पाठे असत्यन्ने अन्नस्यान्नमिति शब्दाभावे सति 'तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमि'त्युपक्रमगतेन ज्योतिषां ज्योतिःशब्देन पंच पंच-जना इन्द्रियाणीति ज्ञायन्ते। ज्योतिषां ज्योतिः प्रकाशकानामिन्द्रियाणामपि प्रकाशकं ब्रह्मेत्युक्त्वा ततः 'पंच पंचजना' इत्युक्ते सति तानि शब्दादिप्रकाशकानि पंचेन्द्रि-याणीति गम्यन्ते।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

आकाशादिषु कार्यवर्गेषु कारणत्वेन सर्वत्र वेदांतवाक्यकलापे 'असद्वा इदमग्र आसीदिति, सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति, तदेदं तर्ह्यन्याकृतमासीदि'त्यादिके ज्ञातविशेषणे ज्ञातविशेषपदार्थे च 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति, आत्मै-वेदमग्र आसीत् पुरुषविध' इत्यादिभिर्विशेषपदार्थमूषकवाक्यैर्यथा व्यपदिष्टस्य निर्दि-ष्टस्यात्मशब्दाभिहितस्याप्राकृतदिव्यमनोहरप्रगल्भमूर्तेः पुरुषाकृतेनारायणस्यैवोक्तेः न तांत्रिकप्रधानसंज्ञाव्याकृतग्रहणं तत्रात्र विशेषवाक्यदृष्टानामिन्द्रियाणामेवोक्तेः न तांत्रिकतत्त्वग्रहणम्। तत्र तांत्रिकतत्त्वग्रहणायोगः कथमित्यत आह—

१ मायैन्द्रियशस्त्रापठितश्रुतावपि प्राणशब्देन स्पर्शेन्द्रियं गृह्यते, वायुसंबंधित्वा-त्स्पर्शेन्द्रियस्य; चक्षुष इति चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रस्येति श्रोत्रेन्द्रियं अन्नस्येति प्राणरसनयोः स्तत्रेणोपा-दानम् अन्नशब्दोदितपृथिवीसंबंधित्वाद् घ्राणेन्द्रियमनेन गृह्यते; व्यपतेऽनेनेयन्नमिति रसनेन्द्रिय-मपि गृह्यते; मनस इति मनःपंचवमप्यविरुद्धम्; प्रकाशकानि मनःपर्येतानांन्द्रियाणि पंचजन-शब्दनिर्दिष्टानि तदविरोधाय प्राणरसनयोस्तेत्रेणोपादानम्। २ यस्मिन्पंच पंचजना इतिश्रुतौ। ३ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः इत्यादिवाक्यशेषोपदिष्टानाम्। ४ यस्मिन्पंचेतिश्रुतौ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

‘सोऽकामयत बहु स्यामि’ति पूर्वनिर्दिष्टस्य सर्वज्ञस्यैव ‘असद्वा इदमथ आसीदि’ति वाक्ये समाकर्षात् पूर्वत्राव्याकृतशब्देनोक्तस्यैव ‘स एष इह मयिष्ट आनखाग्नेभ्य’ इति वाक्येन सर्वातर्पामिपुरुषाकारनारायणे समाकर्षाच्च यथा स एवावगम्यते तथात्रापि समाकर्षोत्पञ्चजनानामिन्द्रियत्वात्प्रगतिरिति न विरोधः । गतः सारयतन्वासंक्रामसंगः । पुनरपि जीवान्नारायणस्यान्यभात्रमुपपादयति—

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

श्रूयतेऽस्य विषयः कौपीतिक्रिद्वाहणोपनिषदि ‘ब्रह्म ते ब्रवाणी’त्युपक्रम्य ‘यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणा कर्ता यस्य चैतत्कर्म स वै वेदितव्य’ इत्यादि वाक्यम् । इह वेद्यत्वेन श्रुतो नारायणो जीवो वेति संशयः । ‘एवैष आदित्ये पुरुषः तमेवाहमुपासे य एवैषश्चन्द्रमसि पुरुषो य एवैष विष्णुर्वादिपूर्ववाक्यसंदर्भे मरुतादित्यादिसकलपुरुषकर्तृत्वस्य जीवेऽपि विद्यमानत्वात् कर्मशब्दस्य शुभाशुभकर्मवाचित्वेन जीवसंबन्धात् सकलकर्मसंबन्धातीते नारायणे ‘तदभावाच्च जीव एवायमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धांतस्तु कर्मशब्दस्यैतच्छब्दसामानाधिकरूप्येन क्रियन् इति व्युत्पत्त्या च जगद्वाचित्वात् जगत्कार्यवान्नारायण एवात्र प्रतिपाद्यः । न हि जीवे मूर्ध्वेन्द्रादिपुरुषसंयुक्तसकलजगत्कर्तृत्वसंभवः । पुनराशंक्य परिहरति—

जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेत्तद्वाख्यातम् ॥ १७ ॥

तत्रथा श्रेष्ठी स्वैर्भुक्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिन भुजंत्येवमेवैष मज्ञात्मा एतैरात्मभिर्भुक्ते एवमेवैत आत्मान एतमात्मान भुजंतीति यदा मुक्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति अथास्मिन्प्राण एवैकश्च भवतीति जीवमुख्यप्राणलिंगदर्शनात् ‘नासौ नारायण इति न वाच्यम् । ‘पूर्वत्र प्रतर्दनविधाया व्याख्यातत्वात्’ इहापि पूर्वापरपर्या-

१ महिमन्पचेति श्रुतावपि । २ प्राणस्य प्राणमिन्यादिवाक्यस्यैषेपदिशना प्राणादीना समावेशात् । ३ गार्ग्याऽप्युक्तापि बालाकिना अजातशत्रुनामकस्य राज्ञे संवाद श्रूयते कौपीतिक्रिद्वाहणे, बालाकिरजातशत्रुणा ब्रह्मज्ञेन ब्रह्मणि संवादितुं ‘ब्रह्म ते ब्रवाणी’त्युपक्रम्यादित्यादिपुरुषाङ्गीमानुक्त्या तूर्णां नमूव तमजातशत्रुर्मुखावादितापोयशस्यमृताय गार्ग्याय ब्रह्मोपदेशार्थमिदमाह । ४ शुभाशुभकर्मसंबन्धमात्रम् । ५ वेद्यत्वेन श्रुत्युपदिष्ट । ६ यो वै बालाके इति श्रुतो । ७ यो वै बालाके इत्यादिश्रुतौ वेदवेनोपदिष्टः पुरुष । ८ प्रथमाध्यायप्रथमपादस्य द्वाविंशत्तममुत्र प्रतर्दनविधाया कौपीनिक्रिद्वाहणोपनिषदुपदिष्टप्रतर्दनविधाविषयकप्राणाधिकरणातर्गते । ९ बालाक्यजातशत्रुसंवादविषयककौपीनिक्रिद्वाहणोपनिषदपि ।

लोचनया ब्रह्मपरत्वे प्रकरणे स्थिते 'तदनु रूपतया न्यानि लिङ्गानि नेतव्यानि । पूर्वत्र हि उपक्रमे 'ब्रह्म ते ब्रह्मणी'ति ब्रह्मोपशिक्षितं मध्ये च यस्य चैतत्कर्मैति सकलमगत्वर्तव्य-
मुक्तम् । परत्र चोपसंहारे 'सर्वान्पाप्मानोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमा-
धिपत्यं पर्येति य एवं वेदे'ति ब्रह्मोपासनेकांतं सर्वपाप्मापहतिपूर्वकं स्वाराज्यं फल-
मुक्तम् ; एवमस्य प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वनिश्चये जीवमुख्यप्राणलिङ्गानि तत्परतयैव नेत-
व्यानि । सूत्रार्थस्तु—जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुक्ते इत्यादौ भोक्तृत्व-
रूपजीवलिङ्गात् अथारिमतं प्राण एवैकया भवतीत्यत्र मुख्यप्राणलिङ्गाच्च स प्राणो
'भोक्ता जीव एवास्मिन्प्रकरणेऽभिहितो न परमात्मेति चेत् इति संदिग्धते चेत् तद्व्या-
ख्यातं परमात्मैवात्रोक्तं इति तस्य संदेहस्योत्तरं पूर्वत्र प्रतर्दनविध्यायां व्याख्यातम् ।
'तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुक्ते' इत्यादिवाक्याः श्रुतेरयमर्थः—यथा लोके श्रेष्ठी मुख्यः पुरुषः स्वैः
स्वकीयैर्भुत्यैर्भोगोपकरणभूतैः साकं तत् लोकप्रसिद्धं भृत्यापित्तचतुर्विधानं भुङ्क्ते यथा
या यथैव स्वाः स्वकीया भृत्या अपि श्रेष्ठिनं मुख्यं पुरुषं भुञ्जति भोजयन्ते, अंतर्भावित-
व्यथोऽयं धातुः, नानाससंस्कृतान्नाच्छादनादिनोपजीवयन्तीत्यर्थः, एवमेव श्रेष्ठिब्रह्मदेव
एवः शरीरांतर्बर्त्नी प्रज्ञात्मा इन्द्रियादिभ्यः प्रकृष्टज्ञाता जीवोऽपि एतैरात्मभिः शरीरा-
तर्बर्त्तितचक्षुरादीन्द्रियाधिष्ठातृमिरादित्यादिदेवैः ब्रह्मादिविषयप्रकाशादिना भोगोपक-
रणभूतैः साकं तदपि तांस्तत्तद्विषयान् भुङ्क्ते सेवते, एवमेव भृत्यब्रह्मदेव एते आत्मानः
इन्द्रियाधिष्ठातारः मूर्त्यादिदेवाः एतमात्मानं शरीराभिमानवन्तं क्षेत्रज्ञं भुञ्जति इतस्तत्र
आनीयार्पितान् ब्रह्मादिविषयान् भोजयन्ते; दृष्ट्यांतदाष्टीतिरूपोरुभयोरपि पक्षयोरित्युक्तं
भवति—यथा स्वामिभृत्ययोः स्वस्वकर्मफलभागिनोः परस्परसापेक्षवैषयिकमुखादिमाप्नौ
तत्तत्कर्मानुगुणप्रापितकरणरुलेबरस्तत्तदंतर्प्यामिरूपः परमात्मैव हेतुर्नान्यथा तत्सिद्धि-
स्तथा करणाधिपक्षेत्रज्ञचक्षुरादिवक्त्रणाधिष्ठातृमूर्त्यादिदेवानामप्यन्यान्वसापेक्षवैषयिकमु-
खादिप्राप्तौ तत्तदंतर्प्यामिरूपः परमात्मैव हेतुर्नान्यथा तत्सिद्धिरिति तत्कृतौ परमा-
त्मनस्तत्तच्चिदचिदंतर्प्यामित्वानुसंधानं प्रविपिपादयिषितमिति यथाश्रुतोऽयं सांप-
दायिकोऽर्थः । पक्षान्तरं वदवि—

१ परब्रह्मपरत्वानुवृत्तया । २ जीवमुख्यप्राणपरणि । ३ अत्र भोक्तृ-
त्वजीवलिङ्गे मुख्यप्राणलिङ्गे च तत्तदंतर्प्यामितया परमात्मैवोक्त इत्यर्थः । ४ यो वे नाजके
इत्यादिके कोषीति ब्रह्मह्मणप्रकरणे । ५ परस्परसापेक्षवैषयिकमुखादिप्राप्तिसिद्धिरित्यर्थः । ६ तद्यथा
श्रेष्ठी स्वैर्भुक्ते इत्यादिवाक्यां श्रुतौ । ७ अन्यवाक्यानां ब्रह्मपरत्वे इति शेषः ।

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥१८॥

‘तौ ह सुप्तं पुरुषमाजगमुस्तं हाजातशत्रुमंत्रयांचक्रे बृहन् पाण्डरवासः सोम-
राजन्निति स इह तूष्णीमेव शिष्ये तदुह एनं यष्ट्या व्याचिक्षेप स तत एव समुत्त-
स्यावि’त्यत्र स प्राणदेहनामभिरामंत्रणे कृतेऽपि तदश्रुतम्; ततः परं यष्टिघाते सत्यु-
त्थानेन प्राणायतिरिक्तयष्टिघातज्ञातृजीवसद्भावप्रतिपादनं तदतिरिक्तं तदंतर्यामिना-
रायणप्रज्ञापनार्थमिति ‘क्वैप’ एतत् बालाके पुरुषोऽयिष्ट क वा एतद्भूतं कुत एत-
दागादिति प्रश्नाद् ‘यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैरुधा भवतीति,
सता सौम्य तदा संपन्नो भवति’ इत्यादिश्रुत्यंतरसमानार्थात् तत्प्रतिवचनाच्चावगम्यते ।
तथा एके वाजसनेयिनो त्रिस्पष्टमस्मिन्वाल्मीक्याजगत्संवादे एतत्समानार्थमधी-
यते । तत्र हि ‘यत्रैव एतत्सुप्तोऽभूद्य एव विज्ञानमयः पुरुषः क्वैप तदा भूः कुत एतदा-
गात्’ इति प्रश्नः ‘यत्रैव तत्सुप्तोऽभूद्य एव विज्ञानमयः पुरुषः तदैतेषां प्राणानां विज्ञानेन
विज्ञानमादाय य एषोऽतर्हदय’ आकाशस्तस्मिच्छेन’ इति प्रतिवचनम्; तस्मान्निखिल-
जगत्कर्मां सकारणशरीरजीवस्य सुप्तावाश्रयभूतांतर्यामिशक्तिरूपो नारायण एवा-
त्र’ मतिपाद्योऽस्तीति सिद्धम् । पुनरिममेवार्थं सूत्रपदार्थेन स्पष्टयति-जैमिनिराचार्यस्तु
अन्यार्थं जीवेतरपरब्रह्मसद्भावप्रज्ञापनार्थं श्रुतौ जीवन्निरूपणमस्तीति प्रश्नव्याख्या-
नाभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां मन्यते; अपि चैवं तथैव एके वाजसनेयिनः बालाक्यजा-
तशत्रुसंवादांतर्गतप्रतिवचनवाक्यं नारायणबोधनमस्तीति स्पष्टं पठंति । मैत्रेयीब्रा-
ह्मणे सर्वत्र जीवब्रह्मणोरेकशब्दविषयत्वे प्रतीयमाने सति कथं तपो वैलक्षण्यमिति
प्रश्नपरिहारायेदमधिकारणमारभ्यते-

१ वचनं अश्रुतं श्रवणविषयं न कृतम् । २ जीवातिरिक्तम् । ३ जीगतर्यामि ।
४ जीवातिरिक्ताधिकरणभवनपादनविषयान्प्रश्नान् स्वयमेव चकार क्वैप इत्यादि, अयमर्थं हे
बालाके! शयनमेतयथा तथैतत्पुरुषः कस्मिन्नधिकरणे स्वापे शयनं कृतवानि यधिकरणप्रश्नार्थम् ।
एतद्भवनमेकीभाषो यथा स्यात्तथा काश्च्य सुप्तोऽभुदिति भवनायतनप्रश्नार्थं । शयनभवनयोरा-
धारं पृष्ठोक्त्यानावस्थायामागमनापादानं पृच्छति कुत इति, एतदागमनं यथा स्यात्तथा कस्मादु-
द्वाधावस्थायामगात् उच्यते कृतवानित्यर्थः । एतत्प्रश्नोत्तरदानासमर्थं बालाकिं न वा स्वयमे-
वोत्तरमाह यदा सुप्त इत्यादि । ५ तदा । ६ कौपीतकिब्राह्मणोपनिषदुपदिष्टप्रश्नोत्तरसमा-
नार्थम् । ७ आकाशशब्दो हि परमात्मनि प्रसिद्धः दहरोऽस्मिन्नंतर आकाश इति । ८ कौ-
पीतकिब्राह्मणोपनिषदुपदिष्टप्रश्नोत्तरश्रुतौ । ९ तौ ह सुप्तं पुरुषमियादिकायाम् । १० एवं च
पुरुषकर्तारि बेदितव्ये परमात्मनि कौपीतकिब्राह्मणवाक्यं समन्वितमिति सिद्धम् ।

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः मियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः मियो भवती'त्यारभ्य 'आत्मा वा अरे दृष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यादि श्रूयते । इहात्मनस्तु कामायेत्यादिवाक्यैर्भोगभ्रीतियुक्ततया संसारित्वा-
वगमात् अत्र प्रतिपाद्यमानो जीव इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतयामः—नारायण इति-
कृतः, 'अमृतत्वस्य तु नाशास्ति विचेन आत्मनि स्वत्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं इदं सर्वं यदयमात्मेत्पादेर्धेनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयादि'-
त्यवसानस्य कृत्स्नस्य वाक्यस्य मोक्षज्ञानप्रदातरि सर्वज्ञे नारायणेऽन्वयात् । भोग-
भ्रीतियुक्तस्यानाद्यविद्यायुतस्य नारायणज्ञानमंतरा मोक्षानर्हस्य जीवस्यानुवादेन
तदंतर्यामिनारायणमतिपादनाविरोधः । कथमिदं सर्वत्र जीवशब्देन नारायणाभि-
धानमिति चेत्तदिदं मतांतरेणोपपादयति—

प्रतिज्ञासिद्धेलिंगमाश्मरथः ॥ २० ॥

'आत्मनि स्वत्वरे दृष्ट' इत्यादिनोक्तमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति प्रतिज्ञायाः
सिद्धेः सिद्धये जीवस्य परमात्मकार्यतया तदव्यतिरिक्तत्वं ज्ञापयितुं जीवशब्देन
नारायणस्य लिंगमभिधानमित्याश्मरथ्यो मेने ।

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

'एष संप्रसादोऽस्यान्धरीरात्समुत्थाय परं व्योतिरुपसंगम्य स्वेन रूपेणाभिनि-
पद्यते' इति एवमुक्तप्रकारेण उत्क्रमिष्यतः शरीरं विहाय गमिष्यतो मुक्तजीवस्य
ब्रह्मभावाज्जीवशब्देन ब्रह्माभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मेने ।

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतौ शरीरभूते जीवात्मनि नारायणस्यात्यतया-
वस्थानश्रवणाज्जीवशब्दवाच्यत्वं नारायणस्येति काशकृत्स्नो मेने । इदमेव मते
सूत्रकारस्य त्रयाणां जैमिनिमश्वत्याचार्याणां मतेषु परस्परं किंचिद्विरोधात् सूत्रकारस्य-
तानुसारिकाशकृत्स्नमतमेव सिद्धांततयाऽवगतव्यं तदेव श्रुतिस्मृत्यभिमुखसंमतमस्ति ।

१ बृहदारण्यके । २ आत्मा वा इदमेक एवाम आसीदिति ब्राह्मं मूढैरेकवाक्यधर-
णात् यथा सुदीप्तरूपवत्कादिसुखलिंगाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः तथाऽहस्रशद्विधा सोम्य
भावा प्रजायन्ते तत्रैवापिर्मतीत्यादिभिर्वैलजो जीवोत्पत्तिग्रन्थावास्मिन्नेवाप्यग्रवणाच्च जीवस्य
परमार्थकार्यत्वम् । ३ परमात्माऽयिन्नत्वम् ।

पूर्वं “जन्माद्यस्य यत” इति द्वितीयाधिकरणे ‘यतो वा इमानि भूतानी’ति पंचमी-
विभक्तिविशिष्टश्रुत्युदाहरणेनांतर्यामिशक्तिरूपनारायणस्य जगदुपादानत्वं सामान्येन
मूर्चितं तद्विशेषतः समर्थयितुमिदमधिकरणमारभ्यते—

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतदिति, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत
आकाशाद्वायुरिति, सोऽकामयत बहु स्यामिति, सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं
तदैक्षत बहु स्यामि’त्यादीनि वाक्यान्वस्य विषयः। एतेषु प्रसिद्धं निमित्तोपादानोभय-
कारणत्वं ब्रह्मणो युक्तं नवेति संदेहः। संदेहस्य बीजं तु लोके निमित्तस्य कुलालादेरु-
पादानमृत्पिण्डादिभावादर्शनेनोपादानस्य मृत्पिण्डादेर्निमित्तकुलालादिभावादर्शनेन च
प्रतीयमानस्तयोरत्यंतभेद एव। अत्र पूर्वपक्षः प्रवर्तते—यद्यपि तदैक्षतेत्यादिश्रुतिभिः
सर्वज्ञं परब्रह्मैव प्रपंचकारणत्वेन प्रतिपादितं तथापि ‘गौरनाद्यंतवती सा जनित्री
भूतभाविनी’त्यादिश्रुतिभिः प्रपंचोपादानत्वेन तु प्रधानमेव प्रतिपाद्यते इति प्रतीयते;
नहि श्रुतयः सर्वज्ञस्यापरिणामिनोऽधिष्ठातृस्तस्याधिष्ठेयादवेतनात्परिणामिनः प्रधा-
नाद्वते प्रपंचकारणत्वं प्रतिपादयन्ति। तथाहि ‘निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरंज-
नम्; स वा एष महानज आत्माऽजरोमर’ इति, ‘विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम्।
ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः॥ म्रूयते पुरुषार्थार्थं तेनैवाधिष्ठिता जगत्’ इ-
ति॥ तथा प्रकृतिमुपादानतयाधिष्ठायैव परमात्मा निमित्तभूतः सन् प्रपंचं सृजति इति
श्रूयते स्मर्यते च—‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतदिति, ‘मयोध्यक्षेण प्रकृतिः म्रूयते
सचराचरमि’ति। अतः प्रपंचसर्जने परब्रह्म निमित्तकारणमेव नोपादानम्। उपादानं तु
तदधिष्ठितं प्रधानमेव। कुतः, असंभवात्; असंभवो हि घटं कुर्वाणः कुलालः स्वयमेव
मृत्पिण्डीभूय घटं न निर्मिमीते; तथा पटं निर्मिमाणः कुर्विदः स्वयमेव तूलतंतुरुपीभूय
पटं न करोति; यदि स्वव्यतिरिक्तेनोपादानकारणभूतेन मृत्पिण्डादिना निमित्त-
भूतः स्वयं कुलालादिः कर्तुमीहते तदा तु घटादिनिर्माणं संभवत्येव; एवं
च सति नैकस्मिन्संभवति निमित्तत्वमुपादानत्वं च जगत्कार्यं प्रतीतिः। किंच लोके
ईक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेवेव कुलालादिषु दृश्यते; बहुकारकपूर्विका च क्रिया-
फलसिद्धिर्हि दृश्यते; अतः ‘स ईक्षांचक्रे स प्राणमसृजते’त्यादिश्रुतिषु परब्रह्मण ईक्षा-
पूर्वकप्रपंचकर्तृत्वावगमादनैककारकसाध्यत्वाच्च कार्यस्य निमित्तभूतस्यैकस्य ब्रह्मण

१ क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणं मदीया प्रकृतिः सत्यसंकल्पेन मयाव्यक्षेणेक्षिता सचराचरं जगम्रूयते।

उपादानत्वं न संभाव्यते । निष्प्रयोजनं च निमित्तस्य ब्रह्मण उपादानत्वकल्पनम् ; विनापि तत्कल्पनमुपादानभूतप्रकृतितो विश्वरूपकार्यनिष्पत्तेः कुलालादिकस्य मृत्पिण्डादेः पृथक्त्वेऽपि घटादिकार्यनिष्पत्तिदर्शनादिति प्राप्ते सिद्धांत उच्यते-जगतः प्रकृतिरुपादानकारणं चकारान्निमित्तकारणं च ब्रह्मैवाभ्युपगंतव्यं नतु केवलं निमित्तकारणमेवेति निश्चीयते । कुतः प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात् ; प्रतिज्ञा तावत् 'स्तब्धोऽस्युत्तमादेशममाप्त्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यभूतं मत्तमविज्ञातं विज्ञातमि'ति श्रूयमाणस्यादेशशब्दाभिहितस्वैकस्य परमात्मनो विज्ञानेन सर्वचिदचिद्वस्तुविज्ञानविषया दृष्टांतश्च 'यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वमिदं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् यथा सौम्यैकेन लोहमणिना विज्ञातेन यथा सौम्यैकेन नवनिकृतनेने'ति मृत्पिण्डादेरुपादानकारणस्य विज्ञानात् घटादिसर्वकार्यविज्ञानविषयः । यदि ब्रह्मणो निमित्तकारणमात्रत्वं तदा तद्विज्ञानेन सकलप्रपंचविज्ञानं न संभवति ; नहि कुलालादिविज्ञानेन घटादिकार्यं विज्ञायते ; अतो निमित्तभूतस्य ब्रह्मण उपादानत्वे तूपादानभूतमृत्पिण्डादिविज्ञानेन घटादितत्कार्यविज्ञानवत् सूक्ष्मभावापन्नचिदचिद्वस्तुविशिष्टांतर्यामिरूपोपादानभूते ब्रह्मणि विज्ञाते सर्वं कार्यं जगद्विज्ञातमेव भवति । कारणमेवावस्थांतरमापन्नं कार्यं न द्रव्यांतरमिति कार्यकारणयोरभेदतयावस्थितमृत्तिकादितद्विकाररूपदृष्टांतानुपरोधदर्शनेन तदुपपादकप्रतिज्ञासमर्थनान्निमित्तभूतं ब्रह्मैवोपादानमुच्यते । यत् प्रतिज्ञादिना निमित्तोपादानयोरसामानाधिकरण्यं श्रुत्यादिना प्रतीयते इत्युक्तं तदसत् ; प्रतिज्ञाविषयकश्रुतौ तयोः सामानाधिकरण्यावगमात् । 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि'ति जगत्सर्गात् पूर्वमेकत्वावधारणाद्वितीयपदेनाधिष्ठातृतरप्रतिषेधाच्च । प्रतिज्ञाविषयकश्रुतेरयमर्थः—आरुणिः स्वपुत्रं श्वेतकेतुं प्रत्याह, किं, हे श्वेतकेतो त्वं स्तब्धोऽसि उत तथापि तमादेशं आदिश्यते प्रशिष्यतेऽनेनेत्यादेशः करणे घञ् 'एतस्य वा अस्यस्य प्रज्ञासने गार्गि मूर्पाचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इत्यादिश्रुतेः घञः करणविहितत्वेऽपि कर्ता विवक्षितः, तमादेष्टारं अप्राप्त्यः गुरुं प्रति पृष्टवानसि ; स कीदृग्विध इत्यपेक्षयां तं विशिनष्टि येन आदेष्टा निमित्तभूतेन अधिष्ठात्रोपादानभूतेन परमात्मना विज्ञातेन तच्छरीरभूतमविज्ञातं सर्वं चिदचिद्रूपं जगद्विज्ञातं भवतीति निमित्तोपादानतयोः सामानाधिकरण्यमवगम्यते ; अन्यत्स्पष्टार्थमिति । नन्वेवं च सति

१ तस्य ब्रह्मण उपादानत्वकल्पनम् । २ निमित्तमात्रब्रह्मविज्ञानेन । ३ चिदचिद्विशिष्टांतर्यामिकारणविज्ञानेन सर्वकार्यविज्ञानविरोधाभावापपादकप्रतिज्ञासमर्थनात् ।

‘गौरनाद्यंतवती सा जनित्री भूतभाविनी ।
विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ’ ॥

इत्यादयः श्रुतयः प्रकृतेराद्यंतवदभावेन नित्यत्वजगदुपादानत्वयोर्वोधिका विरुध्यंत
इति चेत्तत्रोच्यते-तत्रापि प्रलये मूक्षभावापन्नाविभक्तनामरूपकारणावस्थचिदचिद्वि-
शिष्टांतर्यामिरूपं ब्रह्मैव प्रकृतिशब्देनाभिधीयते; ‘सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं
वेद यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं विजानीयादि’त्यादौ तदन्व-
यातिरिक्तवस्त्वंतराभावेन ब्रह्मात्मकत्वश्रवणात् । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मैतदात्म्यमिदं
सर्वमि’त्यादौ कार्यावस्थस्य कारणावस्थस्य च समस्तस्य जगतः शरीरशरीरिचिदपृथ-
क्तया ब्रह्मात्मकत्वश्रवणाच्च । यदुक्तं नैरुस्मिन् संभवति निमित्तत्वमुपादानत्वं च जग-
त्कार्यं प्रति; कार्यस्यानेककारकसाध्यत्वान्निमित्तस्यैकस्य ब्रह्मण उपादानत्वं न संभा-
व्यत इत्यादि; अत्रोच्यते-स्वरूपस्वभावगुणविभूतिभिः क्षराक्षरविलक्षणस्यानवधिकाति-
शयासंख्येयकल्याणगुणगणस्याधिष्ठातुः सत्यसंख्यस्याचित्यापरिमेयशक्तेर्युगपत्सा-
क्षात्सदा स्वतः सर्वज्ञस्यैकस्य परब्रह्मण एवोभयकारणवच्चमनेककारकसाध्यविचिन-
कार्यनिर्माणपदुत्वं चोपपद्यते । ‘ब्रह्म ब्रह्म स वृक्ष आसीद्यतो धावापृथिवी’त्यादौ
निमित्तभूतस्य ब्रह्मणः स्वसंख्येयत्वेन विरसितांतर्यामिशक्तिविशिष्टविभक्तनामरूप-
स्थूलचिदचिद्वस्तुरूपशरीरतया परिणामश्रवणात् मूर्त्तिदादेरचेतनस्य तु ज्ञानेक्ष-
णादिधर्मायोगेनाधिष्ठातृत्वासंभवात् ज्ञानादिधर्मवतोऽधिष्ठातुः कुलालादेरपि सत्यसं-
ख्यत्वादिगुणायोगेन विचित्रपरिणामपूर्वसृष्टिनिर्माणासंभवाच्च तथात्वं नोप-
पद्यते । एवं च सति ब्रह्मणो जगतो निमित्तत्वोपादानत्वप्रकारः स्पष्टतया वर्ण्यते ।
स्वधामस्यो दिव्यमनोहरमंगलमूर्तिः परमात्मा चिदचिद्व्यतिरिक्तः सन् स्वेच्छया
संकुचितांतर्यामिशक्तिरूपस्वप्रकाशे मूक्षभावेन संलग्नमंतर्यामिशक्तिविशिष्टत्वात्त-
च्छरीरभूतं नामरूपविभागानर्हं प्रकृतिपुरुषादिसंख्येयचेतनाचेतनरूपविश्वं प्रलयकाले
यदस्ति तत् सर्वं सृष्टिसमये विरसितांतर्यामिशक्तिविशिष्टतया स्थूलभावार्हं विभ-
क्तनामरूपं करोतीति तस्य जगन्निमित्तकारणत्वं विज्ञायते; प्रलयकाले मूक्षभा-
वापन्नाविभक्तनामरूपरुसंख्येयचेतनाचेतनशरीरकं अतएव चेतनाचेतनशरीरि चेत-
नाचेतनविशिष्टं संकुचितांतर्यामिरूपं कारणावस्थं मूर्त्तिस्मृत्त्यादिस्थानीयं परब्रह्मणो

१ नमो नमस्तेऽखिलकारणाय निष्कारणायऽभुतकारणायेति, गजेन्द्रवृत्तमग्नस्तुतिपद्ये
अदभुतकारणायेतिपदव्याख्याने श्रीधरस्वामिनो निमित्तस्य ब्रह्मण एवोपादानत्रेऽपि विरोधाभा-
वमाहुः कारणत्वेऽपि मृदादिवद्विकारं वारयति अदभुतकारणायेतीति ।

यत् स्वरूपं तज्जगत् उपादानकारणम् । तदेव सृष्टिकाले ततो व्यतिरिक्तनिमित्तभूत-
दिव्यविग्रहपरमात्मैच्छया विभक्तनामरूपप्रकृतिपुरुषादिसकलचिदचिद्वस्तुशरीरकं स्पृ-
क्षभावापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरि स्थूलचिदचिद्वस्तुविशिष्टं स्थूलचिदचिद्वस्तुयथार्थप्रका-
शकं घटकुंडलादिस्थानोपनिमित्तभूतस्य परब्रह्मणो विकसितांतर्यामिरूपं कार्याव-
स्थं भवतीति विज्ञायते । परब्रह्मणोऽन्तर्यामिरूपेण कार्यानुस्यूतत्वे ततः पृथग्भूतत्वे
च श्रुतिः— 'अग्निर्गर्भैको भुवनं प्रविष्टां रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिध' ॥

इत्थेवं परब्रह्मणा निमित्तस्य चिदचिद्वस्तुविशिष्टांतर्यामिशक्तेः संश्लेषविकलाभाभ्यां
जगतः प्रलयोत्पत्तिस्थितयो भवति । एवं च सति स्वधामस्थं परमात्मस्वरूपं जगतो
निमित्तं कारणं तस्यैव परमात्मनः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टमंतर्यामिरूपमुपादानका-
रणमिति विवेकः । ननु कार्यावस्थस्य शरीरिणोऽन्तर्यामिरूपस्य ब्रह्मणः शरीरभूतचि-
दचिद्वस्तुगतविकारवचनं संभवतीति चेन्नैवं शक्यम् ; कुतः, चिदचिद्वस्तुशरीरस्यांतर्या-
मिशक्तिरूपस्य परब्रह्मण एवोपादानत्वेऽपि चेतनाचेतनगतविकाराणामस्पर्शदर्शनाप-
'अस्मान्नापी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्नान्यो मायया संनिच्छ' इति व्यपदेशाद् ।
ननु निरीश्वरसांख्यतंत्रसिद्धयोः प्रकृतिपुरुषयोर्योगत्कारणत्वे को दोष इति चेत्तत्र
द्रष्टुमः अथ पक्षे पुरुषस्योदासित्वमकर्तृत्वं चोक्तं जडायाः प्रकृतेः जगत्कर्तृत्वं सर्वात्म-
सर्वनियामकपरब्रह्मणस्तयोर्बभूवोनियम्यत्वात्पत्न्यहीनत्वं चोक्तम् । एवं सात्त्विकेन्द्रोक्तौ
परब्रह्मनियम्यत्वात्पत्न्यरहितयोरदासिजदयोः प्रकृतिपुरुषयोर्योगाकर्तृत्वासंभवात् त-
दुक्तौ श्रुतिस्मृतिविरोधाच्च कारणत्वासंभवः । अतो निरीश्वरसांख्यतंत्रोक्तयोस्तयो-
र्योगत्कारणत्वं श्रुतिस्मृतिविरुद्धमिति सिद्धांतः । संश्रसंख्यतंत्रोक्तयोः परब्रह्मांतर्या-
मिशक्तिविशिष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोर्योगदुत्पत्त्यादिकं परब्रह्मैच्छया संभवति, अतो न
विरोधः । निरीश्वरसांख्यतंत्रोक्तप्रकृतिपुरुषस्वरूपमुक्तं ध्वनंतस्मिन्ने 'उपाकायनादी
उभावप्यनंतावुभावप्यलिंगावुभावपि नित्यावुभावप्यवरावुभावपि सर्वगतानि'ति । 'न
विद्यते परो याभ्यां तावपरी इति निरीश्वरसांख्यतंत्रसिद्धांतः । संश्रसंख्यतंत्रोक्त-
प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मापीकत्वं तस्मादुत्पत्त्यादिकं च श्रीभट्टागवले भगवद्गीतायां
स्कान्दे च स्मर्यते— 'कालवृत्त्यानुमायायां गुणवर्त्यामधोऽक्षतः, पुष्पेणात्मभूतेन
वीर्यमाधत्त वीर्यवान्' इति, 'त्वत्तः पुमान् समपिगम्य ययास्य वीर्यम्' इति,
'स एव प्रकृतिं मूर्त्यां देवीं गुणमयीं विशुः, मद्विच्छयैवोपगतामभ्यपगत मीन्या'
इति, नान्यत्र भट्टागवतः मथानपुर्येश्वरादिति, प्रकृतिपुरुषयोः परस्य च नष्टनोद

सकलचेतनवर्त्तिदोषमात्रकलंकः निःसीममंगलगुणरत्नाकरो निरङ्कुशनित्यसिद्धवैभवं
मपंचावीतः पुरुषोत्तमाभिधनारायणो विचित्रानंतपुरुषार्थस्पदविचित्रचिदविन्मिश्र-
प्रपंचरूपेण कथं वर्त्तते इत्यत्राह-

परिणामात् ॥ २७ ॥

नित्यशुद्धानन्दस्य निरतिशयमंगलस्वभावस्य दिव्यमूर्त्या स्वधामस्यस्य जगन्नि-
मित्तकारणभूतस्य परब्रह्मणः संकुचितांतर्यामिशक्तिविशिष्टमभिक्तनामरूपात्मि-
चिदचिद्वस्तरूपं शरीरमुपादानकारणभूतं आत्यंतिकमलये सति स्वमकाशे सूक्ष्मत्वे-
नादृश्यमभूत् तद्रूपेण तस्यापि जगदाकारत्वं युक्तमेव; तच्छरीरकस्य परब्रह्मणः
स्वसंकल्पेन विकसितांतर्यामिशक्तिविशिष्टमभिक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तरूपशरीर-
त्वेन परिणामात् सर्वमविरुद्धम् । ननु कारणविकृतिरूपां हि परिणामः, पूर्वावस्थापरि-
त्यागेनावस्थापरापत्तिः परिणाम उच्यते; एवं च सति परब्रह्म निर्विकारादेः स्वध-
र्मात्कथं न चलेदिति चेत् यथा तस्य निमित्तस्वोपादानत्वेऽपि विकारादिस्पर्शो न
स्यात्तथा तस्य परिणामोऽपि न संभवति । ननु कोऽयमपूर्वः परिणामः? तच्छब्देन वयं
कुतूहलिनः स्मः, अतः कथ्यतामिति चेच्छुणु, वयं ब्रूमः-‘पृथिव्यप्सु लीयते आपस्तेजसि
लीयते तेजो वायौ लीयते वायुराकाशे लीयते आकाशमिन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु
तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते भूतादिर्महति लीयते महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरं
लीयतेऽक्षरं तमसि लीयते तमः परे देवे एकीभवति’ इति, सदेव सौम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयमिति, ‘प्रकृतिर्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी,
पुरुषश्चाप्सुभावेतौ लीयते परमात्मनि ॥ परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषोत्तम’
इति, ‘एक एवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रय’ इति, ‘यदा च मायापु-
रुषौ कालोऽत्यक्षरतेजसि । तदिच्छया विरो याति स त्वेको वर्त्तते मधुः’
इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु ‘न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादिति वक्ष्यमाणसूत्रे च कार-
णावस्थं सूक्ष्मं प्रकृतिपुरुषादिसकलचेतनाचेतनवस्तुपरमात्मनोऽक्षररूपमकाशेऽव्यक्त-
भावेन संलक्ष्यमभूदित्युक्तम्; अतः परमात्मानमेकमद्वितीयं वदन्ति बुधाः । नन्वेकवाक्षर-
तेजसि लीनमित्युक्तमन्यत्र परमात्मनि लीनमिति च पृथक् पृथक् कथं लीनवेति चेत्-
त्रोच्यते-अक्षररूपतेजःपरब्रह्मणाः प्रभाप्रभावतोरिवामेदविवक्षयाऽक्षरतेजसि लीन-
मपि तत् परमात्मानि लीनमिति वदन्ति; परमात्मन्येव तत्संलक्ष्यमित्युक्तौ तु सकलदो-

१ चिदचिच्छरीरकस्य । २ प्रकृतिपुरुषादि ।

पगंधवर्जितस्यातिथुदस्य परमात्मनः समस्तचेतनाचेतनगतदोषसंस्थापतिर्भवेदतो नैवं वाच्यम्; यतस्तस्य संकुचितांतर्यामिशक्तिविशिष्टं यत्सूक्ष्मचिदचिद्वस्तु भवति अतस्तत्परमात्मशरीरभूतं वदंति। तदा दिव्यमूर्त्तिपरमात्मनश्चिदचिद्विशिष्टाया अंतर्यामिशक्तेरेव संकोचो नतु निमित्तभूतस्य स्वस्य; उत्पत्तिकाले च विभक्तनामरूपक-स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरे आत्मतया स्थितायास्तस्यातर्यामिशक्तेरेव विकासरूपपरिणामो नतु स्वस्य; एवं तस्मिन् निर्विकारतादिधर्मक्षतिर्न स्यात्; स्वेच्छया परमात्मनोऽन्तर्यामिशक्तेः संकोचविकाशाभ्यां चेतनावेसनवस्तुद्वन्द्वस्य सूक्ष्मस्थूलभावौ भवतः। तदंतर्यामिशक्तिविकाशेन चेतनावेसनानां स्थूलभावमाप्तिः श्रूयते 'सोऽकामयत बहु-स्यामि'ति नामरूपादिविमागरहितः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकः कारणावस्थो नारायणोऽहं संविभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरको भवेयमिति सः संस्त्वमकरोत् ततश्चेदं सर्वमसृजत यदिदं किंचेति स्वशरीरभूतं सूक्ष्मचिदचिद्वस्तु स्वप्रकाशाद्विभज्य तत्सृष्ट्वा तदेवानुभाविशदिति स्वतेजसो विभक्ते चिदचिद्वस्तुनि स्वयं विकसितांतर्यामिशक्तिरूपात्मतया प्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यादिना सदसत्पंचरूपेण बहुधा परिणतोऽभवदिति पुरुषस्य बालत्वयुवत्वादिवत् ब्रह्मणो जगच्छरीरिणः कारणत्वं कार्यत्वं च। पुनस्तदेव स्पष्टं दर्शयितुमिदं सूत्रमाह-

योनिश्च हि गीयते ॥ २८ ॥

'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमि'त्यादिषु सत्त्वस्य प्रकृतिपुरुषादिस्थावरजंगमांतस्य भूतवर्गस्य परमात्मा योनित्वेनाधीयते; हि यस्माद्धेतोः स योनिरिति गीयते तस्मादुपादानमपि ब्रह्मैवेति विज्ञायते; योनिशब्दश्च उपादानकारणबोधक इति ययोर्णनाभिः सृजते शृङ्गीते चेति वाक्यशेषाद् ज्ञायते; अतो जगत् उपादानं निमित्तं च परब्रह्मैवेति सिद्धम्।

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २९ ॥

'जन्माद्यस्य यत' इत्यादिना एतेन एतदंतेन व्याख्यानीकृतेन न्यायस्यापेन सर्वे ब्रह्मस्वरूपाभिधायिन उपनिषद्वाक्यसमूहाः उपासनरोधनाः पुष्पमृक्तादयो मंत्रब्राह्मणविभागाश्च स्मृतीतिहासपुराणाभिषुक्तमृक्तिरिगेपाश्च व्याख्याता इति अभ्यासमाप्तिरिति द्विरुक्तिः। वेदादिषु यत्र यत्र चेतनेऽयत्राऽचेतने जगत्कारणत्वादि श्रूयते तत्र तत्र प्रमाणवचनेषु तदंतर्यामी नारायण एव बोध्यः, यत्र यत्रापुरूपार्थविकाराश्रित्वादिको धर्मस्तत्र तत्र नारायणस्य परब्रह्मणः शरीरं चिदचिद्वस्त्वेव

बोध्यमिति सर्वं निरूपणं समंजसमेवेति 'सिद्धम् ।

इति श्रीगुह्यैकान्तधर्ममन्त्रचक्रश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यसुखानन्दमुनिविर-
चिते व्यासाभिधायबोधके द्वैपायनीयशारीरकभूषणभाष्यरत्ने प्रथमाध्यायस्य चतुर्थ-
पादः समाप्तश्चाध्यायः ॥४॥

श्रीसहजानंदाय नमो नमः ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमपादः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोष-
प्रसंगात् ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये सचिदानन्दस्वरूपे सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिकत्वादियुगकृतस्वरूपलक्षणे स-
कलजगज्जन्मादिकृतोपलक्षणे सर्वचेतनाचेतनविलक्षणे समस्तदोषकलंकवर्जिते सर्वा-
त्मनि स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचित्यनित्याद्भुतनिरवयनिरतिज्ञपौञ्जवत्यसौंदर्यसौगं-
ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनार्थसंख्यस्वरूपयुगगणविशिष्टे हरिकृष्णवासुदेवपरमात्मपुरु-
षोत्तमादिनामके परमकारुणिके परब्रह्मणि नारायणे निखिलवेदान्तवाक्यानां तदनुगु-
णानां स्मृत्यादीनां च तात्पर्येण समन्वयोऽभिहितः । इदानीं द्वितीयेनाध्यायेन तस्य
समन्वयस्य वेदांतविद्भस्मृतितत्कांदिभिः प्राप्तो विरोधः परिह्रियते । प्रथमं सांख्यस्मृ-
तिविरोधः परिह्रियते । अस्मिन्सर्वत्र पूर्वोक्तसमन्वयो विपयः । इह वैदिकसमन्वयस्य
सांख्यस्मृत्या संकोचोऽस्ति नवेति संदेहः । कथमिति चेत्तत्रोच्यते-ब्रह्मणो जगत्कारण-
त्वं वेदोऽभिधत्ते, कपिलस्मृतिश्च प्रधानस्य । विरिंचिसुतः कपिलो हि महात्तपस्वी तत-
स्तद्वचनमपि प्रमाणमेव; वेदोऽपि भगवानखिलप्रमाणसर्वबोधैः स चाप्रामाण्यगंधमपि
न सहते-तस्मादनयोः कस्य केन बाध इति संशयप्राप्तिः । अत्र सांख्यस्मृतेर्धर्मादिप्र-
तिपादनेऽनवकाशत्वेन कारणवादे प्रबलत्वात् वेदस्य धर्मादिप्रतिपादने सावकाश-

१ चतुर्थपादे अधिकरणानि ६ सूत्राणि २९ । २ ब्रह्मन्वतिरिक्तं चेतनाचेतनवरतुजातं
तस्य शरीरं श्रुतिशतप्रशिक्षमस्ति तदत्यत्येति शरीरं ब्रह्म तदधिष्ठित्य प्रवृत्तं शान्तं
शारीरकमित्यभियुक्तैरभिधीयते । ३ द्वितीयाध्याये । ४ सर्वेषु चतुर्षु पादेषु । ५ प्रथमाध्यायो-
क्तवेदांततदुपबंहकस्मृत्यादिवाक्यसमन्वयः ।

तथा कारणवादे दुर्बलत्वात् धर्मादिप्रतिपादनेऽनवकाशया सांख्यस्मृत्या कारणवादे वेदस्य संकोच उचित इति चेद् वदति पूर्वपक्षी-तर्हि वयं नेति वदामः । अन्यासां वेदाविरोधिनीनां मन्वादिसृष्टीनां वैदिके कारणवादान्वयेऽनवकाशदोषप्रसंगात् । 'आसीदिदं तमोभूतमि'त्यारभ्य, 'ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदं, महाभूतादिमत्तेजः प्रादुरासीत्तमोनुदम् । सन्निधाय शरीरात्स्वात्सिद्धिर्विविधाः प्रजाः । अप एव ससर्जार्जौ तामु वीर्यमुपासृजदि'ति मनुः । भगवद्गीतासु च 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तत' इति । स्कान्दे च 'यदा च मायापुरुषौ कालोऽत्यक्षरतेजसि । तदिच्छया तिरोषांति स त्वेको वर्त्तते प्रभुरिति ॥ सिद्धसायाभवत्तस्य ग्रहाण्डानां यदा तदा । सकालाविर्बभूवादौ महामाया ततो हि सा ॥ तां कालशक्तिमादाय बामुदेवोऽक्षरात्मना । सिद्धयैक्षत यदा सा चुम्नोभ तदैव हि ॥ तस्याः प्रधानपुरुषकोटयो जज्ञिरे मुने' इत्यादिभिः कारणवादिनीभिर्मन्वादिसृष्टिभिरनुमेयश्रुतियूलायाः प्रधानकारणवादिन्याः सांख्यशास्त्राभिषकपिलस्मृतेरेव बाधः परमप्रामाणिकरामानुजप्रभृत्याचार्यैः परिगृह्यते । सूत्रार्थो वपर्यते-स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगः-वैदिके परब्रह्मकारणवादान्वये प्रधानकारणवादिन्याः सांख्यस्मृतेः अनवकाशो योऽनवकाशभावः स एव दोषप्रसंगो संतव्य इति चेन्न, कुतः; अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात्-अन्यासां वेदानुकूलानां मन्वादिसृष्टीनां वैदिके कारणवादान्वये योऽनवकाशो भवेत्स एव दोषप्रसंगो संतव्यः, स त्वत्र न प्रतीयते, अतस्ताभिः सांख्यस्मृतेर्बाधो युक्तः ।

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥२॥

इतरेषां मन्वादीनां परमप्रामाणिकानां सर्वज्ञानां स्मृतिषु विधिसुतरपिलस्मृत्यभिहितस्य प्रधानकारणत्वस्य अनुपलब्धेः प्रधानकारणवादिनी स्मृतिरवेदमूलैवेति वक्तुं युक्तम्; अतः सांख्यस्मृत्या वैदिकसमन्वयस्य न संकोचः ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

अष्टांगयोगप्रतिपादिनी विधिसुनोर्हिरेण्यगर्भर्षेयोंगस्मृतिरपि प्रधानकारणत्वमेव वदति विधितनयपिलस्मृतिवत्; यथा वैदिकसमन्वयस्य प्रधानकारणत्ववादिन्या सांख्यस्मृत्या विरोधात्तया तस्य संकोचो नाभवत् तथा चानया योगस्मृत्यापि वैदि-

१ मप्रज्ञानमलक्षणम्, अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः । २ सांख्यस्मृत्या । ३ वैदिकसमन्वयस्य ।

कसमन्वयस्य संकोचो न भवति, भवति चेति संदेहे संकोचो भवतीति पूर्वपक्षं ब्रूमः।
 कथमिति चेन्नोच्यते-यद्यपि सांख्यस्मृतेरनुमेयश्रुतिमूलत्वे सति वैदिकसमन्वयसं-
 कोचो न संभवति तथापि भेदाभूतरोपनिषदि ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुतया योगविशेषाः
 प्रपञ्चितत्वात्प्रत्यक्षश्रुतिमूलया हिरण्यगर्भयोगस्मृत्या प्रधानकारणवादिन्या परब्रह्म-
 कारणवादिवैदिनसमन्वयस्य संकोच उचित इति प्राप्ते सिद्धांतं वदामः-न योगस्मृ-
 त्या श्रुतिसमन्वयसंकोचः, कुतः योगस्मृतेः। “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” इति सूत्रमा-
 भ्य वैदिकाष्टांगयोगप्रतिपादने हि तात्पर्यमस्ति नावैदिके प्रधानकारणवादे। यदि
 योगस्मृतात्रपि सांख्यस्मृतिवत्तात्पर्यमस्ति चेत्तर्हि तस्या अपि मत्वारूपानं न्याय्य-
 म्। ततो हिरण्यगर्भयोगस्मृत्यापि प्रधानकारणवादिन्या परब्रह्मकारणवादिश्रुतिस-
 मन्वयस्य संकोच इति यदुक्तं तदयुक्तमेव। अथ सूत्रार्थमात्रं वर्ण्यते-तेन वैदिकसमन्व-
 यविरुद्धप्रधानकारणत्वप्रदर्शकसांख्यस्मृतिनिषेधेन योगः प्रत्युक्तः-प्रधानकारणत्व-
 बोधनयोगशास्त्रमपि प्रत्याख्यातं-निषिद्धमेवेत्यर्थः। पुनरपि ब्रह्मकारणवादिनामत-
 मन्वयस्य सांख्यतंत्रोक्ततरेण बाध्यतामाशंक्य परिहरति-

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

यथा वैदिकसमन्वयस्य सांख्यस्मृत्या न बाधः तथा ‘तत्तरेणाप्यस्य’ बाधो
 नास्ति, अस्ति चेति संग्रये सर्वथा तर्कग्राह्योऽयं ब्रह्मकारणवाद इति पूर्वः पक्षः
 प्रवर्तते। कथमिति चेन्न वदामः-ब्रह्मणः प्रपञ्चस्य चान्योन्यविलक्षणत्वाद्
 अस्य जगतः तथात्वं ब्रह्मकार्यत्वं न संभवति। कुतो वैलक्षण्यमगतमिति चेद्
 शब्दादेव; चोऽवधारणे। ‘विज्ञानं चाविज्ञानं चे’ति श्रुतिशब्दो हि प्रपञ्चस्य विरा-
 रास्पदत्वाज्ञत्वाद्यपुरपार्थरूपमभिधत्ते, अतः सत्यज्ञानानंदरूपाद् ब्रह्मणोऽस्य
 वैलक्षण्यं सिद्धम्। एवं च सति कथमनयोः श्वमेपयोरिव कार्यकारणत्वं घटने? ‘अत्र
 पुनरपपत्तिमाह-

अभिमानव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

यथचेतनत्वेन चेतनाद् ब्रह्मणो विलक्षणमिदं जगत्तर्हि ‘तं पृथिव्यनरीदृ

१ द्वितीयाध्याये । २ ग्रीणि कायद्वेत्रादिगमि उत्तरानि यस्मिन् तत्परीति समं
 संस्थाप्य युंजीतेति योजना ‘विरक्तं संस्थाप्य समं दागेमि’ यद्विज्ञाया । ३ तत्परीति
 ४ वैदिकसमन्वयस्य । ५ प्रपञ्चस्य । ६ अस्मिन्त्वमो जगद्ब्रह्मणो वैलक्षण्यकार्यकारणता
 भावोपपत्तौ युक्त्यन्तरेण तत्र बाधमाशङ्क्य पुनस्तदुपपत्तिमाह पूर्वपक्षे ।

आपो वा अकामयंत शृणोत ग्रावाणो विदुषः' इत्यादौ वाक्ये पृथिव्याद्य-
चेतनस्य कथं चेतनकार्यव्यपदेशः ? तस्मादिदं चेतनमेव सर्वं जगत्; अतो
ब्रह्मप्रपञ्चयोः चेतनाचेतनरूपतया न वैलक्षण्यं शङ्कनीयम्; इति चेत्तत्राह—यतः
पृथिव्यादिषु सर्वत्र चेतनकार्यव्यपदेशस्तु तदभिमानिदेवतासंबन्धेवावगम्यते
'हंताहमिमास्तिस्रो देवता' इति देवताशब्दविशेषात्, 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं
माविशदिति, आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी माविशदिति, वायुः प्राणो भूत्वा नासिके
माविशदि'त्यादिभिः अचिद्वस्त्वभिमानिदेवतानुगतेश्च । तस्माच्चेतनसमूहमिमा-
चेतनत्वादिनापि कल्याणगुणगणविशिष्टाद् ब्रह्मणो विलक्षणमेव जगत् । ततो
जगतः कार्यत्वं ब्रह्मणः कारणत्वं च पूर्वपक्षयुक्तिवाच्यमेव ।

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

सिद्धांत उच्यते—विलक्षणयोरपि ब्रह्मप्रपञ्चयोः कार्यकारणभावः संभवति ।
अचेतनाद्गोमयाच्चेतनवृश्चिकोत्पत्तिदर्शनाच्चेतनात्पुरुषादचेतनकेशाद्युत्पत्तिदर्शनाच्च ।
अतः शुष्कतर्कः श्रुतिसमन्वयस्य न बाधक इति निर्णीयते । पुनः
शङ्कित्वा परिहरति—

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

एवं कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यात् कारणे कार्यमसदेव 'असद्वा इदमग्र आसी-
दि'ति श्रुतेरिति चेन्नैवं वाच्यं प्रतिषेधमात्रत्वात् । अस्याः श्रुतेस्तयोः समान-
लक्षणत्वनियमप्रतिषेधमात्रविषयत्वात् । अतः कार्यकारणयोर्वैलक्षण्येऽपि
पूर्वोक्तेन चेतनाचेतनानां ब्रह्मणश्च शरीरशरीरिभावरूपेण श्रुतिस्मृत्यभिहित-
चातुर्येण वस्त्वेकता न हीयते एव ।

अपीतो तद्वत्प्रसंगादसमंजसम् ॥ ८ ॥

इती—जगतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्तौ सत्यामित्यर्थः । तयोरेकभावोक्त्या
तद्वत्प्रसंगात्—जगतो यथा तथा ब्रह्मणोऽपि विकारत्वाज्ञत्वादिसंगत् श्रुत्य-
भिहितं सर्वज्ञत्वनिर्विकारत्वादिकं तद्धर्मवृद्धं असमंजसं स्यात् । इममेवार्थं चिद्वृणोति
'सत्कार्यवादेन । कार्यकारणयोर्जगद्ब्रह्मणोर्वस्त्वेकत्वे श्रुतिसमन्वयस्य तर्क-
वाध्यत्वमस्ति नवेति संदेहे सति तदस्तीति पूर्वः पक्षः । कथं, यत एव जगद्-
ब्रह्मणोर्वस्त्वैक्योक्तौ जगत् इव ब्रह्मणो विकाराज्ञानाद्यनिष्टप्रसंगः समागच्छते,

तत उपनिषद्वाक्यानामेकार्थसांगत्यसमंजनसमस्ति, अतस्तर्केण श्रुतिसमन्वयस्य बाध इति ।

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

पूर्वाधिकरणाभिहितबाधबोधकपूर्वपक्षव्यावर्त्तकौ न तु शब्दौ । 'यस्यात्मा-
शरीरं यस्याव्यक्तं शरीर' मित्यादिबृहदारण्यश्रुत्या यः 'पृथिवीमंतरे संचरन्
यस्य पृथिवी शरीर' मित्यारभ्य 'य आत्मानमंतरे संचरन् यस्यात्मा शरीर' मिति
सवालोपनिषच्छून्या च ।

‘खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्तानि दिशो द्रुमादीन् ।

सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत् किंच भूतं प्रणमेदन्नयः’ ॥

इति श्रीमद्भागवतोक्त्या च सिद्धचिदचिच्छरीरकस्य परब्रह्मणो नारायणस्य कारण-
तया कार्यतया चावस्थाने सति गुणदोषव्यवस्थायां दृष्टान्तसद्भावाच्चेष्टोपनिषद्वाक्या-
नामेकार्थसांगत्यसमंजनसं न भवति; कथमिति चेत्तत्रोच्यते-यथा मनुष्यादिभावोपगता-
त्मनो बालत्वयुवत्वस्यविरत्नादिभावेऽपि बालत्वादयः शरीर एव मुखादयस्त्वात्मन्येव
सद्वद्वापि शरीरभूतचिदचिद्वस्तुगताज्ञानविकाराद्यनिष्ठानि शरीरभूते चिदचिद्वस्तुन्येव
तिष्ठन्ति, निरवयवत्वाविकारसर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वादयः आत्मभूते नारायण एव, इत्थं
दृष्टान्तभावात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सत्यत्वात् उपनिषद्वाक्यानामेकार्थसांगत्यस्यासामं-
जस्य चेत्तनाचेतनशरीरिणि परब्रह्मणि नास्त्येव ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

केवलं तर्कावलंबने स्वपक्षरूपे प्रधानकारणवादे एव दोषः । तथाहि निर्विकार-
पुरुषसंनिधिवशात्प्रकृतिप्रवृत्तौ सत्यां परस्परधर्माध्यासो दुर्निवार्यः । अन्यत्रान्यधर्मानु-
संधानरूपोऽध्यासः स निर्विकारस्य पुरुषस्य सदोदासितादवर्त्तुर्न संभवति, अचेत-
नायाः प्रकृतेश्चानुसंधानरूपोऽध्यासो न संभवत्येव; अतः प्रधानकारणवाद एव
तर्कबाध्यः ।

तर्काप्रतिष्ठानादपि ॥ ११ ॥

तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वात्प्रधानकारणवादस्य तन्मूलत्वाच्च तत्तर्कं तर्कानिरसंभ-
वात्तस्यैवं त्याज्यत्वं न ब्रह्मकारणवादस्य ।

१ चिदचिच्छरीरकस्य ब्रह्मण कार्यकारणतयावस्थाने । २ जगन्निर्माणहेतुस्त्वेतन्न्यगुणा-
नुसंधानरूपः । ३ तर्कमूलत्वात् । ४ प्रधानकारणवादः । ५ प्रधानकारणवादस्य ।

अन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसंगः ॥ १२ ॥

अन्यथा यथा प्रधानकारणवादस्य प्रतिर्तेण पराद्विर्भवेत् तथा प्रकारांतरेण प्रधानस्य कारणत्वमनुमेयमिति चेत् एवंवादोऽपि युक्तो न भवतीत्याह-तत्र वादेऽप्येवं तयोः परस्परसंयोगानर्हस्वभावयुक्तयोः प्रकृतिक्षेत्रज्ञसमूहयोर्निजस्वभावविरुद्धान्योऽन्यधर्माध्याससंपादकतर्कोपरि प्रतितर्ककलहसंभावनया एतद्वादप्रतिष्ठितत्वाभावदोषादनिर्मोक्ष एव प्रसज्यते; अनिर्घोक्षप्रसंगो हि क्षेत्रज्ञरूपास्य नित्योदासीनस्य प्रकृतिसंबंधाभावाभित्यमुक्तत्वे न प्रतीयते; तयोर्नित्यं परस्परधर्माध्यासत्वे सति तु पुरुषसमूहस्य स एव प्रतीयते सदा प्रकृतिधर्माध्यासवत्तत्स्योपदेष्टृतदन्यमुक्ताभावात् । ततः शुष्कतर्कमूलप्रधानकारणवाद एव त्याज्यः ननु प्रबलश्रुतिप्रमाणसिद्धो ब्रह्मकारणवाद इति युक्तम् ।

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १३ ॥

यद्येदमनीश्वरसांख्यशास्त्रं तर्कमूलत्वेनाप्रतिष्ठितत्वादिभ्यः प्रत्याख्यातं तथैवैतेन प्रत्याख्यानेन शिष्टानामपरिग्रहाः कणभक्षाक्षपादादीनां बुद्धिमतां पक्षा अप्यपरिग्राहा इति व्याख्याताः ॥ एतदुक्तं भवति कणादमतसिद्धपरमाणुकारणवादोऽपि निराकृत इति ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १४ ॥

पूर्वत्र यदुक्तं चिदचिदात्मरुचिर्विशिष्टातयोर्मिरूपनारायण एवाद्वितीयः सन् कारणं कार्यं च भवतीति विशिष्टं ब्रह्माद्वैतं तस्य वैदिकवाक्यसमन्वयसिद्धस्य युक्तिवाधापत्तिरस्ति नवेति संशयः । एवं सति पूर्वपक्षः प्रवर्तते-यदि चिदचिच्छरीरकत्वमिष्यते नारायणस्य तदा शरीरित्वमस्य सिद्धम्; तथा सति जीववत्सशरीरत्वेन तस्यापि शरीरसंबंधप्रयुक्तमुखदुःखभोक्त्व्यापत्तेरस्यात्संसारिणो जीवात्तस्य नारायणस्याविभागः प्राप्तः, अतोऽयं जीवोऽयं नारायणश्चेति विशेषानुपपत्त्या जगद्विशिष्टत्ववादे नारायणस्य निर्दोषस्वरूपासिद्धिप्रसंग इत्येवं पूर्वपक्षो मन्यते चेत् नात्र विरोध इति सिद्धांतः । निर्दोषनिखिलमंगलदिव्यमनोहरमूर्तित्वेन जीवान्नारायणस्य विभागः स्यादेव न खलु शरीरित्वप्रयुक्तमनिष्टभोक्त्वं किं नु परा गीनत्वप्रयुक्तमेव । यथा लोके राज्ञः सशरीरत्वेऽप्यनन्यवयस्यै न स्वाज्ञादननजन्यदुःखसंबंध इतरेषां तु भवति इति तस्य स्वाज्ञाभंगजन्यदुःखभोक्त्वं नेतरसमानम् । 'ज्ञाज्ञौ द्रावजासीनानीशारिति' जीवनारायणयोरस्वातंत्र्यं स्वातंत्र्यं च स्वतः सिद्धमेव; अतश्चेतनाचेतनस्वभावेभ्योऽ-

तिविच्छेदस्वभावया दिव्यमनोहरमंगलमृत्त्यां स्वयामस्थस्य स्वतंत्रस्यांतर्गतामितया
चिदचिच्छरीरीणि नारायणस्यास्वतंत्राज्जीवाच्छरीरसंबन्धतत्त्वत्वेऽपि विभागोऽस्त्येव;
अतो न चिच्छिष्टाद्वैतघनिः । यद्यपि स्वातंत्र्यास्वातंत्र्याद्यन्योन्यविरुद्धधर्मसंबन्धेन
जीवब्रह्मणोर्विभाग उच्यते तथापि तयोश्चिद्विच्छिष्टजीवब्रह्मणोरनन्यत्वं सिध्य-
त्येतेत्याह—

तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॥ १५ ॥

इह कार्यकारणयोर्जगद्ब्रह्मणोः श्रुतिसमन्वयसिद्धमनितरत्वं युक्तं भवेति सिद्धिरिते ।
अचेतनत्वात्पञ्चकर्मवैयर्थ्यात्कर्मव्यत्यसर्वज्ञत्वाद्यन्योन्यविरुद्धधर्मसंबन्धवैयर्थ्यात्संदे-
हस्य कारणम् ; विरुद्धधर्मिणोरनयोः कथमनन्यत्वमुपलभ्यते ? पूर्वाधिकरणे सर्वज्ञता-
दिभिरनेन नारायणस्य भवतृत्वाद्ब्रह्मादिना जीवस्य चोभयोर्विभागो निर्दिष्टः । अचिद्व-
स्तुनोऽप्यनेनानेवंतविलक्षणत्वादनन्यत्वकथा दूरत एव त्यक्ता । नहि कार्यकारणत्व-
मनन्यत्वसापकम् ; गोमयवृश्चिकादौ कार्यकारणत्वे सत्यपि तस्मिन् वैलक्षण्यदर्शनात् ।
घटमृत्पिंडादिष्वपि पदार्थजलाहरणरूपक्रियादिव्यवहारभेदादभेदो नास्त्येव । अथवा
कार्यकारणयोस्तत्त्वतापेदे प्रपञ्चब्रह्मणोरेकत्वैकधर्मतया सर्वत्र कर्तृकर्मक्रियादिव्यवहा-
रलोपः स्यादित्येवं भावे पूर्वपक्षे श्रमः—संकुचितान्तर्यामिशक्त्या सूक्ष्मचेतनावेतेनव-
स्तुषु व्याप्तात् सूक्ष्मचिदचिच्छरीरीणः कारणात् ब्रह्मणः कार्यं विकसितान्तर्यामिरूपेण
चिच्छिष्टं स्थूलचिदचिद्वस्तुभूतं जगदनन्यदेवः कथमेतदचगम्यते ? आरंभणशब्दादिभ्यः
आरंभणे शब्द आदिर्येषां तेभ्यः, 'यथा वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्'
'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेयमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजावेयेति' 'एतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति
तदेदं' तर्ह्यन्याकृतमासीत्तत्रामरुपाभ्यां व्याक्रियत' इत्यादिशब्देभ्यः । यदुक्तं नहि-
कार्यकारणत्वमनन्यत्वसाधकमिति तत्राह—

भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥

घटादिकार्यभावे तदेवेदं मृदुद्वयमित्यमवस्थितमिति कारणस्योपलब्धेश्च कारणाद-
नन्यत्कार्यम् ; यथा सजीवस्य देवदत्तदेहस्य नास्त्वयुवत्वाद्यवस्थ्याविच्छिष्टत्वमनन्यत्वं

१ जीवनेहणोरनन्यत्वाभावेहेतुविभाजनिर्येतेन । २ अविनाशिवरूपसमानधर्मतया ।

३ कारणस्य ब्रह्मणः सर्वेषु कार्येषु । ४ इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वम् ।

तथा नारायणांतर्यामिशक्तिविशिष्टत्वात्स्वशरीरभूतस्य मूर्तिपदस्यानीयकारणावस्थ-
मूक्ष्मचिद्विद्वस्तुसमूहस्य तद्विकसितांतर्यामिशक्तिविशिष्टतया शरीरभूतघटादित्या-
नीयकार्यावस्थस्थूलचिदचिद्वस्तुतया भवनमन्यत्वम्; इत्थं मूर्तिपदघटादिदृष्टांतो योज-
नीयो न त्वन्यथा; कुतः, श्रुत्यभिहितानां चेतनावेतनपरमात्मनां विलक्षणस्वरूपस्वभा-
वानां परस्परविरोधापत्तेः । तदेव स्पष्टयति—

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १७ ॥

अपरस्येति पाठांतरम् । अवरस्य स्थूलचेतनावेतनरूपकार्यस्य जगतस्तद्व्यतिरि-
क्तनारायणप्रकाशे मूक्ष्मरूपतया सत्त्वात् कारणावस्थतया प्रलयकाले विद्यमानत्वात्
संकुचितांतर्यामिशक्तिविशिष्टमूक्ष्मचिदचिद्वस्तुरूपकारणादनन्यत् विकसितांतर्यामिश-
क्तिविशिष्टस्थूलचिदचिद्वस्तुकार्यं व्यपदिश्यते । अनेन प्रकारेण कार्यकारणयोरजगद्ब्र-
ह्मणोरनन्यत्वं ज्ञातव्यं नतु मृद्घटादिदृष्टांतवदत्यंताभेदेन; कुतः, परस्परविरुद्धाल्पज्ञत्वा-
वेतनत्वसर्वज्ञत्वादिधर्मविशिष्टानां चेतनावेतनान्तर्यामिणां कार्यकारणभावेनात्यंताभेदे
वाच्ये सति तत्त्वत्रयनिरूपकश्रुतिस्मृतीनां परस्परविरोधापत्तेः । नन्वेवं च सति मृद्घ-
टादिदृष्टांतप्रदर्शने किं प्रयोजनमिति चेत्तत्र ब्रूमः—मृद्घटादिदृष्टांतप्रदर्शने तु कारणाव-
स्थमूक्ष्मचिदचिद्वस्तूनां नामरूपविभागाभावप्रतिपादनपरम्, कार्यावस्थानां तेषां च
नामरूपविभागबोधनपरं च नतु तत्त्वत्रयस्यैकत्वप्रतिपादनपरम् । पुनराशंस्य तत्प्रतिष्ठुं
सुत्रांतरमारभ्यते—

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषाद्युक्तैः

शब्दांतराच्च ॥ १८ ॥

‘इदं वा अग्रे नैव किंचनासीदिति’ कार्यस्य पूर्वमसद्व्यपदेशात् कारणे कार्य-
मसदिति चेन्न, स्थूलत्वविरोधिमूक्ष्मत्वधर्मांतरयोगेनैवायमसद्व्यपदेशः नतु चिदचिद्व-
स्त्वभावेन; कुतः, ‘तदसदेव सन्मनोऽकुरु तस्या’मिति वाक्यशेषात् मनस्कारोपि विद्यमा-
स्यैव भवति, युक्तिरपि तथा असद्व्यपदेशस्य धर्मांतरयोगनिमित्ततामवगमयति । ‘युवा
प्रायासीदिदानीमस्ति तदानीं न भविष्यतीति’ वाग्ययुक्तत्वस्यविरुद्धरूपैरन्योन्यवि-
रोधिभिर्भावरूपैर्धर्मविद्यमानस्यैव जीवविशिष्टशरीरस्यासदादिव्यपदेशोपपत्तौ न तद्व्य-
तिरिक्तः कश्चिद्भावो नाम पदार्थो भवति येन असद्व्यपदेशान्वयनं धर्मांतरं कल्पनीयं
स्यादिति युक्तेः तथा शब्दांतराच्च ‘तदेदं तद्व्यव्याकृतमासीच्चान्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते’

१ जीवविशिष्टशरीरव्यतिरिक्तः । २ अभावेन ।

इत्यादेः—अत्रायमभिप्रायः—पूर्वं दिव्यमनोहरपरमंगलमृत्यां स्वधामस्थस्य सूक्ष्मचि-
दचिद्वस्तुव्यतिरिक्तस्य जगन्निमित्तभूतस्यांतर्यामिशक्तिमतोऽद्वितीयस्य नारायणस्य
प्रकाशभूतांतर्यामिशक्तिविशिष्टनामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकं शरीरश-
रीरिणोरभेदविवक्षयाऽद्वितीयगुणादानकारणभूतयंतर्यामिशक्तिरूपपरमात्मस्वरूपं श-
क्तिशक्तिमतोरभेदेनैकमेवासीत् पुनः स्वेच्छया तदपः परमात्मा मूक्ष्मतया स्वस्य
चिदचिद्वस्तुद्वंदं तत्पूर्वदशाविरोधिस्थूलतत्पुक्तनामरूपविभागार्हं यथा स्यात्तया बहि-
र्विस्तारयति। अंतर्यामिशक्तिमतो नारायणस्य चिदचिद्वस्तुत्वंतर्यामिशक्तेः संकोचा-
वस्था प्रलयः विकाशावस्था सृष्टिरिति एवं कारणात्परब्रह्मणः शरीरशरीरिभावेना-
भिन्नमेव जगत्कार्यमिति विज्ञायते। अत्र दृष्टांतांतरमाह—

पटवच्च ॥ १९ ॥

कनकक्रिमिकोशकार्पासानां तंतुभिर्निर्मितपटवत् सूक्ष्मावस्थं स्थूलावस्थं च विभं
व्यपदिश्यते। तथाहि यथा कनकादीनां तंतुत्रयेण रचितस्य पटस्य मूक्ष्मतया संकोचः
कारणावस्था, तस्य प्रसारणं कार्यावस्था, अथवा कंचुकरूपेण महापटकुटीररूपेण वा
रचना कार्यावस्था भवति; तथा मूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टं संकुचितांतर्यामिशक्तिरूपं
ब्रह्म कारणं विभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुविशिष्टं विकसितांतर्यामिशक्तिरूपं ब्रह्म
कार्यं च भवति। पुनर्निर्दर्शनांतरमाह—

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा वायुरेक एव स्थानभेदेन प्राणादिभेदमावहादिभेदं च भजते तथांतर्यामि-
शक्तिमदेकमेव ब्रह्म स्थूलभावापन्नप्रकृतिपुरुषादिसकलचेतनाचेतनरूपस्थानभेदेन तत्त-
त्कर्मफलप्रकाशकमंतर्यामिशक्तिभेदं भजते। एवं ब्रह्मणः कारणाद्व्याप्यव्यापकभावे-
नानन्यत्कार्यं जगदिति युक्तम्। उक्तमर्थमाक्षिप्य समाधत्ते—

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

परब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवति नेवेति संदेहः। न संभवतीति पूर्वपक्षः प्रवर्तते।
कुतः, 'तच्चमस्ययमात्मा ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मी'त्यादिवाक्येषु जीवब्रह्मणोरैकत्वोक्त्या
जीवो ब्रह्मेति प्राप्तौ प्रपंचसर्जनस्य जीवदुःखहेतुत्वेन जीवभावापन्नस्य ब्रह्मणः
स्याहिताकरणादिदोषप्रसक्तैः सर्वज्ञस्य सत्यसंकल्पस्य ब्रह्मणः प्रपंचकारणत्वानुपपत्तेः।
एवं त्वदुक्तौ जीवब्रह्मणोरभेदवादिन्यः श्रुतयः प्रपंचब्रह्मणोरनन्त्यत्वं कथयता त्वयैव
परित्यक्ता भवेयुः। तर्हि भेदो वाच्यः, भेदे सत्यन्यत्वासिद्धिः स्यात्, अतोऽत्रैवं

वक्तव्यम्; औपाधिकभेदप्रतिपादिकाः भेदश्रुतयः स्वाभाविकाभेदप्रतिपादिका अभेदश्रुत-
यश्चेति चेत्तत्रेत्यं शङ्क्यते-स्वभावेन स्वस्मादभिन्नं जीवकलापं प्रकृत्यनादृतः प्रपञ्चका-
रणभूतो ब्रह्मनामा परमात्मा किं न जानाति जानाति, न जानातीति चेत्सर्वज्ञत्वहानिः,
जानातीति चेत् स्वस्मादनन्यस्य जीवस्य आध्यात्मिकादित्रिविधास्वापाः स्वस्यैव तापाः
संतीति बोद्धुः परमात्मनः हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरवर्जनीया । ननु जीवब्रह्मणोर्भे-
दोऽज्ञानकृतः । तत्र पक्षे भेदप्रतिपादिका भेदश्रुतय इति चेच्चत्रापि पूर्वोक्तदोषप्रसंग इति
प्राप्ते सिद्धांतं दूमः-‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्मान्यो मायया संनिरुद्धः,
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्वनभ्रन्नन्योऽभिचारशीति’ ‘प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः’
‘पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्ट’ इत्यादिभिर्जीवात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्मेत्य-
वगमात् जीवकृमानुगुणप्रपञ्चरचनायाश्च परब्रह्मणो लीलामात्रमयोजनत्वात् प्रपञ्चकार-
णत्वं संभवत्येव । ‘तत्त्वमसी’त्यादिवाक्येषु जीवब्रह्मणोरेकत्वं निर्देशस्तु तयोः ‘यस्यात्मा
शरीरमि’त्यादिश्रुत्यन्तरेषु शरीरशरीरिभावस्य स्वाभाविकत्वप्रतिपादनाज्जीवस्य पर-
ब्रह्मतादात्म्यभावमवगमयति । मूलमचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणावस्थं स्थूलचिदचिद्व-
स्तुशरीरं ब्रह्मैव कार्यावस्थमिति कार्यकारणयोरनन्यत्वम् ; किञ्च शरीरभूतयोश्चेतनाचेत-
नवस्तुनोर्दुःखित्वपरिणामित्वादिसंभवाः शरीरिणो ब्रह्मणश्च सरूपदोषगंधवर्जितत्व-
समस्तकल्याणगुणाकरत्वादिसंभवाश्च तत्त्वानां तेषां त्रयाणां स्वरूपवैलक्षण्यबोधकाः
श्रुतिसिद्धाः संतीति निश्चीयते । इदानीं मूलार्थविवेचनं विधीयते-इतरश्चन्द्रेन ब्रह्मणो-
ऽन्यो जीवो व्यपदिश्यते; इतरस्य जीवस्य ब्रह्मत्वेन व्यपदेशात् तयोरैकत्वमवगतम् ;
अतो जीवभावापन्नस्य स्वस्य दुःखित्वादिवर्गोपलब्धेर्हितरूपप्रपञ्चकरणमहितरूप-
प्रपञ्चकरणमित्याद्यनेन्दोषप्रसक्तिर्ब्रह्मणो भवति; अतस्तस्य जगत्कारणत्वं न संभाव-
नीयमित्यर्थः । तस्य जगत्कारणत्वं युक्तमिति प्रतिपादयितुं मूयमाह-

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्द उक्तपक्षव्यावर्तकः । कार्यकारणयोरनन्यत्वेऽपि जीवात्मनोऽधिरमर्थान्तरभूतं
ब्रह्म श्रूयते; कुतः, भेदनिर्देशात् । तथाहि ‘वरणाधिपाधिपः, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः’
‘पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा’ ‘द्वा मुपणां सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते,
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्वनभ्रन्नन्योऽभिचारशीति’ ‘ज्ञाज्ञौ द्वावजाचीशानीशौ’
‘विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः’ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् अंतः प्रविष्टः
शास्ता जनानां जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्’ य आत्मनि विष्टन्नात्मनोत्तर’
इत्यादिश्रुतिभिर्नियम्याज्जीवान्नाारायणस्य नियंतुर्भेदो निर्दिश्यते । ननु पूर्व ‘तदन-

न्यतमारंभणशब्दादिभ्यः' इत्यादिश्रृङ्खलारयाने चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य परस्य ब्रह्म-
 णश्चानन्यत्वमभेदप्रतिपादकश्रुतिगणेन युष्माभिः साधितम्; अत्र तु तयोः पृथक्त्वं
 भेदप्रतिपादकश्रुतिगणेन साधितम्; तत्र यत्प्रपञ्चस्य परस्य ब्रह्मणश्चानन्यत्वं युष्माभि-
 रभेदोपपादकश्रुतिगणेन साधितं तर्हि स्वाभाविकं स्वीक्रियते उतौपाधिकम् ?
 तयोर्पृथक्त्वं च भेदोपपादकश्रुतिगणेन साधितं तत्किमौपाधिकं स्वीक्रियते उत
 स्वाभाविकं किञ्चात्र भवदभिप्रेतमिति न वयं निर्णेतुं शक्नुमः। किञ्च केवलभेदवाद-
 भेदाभेदवादनिरिषेणवस्त्वैक्यवादरूपाणि त्रीणि मतानि सन्ति; तत्र कतमं मतमुभयथा
 श्रुतिगणेन युष्माभिः साधितमिति चेन्न वयमुभयथा श्रुतिगणेन भवदभिप्रेतं प्रपञ्च-
 ब्रह्मणोरनन्यत्वं पृथक्त्वं च स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वं चाश्रित्य त्वदुक्तमतत्रयान्यत-
 ममतं साधयामः, किन्तुनेन श्रुतिगणेन प्रतिपाद्यं विशिष्टाद्वैताख्यं मतमेव साधयामः।
 यत्त्वया मतनयमुक्तं तत्राद्यं मतं वेदांतज्ञैरस्माभिरनंगीकृतम्; यतः केवलभेदवादिना
 मते हि घटपटयोरिवात्यंतविभक्तयोः प्रपञ्चपरब्रह्मणोः केनापि ब्रह्मरौप्यवासंभवादवि-
 लोपनिपत्यसिद्धं कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य चिदचिदात्मकस्य ब्रह्मशरीरभावमाश्रित्य विधी-
 यमानमैतदात्म्यमिदं सर्वमिति तस्य ब्रह्मतादात्म्यभावापदेशनं न संभवेत्; सकलोप-
 निपत्परित्यागरूपो विरोधश्चाप्यापद्येत; परित्यक्तश्रुतिप्रकोपश्चापि जायेत। द्वितीयम-
 तमपि नास्माभिः स्वीकृतम्; यतस्तद्वादिनां मतेऽपि विरोधबाहुल्यमापद्यते। ते च
 जीवब्रह्मणोर्भेदश्रुतय औपाधिकभेदविषयाः अचिद्वच्यह्यणोर्भेदश्रुतयस्तु स्वाभाविक-
 भेदविषया इति मन्यन्ते। अत्र को वा विरोध इति चेज्जीवब्रह्मणोरौपाधिकभेदवादे
 शुपाधिसंसर्गेण ब्रह्मण एव जीवभावांगीकार आपतेत्; तथात्वे सर्वोपाधुपहितस्वरू-
 पस्य तस्यैस्त्वाभ्युपगमाज्जीवानां परस्पर भोगव्यतिकरादयो दोषा उपपद्येरन्; जीव-
 ब्रह्मणोर्नित्यत्वादप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधश्चाप्युपपद्येत; ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गाद्योपा-
 ध्युपहितब्रह्मणो जीववादजीवगता अनिष्टनिःसीमत्रिविधतापादिसहितत्वादयोऽनेके
 दोषा अपि ब्रह्मण्येव प्रसज्येरन्; तथा सति निरस्तनिखिन्दोषगणमंगुणगणधार-
 ब्रह्मस्वरूपनिरूपकश्रुत्यादयो विरध्येरन्; सर्वोपाधुपहितस्वरूपस्य द्रव्यलो दुःखिन्ना-
 द्यनयोपलब्धेर्हितरूपप्रपञ्चावरणमद्वितरूपमपचक्षणमित्यादयोऽनेके दोषा ब्रह्मण्येव
 प्रसज्येरन्। तृतीयमतमपि नास्माभिरंगीकृतम्; यतस्तद्वादिनां भवतां मतेऽपि कृत्स्नम-
 पञ्चस्य ब्रह्मणश्च स्वरूपस्वभावगुणादिभिः परस्परवैभक्त्यस्य तयोर्नित्यत्वस्य च
 प्रतिपादकश्रुत्यादयो विरध्येरन्; किञ्च निर्विनेषे मेकस्मिन्भूतुनि सति कृत्स्नप्रपञ्चस्य
 ब्रह्मतादात्म्यभावेऽप्येकश्रुतिगणो वैयर्थ्यं चाप्येत, कृत्स्नप्रपञ्चगतदोषाणां ब्रह्मण्येव
 प्रसंगश्चापि स्यादेव। तथात्वे सति ब्रह्मणः सकलदोषवर्जितत्वं तत्समस्तकल्याणगुणगणार-

रत्वादप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधश्चाप्येते; विधिनिषेधशास्त्रव्यर्थता च स्यात्। किंच एतस्मिन्मतत्रिके दूषणोक्तिविशेषप्रपञ्चस्तन्निरासविशेषप्रपञ्चश्च श्रीरामानुजाचार्यकृतश्रीभाष्यवेदार्थसंग्रहादिग्रंथेभ्योऽवगंतव्यः। किंच अस्मत्सिद्धांते संशयं कुर्वता त्वया त्वन्मतमेवांतर्गतं वाचि समाधातीति न्यायेन प्रकाशितं, तत्र सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यवस्त्वैक्यं प्रतिपादयता प्रपञ्चब्रह्मणोः पारमार्थिकभेदोपपादकश्रुतीनामौपाधिकत्वं च वदता त्वयैव स्वसिद्धांते आसुरमतत्वमसद्गमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमिति भगवदुक्तेः प्रकाशितं, तयोः स्वाभाविकभेदप्रतिपादकश्रुत्यादिप्रकोपशांगीकृत इत्यलं प्रच्छन्नवैद्धानां पुष्पाकं मते दूषणपल्लवनेन। एवं दोषबाहुल्याद्विरोधबाहुल्याच्चेतानि त्रीणि मतानि परिहाय सर्वथा निर्दोषं सकलमतराजराजं विशिष्टाद्वैतमतमेवाश्रितानामस्माकं न कापि विरोधाद्यापत्तिः। अथ स्वमतं निरूपयितुमादौ तदुपपादिकानां भेदाभेदादिनीनां श्रुतीनामाशयः प्रतिपाद्यते। तत्र तावद् भेदवादिन्यो हि श्रुतयश्चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य परस्य ब्रह्मणश्च स्वरूपस्वभावादीनां वैलक्षण्यमसंस्मृतत्वमनादिसिद्धं पारमार्थिकं भेदं च वदंति; ब्रह्मणश्चिदचिदात्मकप्रपञ्चाद्व्यतिरिक्ततया दिव्याप्राकृतमूर्तिमत्तया निमित्तकारणतया सपार्षदतया च ब्रह्मपुरेऽवस्थितिमंतर्यामिशक्तया सर्वावस्थावस्थितचिदचिदात्मकप्रपञ्चानुप्रवेशं च वदंति; कथमिव यथा बह्मद्यादयो देवा मूर्तिमंतः सानुचराः संतः स्वस्वलोके स्थित्वा स्वस्वांशेन प्रपञ्चेऽनुप्रविष्टास्तथा तस्याप्युभयथाऽवस्थानं वदंति। एवमेव बृहदारण्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य सप्तमेऽस्तर्यामिब्राह्मणे 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरं' इत्यारभ्यैतद्ब्राह्मणसमाप्तिपर्यंतं प्रपञ्चेऽस्तर्यामितया परब्रह्मानुस्यूतं दिव्याप्राकृतमूर्तिमत्तया च ततः पृथक् स्थितं चेति वर्णितमित्यवगम्यते। अन्यथा—

‘अग्निर्यैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥
वायुर्यैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥
मूर्धो यथा लोकसर्वस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्पैर्वायदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा न लिप्यते लोऋदुःखेन चाद्यः ॥
एको वशी सर्वभूतांतरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति’ ।

इति कठवल्क्युपनिषदि ब्रह्मणः प्रपञ्चानुप्रवेशे ततो व्यतिरेकभावे च मूर्तिमतां स्वस्वलोकस्थानां बह्मद्यादिदेवानां स्वस्वांशेन प्रपञ्चानुप्रवेशरूपदृष्टांतसंगतिः स्यात् ।

एवमन्यत्राप्युपनिषत्सु तस्योभययाऽवस्थानं निरूपितम् । अमेदवादिन्यः श्रुतयस्तु
स्वरूपस्वभावादिभिर्विलक्षणतयावस्थितस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य ब्रह्म-
तादात्म्यभावं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धात्मपञ्चब्रह्मणोः शरीरशरीरिभावस्य स्वाभाविकत्वाना-
दिसिद्धत्वप्रतिपादनादेवावगमयन्ति नतु निर्विशेषं चिन्मात्रस्वरूपं ब्रह्मैव स्वयं कृत्स्न-
प्रपञ्चरूपतया जातमिति प्रतिपादयति । अन्यथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'ज्ञातौ द्वा-
वज्जावीशानीशौ' 'नित्यो नित्यानामि'त्यादिश्रुत्युपदिष्टमविनाशित्वाजत्वनित्यत्वादिकं
ब्रह्मणो विरुध्येत । 'नात्मा श्रुतेरनित्यत्वाच्च ताभ्य' इति न्यायेन तदनुगृहीताभिः श्रुति-
भिश्चोपदिष्टमजत्वं नित्यत्वं च जीवस्य विरुध्येत; वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथाहि
दर्शयति न धर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते बाष्पुपलभ्यते चेति न्यायाभ्यां
प्रतिपादितो यो जीवानादित्वाभ्युपगमेन तत्कर्मनिमित्ततया वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारः
सोऽपि विरुध्येत; कार्याकार्यधर्माधर्मबंधमोक्षस्वर्गनरकादिवोधकानि शास्त्राण्यपि
वैयर्थ्यमापद्येरन्; 'अजामेकं लोहितशुद्धकृष्णं' 'गौरनाद्यंतक्ती सा जनित्री भूतभा-
विनीति' 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वन्नानीं जमावपी'त्यादिश्रुतिस्मृतिभिः' प्रतिपादिता
प्रकृतेरजत्वानादितापि विरुध्येत; तस्मादभेदश्रुतीनामुक्तार्थप्रतिपादने एव तात्पर्यम-
वसीयते । एवमेतयोक्तमयोः श्रुतिसमूहयोरविरुद्धोऽयं मार्गः । अथ विशिष्टाद्वैतशब्दसमा-
सोक्तिपूर्वं भेदोपपादकश्रुतिसंगृहीतं तदर्थं प्रपञ्चयति-सर्वकारणकारणस्याचिंत्यविचित्रा-
नंतशक्तेरनित्यविशुद्धनिरतिशयानंदमयस्य परममेगलास्पदस्य कृत्स्नचिदचिदात्मकप्रपं-
चात्स्वरूपस्वभावगुणविभूतिभिरतिविलक्षणतया श्रुतिस्मृतिवशतवचनैः प्रतिपादितस्य
दिव्यामाकृतभोगोपकरणवति दिव्ये ब्रह्मपुरे दिव्यामाकृतकरचरणाद्यवयववद्भिः स्वपा-
र्षदादिगणैरनवरतमुपास्यमानचरणपंकजस्य दिव्यामाकृतान्योन्यसंस्पर्द्धिरूपानुरूपरू-
चरणाद्यवयवविशिष्टमनोहरमूर्तिमतो निमित्तकारणस्य परस्य ब्रह्मणः श्रीवासुदेवस्यां-
दर्सनिशीर्षावशाद्यदा प्रलयस्तदाऽस्मिन्मदशापबनामरूपविभामानईकारणावस्थशरी-
रभूतसकलचिदचिदस्तुविशिष्टं शक्तिशक्तिमतोरभेदावगमात्परब्रह्मशब्दाभ्यांतर्यामिना-
क्तिरूपं कारणावस्थं शरीरिभूतं परं ब्रह्माद्यविशिष्टशब्देनोच्यते; यदा च तत्पैवांडसिद्धता-
वशात्सर्गस्तदाऽस्तिष्पूलदशापन्ननामरूपविभागाईकार्यावस्थशरीरभूतसकलचिदचिद-
स्तुविशिष्टमुक्तविधांतर्यामिनाक्तिरूपं कार्यावस्थं शरीरिभूतं परं ब्रह्म द्वितीयविशिष्टश-
ब्देनोच्यते । एवं कारणकार्यावस्थानस्यतयोः कृतैकनोपविशिष्टशब्दाभ्यामयोरवस्थाद्व-
यवच्चरूपविशेषणसंबंधप्रमुक्ततत्त्वरूपवैलक्षण्येन भिन्नयोरपि परब्रह्मणोरद्वैतमभेदो वि-
शिष्टाद्वैतमिति पण्डीतपुरुषसयासाश्रयणं सर्वथाऽनवगम्य। एवंभूताभेदो दृष्टान्तेन साध्य-
ते-यथा लोके दंडो कुंडली कमंडलुवामयं देवदत्त इत्येवंजातीयके बुदाहरणे एवस्य

देवदत्तस्यैव दंडित्वकुंडलित्वरुमंडलुवत्त्वरूपविशेषणसंबंधप्रयुक्तेन तत्स्वरूपवैलक्ष-
 ण्येनैव भेदोऽवगम्यते नतु विशेष्ये तत्स्वरूपे भेदस्तथैकस्यापि परस्य ब्रह्मणः कारण-
 कार्यरूपावस्थाद्वयवत्त्वरूपविशेषणसंबंधप्रयुक्तेन तत्स्वरूपवैलक्ष्ण्येनैव भेदोऽवगम्यते
 नतु विशेष्ये तत्स्वरूपे भेदः। एवमेव चिदचितोरपि कारणकार्यरूपावस्थाद्वयवत्त्वरू-
 पविशेषणसंबंधप्रयुक्तेन तत्तत्स्वरूपवैलक्ष्ण्येनैव भेदोऽवगम्यते नतु विशेष्ययोस्तत्त-
 त्स्वरूपयोर्भेद इत्यपि प्रसंगाद्बोध्यम्। एतावता कारणकार्योभयावस्थायां चेतनाचे-
 तनानां परस्य ब्रह्मणश्च सद्भावेन तेषां सर्वपामनादित्वं नित्यत्वं च चेतनाचेतनानां
 सदा परब्रह्मनियम्यत्वं परब्रह्मणश्च सदा तदुभयनियामकतत्प्रपन्नमिति फलितोऽर्थः॥
 नन्वेवं चिदचिद्ब्रह्मणां कार्यकारणोभयावस्थायां संघातभावांगीकारात्स्वभावादि-
 संकरोऽप्युपपद्येतेति चेत्तत्रोत्तरायामः—यथा स्वरूपतः पृथगवस्थितानां कारणभूतानां
 श्रुकृष्णरक्ततंतूनां संघाततया निर्मितस्य चित्रपटस्य शैल्युचादिगुणसंबंधस्तत्तंतु-
 प्रदेशे एव भवतीति न पटरूपकार्यावस्थायामपि सर्वत्र वर्णसंकरस्तथा कारणाव-
 स्थायां स्वरूपतः पृथगवस्थितानां चिदचिद्ब्रह्मणां संघाततया प्रतीयमानजगद्रूपका-
 र्यावस्थायामपि भोक्तृत्वभोग्यत्वनियंतृत्वाद्यसंकरः। नन्वेवं चेतनाचेतनब्रह्मणां
 स्वभावाद्यसंकरत्वे सिद्धेऽपि यथा लोके महापातकिजनसंसर्गिणस्तत्संसर्गप्रयुक्तं
 पातकित्वमापतति यथा चोपरसंसर्गिणः काष्ठस्य तत्संसर्गप्रयुक्तलवणत्वं दृश्यते
 तथा शरीरभूतचेतनाचेतनसंसर्गिणो ब्रह्मणस्तत्तत्संसर्गप्रयुक्तपरिणामित्वापुरुषार्था-
 श्रयत्वे प्रसज्येयातामिति चेत्तत्रोत्तरायामः—यथा शरीरसंसर्गिणोऽपि जीवस्य बाल-
 त्वयुवत्वस्थविरत्वादयो धर्माः शरीरे एव पर्यवस्यन्ति सुखदुःखादिभोक्तृत्वापरिणा-
 मित्वादयो धर्मा जीवात्मन्येव पर्यवस्यन्ति तथा सर्वावस्थावस्थितशरीरभूतचेतना-
 चेतनसंसर्गेऽपि परिणामित्वापुरुषार्थाश्रयत्वे शरीरभूतचेतनाचेतनैवेव पर्यव-
 स्यतः। निरस्तसमस्तदोषगंधत्वसत्यसंकल्पत्वनिरतिशयज्ञानानंदत्वाद्यसंख्योदारगुण-
 गणा ब्रह्मण्येव पर्यवस्यन्ति नतु तत्तद्भूताः परिणामित्वादयः। अत्र चेतनाचेतनब्रह्मणां
 कार्यकारणभावांगीकारे इयान्विशेषोऽवगंतव्यः—तथाहि कार्यत्वं हि द्रव्यस्यैकस्याव-
 स्थांतरमाप्तिः। तत्रावस्थाद्वयेऽप्यचेतनवर्गस्य स्वरूपान्ययाभावलक्षणो विकारः चेतन-
 वर्गस्य तु ज्ञानसंकोचविकारशूलक्षणेऽन्यथा भावो विकारः ब्रह्मणाऽपि स्थूलसूक्ष्मोभ-
 यावस्थावस्थितानां चेतनाचेतनानां पृथक् पृथक् फलप्रदानाय तत्तदवस्यतत्तद्विशिष्ट-
 तारूपविकारो भवति; विकारो ह्यवस्थांतरापत्तिरूपः स च शरीरभूतेषु चेतनाचेतनेषु
 तत्तच्छरीरिणि ब्रह्मणि च समानः, अतएवैकस्यावस्थांतरापत्तिरूपविकारापेक्षया 'ये-

नाश्रुतं श्रुतं भवती'त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तो 'निर्दिशितो न्तु
 मृदयदादिवत्प्रपञ्चब्रह्मणोरत्यन्ताभेदप्रतिपादनापेक्षया । किञ्च 'प्रजापतिः प्रजा असृजत्'
 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्यतिष्ठान्, यतो वा इमानि भूतानि
 जायन्ते' इत्यादयः श्रुतयश्चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्योत्पत्तिमलयादिवादिन्यश्चेतनवर्गस्य
 ज्ञानविकाशसंकोचकुरौ विचित्रशरीरसंयोगवियोगौ बोधयन्ति; अचेतनवर्गस्य तु स्वरूपा
 न्यथाभावं बोधयन्ति । चेतनवर्गस्योत्पत्तिप्रतिषेधवादिन्यो नित्यत्ववादिन्यश्च 'न
 जायते म्रियते' इत्यादयो 'नित्यो नित्यानामि'त्यादयश्च श्रुतयः स्वरूपान्यथात्वाभावं
 ज्ञानसंकोचविकाशरूपानिष्ठविरारवत्त्वेऽपि तदनादित्वं च बोधयन्ति; 'य आत्मनि तिष्ठ-
 न्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद'
 इत्यादयः 'स वा एष महानम आत्मानरोऽमरोऽमृतो ब्रह्म नित्यो नित्यानामि'त्याद्याश्च
 श्रुतयः परस्य ब्रह्मणश्चेतनाचेतनेभ्यः स्वरूपस्वभावादिवैलक्षण्यं बोधयन्ति । तथा
 श्रुतिभिर्भोग्यभूताचेतनवर्गभोक्तृभूतचेतनवर्गतत्तन्निर्णयपरमात्मनो विलक्षणस्वभावा-
 न्प्रतिपाद्य भोग्यभूताचेतनवर्गगतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तृभूतचेतनवर्गं प्रतिषिध्य तस्य
 नित्यत्वादिकं च प्रतिपाद्य भोग्यभूताचेतनवर्गगतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तृभूत-
 चेतनवर्गतं च सांसारिकत्रिविधतापाद्याश्रयत्वं तत्तन्निर्णयं तर्हि ब्रह्मणि प्रतिषिध्य
 तस्य नित्यत्वं निरवयत्वं सर्वदा सर्वज्ञत्वं सत्यसंकल्पत्वं करणाधिपाधिपत्वं
 सर्वपतित्वं सर्वात्मत्वं च प्रतिपाद्य सर्वावस्थावस्थितसकलचेतनशरीरकत्वं
 प्रतिपादितम् । एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्राक्सृ-
 ष्टरेकत्वावधारणं सृष्ट्यनन्तरं नानात्वावधारणं च नामरूपविभागभावभावाभ्यामुप-
 धत्ते । तथाहि 'तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते' 'सदेव सोम्येदमग्र
 आसीदेकमेवाद्वितीयं बहु स्यां प्रजायेये'त्यादयः श्रुतयो हि चिदचिद्विशिष्टस्य ब्र-
 ह्मणो नामरूपविभागानर्हस्यदशापत्तिविवक्षयैकत्वं नामरूपविभागार्हस्यलक्षणापत्ति-
 विवक्षया नानात्वं च वदतीति सकलवेदांतवेद्यतया निर्विवादत्वात्सर्वथा निरवयं
 विशिष्टाद्वैताख्यमतमेव न्यायविद्भिः स्वीकर्तव्यम् ।

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

सर्वथा जीवब्रह्मणोरभेद एव अभेदश्रुतिभिरिति चेन्न, अनुपपत्तेः । कथमनुपपत्ति-
 स्तत्राह—अश्मादिवत्—अश्मकाष्ठलोष्ठतृणादेरचेतनस्य चेतनवर्गादिव जीवदृष्टस्या-
 प्यज्ञत्वसर्ववक्ष्यत्वादितोपकलापेन सर्वज्ञत्वसत्यसंमत्त्वत्वाद्यसंख्यगुणगणविशिष्टा-

१ यथा सोम्यैकेन मृत्पिष्टेन विज्ञातेन सर्वं मृत्मयं विज्ञात स्यादित्यादिन्य ।

नारायणादत्यंतविजातीयत्वश्रवणात्तदनुपपत्तिस्तयोरेकत्वानुपपत्तिः । तस्मात्परं ब्रह्म जीवावर्धनान्तरभूतमेव । यदि चेतनजात्या समानस्यापि जीवस्य लक्षणगुणैर्वैषम्यात्परब्रह्मत्वानुपपत्तिः तर्हि किमुताचेतनस्य जडत्वादिधर्मविलक्षणस्येति तात्पर्य बोध्यम् । सर्वथा श्रुतिस्मृतिन्यायैरुक्ततेन विशिष्टकार्यत्वेन स्वानन्यरूपादपि चेतनाचेतनप्रपञ्चात् स्वरूपस्वभावगुणविभूतिभिरतिविलक्षण एव सर्वज्ञः परमात्मा ।

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

‘सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ ‘एको ह वै नारायण आसीदि’-त्यादिषु नारायण एक एव जगतः कारणमवगम्यते । तस्यैकस्य नानाविधप्रपञ्चकारणत्वमुचितं न वेति संदेहे तन्नोचितमिति पूर्वपक्षं दूमः॥ तदसंभवात्; कार्यमेतदाकाशवाय्वग्निसलिलरूपं विचित्रं कथं कारणवैचित्र्यमंतरेण संभवति? दृश्यते हि रथादिकार्येषु बहुकारकोपसंहारस्तस्मादेकस्य कारणत्वं न संभवतीति चेत् नैतदुचितम् । नृक्षमिदं चिद्वस्तुशरीरिणः स्वतः सिद्धासंख्यैर्धर्मयुतस्यैकस्यापि संकुचितांतर्पामिश्र-क्तिरूपब्रह्मणो विकसितांतर्पामिश्रशक्तिमिश्रस्थूलचेतनाचेतनप्रपञ्चरूपकार्येण परिणामः संभवत्येव । यथा घृतमिश्रस्य क्षीरस्यैकस्यैव दधिभावेन तद्वत्स बोध्यस्तस्मात् ब्रह्मैककारणकं जगत्कार्यं भवति । यदुक्तं कार्यवैचित्र्यं कारणवैचित्र्यापेक्षमिति तदपुक्तमेव । चेतनादेकस्मात्पुरुषात्केशनखादिविचित्रकार्यनिष्पत्तिदर्शनात्; अतो विचित्रजगत्कार्यनिर्वाहे ब्रह्म न कारणांतरापेक्षमिति शक्तिमतां सर्वं संभाव्यत एवेत्याह-

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

लोके स्वे स्वे स्थाने स्थिता ब्रह्मादयो देवाः आदिशद्व्याख्याः कर्दमश्च पाशा ऋषयश्च तेषां शास्त्रावगतशक्तीनां यथा स्वापेक्षितवस्तुसर्गकर्तृत्वं तथा स्वलोके स्थितस्य शास्त्रावगतसामर्थ्यस्य नारायणस्य स्वेच्छया प्रकृतिपुरुषादिस्थावरजंगमांत-सकलप्रपञ्चकर्तृत्वमवगम्यते ‘स इमांलोकानसृजत्’ ‘परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रिया च’ ‘अखिलकारकशक्तिधर’ इत्यादिषु नारायण-स्यासंख्यशक्तिमत्त्वं श्रूयते तस्य मिमसाध्यम् ? ।

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

अत्रैकस्य ब्रह्मणो यो जगदान्तरेण परिणामोऽभिहितः स हि एतस्य मूर्तिपदस्य

घटशरावादपरिणामवद्वा मूर्त्त्यचिदचिद्वस्तुशरीरिणोऽतयोमिरूपस्य तस्य स्थूलभावा-
पन्नचिदचिद्वस्तुभूतशरीररूपेणेति संदेहः । पूर्वपक्षन्याये तु मूर्त्तिपदस्य घटशरावादप-
परिणामवत्तस्य जगदाकारेण परिणामो युज्यते । कयमिति चेतत्रोच्यते-वाचारंभणं
विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुत्या प्रतिपाद्यते, विकारो नामधेयं च
वाचारंभणं अभिलाषार्थक्रियारूपव्यवहारस्य निष्पादकं भवति मृद्व्यस्यैव घटा-
द्यवस्था, घटादिनामधेयं च अर्थक्रियाभिलाषरूपव्यवहारनिष्पत्तये भवतीति यावत् ।
वस्तुतो घटादिकमपि मृत्तिकेत्येव सत्यं प्रामाणिकं मृद्व्यतिरेकेण घटभावाददर्शनात्;
अथवा वाचारंभणं विकारः घटो वाचारंभणं घटोऽयमिति वाचारंभविषयमात्रं मृद्व्य-
मेव व्यवहारसिद्धयर्थं जायमानं अवस्थांतरं नतु मृदो द्रव्यांतरं किंतु मृत्तिकेत्येव
नामधेयं सत्यमस्ति, घटादिकं मृत्तिकेति कृत्वैव तत्र सर्वं मूर्त्तिघटादिनामधेयं सत्यं
सति प्रामाणिकेऽर्थे साधु सत्यं नतु द्रव्यांतरमिति सत्यशङ्कार्थेन कृत्वा यतो घटो
मृदेवेति तदर्थः । अतो मृदूपात्कारणाधया घटादिकार्यमनन्यदेव तथा मूर्त्तिमतः
कारणात् ब्रह्मणश्चेतनाचेतनात्मकं जगदनन्यत् । दृष्टान्तांतरं च क्षीरस्य दधिरूपेणेव
ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणाम इति वाच्ये सति जगद्रूपेण परिणतस्य कृत्तनस्यापि
ब्रह्मणः कार्यभावप्रसक्तिः कार्यत्वप्रसंग इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे न कारणं ब्रह्मावशिष्टं
भवेत् अथवा प्रपंचाकारेणेषत्परिणतात्स्मादवशिष्टस्य मूर्त्तिमतः कारणस्य ब्रह्मण
एवं परिणामे वाच्ये सति अवशिष्टस्य तस्य निरवयवत्वशङ्ककोपो वा 'अपाणिपादो
जवनो गृहीता पश्यत्यवधुः स शृणोत्यकर्णः' 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, इदं वा
अग्रे नैव किंचनासीत्, 'आत्मा वा इदमेवाग्र आसीदि'त्यादीनां निराकारत्वबोध-
कानां शङ्कानां कोपो वा बाधश्च भवेत् इति महाकलहे प्राप्ते मृत्तांतरेण मूर्त्त्यचिद-
चिद्वस्तुशरीरिणोऽतयोमिशक्तिरूपस्य ब्रह्मणः स्थूलचेतनाचेतनभूतशरीररूपेण परि-
णामो युज्यते इति सिद्धांतं द्रुमः ।

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्दः पक्षांतरव्यावर्तकः । मूर्त्त्यचिदचिद्वस्तुशरीरिणो निमित्तकारणनारायण-
संकुचितान्तयोमिरूपस्य ब्रह्मणः स्वशरीरभूतेन विवक्षितान्तयोमिविशिष्टस्य स्थूल-

१ वाचारंभणमिति श्रुत्यर्थस्यापक्षे घटादिवर्यारूपो विकारो घटादिनामधेयं च वाचारं-
भणं मृत्तिकेत्येव सत्यम्; अथवेति द्वितीयपक्षे विकारो वाचारंभणं मृत्तिके येव नामधेयं सत्यमिति
विशेषः । २ घटादिके । ३ वाचारंभणमिति श्रुत्यर्थः । ४ क्षीरस्य दधिरूपेणेव ।

चिदचिदस्वरूपप्रपञ्चाकारेण परिणामो युक्त एव; तच्छ्रुतेः 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नं अन्नात्पुरुषः ॥ वा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इति, सोऽकामयत बहु स्यां तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते 'इति, यस्यात्मा शरीरं यस्य प्रकृतिः शरीरं यस्य पृथिवी शरीरमि'त्यादिषु मूक्षमचिदचिदस्त्वशरीरकस्य कारणस्य नारायणातर्यामिरूपस्य ब्रह्मणः स्थूलचिदचिदस्त्वशरीरभूतेन प्रपञ्चाकारेण परिणाम-श्रवणात् मृदो घटरूपेणैव तस्य परिणामे 'अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा' अजो द्वेको जुपमाणोऽनुशेते' 'ज्ञाज्ञौ द्वावजाबीशानीशौ' 'नित्यो नित्याना चेतनश्चेतनानामेको बहूना यो विदधाति कामान्' 'तमात्मस्थं' 'न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरूपयोरजयोः' 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विदधनादी उभावपी'त्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तानत्वानादित्वादितत्त्वत्रय-धर्मस्य विरोधापत्तेः विशिष्टेपरिणाम एव समुचितः । एवं कृत्स्नप्रसक्तयभावरूपं परिणामविवेकमुक्त्वा ब्रह्मणो निरवयवत्वशङ्कोपनिवारणे हेतुमाह-शङ्कमूलत्वात् 'स इमाहोक्तानसृजत्' 'एको ह वै नारायण आसीत्' 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः' 'तमाहुरग्न्यं पुरुषं पुराणम्' पुरुषान्न परं चिन्तिता काष्ठा सा परा गतिः' 'चरणं पवित्रं वितत पुराणम्' 'हिरण्यमश्रुहिरण्यकेन आम्रणत्वात्सर्व एव सुवर्ण' इति, 'नमाम ते देव पदारविदं मार्गति यत्ते मुखपद्मनीदैः' 'त वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदि'त्यादिश्रुतिस्मृतिगद्गा एव मूल प्रमाणं यस्य ब्रह्मनिरवयवत्वनिषे-धस्य तस्य भावस्तत्त्व तस्मात् शङ्ककोपो न भवति । उभयपक्षेऽप्ययमभिप्रायः-प्रपञ्चा-द्व्यपतिरिक्तस्य निमित्तभूतस्य दिव्यमनोहरमूर्तेर्नारायणस्य संवृत्तातर्यामिशक्ति-विशिष्टं यत् मूक्षमचेतनाचेतनद्वंद्वं मूक्षमत्वाददृश्यमंतर्यामिशक्तिविशिष्टत्वात्तच्छरीर-भूतं च भवतिः तस्य विरुसितातर्यामिशक्तिविशिष्टस्थूलचिदचिदस्वरूपेण परिणामे वाच्ये सति ब्रह्मणः कृत्स्नप्रसक्तयभावः 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध' इत्यादि-श्रुतिसमानार्थवाचिकानां 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदि'त्यादिनारायणवादिनीनां भुक्तीनां पुरुषान्नारब्रह्मप्रतिपादनत्वान् कोपाभावश्च । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वोक्तिस्तु मूक्षमभावाप-न्नयोश्चेतनाचेतनयोरदर्शनपरा, अपाणिपादादिश्रुत्युक्तिरप्यप्राकृतदिव्यावयवत्वगोध-नपरा प्राकृतावयवत्वनिषेधपरा च । एवं ब्रह्मणः कारणत्वं कार्यत्वं निःशङ्कतया वो यमिति । एवंभूतस्य परब्रह्मणो दृष्टातेन सर्वविन्क्षणत्वमाह—

१ मूक्षमचिदचिदशरीरविशिष्टत्वातर्यामणो ब्रह्मण स्थूलचिदचिदशरीरभूतप्रपञ्चाकारेण परिणाम ।

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

यथा जीवात्मन्यचिद्धर्मविरोधिर्मयोगोऽप्यचिद्धिजातीयत्वादेव भवति; यथा च विचित्रा अग्निजलादयोऽप्यचिद्धिशेषा अन्योन्यविलक्षणशक्तयो दृश्यन्ते एव तथा सर्वविलक्षणं ब्रह्मापि शब्दैकप्रमाणकं विचित्रानंतशक्तिकमयाकृतदिव्यावयवकं च दृश्यते इति सर्वमविरुद्धम् ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषो निरवयवे अचित्सजातीये प्रधानादावेव वाच्यः न ब्रह्मणि शास्त्रप्रमाणके; अन्यथा स्वपक्षे ब्रह्मणो निरिंकारित्वादिधर्मपक्षे दोषात् बाधापत्तेः। कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषस्तु प्रधानादावेव निर्णीयते । सर्वशक्तिमत्त्वेन सर्वोपपत्तिमाह—

सर्वोपेता च तदशंनात् ॥ ३० ॥

‘परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविरी ज्ञानबलक्रिया च’ ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ इत्यादौ तस्य सर्वशक्तिमत्त्वदर्शनात् सर्वापि शक्तिरूपेता ब्रह्माश्रितेति विज्ञायते; अतः सर्वशक्तिमतस्तस्य किं न संभवति ?

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

यद्यप्येकमेव ब्रह्म समस्तेतरविलक्षणं सर्वशक्तिमत् तथापि ‘न तस्य कार्यकरणं च विद्यते’ इति श्रुतौ विकरणत्वात् तस्य ब्रह्मणः करणरहितत्वात् न कार्यारंभः संभवतीति चेत् तदुक्तं—तस्योत्तर श्रुतेस्तु शब्दमूढत्वात् विचित्राश्च हीत्यत्रोक्तम् । पुनराशंक्य समाधातुमधिकरणात्तमाह—

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

यद्यपि शाखावगतसर्वशक्त्येर्भूतिमतो ब्रह्मणः सर्वेषु कार्येषु कारणसामर्थ्यमस्ति इति निर्णीतं तथापि सर्वप्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वात् प्रयोजनसरित्तादवाप्तसकलव्याप्तस्य नारायणस्य जगत्सृष्ट्यादिव्यापारः संभवति नवेति संदेहः । कथं संदिश्यते तत्राह संभवतीति पक्षे ‘आनंदो ब्रह्म’ ‘अन्योऽन्तर आत्मानंदमयः’ ‘नित्यवृत्तो निराख्यात’ इत्यादिभिः निरतिशयानंदस्वरूपो नित्यवृत्तो हि नारायणः श्रूयते । कथमसौ सृष्ट्यादिव्यापारेषु प्रयोजननिरपेक्षः प्रवर्त्तते ? यदि समयोजनास्य प्रवृत्तिः तदा तस्य नित्यवृत्तताहानिः स्यात्, अन्यथा जनादिवदनुचितकारिता स्यादतो न संभवतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते ब्रूमः—

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

लीलाकैवल्यं नित्यतृप्तस्य नारायणस्य दयालुत्वान्निष्प्रयोजनापि जगत्सृष्ट्या-
दिप्रवृत्तिः स्वमसन्नतार्थं सत्कर्मकर्तृणां ब्रह्मादिक्षेत्रज्ञाना चतुर्वर्गमाप्तये लीलया लीला-
मात्रेणैव केवलं संभवति तत्र निदर्शनं लोकवत् ; यथा लोके निःस्पृहमियत्रतादेः
सामंतस्य राज्ञः प्रयोजनमंतरेणापि स्वसेवकमुत्तार्य केवललीलया कंदुकताडनादिषु
प्रवृत्तिः तथा नारायणस्यावाप्तसकलकामस्यापि लीलया सृष्ट्यादिप्रवृत्तेरविरोधः।
नन्वेवं लीलार्थमपि जगत्सर्गे सति तत्स्थजीवदुःसहस्रलेशगर्भत्वेन निर्दयत्वप्रसक्तैः
परमदयालोर्नारायणस्य जगत्सर्गो न संभवतीति चेत्तत्राह—

वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

नारायणकृतायां सृष्टौ क्षेत्रज्ञाना कमनीयारुमनीयदेहभोगस्यानादिमदाने वैषम्यं
न्यूनाधिकत्वं जीवदुःखप्रदप्रपचकृतौ नैर्घृण्यं निर्दयत्व च तस्य ते जमे न स्तः, कुतः,
विषमसृष्टौ जीवपुण्यपापरूपकर्मणा सापेक्षत्वात् जीवानां प्राचीनकर्मालोच्य हरिः
तत्तत्कर्मानुगुणं न्यूनाधिकं जगत्सर्गं करोति । एवं तत्तत्कर्मेव वैषम्यादिहेतुरित्यर्थः।
तथाहि दर्शयति श्रुतिः ‘साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति, पुण्यः
पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन कर्मणा भवती’ति ।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते

चाप्युपलभ्यते च ॥ ३५ ॥

‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत्’ ‘एकमेवाद्वितीयमि’त्यादिश्रुत्युक्ते सृष्टेः
पूर्वकाले अवधारणार्थं ब्रह्मज्ञानतादविभागात् क्षेत्रज्ञाविभागभ्रवणात् क्षेत्रज्ञास्तत्त-
त्कर्माणि च न भवेयुरिति चेन्न. कुतः, क्षेत्रज्ञाना तत्तत्कर्मप्रवाहाणा चानादित्वाद्ना-
दिकालसिद्धत्वात् उपपद्यते च अतिमूक्षमभावापन्नेषु नित्यत्वाज्जत्वादिधर्मविशिष्टेषु
क्षेत्रज्ञेषु परस्परमूक्षमविभागश्च विग्रहे एवेत्यर्थः। तर्हि कथमविभागोक्तिस्तत्राह-तदानीं
नामरूपविभागाभावाच्छ्रुतावविभाग उक्तः, इतरथा प्रलयानंतरसृष्टिकाले त्वकृतानां
शुभाशुभकर्मणामभ्यागमस्य प्रलयात्पूर्वसृष्टिकाले कृताना तेषां विपनाशस्य च माप्तिः
स्यात्, अतः श्रुतिस्मृतिषु क्षेत्रज्ञानामनादित्वं नित्याजादिविशेषणविशिष्टत्वं च उपल-
भ्यते । चोऽवधारणे । तथाहि ‘तद्देदं तर्क्य्याकृतमासीन्नन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते’ ‘न
जायते त्रियते वा विपश्चित्’ ‘ज्ञाज्ञौ द्वावजातीशानीशौ’ ‘मूर्षाचंद्रमसौ घाता

यथापूर्वमकल्पयत् 'नित्यो नित्यानां' 'न जायते म्रियते वा वदाच्चिन्तायं भूत्वा भविता वा न भूयः' 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्धयनादी उभावपि' इत्यादिषु दृश्यते क्षेत्रज्ञानामनादित्वाजत्वमभ्युतिधर्मकलापस्तस्मात्पूर्वोक्तेऽप्यविभागे विभागो निर्णीत एव।

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

किं बहुना, प्रधानपरमाणुकर्मकालादीनां ये कारणत्वापपादका धर्मास्तेऽन्वनुपप-
न्नास्ते सर्वे सर्वप्रकाशके सर्वधर्मसंपन्ने दिव्याकारे षड्रहस्येवोपपद्यन्ते. अतः सर्व-
शक्तिमत्सकलेतरविसजातीयत्वेनाचित्यशक्तिमत्तरं ब्रह्मैव जगत्सृष्ट्यादिकारणं श्रुति-
शतवचनैः सिद्धम् ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानन्दमुनि-
विरचिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमपादः ॥ १ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयपादः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥ प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आद्यपादे सांख्यप्रभृतितर्कविरोधं संदिह्य स्वसिद्धांतप्रतिपादनं कृतम् ; पुनरस्मिन्
द्वितीये पादे वैदिकतर्कबलवनेन सांख्यप्रभृतिपक्षांतरेषु दूषणं ददाति । तत्र तावन्
सांख्यशास्त्रनिष्ठानां प्रधानकारणवाद उचिनो नवेति संशयः। संशयवर्जं सर्वत्र प्रसि-
द्धमूहनीयम्। प्रधानकारणवाद एवोचित इति पूर्वपक्षी मन्यते । प्रधाने हि रजःसत्त्व-
मोक्षं तदेव जगतः कारणं भवितुमर्हति, सर्वत्र तत्कार्येषु सुखदुःखबोहान्वयदर्शनात् ।
तथाहि तत्कार्यभूताः षडद्वयोऽप्युपलब्धाः प्रावरणादिप्रयोजनतया नरस्य सुखप्रदा
भवन्ति न एवेतरजनापहृता दुःखप्रदा भवन्ति स्वप्रयोजनसंपादकत्वाभावात् ; ते बांछिता
अनुपलब्धाश्च संतो मोहप्रदा भवन्ति तदेवं सुखाद्यन्वयात् त्रिगुणमेव प्रधानं जगत्का-
रणमिति प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः—न प्रधानं जगत्कारणमवेतमन्वात् । तथाहि दावादेर-
चेतनस्य रथमासादादिनिर्माणज्ञानशून्यस्य रथमासादादिरचनानुपपत्तिर्दृश्यते; तद्वच-
नाप्रकारज्ञानाश्रितस्य जनस्य रथादिरचनामवचिर्दृश्यते, अतश्चेतनानधिष्ठितं प्रधानं
जगत्कारणं भवितुं नार्हति । ततो न प्रधानकारणवादो युक्तः। सूत्रार्थविवेचनम्-अनुमीयते

१ प्रधानादिषु । २ व्यग्रभाः । ३ अधिकरणानि ६ सूत्राणि ३६ । ४ तेषु सांख्य-
विपक्षेषु । ५ तत्पूर्वोक्तं एवममुना प्रकारेण निष्पन्नम् ।

इत्यनुमानं प्रधानं जगत्कारणं न, कुतः, जगद्रचनाज्ञानशून्यस्याचेतनस्य तस्य रचना-
नुपपत्तेः—प्रपञ्चविचित्ररचनाया अनुपपत्तेः, जगद्रचनाज्ञानकुशलस्य परमचेतनस्य
नारायणस्य विचित्रजगद्रचनाप्रवृत्तिर्दृश्यते, अतो नारायण एव जगत्कारणं न प्रधान-
मिति । पुनः संदिग्ध परिहारं करोति—

पर्योऽबुवच्चेत्तत्रापि ॥३॥

यथा पर्यो दध्यादिभावे यथांबु च हिमशरलनालिकेरसादिविचित्रभावे चेतना-
श्रयानपेक्षं तद्वत्प्रधानमपीति चेत्तत्रापि तस्मिन् मंदेहेऽप्युत्तरमेवमात्रायते—‘योऽप्यु-
तिष्ठन्नद्रथोऽस्तर’ इत्यादिश्रुतेः चेतनेन परब्रह्मणातर्यामिणाधिष्ठितयोः पर्योऽबुनोः
स्वस्वकार्ये प्रवृत्तिरनुमीयते नतु तद्व्यतिरेकेण केवलं तयोस्तत्र प्रवृत्तिसामर्थ्यम्;
अतश्चेतनानाधिष्ठिते प्रधाने जगत्कारणत्वादोऽनुपपन्नः । किंच—

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

यद्यचेतनस्य कार्यरचनाप्रवृत्तौ सर्वज्ञचेतनाधिष्ठानानपेक्षत्वं तर्हि तस्य कार्या-
कार्यकर्मसमयज्ञानशून्यत्वात् सर्वदा प्राप्तदृष्टिमसंगेन तद्व्यतिरेकस्य मलयस्यानव-
स्थितिः प्रसज्येत ततो नाचेतनं जगत्कारणम् ।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

क्षीयमाणधेनूपपुक्ततृणादिवदचेतनमपि प्रधानं कारणमिति वक्तुं न युक्तम्;
अन्यत्र बलीवर्दीद्युपशुक्ते केनाप्यशुक्ते च तृणादौ क्षीररूपपरिणामाभावात् तद्
क्षीरत्वमपि धेनुरूपचेतनाश्रितमेव ।

पुरुषादभवदिति चेत्तथापि ॥ ६ ॥

अत्र नेत्यनुवर्तते । अचेतनमपि प्रधानं पुरुषः जगत्सर्गे स्वसन्निधानात्मवर्चयति;
यथा पंगुरंधं यथा वाऽयस्कातमणिरयस्तथेति संबंधः । ततो न सर्वज्ञापेक्षेति चेत्तथापि
न प्रधानस्य जगद्रचनाप्रवृत्तिः संभवति; सारयपक्षे पुरुषस्याविकृतत्वात्; अंधस्य मार्गे
प्रवृत्तिहेतुभूतोपदेशात् पंगोः अयःसन्निहितदेशांतरसंयोगाच्चात्मनोऽपि कश्चिद्विकारो
भवत्येव तस्मादविकृतपुरुषसंनिधिः क्लीमसंगः स्त्रीसंतानोत्पत्तौ यथा तथा प्रधान-

१ दधिहिमशरलादिभाररूपे । २ अतर्यामिपरब्रह्मव्यतिरेकेण । ३ पर्योऽबुनोः । ४
स्वस्वकार्ये । ५ यथा तृणादिव धेन्यादिमुक्तं सत् स्वयमेव क्षीररूपेण परिणमते तथा प्रवृत्ति-
रप्यचेतनानन्यापेक्षा सती स्वयमेव जगदाकारणेति चे नैवं शक्यं कुत । ६ धेनोः सक्ताश्वान् ।

नप्रवृत्ता न हेतुः, अथवाऽयस्कांतलोहयोरचेतनयोः पञ्चघयोश्चेतनयोश्चोभयेषां ताभ्यां
चेतनाभ्यां सह दृष्टान्तत्वासंभवात् प्रधानकारणवादो न घटते ।

अंगित्वानुपपत्तेश्च ॥ ७ ॥

त्रिगुणानामुत्कर्षापर्यङ्गभावोऽङ्गांगिभावस्ततः प्रतिसर्गावस्थायां प्रपञ्चप्रवृत्तिः
साल्पर्यैरुच्यते । तेन साम्बावस्थापन्नानां त्रिगुणानां वैषम्याभावादचेतनप्रधानात्मक-
साम्बावस्थाकृताङ्गांगिभावानुपपत्तिः, अतश्च जगद्विश्रम्भो न युज्यते प्रधानकारणवादे ।

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ८ ॥

उक्तप्रकारादन्यप्रकारेण प्रधाने कारणतया अनुमीयमानेऽपि^१ शास्त्रत्वशक्तिवि-
योगात् रचनानुपपत्तिस्तदवस्थैवे ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ९ ॥

प्रधानस्याभ्युपगमे अनुमानेन कारणत्वाङ्गीकारेऽपि तेन सहायाभावात्; यतो
निरीश्वरसाल्पर्यक्षे उदासिनः पुरुषस्य निर्विकारत्वात् प्रधानदर्शनादिरूपविकारासंभवः॥
अत एव भुक्तस्य तस्य प्रकृतिधर्माध्यासनिमित्तो भोगः पुंभक्त्योर्विवेकानुसंधानकृतं
कैवल्यं च; एतद्वपयोरर्थयोः प्रयोजनयोरभावात्प्रधानं न स्वीकार्यम् ।

विप्रतिषेधाच्चासमंजसम् ॥ १० ॥

विप्रतिषेधाच्च पुरुषस्य प्रकृतिसंबन्धेन द्रष्टृत्वभोक्तृत्वकर्तृत्वादिकमस्ति; वस्तुतस्तु
तस्य द्रष्टृत्वभोक्तृत्वादि नास्ति; जीवो हि निर्विकारोऽकर्ता निर्वधनः कैवल्यः स एव
परमात्मा पञ्चविक्रकः प्रकृतिश्च जगत्कर्त्री ताभ्यां च परं किमपि नास्तीत्यादिषु
साल्प्या बध्ति; तस्य वेदे निषेधादप्यसमंजसमेव कापिले मतम्; एवं प्रधानका-
रणवादो निःप्रमाणक इति निरूपितम्; अतः परं परमाणुकारणवादनिरसनायापि-
कारणमारभ्यते-

‘महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमंडलाभ्याम् ॥ ११ ॥

अत्र वैशेषिकमतसिद्धः परमाणुकारणवादो युक्तो नवेति संदेहः। प्रधानकारणमते

१ परस्परविषयन्यूनताभावः । २ साम्यमते । ३ गुणमयकार्यदर्शनादगुणान्मिकायाः प्रकृते-
जगत्कारणत्वसंभवोऽस्तीत्यनुमाने । ४ विविधविचित्रजगद्वचनासंज्ञादिका ज्ञानरूपा या शक्तिरत-
स्याः । ५ प्रधानस्थितैव । ६ यत्तु ह्रस्वपरिमंडलाभ्यां द्व्यणुपरमाणुभ्यां महदीर्घाण्युक्तेतना-
द्व्यणुोऽचेतनं जगद्वदतीति परैरस्यकारणवाददूषणपरिहारपरमिदं सूत्रं व्याख्यातं तदसंगतम्;
मलकारणवादे परोक्षान् दोषान् पूर्वस्मिन् वादे परित्यज्य परपक्षप्रतिषेधो ह्यस्मिन्वादे क्रियते ।

अर्थिष्ठात् नारायणानङ्गीकारात्तत्कारणवादे विरुद्धेऽपि परमाणुकारणवादो युज्यते ।
 तथाहि प्रलीने जगति नारायणस्य सिद्धसायां सत्यां प्राणिनां कर्मवशान्निश्चलेषु पर-
 माणुषु आद्यं कर्मोत्पद्यते; तस्मात्कर्मण एकः परमाणुः परमाण्वन्तरेण संयुज्यते; तस्माच्च
 संयोगाद्द्वयणुकमारभ्यते; तेभ्यस्त्रिभ्यो द्वयणुकेभ्यश्चतुष्कमित्यादिक्रमेण सर्वं जग-
 दुत्पद्यते; अतो न परमाणुकारणवादे विरोध इति पूर्वपक्षे सिद्धांत उच्यते-ह्रस्वपरिमं-
 ढलाभ्यां महत्त्वदीर्घत्वयुक्तत्र्यणुकाणुत्वह्रस्वत्वयुक्तद्वयणुकोत्पत्तिरुच्यते काणादमते;
 कथमेतत्संभवति? तथाहि परमाणवः पारिमांडल्यपरिमाणयुक्ताः नल्णुपरिमाणयुक्ताः।
 द्वाभ्यां परमाणुभ्यां अणुपरिमाणरहिताभ्यां अणुपरिमाणोपेतं ह्रस्वपरिमाणोपेतं च
 द्वयणुकमुत्पद्यत इत्यभ्युपगम्यते; तथा ह्रस्वपरिमाणोपेतत्वादीर्घपरिमाणरहितं द्वयणु-
 कमस्ति; तादृशेभ्यस्त्रिभ्यो द्वयणुकेभ्यो दीर्घपरिमाणोपेतमणुपरिमाणरहितं त्र्यणुक-
 मुत्पद्यत इत्यभ्युपगम्यते। इदं सर्वमसमंजसमेव। 'कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये
 स्वसमानजातीयगुणांतरानारभंत' इति तदभिमतन्यायेन पारिमांडल्याणुत्वादिकारण-
 गुणगणप्रकरणेन सह महत्त्वदीर्घत्वादिकार्यगुणगणानां विरोधात्; तथा तन्मते दोषां-
 तरमपि यथा त्र्यणुकादयो ह्रस्वयवाः स्वीयैः पट्भिः पार्श्वैः सह संयुज्यातिमहत्त्वश्चतुर-
 णुकादीनवयवेन उत्पादयेति तथैव परमाणूनामप्युत्पादकत्वं स्वीकार्यम्; एवं च सति
 तेऽपि सावयवाः स्वीयैः पट्भिः पार्श्वैः सह संयुज्यैव द्वयणुकादीनुत्पादयेयुः। परमा-
 णूनामवयवभेदाभावाङ्गीकारे यथैकस्य परमाणोः पारिमांडल्यपरिमाणत्वं तथा सहस्रप-
 रमाणुसंयोगेऽपि स्वाभिमतन्यायानुरोधात्तत्तुल्यपरिमाणत्वम्; एवं च सति अणुत्वह्रस्व-
 त्वमहत्त्वदीर्घत्वादीनां कार्यगुणानामसिद्धिः स्यात्; पुनस्तत्सिद्धये तेषामवयवभेदाङ्गीकारे
 तेऽपि सावयवाः स्वीयैः स्वीयैः पट्भिः पट्भिः पार्श्वैः सह संयुज्य महान्तं महान्तमव-
 यविनमुत्पादयेयुः, ते चापि सावयवाः संतः स्वीयैः स्वीयैः पट्भिः पट्भिः पार्श्वैः
 सह संयुज्य महान्तं महान्तमवयविनमुत्पादयेयुरिति पूर्वपूर्वत्रावयवभेदाङ्गीकारे कुत्रापि
 कारणानवस्थितिः स्यात्; अतः परमाणुकारणवादो न युक्तः। इदानीं सूत्रार्थो विवि-
 च्यते-महद्दीर्घवत् वा ह्रस्वपरिमंढलाभ्यामसमंजसमित्यनुवर्तते । चकारार्थबोधको
 वाशब्दः। ह्रस्वपरिमंढलाभ्यां द्वयणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घवत्-महद्दीर्घह्रस्वाणुवत् मह-
 त्वदीर्घत्वह्रस्वत्वाणुत्वादिगुणोपेतत्र्यणुकद्वयणुकोत्पत्तिवत्। अन्यच्च तदभ्युपगतं सर्वम-

१ आधितात् । २ ह्रस्वत्वादियुणोपेतद्वयणुकेन महत्त्वदीर्घवत्युक्तत्र्यणुकोत्पत्तिः पारि-
 मांडल्यपरिमाणोपेतपरमाणुना ह्रस्वत्वाणुचगुणयुक्तद्वयणुको पत्तिस्तद्वदिति विवेकः । ३ पर-
 माणुभ्यो द्वयणुकादिक्रमेण जगदुत्पत्तिवादासामंजस्यातिरिक्तं काणादमतगतम् ।

समंजसम् । द्वयणुकादिक्रमेण जगदारंभकत्वमसमीचीनं कारणवस्थितेरिति पुनरनुपपत्तिमाह—

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

परमाणुकारणवादे हि परमाणुगतसर्मजनिततत्संयोगपूर्वसद्वयणुकादिक्रमेण जगदुत्पत्तिरिष्यते । तत्र तस्य कर्मणः किंचिन्निमित्तं मन्यते न वा ? प्रथमपक्षे कर्मनिमित्ततया प्रसिद्धं क्षेत्रज्ञमयासादिकं स्वीकार्यम् ; नहि तत्संभवति, तस्य सृष्ट्युत्तरकालभावित्वान् ; द्वितीयपक्षे कर्मानुद्भवः । एवं उभयथापि न कर्म संभवति ; अतः कर्मासंभवात् तदभावः उक्तक्रमेण जगदुत्पत्त्यभावः । यद्वा निखिलजगदुत्पत्तिकारणभूतपरमाणुगतमायं कर्मादृष्टकारितमित्यभ्युपगम्यते ; अग्नेरुद्भूज्वलनं वायोस्तिर्यग्गमनमित्यादीन्पददृष्टकारितानीति तदिदं परमाणुगतं कर्म स्वंगतादृष्टकारितमागतादृष्टकारितं वा ? उभयथापि न संभवति ; क्षेत्रज्ञपुण्यपापानुसंधानजनितस्यादृष्टस्य परमाणुगतत्वासंभवान् तस्य परमाणुगतत्वसंभवे च सटोत्पादत्वप्रसंगात् । नन्वादृष्टं हि विपासापेक्षम् ; विपाको षट्पृष्ठगतः कश्चिद्धर्मो नास्ति । किंतु कर्मविधिना कालविशेषनियतफलदातृत्वं यस्य कर्मण उदितं तस्य तत्कालागमनमेव विपासः, अनियतरालविशेषाणां कर्मणां भयस्सर्मांतरमतिबंधाभावो वा विपाकः । अदृष्टानि तत्तत्त्वयानुगुणफलदानस्वरूपानि ; अतोऽदृष्टस्य विपाकापेक्षत्वात् न सर्वदोत्पादकत्वप्रसंग इति चेन्नैतदुचितम् ; असंगैरालम्भिरतरेकैर्नपूर्वरं विविधकालफलदायित्वेनानुष्ठितानेकानां कर्मजनितानामदृष्टानामेवैकैरूपविपासरस्य प्रामाणिकत्वाभावात् ; अतोऽदृष्टमेव द्राष्टृनिमित्तस्मेव द्राष्टव्यनिमित्तं च न संभवति ; अतस्तदभावः—उभयथापि कर्मासंभवान् तयोः सृष्टिप्रत्ययोरभावः, अतः परमाणुकारणवादो न युक्तः । इयं चैवानुपपत्तिरित्याह—

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

काणादमते समवायाभ्युपगमान् समवायः परमाणुङ्गणयोरपाराधेयभावोपपादकतया तयोरपृथगुत्तिष्ठस्थितित्वहेतुः यः परस्परसंबंधः तस्याभ्युपगमादंगीकारान् असमंजसमेतन्मतम् : कुतः, साम्यादनवस्थितेः । यथा आश्रयतामिदमेवाश्रययिन्तत्वेनांगीकृतानामवयविजातियुणानामाधारभूतेष्ववयवव्यनिगुणेषु दतोऽदृष्टकर्मि-

१ परमाणुकारणवादे । २ क्षेत्रज्ञमयासादिकस्य । ३ निमित्तभावरूपे । ४ परमाणु

गता । ५ विदोत्कलनागमनमेव । ६ आकाशमिहप्राणायामाद्यापदानमगनद्वयस्यादिरूपा-
नान् । ७ परमाणुकारणवादे ।

द्धतयावस्थाने समवायापेक्षा तथैव समवायस्यापि समवायिषु ततोऽपृथक्सिद्धतया-
ऽवस्थाने समवायातरापेक्षा आश्रयभिन्नत्वसाम्यात्; एवं द्वितीयसमवायस्यापि तत्ता-
म्यात्समवायिषु ततोऽपृथक्सिद्धतयाऽवस्थाने समवायातरापेक्षा तथैव तृतीयसम-
वायस्यापि तत्ताम्यात्समवायिषु ततोऽपृथक्सिद्धतयाऽवस्थाने समवायातरापेक्षा
स्यादित्येवमनतसमवायपरंपरा प्रसज्यते इत्यनवस्थितेरित्यर्थः। एवमवस्थाया प्रसज्य-
मानायामेकासिद्धौ सर्गासिद्धेः द्वाभ्या परमाणुभ्या द्व्यणुक नैवोत्पद्येत तदुत्पत्त्यभावे
च द्व्यणुकाद्युत्पत्तिक्रमेण जगत्सृष्टिं वक्तुं न शक्येतेति भावः ।

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणूना मृत्तित्त्विभाववत्त्वागीकारे तेषु मृत्तेर्नित्यमेव भावात् मलयाभावप्र-
सक्तिः तेषा निवृत्तित्त्विभाववत्त्वागीकारे तेषु निवृत्तेर्नित्यमेव भावान् सर्गाभावप्र-
सक्तिश्च; अतो हेतोः समवायसंग्रहस्य नित्यत्वमङ्गीक्रियते चेत्तत्र संवधिनित्यत्वमंतरेण
तदनुपपत्तेश्च एतत्काणादमतमसमंजसमेव ।

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

परमाणूनामत्र काणादमते रूपादिमत्त्वमङ्गीकृतं तस्मात्तत्रोक्ताना तेषु नित्यत्वा-
णुत्वनिरयवत्त्वादीना विपर्ययः-अनित्यत्वं स्थूलत्वं सावयवत्वं च स्यात्; कुतः, लोके
रूपादिमत्सु घटादिषु तथा दर्शनात्; अतोऽप्यसमंजसमेतत् । ननुक्तदोषपरिनिहीर्षया
परमाणूना रूपादिमत्त्वं नाङ्गीक्रियते चेत्तत्राह—

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

अनित्यत्वादिपरिहाराय परमाणूना रूपादिगुण्यत्वागीकारे रूपादेः कार्यगुणस्य
कारणगुणपूर्वत्वसिद्धिः, तत्सिद्धये पुनरपि रूपादिमत्त्वागीकारे त्वनित्यत्वाग्रन्या-
पत्तिरित्युभयथापि दोषादेवप्रसारेणापि कणादमतमसमंजसमेव ।

अपरिग्रहाच्चात्यंतमनपेक्षा ॥ १७ ॥

सारयपक्षस्य श्रुतिन्यायविरुद्धस्यापि सत्कार्यवादादौ हविर्दंशे वैदिनेः परिग्रहः कु-
तोऽस्ति कणादपक्षस्य तु केनाप्यशेनापरिग्रहादत्यंतमनपेक्षैव निःश्रेयसार्थिभिः सार्या ।

१ नियवागीकारपक्षे । २ समवायस्य नियवागीकारपक्षानुपपत्ते । ३ पार्थिवान्यते
जसवायवीयाध्वनिर्था परमाणुो रूपम्पर्शादिमतो निया कणवच्चेति वैशेषिकसिद्धात ।
४ काणादमते । ५ काणादमतम् । ६ तस्य कारणगुणपूर्वत्वस्य सिद्धये ।

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

एवं वैदिकैकदेशिनां मतं निराकृतम्; इदानीं वेदवाद्यानां मतं निरस्यते-प्रथममिह
बौद्धसिद्धांतसिद्धो वादश्चतुर्विधः-वैभाषिकसौत्रांतिकविज्ञानवादिसर्वशून्यवादिसंज्ञच-
तुर्विधबुद्धमुनिशिष्यमतवैचित्र्यात्। तत्र वैभाषिकसौत्रांतिकयोर्ज्ञानं तद्व्यतिरिक्तपदा-
र्थार्थ सर्वेक्षणकारणिकाः सत्याः संति; तयोः परस्परमियान् भेदः-वैभाषिकस्य
घटादिपदार्थाः प्रत्यक्षाः, सौत्रांतिकस्य तु ज्ञाने घटाद्याकारे लयन्ने तेनाकारेण प्रत्य-
क्षेणामत्यक्षाः घटादयोऽनुमीयन्ते इति; ते च सर्वे पूर्णवैनाशिकाः। तत्रादौ वैभाषिक-
सौत्रांतिकयोर्बाह्यार्थस्तित्वाऽविशेषाचयोर्मतमेकीकृत्याह-तयोः स वादो युक्तो नवेति
संदेहः। युक्त इति पूर्वं पक्षः। तथा स्मामनन्ति द्विविधनौद्धाः-द्वौ समुदायौ बाह्याभ्यन्त-
राविति; बाह्यः पृथिव्यादिः आंतरश्चित्तं चैत्यात्मकश्च। समुदायद्वयमेव सर्वं जगत्। तथाहि
बाह्यसमुदायस्य परमाणवः कारणम्; ते च चतुर्विधाः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाः। तेभ्यो
युगपत्पुंजीभूतेभ्यः समुदायो जातो जायते। आंतरस्य समुदायस्य स्कंधपंचकं
कारणम्; रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काररूपाः पंच स्कंधाः। चित्तेन रूप्यमाणाः
संद्रियाः शब्दस्पर्शरूपादयो रूपस्कंधाः। तंदमिव्यक्तिर्विज्ञानस्कंधः। तैजान्यदुःखं
वेदनास्कंधः। देवदत्तादिनाम संज्ञास्कंधाः। तेषां वासना संस्कारस्कंधः।
तेभ्यः पुंजीभूतेभ्य आंतरः समुदायो जायते; अतः समुदायकारणवादे को विरोध
इत्येवं प्राप्ते निरूप्यते-न युक्तः समुदायकारणवाद इति। वे हि सणिकत्ववादिनो
बौद्धाः, कथमेतेषां समुदायः संभवति? कारणानां सणिकत्वेन तदानीमेव नष्टत्वाद्
कार्योत्पादनासम्भवंत्वात्। इदानीं सूत्रार्थविवेचनं विधीयते-उपये हेतुकेऽपि समुदाये
तदप्राप्तिः-समुदायाप्राप्तिः। परमाणुहेतुकः पृथिव्यादिसमुदायः स्कंधहेतुकः इंद्रियस-
मुदायश्चेत्युपयहेतुकोऽपि समुदायः। स्थिरस्य समुदायकर्तुश्चेतनस्य तन्मवानभ्युपग-
मेन अचेतनानां परमाणूनां स्कंधानां च स्वतः समुदायासंभवात् सणिकत्वाभ्युप-
गमाच्च न सिद्धमतीत्यर्थः।

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

कार्यं प्रत्ययते जनकत्वेन प्राप्नोतीति व्युत्पत्त्या प्रत्ययशब्दः कारणवार्त्ता। ननु

१ तेषु चतुर्विधशिव्येषु प्रत्यये। २ विज्ञानस्कंधश्चित्तमित्यामेति च गीयते; इतरे स्कंधा-
भ्यः एतेषां चित्तचैक्यानां स्कंधसत्तां समुदायः सर्वव्यवहारारूपदम्। ३ तस्माद्विद्यमाद्यसंज्ञा-
द्विविधस्याभिव्यक्तिः। ४ तस्माद्विद्यमाद्यसंज्ञादिविषयान् जन्यमुत्पत्त्यं ननुः सप्तम्।

समुदायकर्तृभवेतनस्याभावेऽपि क्षणिकत्वादस्थिरेषु स्थिरत्वबुद्धिरूपाया अविद्याया रागादीनां चेतरेतरकारणत्वात् संघातभावादिकमुपपन्नमिति चेन्नैतदुचितम् ; अविद्यायाः संघातभावं प्रत्यनिमित्तत्वात् । श्रुतिकादिषु या रजतादिबुद्धिरूपा अविद्या सा श्रुतिकादिवस्तुतो रजतादिकार्यं न करोति; विदुषस्तदानीमेव तत्र रजतादियुद्धेर्नष्टत्वात् तैन्निमित्तरागादयोऽपि न संभवन्ति; तस्मादयुक्तः समुदायकारणवादः । युक्त्यन्तरमाह—

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

अत्र क्षणिकत्वपक्षे च जगदुत्पत्तिर्नोपपद्यते; उत्तरक्षणोत्पत्तिवैलायां पूर्वक्षणस्य विनष्टत्वात् तस्योत्तरं क्षणं प्रति हेतुत्वानुपपत्तेः । अभावस्य हेतुत्वे सर्वे सर्वत्र सर्वेदोत्पद्येत । सूत्रार्थो वर्ण्यते—उत्तरोत्पादे—उत्तरघटादिक्षणोत्पत्तौ पूर्वनिरोधात्—पूर्वस्य घटादिवस्तुक्षणस्य नष्टत्वात्तस्योत्तरं घटक्षणं प्रति कारणत्वासंभवे सति पूर्वघटादि-क्षणाभावस्यैवोत्पादकत्वेऽविरोधात् सर्वदा सर्वेषामप्युत्पत्तिः स्यात् ।

असति प्रतिज्ञोपरोधो योगपथमन्यथा ॥ २१ ॥

असति हेतौ ततः कार्योत्पत्त्यङ्गीकारेऽपि विषयाणां पूर्वज्ञानमिन्द्रियं च वीक्षणदिनद्वयापारश्च विषयाभ्वेत्येतेषां चतुर्णां कार्यभूतनीलादिज्ञानहेतुत्वमतिज्ञा भवति, तस्याः विरोधः स्यात् ; अन्यथा तस्य पूर्वघटक्षणस्यापि स्थित्यभ्युपगमे सति युगपत् घटक्षणद्वयोपलब्धिप्रसक्तिः, तस्य स्थिताविन्द्रियसंयोगज्ञानयोर्योगपथं प्रसज्यते; तथा सति क्षणिकत्वमतिज्ञानाशः । एवं तावदसत् उत्पत्तिर्निरस्ता । सतो निरन्वयो विनाशोऽपि नोपलभ्यते इति वक्ति—

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोः विद्यमानं घटं भिनशीत्येवंरूपा मतिहृन्वा संख्या-बुद्धिः प्रतिसंख्या, तत्पूर्वको निरोधो मुद्गराद्यभिघातजन्यः स्थूलनाशः प्रतिसंख्या-निरोधः अतत्पूर्वकैः प्रतिसंख्यामूल्यानाशोऽप्रतिसंख्यानिरोधस्तयोः स्थूलमूल्यानिरन्वय-

१ श्रुतिकादिवस्तुनि । २ तादृगविषयनिमित्त । ३ कार्यम् । ४ देशे । ५ कान्तप्रये इत्यर्थः । ६ ननु निःकारणिकैः कार्योपत्तिरस्तु तथा च नोक्तदोष इति चेत्तत्राह । ७ रिघ-तावंगोऽज्ञायां सयाम् । ८ स्थूलभावापन्नप्रत्ययस्य । ९ कारणसंस्कृत्यतिरिक्तः । १० स्थूल-नाशप्रतिकूलः ।

विनाशयोःअप्राप्तिरित्यर्थःअविच्छेदात् सतो द्रव्यस्यान्वयविच्छेदासंभवादिति सूत्रार्थः।
अत्रायमभिप्रायः-निरोधो घटादेर्निर्वन्वयविनाशः सः स्थूलः सूक्ष्मश्च न संभवति; कपा-
लादिभावरूपावस्थामाप्तेरेव विनाशशब्दवाच्यत्वात् सतो द्रव्यस्यान्वयविच्छेदात्
तस्य पिंडत्वादिरूपा अवस्थाविशेषाः नन्तु नाशशब्दवाच्याः, ततो न क्षणिकत्वसिद्धिः।

१ उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

उभयथा च उत्पन्नस्य तुच्छतापत्तिस्तुच्छादुत्पत्तिश्चेत्युभयप्रकारेणाभावेनोत्पत्त्यसं-
भवात् अभावात्प्रकारयोस्तपत्तिरूपादोषादसमंजसमिदं दर्शनम्। भावानां बुद्धिपूर्वकना-
शाबुद्धिपूर्वकनाशौ आकाशं चेति त्रयमप्यवस्तुसन्निरूपारूपं निर्हेतुकं तुच्छसंज्ञं चेति
वैनाशिका द्युवन्ति । तत्र बुद्धिपूर्वकनाशाबुद्धिपूर्वकनाशौ निराकृतौ; इदानीमाकाश-
स्यावस्थादिकं निराक्रियते ।

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

आकाशे च नत्ववस्तुत्वादिकमुपपद्यते; 'आत्मन आकाशः संभूत' इति श्रुत्या शङ्क-
गुणकत्वेन श्यामत्वेन चाकाशेऽपि भूम्यादिवद्वस्तुत्वादप्रतिपत्तेरविशेषात् । अथा-
त्मनः क्षणिकत्वं निषेधति-

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अनुस्मृतिरनुस्मरणं पूर्वानुभूतवस्तुविषयज्ञानमित्यर्थः । ततो हेतोः पूर्वानुभूतं
यद्वस्तु तदेवेदमित्यैकार्थ्येनानुस्मर्तुंरात्मनो न क्षणिकत्वसिद्धिः, आत्मांतरानुभूते
पदार्थे इतरात्मनः स्मरणायोगाच्चेत्यभिप्रायः। वायवार्थास्तित्तरादिषु वैभाषिकसौत्रांति-
केषु गोघटादीनां प्रत्यक्षत्ववादिनो वैभाषिका बौद्धा निरस्ताः। ज्ञानानुमेयत्वरादिनः
सौत्रांतिका निरस्यन्ते—

१ क्षणिकत्ववादिभिरभ्युपेता तुच्छादुत्पत्तिरूपत्रस्थ तु-उत्तापत्तिश्च न संभवतीत्युक्तम्,
तदुभयप्रकाराभ्युपगतौ दोषश्च भवति, तुच्छादुत्पत्तौ तुच्छात्मकमेव कार्यं स्यात्; यदि यस्मा-
दुत्पद्यते तत्तदात्मकं दृष्टं यथा मृत्सुवणदिरूपत्रं मणिमयुरादिभूत्सुवर्गाद्यात्मकं दृष्टम्; न च
जगत्तुच्छात्मकं भवदभिरभ्युपगम्यते; न च प्रतीयते मतो निर्वन्वयविनाशो सति एकक्षणा-
दूर्ध्वं कृत्स्नस्य जगत्सुच्छतापत्तिरेव स्यात् पश्चात्तुच्छाजगदुत्पत्त्यानन्तरोक्तं तुच्छात्मक-
मेव स्यात् अत उभयथापि दोषान्न भवदुत्पत्तिरुत्पत्तिनिरोधौ । २ आनरणाभावमात्र-
मित्यर्थः । ३ तादृशे वैभाषिकमते ।

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

इह बौद्धैरुद्देशिनां ज्ञानानुमेयत्ववादो युक्तो नवेति संशये पूर्वः पक्षः—ज्ञाने यदादीना नीलपीतादिविचित्राकार समर्थं विनष्टमर्थं ज्ञानाकारवैचित्र्येणानुमिनोति ज्ञाता, अतो ज्ञानवैचित्र्येण बाह्यार्थवैचित्र्यमनुमीयते इति प्राप्ते सिद्धातः—एतन्नै संभवति; अर्थस्य क्षणिकत्वात् असतो विनष्टस्य नीलत्वपीतत्वादिधर्मिणो धर्मसंक्रमणस्यान्यत्रादृष्टत्वात् ।

उदासीनानामपि चैवंसिद्धिः ॥ २७ ॥

एवं सर्वभावानां क्षणिकत्वाभ्युपगमादन्य एवानुष्ठाता अन्य एव फलस्वामी । अत उदासीनानामत्रादिसंपादने निष्पद्यमानामपि सर्वार्थसिद्धिः स्यादिति दूषणं वैभाषिकसौत्रातिरूपोद्भेदयोरेपि समानं तस्मादसमंजसेन बाह्यार्थास्तित्ववादिनोवैभाषिकसौत्रातिरूपोर्मेतेन वैदिकसमन्वयस्य न बाध इति सिद्धम् ।

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

इह बौद्धानां विज्ञानवादिना केवलविज्ञानवादो युक्तो नवेति संशये युक्त इति पूर्वः पक्षः॥ तथाहि साकारं विज्ञानमेव तत्त्वमात्रं न बाह्याः पदार्थाः॥ स्वप्ने बाह्यपदार्थाननपेक्ष्य केवलया युद्धया व्यवहारदर्शनात् तद्वज्राग्रद्वयवहारस्यापि व्यवस्था युज्यते; ततो विज्ञानमात्रं तत्त्वमित्येव प्राप्ते अभिधीयते—यदं जानामीति कर्तुः कर्म—तया अर्थस्योपलब्धेर्घटादिबाह्यपदार्थाभावो न शक्यते वक्तुम् । पुरुषस्यार्थविशेषाणां नामरूपादिपृथक्पृथग्व्यवहारानुगुण्यवेदनमेव हि ज्ञानस्याकारः ननु घटपटादिवत्साकारत्वम् । यदुक्तं स्वप्नदृष्टान्तेन जाग्रद्वयवहारस्यापि शून्यत्वं तत्राह—

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

स्वप्नज्ञानस्य जाग्रददृष्टपदार्थस्मृतिमात्रलंबनेन जाग्रज्ज्ञानस्य सत्यपदार्थलंबनेन

१ क्षणिकात्कार्योपपत्तिमिच्छताऽर्थादभावान्निरूपारयादेव कार्योपपत्तिरपीकृतेति प्रतिमाति पूर्वक्षणाशं विना कार्यक्षणोत्पत्त्ययोगासाक्षादभावाद्भावात्पत्ति स्वप्ने दर्शिता च तथा चासतोऽभावान्नि स्वरूपात्कार्योपपत्तिर्न युक्ता, कुत, अदृष्टत्वात् निरुपायात् नरविषाणादेः कार्योपत्तेरदृष्टत्वादित्यर्थः । २ योऽयं ज्ञाने नीलादिराकार उपलभ्यते स विनष्टस्यासतोऽर्थत्वाकारो भवितुं नार्हति, कुत, अदृष्टत्वात् न खलु धर्मिणि विनष्टे तद्वत्स्थार्थात्तरे सश्रयण दृष्टम्, प्रति-विवादिकमपि स्थिरस्यैव भवति तत्रापि न धर्ममात्रस्य । ३ ज्ञानाकारवैचित्र्येण विनष्टबाह्यार्थवैचित्र्यानुमननम् । ४ अर्थात्तरे । ५ विज्ञानेतरस्य ।

च परस्परं वैधर्म्याद्वैपम्याच्च न 'स्वप्नादिवज्जागरितज्ञानस्य निरालंबनत्वम् ।
किंच वास्तपदार्थाभावे तज्ज्ञानमेव न स्यात् अतो न विज्ञानमात्रं तत्त्वम् ।

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

'अर्थशून्यस्य ज्ञानस्य सद्भावो न संभवति, तस्य कुवाप्यनुपलंभात्; स्वप्नज्ञान-
स्यापि जाग्रददृष्टार्थवत्ता संभवत्येव, ततो विज्ञानमात्रवादोऽनुपपन्नः ।

सर्वार्थानुपपत्तेश्च ॥ ३१ ॥

इह सर्वशून्यवादिनां बौद्धानां सर्वशून्यवादो युक्तो नवेति संदेहः । युक्त इति
पूर्वः पक्षः । तथाहि सर्वं जगन्नसत् वाधितत्वात् : नासत् प्रतीयमानत्वात् ; नोभयात्मकं
परस्परविरोधात् ; किंतु त्रिकोटिविनिर्मुक्तं सर्वशून्यमेवा मृत्युसावभासस्तु संबन्धिमूलः
तस्मात् शून्यवादः समीचीन इत्येवं प्राप्ते सिद्धांतं उच्यते-न संभवति सर्वशून्यवादः
जगतः कोटित्रयसहितत्वात् ; तथाहि न सदिति यदुक्तं तन्न युक्तम् ; तत्रस्पचेतनानाम-
विनाशित्वेनावधितत्वात् ; नासदिति यदुक्तं तदपि न युक्तम् ; देहादीनां नश्वरत्वात् ;
नोभयात्मकमिति यत्तदपि न युक्तम् ; चेतनावेतनानामन्योन्याश्रयत्वेनोभयात्मकत्वे
विरोधाभावात् । मृत्युसावभासस्तु भ्रान्तिमूल इति यदुक्तं तदपि न युक्तम् ;
कथं यथा वस्तुतया सत्त्वजलस्य पारमार्थिकमूर्पकिरणयोगेनोपिरमदेष्टेऽवभासः
प्रतीयते यथा च पारमार्थिकसर्पादेः सत्त्वरज्ज्वादी भ्रान्त्या तनुल्योऽवभासः प्रतीयते
तथा द्रष्टृपुरुषाः दृश्यवस्तूनि तत्कर्त्ता चैतेषां सर्वेषां शून्यत्वे कस्य पारमार्थिकरुपदा-
र्थस्य भ्रान्तिमूला जगद्रूपः प्रत्यसावभासः प्रतीयते ? न कस्यापि ; सः कैर्दृश्यते ? किंच
मनुष्यपशूनादेर्यथोचितः क्षतसंवत्सराद्यायुःकालनियमः ओषधिप्रभृतेः पाके वृष्ट्या-
दित्रयप्रवृत्तौ च कालनियमो दृश्यते ; एतत्सर्वं सर्वशून्यत्वे परमार्थिककर्त्तारमृते कथं
सिद्धयेत् ? एवं सर्वप्रकारैः सर्वशून्यत्वानुपपत्तेः सर्वशून्यवादः सर्वविरुद्ध एव ।

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३२ ॥

गता बौद्धाः । इदानीं जैनमतं निरस्यते-जैना हि सप्तधर्मोन्माये नैरस्मिन्नपि
वस्तुनि नानाभावमापादयन्ति । तेषां मतं युक्तं नवेति संदेहः । एव तेषां प्रक्रिया
उच्यते-जीवः अजीवश्चेति द्वौ पदार्थौ । जीवश्चेतनः क्षरीरपरिमाणः सावयवः । अजीवः
पह्विविधः । वनमहीधरादिवरेकः आस्रवसंचरनिर्जरवंप्रमोक्षाख्याः पंच । आस्रवत्यनेन
जीवो विषयेषु इत्यास्रव इन्द्रियसंघातः । संवृणोति विवेकमिति अविवेकादिः

संवरः। निःशेषं जीर्यत्यनेन कामक्रोधादिरिति केशोल्लुंचनतप्तशिलारोहणादितपो नि-
र्जरः। कर्माष्टकेनापादिता जन्मपरंपरा बंधः। चत्वारि घातिकर्माणि पापरूपाणि चत्वा-
र्यघातिकर्माणि पुण्यरूपाणि तेभ्यो मुक्तस्य जीवस्य ततोर्ध्वगमनं मोक्षः। एते सप्त
पदार्थाः सप्तभंगीन्यायेन व्यवस्थाप्याः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च
स्यादवक्तव्यं स्यादस्ति चावक्तव्यं स्यान्नास्ति चावक्तव्यं स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यं
चेति सप्तभंगीन्यायः। स्याच्छब्द ईपदर्थः। अतः सप्तभंगीन्यायात्सप्तपदार्थसिद्धिरिति
एतदयुक्तं कुतः, एकस्मिन्वस्तुनि सत्तासत्त्वनित्यत्वानित्यत्वभेदादीनामसंभवात्।
पेर्यायमाविनश्च द्रव्यस्यास्तित्वनास्तित्वादिशब्दाः बुद्धिविषयाः परस्परविरुद्धाः पिंडत्व-
घटत्वकपालत्वाद्यवस्थावत् युगपन्न संभवन्ति। किंच स्वशास्त्रीयतपोदयादिकर्मरूपसा-
धनैर्ब्रह्माल्पक्षेत्रज्ञानां सर्वज्ञतासंपन्नमोक्षो भवेत्; यस्य च मुक्तत्वं जातं स एव स्व-
निर्मितग्रंथे जीवमोक्षहेतुकतपोदयादिसाधनानि तथा तत्साधनोक्तियुक्तशास्त्रकर्ताऽन्यः
कश्चिदनादिसिद्धपरमेश्वरो नास्तीति च मुक्तप्रोक्तसाधनैरेव मोक्षोक्तिश्चेति वदती-
त्यपि जैनमतोक्तिः। तत्रेयं महादोषापत्तिरवभासत एव। तथाहि अनादिसिद्धसर्वज्ञ-
नारायणनिर्मितशास्त्रं विना प्रथममनाद्यविद्याऽनादिवद्ब्रह्माल्पक्षेत्रज्ञानां मोक्षसाधन-
ज्ञानं कथं भवेत्? तज्ज्ञानं विना च सर्वज्ञतासंपन्नमुक्तत्वं कथं भवेत्? तदभावे च सति
सर्वज्ञतायुतमोक्षोपायबोधकशास्त्रकर्तृत्वशक्तिः कथं संभवेदित्यन्योऽन्याथयदोषा-
पत्तिः। अतो वेदविरुद्ध एव जैनवादः।

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३३ ॥

जैनमते प्राप्तात्माऽकात्स्न्यमपि एवं पूर्ववद्विरुद्धमेव। कथमिति चेत्तत्राह—आ-
त्मनः शरीरपरिमाणत्वे सावयवत्वे च सति सावयवाद्वस्त्यादिबृहच्छरीरादल्पीय-
सि सावयवे पिपीलिकादिशरीरे प्रविशतस्तस्य अकात्स्न्यं समग्रत्वेन प्रवेशानर्हत्वं स-
मानावयवतत्संख्यानर्हत्वं च प्रसज्यते; अतो जीवात्मनः शरीरपरिमाणत्वं सावय-
वत्वं च न संभवत्येव। अथ संकोचविकाशधर्मत्वेन जीवात्मनः पर्यायशब्दवाच्याव-
स्थांतरापत्तौ तत्तेच्छरीरप्रवेशसंभवशंकां परिहर्तुमिदं सूत्रमाह—

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३४ ॥

पर्यायादपि *तथाविधाल्पत्तावस्थांतरस्योपादप्यविरोधो न संभवति; कुतः, विका-

- १ अवस्थाविशेषमाविनः। २ हस्तिपिपीलिकादिशरीर। ३ प्रवेशः संभवतीतीमां शंकां।
४ हस्त्यादिस्थूलदेहस्थस्यात्मनः पिपीलिकादि सूक्ष्मदेहयोगात्।

रादिभ्यो दोषेभ्यः मृदो विकारयदादिवदात्मनः तत्तच्छरीरमवेशेन वृद्धिहासवत्त्वे
यदादिवद्विकारादिदोषमसक्तेरित्यर्थः ।

अंत्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३५ ॥

जीवात्मनो यदेतत् मोक्षदशासंभूतं ज्ञानघनसत्त्वारूपं परिमाणं तस्यैकरूपाव-
स्थितेः मोक्षदशावस्थितस्य पश्चात्पाकृतदेहान्तरपरिग्रहाभावाच्च मोक्षदशारूपतत्परि-
णामस्य जीवात्मनश्चोभयोरपि नित्यत्वाच्च तदेव तस्य स्वाभाविकं परिमाणम्; अतः
पूर्वावस्थायामप्यविशेषः साम्यम्; अतस्तस्य पूर्वमपि न शरीररूपेण परिमाणत्वसिद्धिः
स्यादेव; अत एकस्मिन् सत्त्वासत्त्वादिबादादात्मनः मुक्तिसाधनबोधकानादिसिद्धेश्च-
राभाववादाच्च सावयवशरीरपरिमाणवादाच्च जैनमतमपि वेदविरुद्धमेव ।

पत्युरसामंजस्यात् ॥ ३६ ॥

अत्र नैकस्मिन्नसंभवादित्यतो नस्यानुवृत्तिः । पत्युः पशुपतेः अनुसृतानां का-
पालादीनां तत्तत्रोक्तं मृतं नादरणीयं कुतः, असामंजस्यात्; असामंजनस्य हि निमित्तो-
पादानकारणभेदत्वं तामसस्य रुद्रस्य गुणातीतत्वकथनं च मुद्रिकापट्टधारणभगासन-
स्वात्मध्यानसुराकुंभस्थापनतत्त्वदेवतार्चनगूढाचारश्मशानभस्मस्नानप्रणवपूर्वाभिध्या-
नाद्यन्योन्यविरुद्धानि तेषां परिकल्पनं चोपासनमाचारश्चेदं सर्वं वेदविरुद्धमेव; अत-
स्तन्मतस्यानादरः ।

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

अशरीरस्थेश्वरस्य प्रधानरूपजगदुपादानकारणाधिष्ठानानुपपत्तिः कथमिति चेत्त-
त्राह-लोके शरीरेण एव कुलालादेर्मृत्पिंडाद्युपादानाधिष्ठानं दृष्टम्; अतस्तन्मते कुला-
लादिदृष्टान्तो विरुद्धः । अशरीरस्थेश्वरस्य प्रधानानधिष्ठानत्वे सति तस्य प्रधानानांगी-
कारात्सारंभ्यमतमेवोपपन्नं निरवयवपुरुषरूपेणेश्वरेण सह प्रधानस्य प्रपंचसर्गे प्रयोज-
नाभावात्; अतोऽप्येतन्मतासामंजनस्य सिद्धम् । पुनराशंक्य परिहरति—

१ अंतिममोक्षदशासंभूतज्ञानघनसत्त्वारूपमेव । २ पशुपतिमतानुसाराणश्चतुर्विधाः—कापाला-
कालामुलाः पाशुपताः शैवाश्चेति । ३ पशुपतिमतममोक्तम् । ५ कंठिका रुचकं चैव कुंडलं च
शिखामणिः । भस्म यज्ञोपवीतं च मुद्रापट्टं प्रचक्षते ॥ ६ तदाधारः । ७ मुद्रिकापट्टधारणादीनाम् ।
८ पशुपतिमतस्य । ९ पशुपतिमते ।

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३८ ॥

नन्वशरीरस्येश्वरस्य प्रधानाधिष्ठाने शरीरापेक्षा नास्ति । यथा जीवः करणमिन्द्रियं शरीरमप्यशरीरः सन्नधितिष्ठति तद्वत्प्रधानमीश्वर इति चेन्न; तत्कृतानर्थभोगादिभ्यः॥ यथा जीवस्याशरीरस्य शरीराधिष्ठाने शरीरगतसुखदुःखादिसंबन्धस्तथा पशुपतेरपि प्रधानाधिष्ठाने तद्वत्प्रभोगादिप्रसंगः, ततोऽप्येतन्मतमसमंजसमेव ।

अंतवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ३९ ॥

वाशब्दश्चकारबोधकः। तथा भोगादिप्रसंगेनेश्वरस्य पुण्यपापरूपादृष्टवत्त्वं अंत-
वत्त्वं नाशब्दं नित्याज्जादिविशेषणविशिष्टस्य तस्य करणकलेवरस्थानभोगादिभ्य-
स्तज्ज्ञानाच्च क्षरणस्वभाववत्त्वमित्यर्थः। अतएवासर्वज्ञता च भवेत्, अतो नैतन्मतमाद-
रणीयम्। एतेषां वेदविरुद्धानां सांख्यादिमतानां निराकरणाविस्तारस्तु लक्ष्मणाचार्य-
कृतभाष्यादवगतव्यः ।

उत्पत्यसंभवात् ॥ ४० ॥

सांख्यादितंत्रप्रणीतमतवत्पंचरात्रतंत्रमपि प्रमाणतया ग्राह्यं नवेति संदेहः। न
ग्राह्यमिति पूर्वपक्षी मन्यते। कथमिति चेत्तत्राह वासुदेवात्संकर्षणाभिधो जीवः प्रादु-
र्भूयते, संकर्षणाच्च प्रद्युम्नाख्यं मन आविर्भूयते, तस्मादनिरुद्धनामाहंकारश्चेति 'द्वाव-
जावीशानीगावि'त्यादिश्रुतिनिरुद्धजीवोत्पत्त्यादिमतिपादनेन त्वेयानादरश्रवणात् इति
माप्ते सिद्धांतं द्रूमः—संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां 'अजायमानो बहुधा व्यजायते'ति
श्रुतावभिहितानां पुरुषोत्तमाविर्भावानां स्वेच्छाविग्रहमतिपादनात् श्रुतिविरोधाभावात्
जीवमनोऽहंकाराणामधिष्ठातृत्वात्तेषां संकर्षणादीनां जीवादिशब्दैरभिधानमविरुद्धम्;
यथाकाशमाण्वादिशब्दैः परब्रह्मणोऽभिधानं तद्वत्; अतो भगवता वासुदेवेन परमनिः-
श्रेयससाधनावबोधितया प्रोक्तं वासुदेवादितुर्व्यूहस्य तदवताराणां सोपासनबोधकं
वेदार्थानां परमोपबृंहकं पंचरात्रतंत्रं परब्रह्मोपासकैः परमप्रमाणतया ग्राह्यम्; तच्चाहं
ये जना युक्तया दूषयन्ति ते मंदभाष्याः देवानां प्रियाश्च भवन्ति । सूत्रार्थवर्णनं—'न
जायते म्रियते वा विपश्चिदिति' 'न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता
वा न भूयः, अजो नित्यः आश्वतोऽयं पुराण' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु जीवकल्पा-
स्योत्पत्यसंभवात् न प्रमाणं जीवोत्पत्तिवाक्यमिति । पुनरग्राह्यत्वमाह—

१ प्रधानहृत । २ पशुपतिमतम् । ३ सशरीरजीववत् । ४ करणादिज्ञानात् । ५ पंचरात्रतंत्रस्य ।

न च कर्तुः करणम् ॥ ४१ ॥

संस्पर्शान्तराद्युद्धारस्य मनो जायते इति कर्मकर्तृर्जीवात्करणभूतस्य मनस उत्पत्तिर्न संभवति; 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' लुपादानकारणभूता-
दंतर्यामिशक्तिरूपात्मकृतिशरीरिणः परब्रह्मणो मनस उत्पत्तिश्च वणात् श्रुतिविरुद्धार्थ-
प्रतिपादनेन पंचरात्रतंस्याप्रामाण्यमिति प्राप्ते बह्यमाणेन मूत्रेण सिद्धातं ब्रूमः—

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४२ ॥

वाशङ्कः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । विज्ञानादिभावे-विज्ञानं संस्पर्शसंज्ञो जीवः आदि-
बाह्यप्राणौ प्रशुम्भानिरुद्धौ च तेषां भावे बामुदेवावतारत्वेन प्रादुर्भावे सति तत्पति-
पादनपरपंचरात्रतंत्रस्य प्रामाण्यप्रतिषेधो माभूदित्यर्थः । अत्रायमाशयः-भागवतमकि-
यानमिज्ञानां जनानां जीवपरमनिःश्रेयसप्राप्त्याय स्वेच्छया प्रादुर्भूतेषु संस्पर्शनादि-
पुरुषोत्तमावतारेषु जीवभावाप्तिः प्रतीयते; किंच संस्पर्शनादीनां जीवादि-संज्ञास्तु जी-
वमनोऽहंकाराणामभिधायित्वपरा बोध्याः । 'तद्विदस्तु परब्रह्मैव सुमुक्षुसमाश्रयणाप
स्वेच्छया चतुर्धावतिष्ठते वाराहावतारैरनेकधा चेति वदंति । तथा श्रूयते 'अजाय-
मानो बहुधा व्यजायते'ति । तथा मार्कण्डेये स्मर्यते—'स देवो भगवान् सर्वं व्याप्य
नारायणो विभुः । चतुर्धा संस्थितो ब्रह्मन् सगुणो निर्गुणस्तथा ॥ एका मूर्तिरनि-
र्देश्या शुक्ला पश्यन्ति तां गुहाः । ज्वालामालोपरदङ्गी निष्ठा सा योगिनां परा ॥
दूरस्था चाविरुक्ता च विज्ञेया सा गुणातिगा । बामुदेवाभिधानासौ निर्ममत्वेन
दृश्यते ॥ द्वितीया पृथिवी मूर्ध्ना शेपाख्या धारयत्यधः । संस्पर्शेति विज्ञेया बलमु-
त्तमास्पिता ॥ तामसी सा समाख्याता विर्यवत्वं समुपाश्रिता । तृतीया कर्म कुन्ते
प्रजापालनतत्परा ॥ सत्त्वोद्रिक्ता तु सा ज्ञेया धर्मसंस्थानकारिणी ॥ चतुर्थी जलम-
ध्यस्था शेते पद्मगतत्परा । अनिरुद्धेति सा ज्ञेया जगदुत्पत्तिकारिणी ॥ व्यूहात्मानं
चतुर्थी च बामुदेवादिमूर्तिभिः । छष्ट्यादीन् प्रकृत्येषु विद्युताद्या जनार्दनः' इति;
व्यासवचनं यथा पौष्परसंहितायाम्—

"कर्तृव्यत्वेन वै यत्र चातुरात्म्यमुपास्यते ।

१ भागवतप्रक्रियाविदस्तु । २ यत्र यस्मिन्संदर्भे ब्राह्मणै कर्तुंभि कमायतै जगत्सृष्ट्यादिक्रियानुक्रमो-
पलङ्घ्याभिरित्यर्थः स्वस्य परब्रह्मण संज्ञाभिर्मुदेवसंस्पर्शप्रमुद्धानिरुद्धनामभि सर्वांवरयावरितयत
सकलचिद्विदंतर्यामितया तत्तत्कर्मानुगुणफलदानक्रियया बामुदेव इति नाम्ना, प्रलये स्वशिरसि
भूतभूषणगावरित्या जगत्त्रयो स्वलोकास्त्रिपूर्वकृतदुःखतिक्रिया च अनिरुद्ध इति नाम्ना,

क्रमागतैः स्वसंज्ञाभिर्ब्राह्मणैरोगमं तु तत्' ॥

इत्यादि । तच्च चातुरात्म्योपासनं वामुदेवाख्यपरब्रह्मोपासनमिति, तथा साच्च-
तसंहितायामुक्तम्—

‘ब्राह्मणानां हि सद्ब्रह्म वामुदेवाख्ययाजिनाम् ।

विवेकदं परं ज्ञात्वा ब्रह्मोपनिषदं महत्' ॥

इति । तथा श्रीमद्भागवते स्मर्यते—‘अजस्य जन्मोत्पथनाशनाय कर्माण्यक-
तुर्ग्रहणाय पुंसामिति’ ‘मत्स्यान्वकच्छपवराहवृत्सिंहहंसराजन्यविभविद्युधेषु कृताव-
तारः, त्वं पासि न’ इत्यादिबचनैः पंचरात्रतत्रोक्तं संकल्पणादिपुरुषोत्तमावतारो-
पासनं सिद्धम् ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४३ ॥

अस्मिन्पंचरात्रतंत्रे जीवोत्पत्तेर्विप्रतिषेधात् नैतद्वेदविरुद्धम् । तथाहि ‘अचेतना
परार्था च नित्या तत्रास्ति विक्रिया, त्रिगुणा कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृतिरूपमुच्यते । व्या-
प्तिरूपेण संबंधस्तस्याश्च पुरुषस्य च । स ह्यनादिरनंतश्च परमार्थेन निश्चित’ इति,
‘अनादिकालतो जीवो मायया परिवेष्टितः । अनुग्रहादरेरेव मुच्यते नात्र संशयः’
इति जीवस्योत्पत्तिस्तत्रैव विप्रतिषिध्यते ।

इति श्रीशुद्धैकांतधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानंदस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानंदमुनिविर-
चिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयपादः ॥ २ ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयपादः ।

समग्रः श्रुतिविरुद्धशास्त्रमतसिद्धांतो द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे निराकृतः, इदानीं
पादद्वयेन पुनः श्रुतिष्वन्तरविरोधं परिहरति—

प्रजापालनधर्मसंस्थापनक्रियया प्रभुम्न इति नाम्ना, च जगसंहरणक्रियया संकर्षण इति नाम्ना
च विदितं चातुरात्म्यं वामुदेवादिमूर्तिभिर्विष्ण्यातं चतुर्ग्युहं कर्त्तव्यवेनावस्यकानुष्ठेयवेन कर-
णेन उपास्यते सेव्यते वै निश्चितम् । १ तत्तु तदेव आगमं पंचरात्रतंत्रं प्रोक्तमिति शेष ।
२ सद्ब्रह्म । ३ परमसंहितायाम् । ४ पंचरात्र एव । ५ अधिकरणानि ६ सूत्राणि ४३

न विद्यदश्रुतेः ॥ १ ॥

निरवयवत्वेनाकार्यत्वप्रमादाकाशस्योत्पत्तिः संभवति नवेति संदिद्यते । विद्य-
न्नोत्पद्यत इति प्राप्तं कुतः, अश्रुतेः, तथाहि छांदोग्ये 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदि'-
त्यारभ्य 'तत्तेजोऽ सृजते'ति तेजःप्रभृतिभूतसृष्टिर्भिधीयते। तेन नाकाशस्योत्पत्तिः
श्रूयते। या त्वात्मन आकाशः संभूत इति श्रुतिस्तैत्तिरीये सा गौणी भवितुमर्हति आ-
काशोत्पादककारणनिरूपणासंभवात्; अतः सर्वगतस्याकाशस्याजजीवन्नोत्पत्ति-
रिति, माप्ते सिद्धांतं प्रवच्यः—

अस्ति तु ॥ २ ॥

विद्यत उत्पत्तिरस्त्येव 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इत्यादिश्रुतेः।
आत्मनस्तु 'न जायते म्रियते वा विपश्चिदि'ति प्रतिषेधादनुत्पत्तिः। विद्यदुत्पत्तिमति-
प्रेक्ष्यश्रुतिर्नास्ति, अतो विद्यदुत्पद्यत एव । यदुक्तमुत्पत्तिश्रुतिर्गौणीति तत् संदिद्य
निर्णयमाह—

गौण्यसंभवाच्छब्दाच्च ॥ ३ ॥

'तत्तेजोऽ सृजते'ति तेजसः प्रथमं सृष्टिवचनादाकाशः संभूत इति श्रुतिर्गौणी,
तस्य निरवयवरयोत्पत्त्यसंभवात् वायुश्चांतरिक्षं चैतदमृतमिति नित्यत्वशब्दाच्च ।

स्याच्चैकस्य^१ ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

'आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुरायोरग्निरि'त्यादिष्वनुगतस्यैकस्य
संभूतशब्दस्याकाशे गौणत्वमन्यत्र मुख्यत्वं च स्यात् ब्रह्मशब्दवत्; यथैकस्य ब्रह्मश-
ब्दस्यैकप्रकरणगतस्य 'तस्मादेतत् ब्रह्म नामरूपमनं च जायते' इति प्रकृतौ गौणत्वं
'तपसा चीयते ब्रह्मे'ति ब्रह्मणि, मुख्यत्वं च भवति तद्वदत्रापि^२। यथैकप्रकरणे उभयत्र
प्रयुक्तब्रह्मशब्दे गौणमुख्यभावोऽभिहितस्तथैवानुपपन्नोऽपि तदुभयत्वं संभवत्येवेत्यर्थः,
अत आकाशोत्पत्तिरयुक्तेति । अस्य संदेहस्य परिहार उच्यते—

१ भूतसृष्टौ । २ छांदोग्ये । ३ नन्वात्मन आकाशः संभूत इत्यादिवाक्ये संभूतशब्द-
स्याकाशे गौणत्वं तेजवादे तु मुख्यत्वमित्येन द्विरुद्धम्; एकस्मिन्वाक्ये एकस्य शब्दस्य गौणमु-
क्तत्वाददर्शनादिति चेत्तत्राह 'स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्, यथा एतस्मिन्नेव प्रकरणे अन्नं ब्रह्मेति
व्यजानादित्यादावन्नादिषु ब्रह्मशब्दो गौण आनेदो ब्रह्मेत्यत्र मुख्यः विषयभेदात् एवं प्रकृतेऽपि
विषयभेदादेकस्य संभूतशब्दस्य गौणत्वं मुख्यत्वं च स्यादित्यर्थः । ४ संभूतशब्देऽपि ।

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् ॥ ५ ॥

‘येनाश्रुतं श्रुतं भवती’त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया हानिर्न भवति, कुतः, वियदादीनां ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्माव्यतिरेकात्; अतो न संभूतशब्दस्याकाशे गौणत्वम्; गौणत्वे च सति सदा सतो वियतोऽन्तर्यामिशक्त्यनुसंकोचविकाशाभावे-
नैकवस्तुविज्ञानसंभूतसर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया हान्याद्युपपत्तेः । यथा प्रतिज्ञाया अहं-
निस्तथा योजनीयम् ।

शब्देभ्यः ॥ ६ ॥

‘आत्मन आकाशः संभूतः’ ‘तामसादपि भूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभ’ इत्यादिबहु-
श्रुतिस्मृतिशब्देभ्योऽवगतां वियदुत्पत्तिं ‘तत्तेजोऽसृजते’त्यत्राकाशोत्पत्त्यवचनावगतं
तेजःप्राथम्यं न निवारयितुं क्षमते ।

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

यद्यपि छांदोग्ये ‘तत्तेजोऽसृजते’त्यत्राकाशोत्पत्तिर्नोक्ता तथापि तस्मिन्नेव
‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि’त्याकाशादेः सर्ववस्तुनोऽपि ब्रह्मकार्यावगमात्तेजःप्रभृतिकार्य-
वचनं तु यावद्विकारं यत्परिमितप्रकृत्यादिकार्यं तस्य सर्वस्यापि वस्तुनो विभाग
उत्पत्तिस्तद्दर्शनार्थमिति विज्ञायते लोकवत् । यथा लोके दश मे पुत्रा इत्युक्त्वा
तेषु केषांचिदुत्पत्तिवचनं सर्वपुत्रोत्पत्तिकथनपरं तद्वत् ‘तस्मादाकाशः संभूत’ इति
वचनं युक्तमेव ।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

तेजोऽत इति वक्ष्यति तदर्थमेवात्र वायोः पृथगुपादानम् । आकाशवद्वायोरुत्पत्तिरस्ति
नवेति संशये वायुर्नोत्पद्यते इति पूर्वः पक्षः । छांदोग्ये वायोरुत्पत्तेरश्रुतेः, बृहदा-
रण्यके ‘सैपाऽनस्तमिता देवता यद्वायुरिति तज्जन्मनिषेधाच्च वायुर्नोत्पद्यत इति
प्राप्ते सिद्धांतः—छांदोग्ये वायोर्जन्माश्रवणेऽपि गुणोपसंहारन्यायेन ‘आका-
शाद्वायुरिति तैत्तिरीयवाक्योपसंहारे सति श्रुतमेव छांदोग्येऽपि वायोर्जन्म ।
‘सैपाऽनस्तमिते’ति श्रुतिः स्तुतिपरा उपासनप्रकरणात्; तस्मादेतेनोक्तन्यायेन
वायुरप्युत्पत्तिप्रकरणे व्याख्यात एव ।

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

‘सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति सद्रूपात् ब्रह्मण आकाशादीनामुत्पत्तिरिति

निरूपितं तद्विद् सर्वकारणस्य सतोऽपि ब्रह्मणः कुतश्चित्कारणादुत्पत्तिरस्ति नवेति संदेहे सति ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिरस्तीत्युच्यते; कथमिति चेत्तजोच्यते-यथाकाशस्य बायोः कारणत्वेऽपि 'आकाशः संभूत' इति 'तदुत्पत्तिः श्रूयते तथा सर्वकार्येभ्यः पूर्वमस्य सतो ब्रह्मणः कारणस्यापि 'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सज्जायते'-त्युत्पत्तिश्चक्षणात् । अत्राहागमाभावञ्छांदसः ततोऽसतः सद्रूपं ब्रह्माप्यजायतेति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं-युमः 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्'; 'एको ह वै नारायण आसीत्' 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः', 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः', 'तर्हि न सन्न चासद्भुमयं नच कालजदः किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य श्रूयते यदा' 'पृथिव्यप्सु लीयते' इत्यारभ्य तमः परे देवे' इत्यादि-श्रुत्यभिहितस्य 'आत्माधारोत्पत्तिश्च' इति स्मृत्युक्तस्य च सर्वकारणस्य सदेवेत्यवधारणार्थगतस्य सद्रूपस्य परब्रह्मसंज्ञस्य नारायणस्यैकस्य असंभवाऽनुत्पत्तिः, तदितरस्य पुरुषमकृत्यादिसर्वस्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमतिज्ञाद्यनुपपत्तेः संभवाऽभिहितः असद्वा इदमग्र इति श्रुतौ; ततोऽसच्छब्दवाच्यात्कारणाद्व्रह्मणः सच्छब्दवाच्यं स्थूलं विष्वक् कार्यमजायतेति तात्पर्यार्थात्; ततोऽसतः सद्रूपं ब्रह्मापि जायत इति यदुक्तं तदनर्थमूलमेवेति ।

तेजोऽतस्तथा ह्यह ॥ १० ॥

अत्र वाय्वादिकार्यं साक्षात् ब्रह्मण उत्पद्यते स्वस्वपूर्वकारणाद्वेति संदेहे सति स्वस्वपूर्वकारणादिति पूर्वः पक्षः । तथाहि आकाशाद्वापुरिति ध्रुतेर्वायुराकाशादेवोत्पद्यते न साक्षाद्ब्रह्मणः तथा तेजोऽपि अतो वायोरेव वायोरेमिरित्याह धृतिः ।

आपः ॥ ११ ॥

'अग्नेराप' इति श्रुतेरापोऽप्यग्नेरेव ।

पृथिवी ॥ १२ ॥

अद्वयः पृथिवीति श्रुतेरद्वय एव पृथिवी, अतो ब्रह्मण एव साक्षात्तत्पद्यते भूतानि । ननु 'ता अन्नमष्टजन्ते'ति श्रुत्यंतरेऽन्नमष्टस्य कथं पृथिवीवाचस्त्वमिति चेत्तत्राह ।

अधिकाररूपशब्दांतरेभ्यः ॥ १३ ॥

छांदोग्येऽपि 'ता अन्नमष्टजन्ते'त्यन्नमष्टेन पृथिव्येवोच्यते, सर्वमहाभूतमष्टमि

कारात्। पश्चादपि वाक्यशेषे महाभूतरूपकीर्त्तने 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्ये'ति रूपकीर्त्तनाच्च समानमन्तरणे 'अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी'-तिशब्दांतराच्चेति हेतुत्रयात्पृथिव्येवाद्भ्यः उत्पन्नते। तदेवंन्यायेन ब्रह्म न सर्वेषां कारणं किंतु परंपरयेति प्राप्ते सिद्धांत उच्यते-

तदभिध्यानादेव तु तल्लिंगात्सः ॥ १४ ॥

'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इत्यारभ्य वाय्वादीनां पृथिव्यंतानां पूर्वपूर्वकारणादुत्पत्तिर्नोच्यते; 'पृथिव्यप्सु लीयते' इत्यारभ्य 'तमः परे देवे' इति पृथिव्यादितमः पर्यंतानां पूर्वपूर्वकारणे लयोऽपि नोच्यते; किंतु पूर्वपूर्वकारणतमः प्रभृति-विशिष्टाद् ब्रह्मण एवोत्तरोत्तरपुरुषाव्यक्तमहदादिकार्योत्पत्तिरुच्यते, तथा पृथिव्यादि-पूर्वपूर्वसर्वविशिष्टे कारणे ब्रह्मण्येव सूक्ष्मरूपेण स्थितिलक्षणो लय उच्यते इति सः परमात्मा नारायण एव सर्वेषामुत्पादको विलापकश्च भवति; कुतः, तल्लिंगात्-तस्य परमात्मन एव लिंगात् सृष्ट्यादिज्ञापनात् तदभिध्यानाच्च। तुशब्दश्चार्थः। तस्य परमात्मनस्तथाविधमभिध्यानाच्चित्तनात्; तथाहि 'तदैक्षत बहु स्या प्रजायेये'ति 'तत्तेजोऽसृजते'ति तथा 'तत्तेज ऐक्षत बहु स्या प्रजायेये'ति, 'ता आप ऐक्षत बह्वचः स्याम प्रजायेमही'ति 'सोऽकामयत बहु स्या प्रजायेये'त्यादिषु बहु-भवनसंकल्परूपाभिध्यानं तस्यैव श्रूयते; तथाविधमभिध्यानमितरस्य तु न संभवति; तथाविधं जगत्सर्गादिसामर्थ्यं यत्र कुत्रापि दृश्यते तत्तस्यैवेति निश्चीयते।

विपर्येण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १५ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थः। इह पूर्वमूत्रे पुरुषाव्यक्तमहदहंकारादीनां निरूपितसृष्टिक्रम उपपद्यते नवेति संदेहः। नोपपद्यते इति पूर्वः पक्षः। तथाहि मुंडकोपनिषदि 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च, खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य धारिणी' इति प्राणादीनां वियदादिभ्यः पूर्वमुत्पत्तिः श्रूयते; अतः 'आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुरिति'त्यादिनाऽऽकाशादेः पूर्वोक्तः सृष्टिक्रमो नोपपन्नते; कुतः, तस्य 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्यत्र विपर्ययेण प्रतीयमानत्वात् इति प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः-पूर्वपक्षनिषिद्धः सृष्टिक्रमो युक्त एव, क्यमिति चेत्तत्र मूर्तार्थेनोच्यते, विपर्येणोक्तावपि

१ एव न्यायेनोक्तप्रकारेण तदन्वयेन च ॥ २ चिदचिदस्तु नस्तु । ३ चिदचिदस्तु-न्यपि । ४ चिदचिदतर्कमिश्रकम्यत परमात्मन एवास्तीति । ५ आकाशादिसृष्टिक्रमस्य । ६ प्रकृतिपुरुषप्रधानमहदहंकारादीनां पारस्पर्यसृष्टिक्रमाद्वैपरीत्येन सृष्टिक्रमेऽपि ।

क्रमो न भ्रज्यते एव, कुतः, 'अन्वयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाग्' इति
 भाषादीनां भौतिकत्वग्रहणात्, अतो भूतेष्वंतर्भावान्न पृथक् क्रमापेक्षोपपद्यते, तथा
 एकत्र यथोक्तस्यान्यत्रान्यथोक्तस्यापि पुरुषाव्यक्तमहदहंकारादेः सृष्टिक्रमे विरोधा-
 भावश्चाप्युपपद्यते ततः पूर्वोक्तक्रमे न विरोधः । पुनराशंस्य परिहरति—

अंतरा विज्ञानमनसी क्रमेण तद्धिंशादिति चेन्नाविशेषात् ॥१६॥

विज्ञानसाधनत्वेन इंद्रियाणि विज्ञानमित्युच्यते । 'एतस्माज्जायते प्राण' इति
 वाक्यमाकाशतन्मात्रपंचकयोरंतराले विज्ञानमनसी क्रमेणोत्पद्येते इत्येतद्रोपकं 'ततो
 विज्ञानमनसी' इत्यत्र विज्ञानशब्दः प्राणस्यापि प्रदर्शनार्थः, 'पृथिव्यप्सु लीयते' इत्यादिभ्य
 'वायुराकाशे लीयते आकाशे इंद्रियेषु इंद्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ भूता-
 दिर्महति महानव्यवृत्ते अव्यक्तमक्षरारूपे पुरुषे अक्षरं तमसि तमः परे' इति प्रलयक्र-
 मस्य विज्ञानरूपात्तद्धिंशात् उत्पत्तिज्ञापनात् 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्येतदपि वाक्यं
 न शुभ्यंतरविरुद्धम् ; किंतु पारंपर्यक्रमपरमिति चेन्न, कुतः, अविशेषात् 'एतस्माज्जायते
 प्राण' इत्यत्र श्रूयमाणस्यैतच्छब्दवाच्यस्य नारायणस्य प्राणादिपृथिव्यंतरेषु सर्वेषु म-
 त्त्येकमंतर्यामित्वेनान्वयस्य विशेषायामावर्तः, अतः पुरुषमकृतिमभृतीनामाकाशमभृतीनां
 च प्राणमभृतीनां च तेजःमभृतीनां च सर्वेषां नारायण एव कारणम् ; तत्र तत्रांतर्धा-
 मिशक्त्या तस्य प्रवेशात्, तच्चद्रावका ये शब्दास्ते सर्वे सरुजशरीरिणो नारायणस्यैव
 वाचका इति निर्णीयते ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशोऽभाक्तस्तद्भा-

वभावित्वात् ॥ १७ ॥

पूर्वसूत्रे पुरुषमकृत्याकाशादिशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितम् ; तत्र गौणत्वं मुख्यत्वं
 वेति शंकानिरासार्थस्तुशब्दः । चेतनाचेतनात्मकचराचरवस्तूनां व्यपाश्रयः सर्वेषां
 विद्यते यस्य चराचरसंबन्धी तद्व्यपदेशः स्याच्चरजंगमवाचिशब्दः चेतनाचेतनांतर्यामिणि
 ब्रह्मण्यभाक्तः स्यात् गौणो नास्ति किन्तु मुख्य एव ; कुतः, तद्भावभावित्वात् पुरुषम-
 कृतिवियत्प्राणतेजःमभृतिष्वंतर्यामितया ब्रह्मभावभावित्वात् सर्वेषां चराचरवस्तूनां
 ब्रह्मशरीरतया ब्रह्मप्रकारत्वात् चराचरवाचिशब्दानां सर्वात्मनि ब्रह्मण्येव पर्यवसाना-

१ तस्माद्वा एतस्मादित्यादिवैतरीयश्रुती । २ एतस्माज्जायते इत्यादिमुद्रकश्रुती ।

३ श्रुत्यंतराविरुद्धतयेति शेषः । ४ आकाशतन्मात्रपंचकानंतराले विज्ञानमनसोरुत्पत्त्यापि तत-
 च्छरीरकपरमब्रह्मविभाषिणादाकारोदियमनःप्राणानां सर्वेषां साक्षादुपनिषद्विशेषादित्यर्थः ।

दभावत्वं यथा देवमनुष्यादिशरीरवाचिशब्दानां शरीरिणि क्षेत्रज्ञसमुदाये पर्यवसा-
यित्वेन मुख्यत्वं तथेति संबंधः ।

नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १८ ॥

पूर्वमूत्रे प्रकृतिवियत्तेजःप्रभृतीनां स्थूलतया ब्रह्मण उत्पत्तिरुक्ता तथा जीवक-
लापोऽपि ब्रह्मणः समुत्पद्यते नवेति संदेहः । समुत्पद्यते इति पूर्वः पक्षः । 'सदेव सौ-
म्येदमग्र आसीदकयेवाद्द्वितीयं, तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः किमपि न
तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदे'त्यादिश्रुतिषु प्राक्सृष्टेर्वैलोक्यत्वावधारणात् सदसतोर्नि-
पेधाच्च; अतः सृष्टिकाले ब्रह्मण उत्पद्यत एव जीवकलापः । विस्फुलिगदृष्टांतोऽपि जी-
वोत्पत्त्यनुगुणः श्रूयते 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिगा व्युद्यन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः
सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एवात्मानो व्युद्यन्ती'ति ।
तस्माद्यथाग्नेर्विस्फुलिगा जायन्ते तथा ब्रह्मण आत्मानोऽपि जायन्ते इत्येवं प्राप्ते
ब्रूमः-आत्मकलापो नोत्पद्यते 'न जायते म्रियते वा विपश्चिदि'ति श्रुतेः, ताभ्यः 'नि-
त्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां, 'ज्ञाज्ञौ द्वावि'ति जीवकलाप-
इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो
नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इति, 'अंतवंत इमे देहा नित्य-
स्योक्ताः शरीरिण' इति, अपरिमितः, अस्तनुभूत' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च नित्यज्ञानित्य-
त्वाजत्वावगतेश्च सृष्टेः प्राक् ब्रह्मण एकत्वावधारणं तच्छरीरभूतस्य क्षेत्रज्ञसमुदा-
यस्याविच्छेदस्तुनश्च नामरूपविभागाभावात् न जीवादिस्वरूपासद्भावेन । विस्फुलिग-
श्रुतिश्च तेषां नामरूपसमुत्पत्तिबोधनपरा ननु जन्मपरा, अन्यथा त्वकृताभ्यागमकृत-
विनाशादिदोषसंगः । तस्मात् ब्रह्मणो न जायत एव जीवसमुदायः ।

ज्ञोऽत एव ॥ १९ ॥

पूर्वत्र नित्यतया जीवः सिद्धः । पुनरस्य स्वाभाविकं ज्ञानमस्ति नवेति सिद्धते;
एवं सति पूर्वः पक्षः-स्वाभाविकं ज्ञानधर्मित्वं नास्तीति; 'ज्ञाज्ञौ द्वावि'ति जीवकलाप-
स्याज्ञत्वमेव हि श्रूयते; तस्मादसौ जीवकलापोऽज्ञ एव चैतन्यमात्रस्वरूपः अनादिम-
कृतिसंबंधान् प्रतिसर्गं हरिणा यथाकर्मप्रापितकृष्णकलेवरादिरयं देवोऽहं मनुष्योऽहं
देहोऽहमिति शरीरजन्याहंकारबद्धः ममायं पिता ममेयं माता ममेदं पुत्रश्चनरुद्रादीति
ममत्वबद्धश्च सन् संसरति । संसारदशायां जीवकलापस्य कर्मजन्यज्ञानान् स्वतो
ज्ञातृत्वं नास्त्येव; अन्यथा कुनोऽस्य मोक्षोपदेश इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः- 'ज्ञातैवाय-

मात्मा; 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा मनसैतान् कामान्पश्यन् रमते न पश्यो मृत्युं पश्यति दृष्टा श्रोता घ्राता रसयिते'ति,

'इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं माहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः'॥

इत्यादिभूतिस्मृतिभ्यो बद्धमुक्तोभयावस्थोऽस्ति । अस्य विज्ञानमात्रव्यपदेशस्तु स्वरू-
पानुबंधिज्ञानधर्मयुक्तत्वात्; अतः 'यो विज्ञाने तिष्ठन् मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञा-
नमय' इति ज्ञानधर्मयुक्तत्वश्रवणात् अयं इ एव ज्ञातैवा नन्वेवं च सति सुषुप्तिमूर्छाप्र-
मलयेषु स्थावरभावे चास्य कथं ज्ञानाभाव इति चेत्तत्रोच्यते—कर्मणा कालेन चास्य
ज्ञानं तदानीं संकुचितमनभिव्यक्तमपि सर्गजागरादौ विकसितमभिव्यज्यत इति न
विरोधः । यदुक्तमनादिमकृतिसंबन्धादित्यारभ्य संसारदशायामस्य जीवकलापस्य क-
र्मन्यप्यज्ञानात्स्वतो ज्ञातृत्वं नास्तीति तत्सत्यम् ; अनादिमकृतिसंबन्धेनानादिकवलीकृ-
तस्याभाविकस्वरूपज्ञानधर्मोऽयं प्राकृतेन्द्रियसंबन्धाद्भौतः सुखदुःखयोर्ज्ञाता शरीराहंकार-
मात्रविश्रांतः संसरति जीवः । यदा चास्य ब्रह्मज्ञानोपासनाभ्यासान्मलत्रयसंबन्धोऽप्यैति
तदासौ ब्रह्मसदृशोऽभिव्यक्तनिरतिशयज्ञानधर्मो मुक्त इत्युच्यते । किंच 'निरंजनः परमं
साम्यमुपैती'ति परमात्मनः पार्षदत्वरूपं सर्वोत्कृष्टं साम्यमस्य जीवकलापस्य श्रूयते ।
ज्ञाज्ञावित्यत्र हि संसारिणः जीवस्याज्ञत्वं किंचिदज्ञत्वमेव । अत्र नमोऽल्लपार्थत्वात्
नारायणस्य ज्ञत्वं सदा सर्वज्ञत्वमुच्यते; अतः संसारे किंचिज्ज्ञत्वं मुक्तौ सर्वज्ञत्वमिति
ज्ञातैवात्मा ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ २० ॥

पूर्वत्र ज्ञातृत्वेन सिद्धस्यात्मन उत्क्रान्त्यादिदर्शनादणुत्वमवगम्यते, तद्युज्यते नवेति
संदेहः । नास्याणुत्वमुपपद्यते । 'स वा एष महानज्ज आत्मे'ति जीवस्य व्यापकत्वपर्या-
यरूपविभुत्वावगमादयमात्मा विभुरिति प्राप्ते निरूप्यते—अणुरेवायमात्मा उत्क्रान्ति-
गत्यागतीनां श्रुतेः 'तेन प्रयतेनैष आत्मा निष्कामति चक्षुषो वा श्रुर्धो वा न्येभ्यो वा
शरीरदेशेभ्य इत्युत्क्रान्तिः श्रूयते'पि वै के चास्माहोकात्मयति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छं-
तीति गतिः, तस्माहोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण' इत्यागतिः । विभुत्वे जीवस्यैताः
उत्क्रान्तिगत्यागतयो नोपपद्येरन् । यद्यपि शरीरवियोगरूपोत्क्रान्तिर्विभुत्वेऽप्यात्मनः
स्यात् तथापि गत्यागती नैवमित्याह—

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २१ ॥

उत्तरयोर्गत्यागतयोः स्वात्मनैव संपाद्यत्वादणुरयमात्मा; यदुक्तं 'महानज्ज आत्मे'ति

तन्नारायणप्रकरणान्नैतद्विषयमिति वक्ष्यति। तस्मादणुरेव जीवात्मा। संदिग्ध परिहरति-
नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥२२॥

अतच्छ्रुतेरनल्पत्वश्रुतेः 'योऽयं विज्ञानमय' इति जीवात्मानं निरूप्य 'स वा एष
महानज आत्मे'ति महत्त्वश्रवणान्नाणुर्जीवात्मेति चेन्न, इतराधिकारात् 'यस्यानुवित्तः
प्रतिबुद्ध आत्मे'ति जीवात्मेतरपरमात्मन एवाधिकारात् प्रकरणात्।

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २३ ॥

स्वशब्दात् 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्माणः पञ्चधा संविवेशे'ति
श्रुतावात्मवाचकाणुशब्दात् बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः
संविवेशे इति 'आराग्रमाणो हवरो हि दृष्ट' इति उन्मानाच्च अणुरात्मा। अणुसदृशं
वस्तूदाहृत्य तन्मानत्वमदर्शनमुन्मानम्। अणुत्वेऽस्य सकलदेहव्यापिवेदनानुभवः कुत
इत्यत आह—

अविरोधश्चंदनवत् ॥ २४ ॥

यथा चंदनविंदुरेकदेशस्थोऽपि सकलदेहव्यापिमुखं जनयति तद्वदात्मा च देहैक-
देशस्थोऽपि सकलशरीरस्थे मुखदुःखे अनुभवतीत्यविरोधः। पुनराशंक्य परिहरति—

अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २५ ॥

अवस्थितिर्वैशेष्यात् चंदनविन्दोर्देहैकदेशस्थितिविशेषत्वाचयात्वं संभवति, जीवा-
त्मनस्तु न तथात्वमिति चेन्न, आत्मनोऽपि तदभ्युपगमात् 'हृदि हयमात्मास्ति योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतज्योतिःपुरुष' इति श्रवणात् 'हृत्स्थोऽणुः सूक्ष्मचिद्रूपो ज्ञाता
व्याप्याखिलां तनुं, ज्ञानशक्त्या स्थितो जीवो ज्ञेयोऽच्छेद्यादिलक्षण' इति नारायण-
मुनिस्मरणाच्च। जीवात्मनो देशविशेषस्थितित्यापनाय चंदनदृष्टान्तः प्रदर्शितः। पुन-
र्जीवात्मनः प्रकारान्तरेण शरीरे व्याप्तिमाह—

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २६ ॥

वाशब्दो देहव्याप्तौ प्रकारान्तरं बोधयति। गुणात् जीवात्मा स्वज्ञानगुणेन सम-

१ जीवविषयम्। २ वाजसनेयके क्तम आमेति पृष्ठा योऽयं विज्ञानमय प्राणेषु हृद्यं-
तज्योतिः पुरुष इति। ३ यच्च्युपक्रमे जीवः प्रस्तुतस्तथापि यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आमेति
मन्ये परः प्रतिपाद्यते इति तत्संबन्धीदं महत्त्वं न जीवस्य। ४ सकलदेहव्यापिमुखजनकत्वम्।
५ देहैकदेशविशेषे स्थित्यभ्युपगमात्।

स्तस्वदेहं व्याप्यानुभवति आलोकनत् ; आलोकः स्वप्रकाशस्तेन यथैकदेशस्था दीपरवि-
मणिप्रभृतयो व्याप्य ब्रह्माहं गेहं च प्रकाशयन्ति तद्वत्। तथाहि पंचरात्रे 'स्वरूपतोऽणु-
भूतोऽपि प्रकाशेन शरीरगः। एकदेशस्थितो चेति हरिचंदनविंदुवत् ॥ प्रभया भास्करो
यद्वद्ब्रह्माहं व्याप्य तिष्ठति । एकदेशस्थितो दीपः कृत्स्नं गेहं प्रकाशते' इति॥ तथा
च स्मर्यते—

‘यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारते’ति ॥

व्यतिरेको गंधवत्तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

पुष्पादिरूपेण परिणताया गंधवत्याः पृथिव्याः सखाशात् पृथक् स्थितेन पुंसा-
ऽऽघातप्रसृतगंधगुणवत् घटादिकं जानामीति जीवस्य स्वतो दूरे प्रसृतेन ज्ञानगुणेन
घटाद्युपलब्धेः ज्ञानजीवात्मनोः पृथिवीगंधवद्गुणगुणिभावेन व्यतिरेकोऽस्तीति
दर्शयति' च श्रुतिः 'व्यतिरेकं जानात्येवायं पुरुष' इति ।

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

ज्ञानं जीवात्मनः पृथगुपदिश्यते, अतो नित्यज्ञानगुणक आत्मा सिद्धः । तथाहि
भूयते 'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इति । ननु ज्ञानगुणकत्वे कथं ज्ञान-
मात्रत्वव्यपदेश इत्यत आह—

तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

ज्ञानगुणसारत्वादात्मनो ज्ञानव्यपदेशः, न ज्ञानमात्रत्वात् प्राज्ञवत्; यथा प्राज्ञस्य 'यः
सर्वज्ञः सर्वविदि'ति श्रूयमाणस्य विपश्चितोऽपि ज्ञानगुणसारत्वान् 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'ति
तद्व्यपदेशः। ततो जीवात्मनो ज्ञानमात्रत्वव्यपदेशो दोषो न भवतीति पुनरप्यपत्तिमाह—

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

यावदात्मभावित्वात्-ज्ञानस्य यावदात्मस्वरूपानुबंधित्वान् तेन ज्ञानेन तद्व्यपदेशो न
दोषः कुतः वलीवदादिषु तद्दर्शनात् ; यावत्स्वरूपानुबंधिपरमत्वेन चेतनीतरक्तऋतुरादि-

१ व्यतिरेकं तथा व्यतिरेकं दर्शयत्यर्थः। २ यो विज्ञानेति तद्व्यतिरेकज्ञानं यद्वे तन्ने ज्ञा-
नस्वरूपमयं तन्निर्मलमिदं ज्ञानमेवामेति व्यपदेशः। ३ स ज्ञानरूपो गुण एव भारः प्रधाने
यस्य स तस्य भावस्तत्त्वं तस्यात् । ४ ज्ञानव्यपदेशः । ५ यावत्कालमारभ्येदमा मनः स्वरूपे
भवति तावत्कालमारभ्येदं ज्ञानमात्रस्वरूपानुपपन्नं तद्व्यपदेशित्वर्थः ।

गुणयुक्तानां बलीवर्दानां श्वेतोऽयं पीतोऽयं रक्तोऽयं कर्तुरश्चायं बलीवर्द इति व्यपदेशो दृश्यते, अत आत्मनः स्वरूपानुबन्धिज्ञानधर्मेण ज्ञानमात्रो जीव इति व्यपदेशः। सुषुप्त्यादिष्वसतो ज्ञानस्य यावदात्मभावित्वं कथमित्याशङ्क्याह—

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

सुषुप्त्यादिषु सतो ज्ञानस्यानभिव्यक्तस्यापि जागरितादावभिव्यक्तिसंभवात् तस्य स्वरूपानुबन्धेव ज्ञानम्; यथा पुरुषेष्टसाधारणसप्तमधातोर्बाल्येऽपि सतो युवत्वेऽभिव्यक्तिस्ततो न ज्ञानस्यात्मस्वरूपानुबन्धित्वे दोषः। इत्यमात्मनोऽणुत्वं ज्ञातृत्वं चोक्त्वा सांप्रतं पक्षांतरे दूषणं पठति—

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

अन्यथा ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मवादे—हेत्वंतरायत्तज्ञानसर्वगतात्मवादे चैवं दोषः—ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मवादे तावदोषं दर्शयति—आत्मनो ज्ञप्तिमात्रस्वरूपत्वे चिदचिदात्मके लोके वर्तमानस्य तस्य नित्यं सर्वदैवोपलब्धिप्रसंगः स्यात्—सर्वदैव ज्ञानसंभवो भवेत् संकोचाभावात्, तथापि सर्वदानुभूतत्वाद्विद्यमानस्य ज्ञानानुपलब्धिप्रसंगस्यापि सा ज्ञप्तिरेव स्वयं नित्यं हेतुर्भवेत्, ज्ञाने विद्यमाने सति हेत्वंतरेण ज्ञप्तेर्निवारणसंभवात्। एवं च सति ज्ञप्तेरेव ज्ञप्त्यनुपलब्धिहेतुत्वमभिमतं वाऽथवा युगपद्विरुद्धकार्योत्पादनायोगात् सहैव ज्ञानोपलब्ध्यनुपलब्धी विरुध्येते। तस्मादुपलब्धेरनुपलब्धेर्वा कश्चिदन्योऽदृष्टरूपो हेतुः कल्प्यते चेत्तदा तयोर्मध्येऽन्यतरनियमः स्यात्। तथाहि—अदृष्टं ज्ञप्तिमात्रत्वस्य नित्योपलब्धेरेव हेतुः स्यात्, नित्यानुपलब्धेरेव वा हेतुः स्यात् नतूभयोः, कुतः, उभयधर्मयोर्युगपदेकत्र विरोधित्वात्; एवमन्यतरनियमे सन्यपि दूषणं तद्यथा—अदृष्टस्य ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्योपलब्धिहेतुत्वांगीकारेऽपि तस्य पुण्यपापानुसंधानजनितत्वाद्विरोधापत्तिः। कथं यद्यदृष्टं नित्यं केवलपुण्यानुसंधानजनितं तदा तु तस्य ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्योपलब्धिहेतुत्वमसंगः स्यात्, परंतु तत्र संभवति; देशकालादिवैषम्येण सततं तादृकमानुष्ठानायोगात्। यदि त्वदृष्टं केवलपापानुसंधानजनितं तदाऽदृष्टस्य ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्योपलब्धिहेतुत्वांगीकारपक्षेऽपि तस्य ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्या-

१ चकारादज्ञानिबद्धा मनोऽपि स्वप्रकाशवेन ज्ञानमिति व्यपदेशो न दोष इति समुच्चिनोति ।

२ पुंस्त्वादिवत् यथा पुंस्त्वावसाधारणस्य धातोर्बाल्यारस्थायां सतोऽप्यनभिव्यक्तस्य दुरवेऽभिव्यक्तौ पुंसस्तद्वत्ता न कादाचिन्का भवति; समधातुमयं वै हि शरीरस्य स्वरूपानुबन्धित समधातु त्रिमलं द्वियोनि चतुर्विधाहारमयं शरीरमिति शरीरस्वरूपव्यपदेशात् ।

नुपलब्धिहेतुत्वमसंग एव स्यान्नतु ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्योपलब्धिप्रसक्तिः। एवमेवा-
दष्टस्य ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्यानुपलब्धिहेतुत्वांगीकारेऽपि तस्य पुण्यपापानुसंधानज-
नितत्वाद्गिरोभाषितः। कथं यद्यदष्टं नित्यं केवलपापानुसंधानजनितं तदा तु तस्य
ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्यानुपलब्धिहेतुत्वमसंगः स्यात् परंतु तन्न संभवति, असद्वैशका-
लादिवैषम्येण निरंतरं पापकर्मलुप्तनायोपेक्षा। यदि त्वदष्टं केवलपुण्यानुसंधानजनितं
तदा अष्टस्य ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्यानुपलब्धिहेतुत्वांगीकारपक्षेऽपि तस्य ज्ञप्तिमात्र-
स्वरूपात्मोपलब्धिहेतुत्वमसंग एव स्यान्नतु ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनित्यानुपलब्धिहेतुत्व-
मसक्तिः। एवमन्यतरनियमे दूषणत्वात् सर्वदा ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मनो नियमाभाव एवो-
पपन्नः। हेतुंतरायतज्ञानसर्वगततात्त्ववादेऽपि स एव दोषः। तथाहि सर्वेषामात्मनां सर्व-
गतत्वे सति ज्ञानहेतूनां मनःप्रवृत्तीनामदृष्टहेतूनां च कर्मणामपि सर्वसाधारणतया
संयोगेन संकोचाभावादेतोः आत्मनि नित्यं सर्वगतत्वोपलब्धिप्रसंगः स्यात्; तथा-
त्वेऽपि सर्वदानुभूतत्वाद्विद्यमानायाः सर्वगतत्वानुपलब्धेरपि सर्वगतत्वमेव स्वयं नित्यं
हेतुः स्यात्, तस्मिन्नित्यं विद्यमाने सति हेतुंतरेणापि तन्निवारणासंभवात्। एवं च
सति सर्वगतत्वस्यैव सर्वगतत्वानुपलब्धिहेतुत्वमभिमतम्; अथवा युगपद्विरुद्धकार्योत्पा-
दनायोगात् सदैव सर्वगतत्वोपलब्ध्यनुपलब्धी विरुद्धयेते। तत उपलब्धेरनुपलब्धेर्वा
किंचिन्मनःसंयोगादिरूपमदृष्टरूपं च हेतुंतरं कल्पते चेत्तदा तयोर्मध्येऽन्यतर-
नियमः स्यात्। तथाहि-सर्वात्मनां सर्वगतत्वेन स्वस्वधारणादृष्टानां सर्वसाधारणत्वा-
ददृष्टं सर्वात्मनि सर्वगतत्वस्योपलब्धेरेव नित्यं हेतुः स्यात्, अनुपलब्धेरेव वा नित्यं
हेतुः स्यात् नतुभयोः, कुतः, उभयधर्मयोर्युगापदेकत्र विरोधित्वात्; एवमन्यतरनियमेन
सर्वदा सर्वगतत्वस्यानियम एव दोष इति अत्र दूषणांतरं चोपपद्यते। किं तन्-आ-
त्मनः सर्वगतत्वे अदृष्टहेतूनां शुभाशुभकर्मणामपि सर्वसाधारणत्वापत्त्या सर्वात्मनां स्व-
स्वासाधारणादृष्टेनोच्चावचरीरोपलब्धिव्यवस्थापि समूलमुत्पादिता। किंच यस्या-
शुभादृष्टापत्तौ शुभादृष्टवति प्रविश्य स शुभादृष्ट्येवानुभविष्यति नाशुभादृष्टम्; अतः
पूर्वोक्तमात्मनोऽशुभत्वं ज्ञातृत्वमेव संपन्नसम्।

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥३३॥

ज्ञानत्वमशुभं च निरूपितमात्मनः कर्तृत्वमस्ति नवेति संदेहः। अकर्तृतात्मनः
कर्तृत्वं न संभवति 'अहंकारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते' 'नाम्यं गुणेभ्यः कर्तार-
मि'त्यादिषु प्रकृतिगुणानामेव कर्तृत्वस्मरणात्। गुणातिरिक्तायाः प्रकृतेस्तदुत्पन्नबुद्धेः

वा कर्तृत्वमुचितमकर्तुरात्मनस्तु तन्नोपपन्नमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धांतस्तु आत्माकं चैव;
कृतः, शास्त्रार्थवत्त्वात् ज्ञातृत्वेत्यस्य स्वर्गमोक्षोपायविधिबोधकशास्त्राणामर्थवत्त्वात्मयोज-
नवत्त्वात्; नत्वचेतनानां बुद्धिविशिष्टगुणानां तथाभूतायाः प्रकृतेश्च कर्तृत्वमुचितम्। 'यजेत
स्वर्गकामः' 'मुमुक्षुर्ब्रह्मोपासीते'ति शास्त्रशिक्षा चैतन्यस्य ज्ञातृत्वे संभवति नत्वचेतनस्य।
अन्यथा शास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यात्। 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारमि'त्यादिवचनद्वंदं कर्तु-
र्जीवात्मन उदासित्वजनकत्वेन गुणविमुक्तिबोधनपरं नतु तस्याकर्तृत्वबोधनपरम्।

उपादानाद्विहारोपदेशाच्च ॥ ३४ ॥

'एवमेवैष एतान्माणान् गृहीत्वा स्वशरीरे यथाकामं परिवर्त्तत' इति उपादानवि-
हारोपदेशाभ्यां चायं कर्त्तृत्वोपादानं यदुक्तं बुद्धिमकृत्योरेव कर्तृत्वमिति तत्र बुद्धेः कर्तृत्वपक्षं
दूषयति—

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३५ ॥

'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चे'त्यादिना यज्ञादिक्रियायां कर्तृत्वव्यपदे-
शाच्चात्मैव कर्त्ता। विज्ञानशब्देन बुद्धेर्व्यपदेशो नात्मन इति चेन्न; तथा सति 'विज्ञानेन
यज्ञं तनुते' इति निर्देशविपर्ययः स्यात्। अन्यत्र हि बुद्धिविज्ञायां विज्ञानशब्दस्य
करणविभक्तिर्निर्देशो दृश्यते। तथाहि—'तदेपां माणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाये'ति।
अतो बुद्धेः करणत्वात्कर्तृत्वं नास्तीति। प्रकृतेः कर्तृत्वपक्षं दूषयति—

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३६ ॥

प्रकृतेः कर्तृत्वे त्वात्मनो न भोक्तृत्वं, तस्याः सर्वजीवसाधारणत्वेन पूर्वोक्तोप-
लब्धनियमवत्फलानियमः^१ स्यात्।

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३७ ॥

प्रकृतेः कर्तृत्वे कर्तुरेव भोक्तृत्वमिति सैव भोक्त्री स्यात्, ततश्चात्मनो भोक्तृत्व-
शक्तिर्विपर्ययो दानिः स्यात्; अतो न प्रकृतेः कर्तृत्वमुचितम्।

१ कर्तृत्वम्। २ आत्मनः। ३ अचेतनायाः। ४ अचेतनस्यापि कर्तृत्वांगीकरो।
५ चेतनार्हकर्तृत्वबोधकतया विहितस्य 'यजेतोपासीते'त्यादिरूपस्य। ६ श्रुयंतरे। ७ तस्याः
सर्वपुरुषसाधारणत्वात्सर्वाणि कर्माणि सर्वेषां भोगाय स्युर्त्यर्थः। ८ भोक्तृवरूपायाः।

समाध्यभावाच्च ॥ ३८ ॥

किंच प्रकृतेरेव कर्तृत्वे 'प्रकृतेरन्योऽस्मी'ति जीवस्य मोक्षसाधनभूतज्ञानजन्य-
समाध्यभावप्रसंगाच्चाकर्तृत्वं नास्ति; ततो जीवात्मैव कर्ता । समाधिप्रसंगे त्वकर्तृत्वं
संभवेदेव ।

यथा च तक्षोभयथा ॥ ३९ ॥

जीवात्मनः कर्तृत्वे भोगवाञ्छया कर्म करोति जीवोऽन्यथा न करोतीत्युभयव्य-
वस्था । यथा च तक्षा शिल्पी स्वेच्छया कार्यं करोति न करोति च तथेति । बुद्धेरपि
इच्छासंभवान्न पूर्वोक्तं व्यवस्थेति चेन्नैवं वाच्यम्; इच्छायाश्चेतनधर्मत्वात् । तस्मादा-
त्मनः कर्तृत्वं न बुद्धेः, नापि प्रकृतेरिति निर्णयः ।

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४० ॥

ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं च प्रतिपादितमात्मनः । तत्कर्तृत्वं स्वायत्तं नारायणायत्तं वेति
संदेहः । स्वायत्तमिति प्राप्तम् । अन्यथा कर्मस्विष्टानिष्टरूपेषु व्यापारयन् जीवं नारा-
यणो वैषम्यादिदोषभाजनं स्यात् । किंच जीवप्रवृत्तेर्नारायणायत्तत्वे तस्य कर्तृत्वा-
भावाद्विहितप्रतिपिद्धकर्मवैयर्थ्यं च स्यात् । तस्माज्जीवस्य स्वायत्ता प्रवृत्तिरिति
प्राप्ते ह्यमः—नारायणायत्तमेव जीवस्य कर्तृत्वं न स्वायत्तम्; तज्जीवात्मन कर्तृत्वं
तु परात् क्षराक्षरपरतयाभिहितात्परमात्मन एव सिद्ध्यति । कुतः, 'अंतःप्रविष्टः शास्ता
जनानाम्' 'यो भूतान्यन्तरो यमयति य आत्मानमन्तरो यमयती'त्यादिश्रुतेः । यदुक्तं नारा-
यणस्य जीवप्रवर्तयतो वैषम्यादिकमस्य जीवस्य च विधिप्रतिषेधवैयर्थ्यमिति तत्राह—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४१ ॥

जीवः स्वेच्छया प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुं यत्नं करोति । स्वकर्मपाकवशेन जीवकृतप्रयत्नं
प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुप्रवेक्ष्य तदनुमतिदानेन परः प्रवर्तयतीति विधिनिषेधावैयर्थ्यं
निग्रहानुग्रहादिभ्योऽवगम्यते । यथा स्वप्रस्तराधारोपितगुरुस्तरदावादिहरणं चालः

१ अम्यसितुरात्मनो ज्ञानाभ्यासकर्तृत्वाभावात्सुख्युपायभूतज्ञानोत्पन्नस्य समाधेर्धैर्यस्य
रूपे चित्तैकान्त्यस्य । २ भोगवाछाभावे । ३ शिष्टिदृष्टातेन जीवात्मन एव कर्तृत्वाकर्तृत्व-
व्यवस्था । ४ जीवाधीनम् । ५ स्वाधीनाभावे । ६ जीवस्य । ७ स्वस्य जीवात्मनो यानि क-
र्माणि शुभाशुभानि तेभ्यो जनितानि यान्यदृष्टानि तेषां पाकवशेन विशेषशालागमनवशेन । ८
विधेयाविधेयकर्मसु प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुजीवकृतप्रयत्नानुसूत्येन यमतिदानं बुद्धिप्रेरणं तेनेत्यर्थः ।

स्वमस्तकारोपकप्रबलसहायः कुर्वन्नपि निर्वाधसमाधत्तया तद्भारवहनरूपे स्वप्रयत्ने विधिनिषेधयोग्यो भवति एवं जीवः स्वेंद्रियांतःकरणादिप्रकाशकांतयामिसहायः प्रवृत्तमानोऽपि स्वयं विधिनिषेधयोग्यो भवति । अतो जीवकृतप्रयत्नापेक्षत्वात्कर्मसु जीवस्य करणप्रकाशकत्वेन प्रवर्तकः परो न वैषम्यभाक् । जीवस्यापि स्वाधीन-प्रवृत्तिसद्भावात् विधिनिषेधादिवैयर्थ्यं च न संभवतीति सिद्धमिति सूत्राशयः । अथ सूत्रपदार्थो वर्ण्यते—जीवात्मना कृतो यः प्रयत्न उद्योगस्तमपेक्षते इति कृत-प्रयत्नापेक्षः परस्तु जीवप्रयत्नानुगुणबुद्धिमदाने वैषम्यभाग् न भवति । कुतः, विहितप्रतिपिद्धवैयर्थ्यादिभ्यः—तथा सति चेदविहितप्रतिपिद्धानां जीवकर्मणां वैयर्थ्यं न स्यात्, आदिशब्दग्राह्याणां तत्कर्मफलभूतानामनुग्रहनिग्रहादीनां चापि वैयर्थ्यं न स्यात् । अतः 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयते य एष वासाधु कर्म कारयति तं यमथो निनीयते' इति श्रुत्यभिहिता जीवानामुन्निनीया अधोनिनीया च परस्य नोपपद्यते; अतोऽस्याः श्रुतेरर्थस्तूक्त-सूत्रव्याख्यानुसारेण विधीयते—यो नारायणः यं साधु कर्म कर्तुमिच्छंतं जनं एभ्यो निकृष्टेभ्यो लोकेभ्यः ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति स एष जनेन्द्रियांतःकरणप्रकाशकांत-यामी तं यदा साधु कर्म कर्तुमुद्यंतं तदैव साधु कर्म कारयति, तत्प्रकाशितेंद्रियांतः—करणो जनः साधु कर्म तु स्वयमेव करोति तत्प्रकाशितत्वादेव कारयतीत्युक्तम्; यमसाधु कर्म कर्तुमिच्छंतं जनं उत्कृष्टलोकेभ्योऽधो निनीयते अधो नेतुमिच्छति एष च तमसाधु कर्म कर्तुमुद्यंतं जनं यदा तदैव साधुकर्म कारयति पूर्ववत्कारयतीत्य-स्यार्थानुसंगतिः । अन्यथाव्याख्याने कृते सति अस्याः 'साधुकारी साधुर्भवति पाप-कारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा पापः पापेन कर्मणे' त्यादिश्रुत्यंतरस्य च परस्परव्याघातप्रसंगापत्तिः ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत

एके ॥ ४२ ॥

नित्यो ज्ञाताऽणुः कर्ता नारायणसहायापेक्षप्रवृत्तिर्जीव इति पूर्वत्र निरूपितम्; स इह नारायण एव किंवा तदंशभूत इति संशये नारायण इति पूर्वः पक्षः । नारायण एव बहुविधोपाधिवशात् जीवभावमुपगतो दृश्यते; यथैक आकाशो घटाद्युपाधिवशा-

१ एष ह्येव साधुकर्म्यादिकायाः श्रुते । २ ननु तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यत्रैवायमर्थो निर्णीतः, सत्यं स एव नानावैकत्वश्रुतिप्रतिपर्याक्षिप्य जीवस्य ग्राह्यांशवोपपदानेन विशेषतो निर्णीयते ।

नानाकारौ श्रूयते परिच्छिन्नश्च । तथाहि श्रुतिरयमात्मा ब्रह्मेति वदति, तस्मान्-
नारायण एवाज्ञानाज्जीवभावमुपगत इति प्राप्ते सिद्धांतं दृष्टुं-जीवात्मा नारायणस्या-
शः, कुतः, तच्छरीरत्वतदध्याप्यत्वमित्यत्राज्ञानत्वाच्चेष्टत्वादितद्वर्त्मवत्तन्निग्राम्यत्वत-
त्प्राप्यत्वतदधीनत्वादिनाभाव्यपदेशात् । नतु खंडत्वेन तदंशो जीवः । तथाहि 'य
आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मानं वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यम-
यति सत आत्मांतर्बाम्पमृत' इति, 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां चो-
चिदधाति कामान्, 'तमात्मस्थं येऽनुपश्यति धीरा' इति, 'द्वावजावीशानीशवि'ति,
'अजो ह्येको लुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोग्यामजोऽन्य' इति, 'अंतः प्रविष्टः
श्चास्ता जनानामि'ति, 'पृथगात्मानं शेरितारं च मत्वे'ति, 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान'
इत्यादिश्रुतिषु तच्छरीरत्वादिश्रवणात् । यदुक्तमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिना ब्रह्मण एव
जीवत्वमिति तत्राह-अन्यथा 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादिस्वाप्नपदेशाच्चयो-
र्जीवब्रह्मणोर्व्याप्यव्यापकभावेनानन्यत्वम् ; अपि च तथैवानन्यत्वेन दाशकितवादित्व-
कधीयत एके आथर्वणिकाः । 'ब्रह्मदासा ब्रह्मदासा ब्रह्मेमे कितवा' इति; एवं ब्रह्म-
णोऽज्ञात्वेऽपि तेन व्याप्तस्य जीवस्य तद्व्यपदेशो युक्तः । अच्युताक्षराच्छेद्यादिविशेषण-
विशिष्टस्य ब्रह्मणो विभागासंभवात् । यथा वह्निना व्याप्तस्य बाष्पादेर्वह्निव्यपदेशः
तथापि तयोर्वह्निकाष्ठयोर्नामदः, एवं ब्रह्मणो भिद्योऽपि जीवस्तद्व्याप्यत्वाद्ब्रह्मणो-
'ऽज्ञभूत एव तत्स्वरूपः प्रतिपाद्यते । ब्रह्मण एवाज्ञानाज्जीवभावइत्यनेन अज्ञत्वसर्वव-
त्त्वादिपर्मवर्षोपकानेकश्रुतिविरोधादिवहुदोषप्रसक्तिर्दुर्वारा ।

संश्रवर्णात् ॥ ४३ ॥

'पादोऽस्य विधाभूतानी'ति संश्रवर्णात्त्व ब्रह्माज्ञो जीव वेत्तरीत्या पादश्चब्दोऽज्ञवाची ।

अपि स्मर्यते ॥ ४४ ॥

'ममैवाज्ञो जीवलोके जीवभूतः सनातन' इति, जीवस्य परमात्माज्ञत्वं स्मर्यते
च नित्यत्वाज्ञत्वाच्चेष्टत्वादिष्वैर्जीवस्य परमात्मस्मान्त्वात् परमात्माज्ञत्वं वदति
श्रुतिस्मृतयः । तस्य ब्रह्मस्वरूपाज्ञत्वे तु तद्व्यपदेशो ब्रह्मण्येव प्रसज्येयुरित्याशङ्क्याह-

प्रकाशादिवस्तु नैवं परः ॥ ४५ ॥

तुशब्दो ब्रह्मैश्वर्येशाशङ्कानिदित्यर्थः । ब्रह्माज्ञस्त्वेन आदिभूतयो येषां ते प्रकाशादयो

१ खड्गानर्हत्वाद् ब्रह्मण इति शेषः । २ तच्छरीरं वत्तद्व्याप्यत्वादिनाभाव्यपदेशेन
तत्त्वमस्ययमात्मा ब्रह्मेत्यादिना अहनिष्प्रवृत्तयन्त्यव्यपदेशेन च ।

मणितारकादयस्तद्वत्तुल्यं जीवात्मवस्तु यथाऽल्पप्रकाशवत्वाल्पज्ञत्वानाद्यविद्यावद्व-
त्वकर्माधीनत्वेन्द्रियारामत्वादोषबहुलं भवति एवं तथा न परः-अन्यधिकातिशय-
प्रकाशवच्चसर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वास्पृष्टसकलदोषत्वाद्यसंख्यगुणगणनिधिः परमात्मा
गुरूपोत्तमो भवतीत्यर्थः ।

स्मरन्ति च ॥ ४६ ॥

‘अनाद्यविद्योपहतात्मसंविदस्तन्मूलसंसारपरिभ्रमातुरा’ इति, ‘अनाद्यविद्योयुक्त-
स्य पुरुषस्ये’ति ‘बंधोऽस्याविद्ययानादिरिति’ति ‘तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्ती’त्यादिषु
जीवात्मदोषान् स्मरन्ति मुनयः ।

‘सर्वज्ञता तृप्तिरनादिवोधः स्वतंत्रता नित्यमलसदृष्टिः ।

अनंतशक्तिश्च विभोर्विभुज्ञाः पडाहुरंगानि महेश्वरस्ये’ति ॥

‘सत्यव्रतं सत्यपरमि’ति ‘सत्यं शौचं दया क्षांतिः त्यागः संतोष आर्जवमि’त्यारभ्य-

‘एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः ।

माध्यां महत्वमिच्छद्भिर्न विर्यन्ति स्म कर्हिचित्’ ॥

इत्यादिषु च परमात्मगुणगणान् स्मरन्ति । अतः शरीरभूतस्य जीवस्य दोषाः
शरीरिणं परमात्मानं न स्पृशन्ति । एवं जीवपरयोरंशंश्रिभावेऽपि स्वरूपस्वभावा-
दिभिरनादिरत्यंतश्च भेदः सिद्धः ।

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४७ ॥

सर्वेषां जीवानां ब्रह्मशरीरत्वेन सामान्येऽपि तेषां मध्ये केपांचिज्जीवानां स्प-
र्शाध्ययनादेरनुज्ञा-आज्ञा केपांचित्स्यर्शादेः परिहारो-नियेधः कथमिति चेत्तत्रोच्यते-
ब्राह्मणादिदेहसंबन्धात्तदुपपत्तिः । यथाम्बुदेः श्रोत्रियागारश्मशानादिसंबन्धात्तद्वत् ।

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४८ ॥

अव्यतिरेक इति पाठांतरम् । जीवानां प्रतिशरीरं भिन्नत्वाच्च तत्राणुत्वेन युक्तत्वाच्च
असंततेश्च-देहांतरेष्वव्याप्तेर्हेतोः स्थूलोऽहं कृशोऽहं मुख्यहं दुःखहं ब्राह्मणोऽहं क्षत्रि-
योऽहमिति देहाभिमानिनां सांसारिकज्ञानमुखादेः अव्यतिकरोऽव्यतिरेकोऽभिन्नत्वं
भवति । अत्रायमाशयो भवति-सर्वेषां देहाभिमानिनामक्षरब्रह्मात्मभावमाप्त्यभावस्य स-
मानत्वात् सांसारिकं ज्ञानमुखादिकं परिमितं भवति; ततः परब्रह्मोपासनज्ञानाधिक्येन

१ अनुज्ञापरिहारोपपत्तिः । २ अनुज्ञापरिहाराविति शेषः ।

विगलितदेहाभिमानानामुपगतक्षरब्रह्मात्मभावानां मुक्तात्मनां निरतिशयनित्यज्ञान-
मुखादिप्राप्त्या सांसारिकज्ञानमुखादिभ्यो व्यतिरेक इति सिद्धम् । अज्ञानोपाधिभ्यां
ब्रह्मैव संवदमिति चेत्तत्र न व्यवस्येत्याह—

आभासा एव च ॥ ४९ ॥

सत्यमिथ्योपाधिभ्यां वदस्य ब्रह्मण एव जीवभाव इति पक्षद्वयेऽपि युक्त्य
आभासा एव—मरीचिकानलतुल्या एव संति । तथाहि—

अदृष्टानियमात् ॥ ५० ॥

सत्यमिथ्योपाधिभ्यां ब्रह्मणः सकाशात् जीवात्मनां कृतत्वे हि ब्रह्मण एवाज्ञा-
नमुपाधिक्ष । तत्राज्ञानकृतेनादृष्टेनात्रानियमः—अज्ञानेन ब्रह्मणो जीवत्वं ज्ञानेन पुनर्ब्र-
ह्मत्वं पुनरेवं तस्य जीवत्वं पुनरेवं तस्य ब्रह्मत्वमित्थं नियमाभावः । अतस्ता युक्त्य
आभासमात्रा एव संति । 'यद्गत्वा न निवर्तते तदाम परमं मम' इति स्मृतिविरोधाच्च
'अज्ञानकृतभेदवादो मिथ्या । किंच—

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५१ ॥

'अभिसंध्यादिषु ब्रह्मणो जीवभावमापकस्यादृष्टदेहोत्पाधिरभिसंधानादिषु एवमेव
नियमाभावश्च । एकस्य ब्रह्मणो हि द्वितीयाभावपक्षे वस्तुंतराभावादुपाधिरपि वक्तु-
मशक्यः । अत उपाधिकृतभेदवादपक्षोऽपि मिथ्या । पुनराशङ्क्य परिहरति—

प्रदेशादिति चेन्नांतर्भावात् ॥ ५२ ॥

प्रदेशात्-उपाधिसंबंधिब्रह्मप्रदेशभेदात् उपाधिकृतजीवव्यवस्था सत्येति चेन्न,
कुतः, अंतर्भावात्-उपाधिषु नष्टेषु सत्सु सर्वप्रदेशानां ब्रह्मांतर्भावात् ; तथा सति
सत्यमिथ्योपाधिभ्यां परिच्छिन्नस्य ब्रह्मणो जीवत्वं तज्ज्ञानो पुनर्ब्रह्मत्वं तत्संबंधे पुन-
र्जीवत्वमिति पक्षद्वयेऽपि न व्यवस्था संभवति । ततो जीवब्रह्मणोरनादित्वमनादिभेदश्च
ब्रह्मणः शरीरतया व्याप्यतया च नित्यत्वान्नित्यत्वाच्चेत्यत्रादित्यदमंतया च जीवोऽज्ञ-
भूतो ननु शक्यत्वेनेति सिद्धम् ।

१' पूर्वत्र निमोषलब्धनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनियमो बान्यथा उपलब्धिबदनियम इति
द्वाभ्यां सूत्राभ्यां वेदवादानां सर्वगतजीववादिनां दोष उक्तः । अत्र त्वामास एव चेत्यादिभिः
सूत्रैर्वेदावलंबिनामा मेकत्ववादिनां दोष उच्यते ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानन्दमुनिविरचिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकभूतभाष्यरत्ने द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थपादः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

पूर्वत्राकाशादीनि भूतानि समुत्पद्यन्ते इति निरूपितम्; जीवो नित्योऽजोऽणुर्ह्राताऽनाद्यज्ञानेनानादिषट् इति च । इह भूतानामिन्द्रियाणां ब्रह्मण उत्पत्तिः उत जीवन्नित्यत्वमिति विचार्यते । यथा नित्यत्वान्न जीवः समुत्पद्यते तथेन्द्रियाण्यपि । जीवदमीपामपि नित्यत्वे श्रुतिसंभवात् । तथाहि 'असद्वा इदमग्र आसीत् ऋपयो वा व ते' अग्रेऽसदासीत् तदाहुः, के ते ऋपय' इति, प्राणा वा ऋपय' इति प्रलयकाले प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिराम्नायते । प्राणास्ततो ब्रह्मणो नोत्पद्यन्त इति प्राप्ते द्रुमः सिद्धांतम्-

गौण्यसंभवान्तत्प्राक् श्रुतेश्च ॥ २ ॥

अत्र नकारोऽध्याहार्यः । तत्प्राक्-तेषां प्राणानां सृष्टेः प्राक् नावस्थितिः, किंतु नारायणस्यैव 'सदेव सौम्येदमग्र आसीद' इति श्रुतेः । अतः ऋपिष्वन्तः प्राणशब्दश्च नारायण एव वर्तते, तस्य बहुत्वासंभवात्; बहुवचनश्रुतिस्तत्र गौणी; ततो ब्रह्मण एव प्रागवस्थितिश्रुतिर्नैन्द्रियाणाम् । युक्त्यंतरमाह-

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ३ ॥

वाचः-नामरूपविभागसृष्टियोधकवाण्याः सकाशात् तत्पूर्वकत्वात् 'एको ह वै नारायण आसीद' इति नारायणबोधकवाण्या तस्यैव पूर्वकत्वात्प्राथम्यात् प्राणशब्दो नैन्द्रियविषयः, किंतु परमात्मविषय एव ।

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ४ ॥

पूर्वत्र मूर्त्तभावस्यावस्थिता । चिदंतर्यामिब्रह्मकार्यतया सिद्धानीन्द्रियाणि कियत्संख्यानीति संदेहे सति सप्तेति पूर्वः पक्षः । कुतः 'यदा पंचावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह, बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गति' मिति सप्तानामेवावगतेः । 'सप्ते प्राणाः प्रभवन्ती'त्यादिश्रुतौ सप्तेति विशेषितत्वाच्चेत्येवं प्राप्ते द्रुमः-

१ अधिकरणानि ८ सूत्राणि ५२ । २ ऋपयः प्राणा इति । ३ नारायणे । ४ नारायणस्यैव ।
५ श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणबुद्धिमनांसीति सप्त ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽनो नैवम् ॥ ५ ॥

नैवं-सप्तैवेन्द्रियाणीति न संतव्यम्; हस्तादयोऽपीन्द्रियाण्येवं; देहांतःस्थिते जीवे
तेषामुपकरणत्वाविशेषात्; अत इन्द्रियाण्येकादशैवं 'दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशेति'
'इन्द्रियाणि दशैकं चे'ति श्रुतिस्मृतिभ्यां ज्ञायते। आत्मशब्दोऽतःकरणवाची। आत्मा
मन इति पक्षे बुद्ध्यादयस्तद्वचयः।

अणवश्च ॥ ६ ॥

एकादशेन्द्रियाणि सर्वगतानि किंवाणूनीति संदेहे चक्षुरादीनां दूरगतवस्तुग्रहण-
सामर्थ्यात्सर्वगतानीति प्राप्ते अणूनीत्युच्यते; कथमिति चेत्तत्राह-'तमुत्क्रामंतं प्राणो-
ऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंती'ति श्रवणात् न सर्वगतानीं-
द्रियाणि। सर्वगतत्वे हि न तेषां गतिःसंभवति-चक्षुरादेर्दूरगतवस्तुग्रहणसामर्थ्यं सर्व-
गतत्वेन न भवति, किंतु तेजोरूपत्वाद्गुणत्वाच्च भवति। शीघ्रगतिमत्त्वाद्विन्द्रियाण्यणून्त्येव।

श्रेष्ठश्च ॥ ७ ॥

'प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंती'ति सर्वप्राणश्रेष्ठतया श्रूयमाणः पंचवृ-
त्त्यात्मा प्राणवायुर्वैष्णव उत्पद्यते नवेति संशये न जायते प्राणवायुः 'न मृत्युरासी-
दमृतं न तर्हि न राज्या अह आसीत्प्रकेतः, आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्मादान्यं
न परः किंच नासे'त्यत्र आनीच्छब्देन सृष्टेः प्रागपि प्राणवेष्टायाः श्रवणादिति प्राप्ते
वदामः-प्राणवायुरपि जायते एव; आनीच्छ्रो न प्राणस्य व्यापार वक्ति; अवातमिति
तन्निषेधात्; किंतु दिव्यमूर्तेर्वैष्णवः सत्त्वमेव ब्रूते; अतो न प्राणानादित्वं संभवति।
अयं प्राणवायुरत्युत्तिमान् भवतु, स तु सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्यावयवःपंचेति

१ वाक्त्रपाणिपादपायूपत्याहंकारचित्ताख्यानि। २ श्रोत्रादीनां हस्तादीनां चोभयेषाम्।
३ भोगोपकरणत्वे साधारण्यात्। ४ अथवसायाभिमानविताद्वृत्तिभेदान्मन एव बुद्धशहंकार-
चित्तज्ञाद्देव्यपदिश्रुत इत्येकादशेन्द्रियाणि। ५ त एते सर्व एव समा सर्वेऽनता इत्यन्य-
श्रवणेन। ६ तर्हि तस्मिन्महालये मृत्युर्भूत्युग्रा नासीत्, अमृतं देवभोग्यं च नासीत्, स्या
रात्रेर्हनुक्ष प्रकेतविहभूतचंद्र सविता च नास्ता, स्वधया सहेति सक्थ, स्वधाशब्देन
पितृभ्यो द्वीयमानमनं तद्वचनं चोच्यते, तर्हि शून्यवाह व्यादित्यत आह-आनीति, तदेकैक
मूलकारणं परब्रह्म अवातं वाय्वादिप्रपञ्चरहितं आनीदासौदित्यर्थ, तस्मादान्मनोऽन्य किंचिदपि
नास ह न बभूव क्लेवति हकारस्या-वय इति श्रुत्यर्थः। ७ प्राणनिषेधात्। ८ पंचवृत्त्यामा।
९ प्राणोऽपानो न्याय उदान सयान इति पंच।

तत्रोत्तरोक्तरीत्या समस्तैर्द्रियवृत्तिरूपोऽवगम्यते; अतस्तद्वृत्तिभ्यो वा यः प्राणः स वायुरिति श्रुत्या भूतवायोर्वा न पृथग्भूत इत्यत आह—

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ८ ॥

प्राणोऽयं न वायुः, नचैर्द्रियवृत्तिरूपक्रियाभूतः, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च, खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी'ति श्रुत्या पृथगुपदेशात् । ततो 'वायोरिन्द्रियवृत्तिभ्यश्चान्य एव प्राणः । वायोरन्यत्वेऽपि न तस्य भूतांतरत्वमित्याह—

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिक्षादिभ्यः ॥ ९ ॥

तुशब्दो भूतांतरशङ्कानिवर्तकः । नोयं भूतांतररूपः, किंतु वायुरेवावस्थांतरं मातः । किंच अयं चक्षुरादिवत् जीवात्मोपकरणम्; तद्योपकरणत्वं उपकरणरूपैरिन्द्रियैः सह शिक्षादिभ्यः-ज्ञासनादिभ्यो विज्ञायते; शिष्टिः ज्ञासनमुपदेश इति यावत् । प्राणसंवादादिषु चक्षुरादिकरणैः सहायं प्राण उपदिश्यते इति सूत्रमपि व्याख्यातम् ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ १० ॥

अकरणत्वमक्रियत्वं प्राणस्य जीवोपकारक्रियारहितत्वादपि । अस्योपकारविशेषरूपया शरीरैर्द्रियधारणादिरूपया च क्रियया जीवोपकरणोक्तौ न दोषः । तथाहि दर्शयति श्रुतिः प्राणसंवादे 'यस्मिन्नुत्क्रांते इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठ' इति । कुत एतत् भजापतिवचनानंतरं वागाद्युत्क्रमणेऽपि देहस्येन्द्रियाणां च स्थितिं दर्शयित्वा प्राणोत्क्रमणे देहेन्द्रियशैथिल्याभिधानात् ।

पंचवृत्तिर्मनोवह्वपदिश्यते ॥ ११ ॥

प्राण एक एव स्ववृत्तिभिः प्राणापानादिपंचभिः संज्ञाभेदभागभवति । यथा मन एकमेव कामादिभिः स्ववृत्तिभिः संज्ञाभेदं भजति-कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा-ऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्भीर्धोर्हीरित्येतत्सर्वं मन एवेति वचनात्, तथा स पंचवृत्तिभिः संज्ञाभेदं भजति, अतः प्राण एक एव पंचभूतांतर्वर्त्ती वातादीन्द्रियवृत्तिर्वायोश्च व्यतिरिक्तो जीवोपकारक इति व्यपदिश्यते ।

अणुश्च ॥ १२ ॥

पंचवृत्तिरयं प्राणवायुरिन्द्रियवदणुर्विभ्रवेति संदेहे संति नाणुरयं 'सम एभिस्त्रिभि-

१ वायोः पृथग्भूतोऽप्ययं नामन्यादिवद्भूतांतरमित्यर्थः । २ ननु चक्षुरादीनां यथा क्रियाजनकत्वं तथाऽस्य प्राणस्य तदभावात् करणत्वं युक्तमिति चेत्तत्राह । ३ नन्वेवं नामभेदाकार्यभेदाच्च प्राणापानादयस्तत्त्वांतराणि स्युरिति चेत्तत्राह पंचवृत्तिरिति ।

लोकैः समोऽनेन सर्वेण प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितं सर्वं हीदं प्राणेन दृढमि'ति श्रुतेः सर्वा-
वधारकतया व्यापी प्राण इति प्राप्ते द्रूमः-अगुरेव प्राणवायुः 'प्राणमनुष्कामंतमि'ति
तस्य गतिश्रवणात्। आधिदैविकस्य हिरण्यगर्भप्राणस्य समष्टिरूपस्य विभुत्वं न व्यष्टि-
रूपस्येति न विरोधः। तस्मादगुरेव प्राणः पञ्चवृत्तिरिति।

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्प्राणवता शब्दात् ॥ १३ ॥

'इहादित्यथक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी भाविशदि'त्यादिना चक्षुरादीनामादित्याद्यधिष्ठानं
श्रूयते, जीवस्य च रूपादिग्रहणाय तदधिष्ठानमुपदिश्यते। एवमेव एतान्प्राणान्दृष्ट्वा
स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते इति तदिदं जीवेन संवेद्रियाधिष्ठानम् आदित्यादीनां
नारायणायत्तं उक्तं स्वतंत्रमिति संशये 'आदित्यथक्षुर्भूत्वाक्षिणी भाविशदि'त्यादिषु
स्वातंत्र्यश्रवणादादित्याद्यधिष्ठानं न नारायणायत्तमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धांतस्तु नारा-
यणायत्तमिन्द्रियाद्यधिष्ठानमादित्यादीनाम्; कुतः, 'य आदित्यमंतरो यमयति आत्मान-
मंतरो यमयति' इत्यादिश्रवणाभ्यामनारायणसंकल्पपूर्वकत्वाच्च सर्वमवृत्तिनां तस्मादिन्द्रियाद्य-
धिष्ठानं जीवस्यादित्यादीनां च नारायणायत्तमेव। अथ सूत्रशब्दार्थवर्णनम्-प्राणवता
जीवेन सह ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु ज्योतिरादीनामादित्यादीनां चक्षुराद्यधिष्ठानं तु
तदामननात्-तस्य नारायणस्य आमिमुख्येन मननं संकल्पस्तस्मात् नारायणसंकल्पा-
देव भवतीत्यर्थः, 'आदित्यमंतरो यमयति आत्मानमंतरो यमयती'त्यादिशब्दात्।

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १४ ॥

तस्योक्तस्य सर्वस्य च नारायणनियम्यत्वं नित्यमेव। अतोऽपि नारायणसंकल्पा-
यत्तमेवैषामधिष्ठातृत्वम्।

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १५ ॥

इह पूर्वोक्तानि वागादीर्नीन्द्रियाणि प्राणवृत्तिभ्यो भिन्नानि नवेति संशये मुख्य-
प्राणव्यवहारसामान्यात् प्राणशब्दनिर्दिष्टानि तानि; तस्मात्प्राणादनन्यानीन्द्रियाणीति
पूर्वपक्षे प्राप्ते मुख्यप्राणादन्यान्येवेन्द्रियाणीति सिद्धांतं द्रूमः। श्रेष्ठ्यत्प्राणात्ते प्राणाः
अन्यत्रान्ये प्राणशब्दनिर्दिष्टानीन्द्रियाण्यन्यान्येव तद्व्यपदेशात् 'इन्द्रियाणि दशैकं च
पञ्च चेन्द्रियगोचरा' इत्यादिवचने तेषामिन्द्रियाणामेव पृथग्व्यपदेशात्।

१-तेषां चक्षुरादीनामाधिष्ठानम्। २ जीवप्राणैन्द्रियाधिष्ठानतृत्यदिः। ३ जीवस्यादित्यादीनां
चेत्यर्थः। ४ सर्वेयमविक्षेपेण प्राणशब्दनिर्देशात्करणत्वाच्चेत्यर्थः।

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ १६ ॥

‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे’ति प्राणेंद्रियाणां भेदेनोत्पत्तिश्रवणात् इन्द्रियाद्युपरमेऽपि प्राणवृत्त्यनुपरमरूपं वैलक्षण्यं च दृश्यते, अतोऽपि प्राणवृत्तिभ्यो भिन्नानीन्द्रियाणि ।

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ १७ ॥

पूर्वं भूतेंद्रियादीनां समष्टिव्यष्टिषेत्रज्ञशरीराणां च कर्तृत्वं परस्मान्नारायणादेवेत्युक्तं, तदनंतरं जीवात्मनां स्वेन्द्रियाधिष्ठानं नारायणायत्तमिति च स्मारितम् ; इदानीं स्थावरजंगमात्मकव्यष्टिसर्गः किं समस्तब्रह्मांडात्मकात्पुरुषाद्वा परब्रह्मसंज्ञादरेरिति संदेहः। केवलात्ममस्तब्रह्मांडात्मकात्पुरुषादिति पूर्वः पक्षः। ‘अनेन जीवेनात्मनानुमविश्य नामरूपे व्याकरवाणी’ति श्रुतेः जीवस्य परमात्मांशत्वेनाहं व्याकरवाणीति उत्तमपुरुषनिर्देशोऽपि कथंचिदुपपद्यते। सिद्धांतस्तु ‘नामरूपे व्याकरवाणी’ति तासां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैकां करवाणीति त्रिवृत्करणं कुर्वत एव नामरूपव्याक्रियोपदेशात् परमात्मन एव नामरूपव्याकरणरूपः स्थावरजंगमात्मकव्यष्टिसर्गो भवतीति युक्तम् ; त्रिवृत्करणं तु ब्रह्मांडात्मकपुरुषेण न शस्यं, ब्रह्मांडात्मकपुरुषोत्पत्तेश्चतुर्विंशतितत्वात्मकसर्गोत्तरकालभावितात् त्रिवृत्कृतैरेव तेजोऽवन्नैरंडसर्गसंभवाच्च । तथाहि स्मर्यते- ‘तदंडमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम्, तस्मिन्नज्ञे स्वयं ब्रह्मे’ति;

‘नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहरति विना ।

नाशश्नुबन्मजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥

समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्य रसमाश्रयाः ।

महदाद्या विशेषांता गंडमुत्पादयंति ते’ ॥

इति । तस्माद्ब्रह्मांडात्मकपुरुषरूपशरीरकात् पुरुषोत्तमादेव व्यष्टिसर्गः । एवं च सति ‘परब्रह्माहं व्याकरवाणी’त्युत्तमपुरुषनिर्देशः समीचीनः। अनेन जीवेनेति भिन्ननिर्देशोऽपि आत्मना स्वशरीरभूतेन पुरुषरूपजीवेनेत्यन्वयादुचितः । पुरुषवाचकजीवशब्दस्तेजःप्रभृतिशब्दवज्जीवशरीरकपरब्रह्मवाचीत्यभिहितम् । इत्थं जीवेनात्मनेत्येकत्वनिर्देशः । तथा अहं प्रविश्येति, अहं नामरूपे व्याकरवाणीति समानकर्तृकत्वव्यपदेशश्च तस्मिन्मुख्यः । अथ सूत्रार्थवर्णनम्-तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्त-

१ जीवकर्तृत्वश्रवणात् । २ नहि परा देवता स्वेन रूपेण नामरूपे व्याकरवाणीत्यैकत, अपितु स्वांशभूतेन जीवरूपेण अनेन जीवेनात्मनेति वचनात् ।

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ १६ ॥

‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे’ति प्राणेंद्रियाणां भेदेनोत्पत्तिश्रवणात् इन्द्रियाद्युपरमेऽपि प्राणवृत्त्यनुपरमरूपं वैलक्षण्यं च दृश्यते, अतोऽपि प्राणवृत्तिभ्यो भिन्नानीन्द्रियाणि ।

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ १७ ॥

पूर्वं भूतेंद्रियादीनां समष्टिव्यष्टिषेत्रज्ञशरीराणां च कर्तृत्वं परस्मान्नारायणादेवेत्युक्तं, तदनंतरं जीवात्मनां स्वेन्द्रियाधिष्ठानं नारायणायत्तमिति च स्मारितम् ; इदानीं स्थावरजंगमात्मकव्यष्टिसर्गः किं समस्तब्रह्मांडात्मकात्पुरुषाद्वा परब्रह्मसंज्ञादरेरिति संदेहः। केवलात्ममस्तब्रह्मांडात्मकात्पुरुषादिति पूर्वः पक्षः। ‘अनेन जीवेनात्मनानुमविश्य नामरूपे व्याकरवाणी’ति श्रुतेः जीवस्य परमात्मांशत्वेनाहं व्याकरवाणीति उत्तमपुरुषनिर्देशोऽपि कथंचिदुपपद्यते। सिद्धांतस्तु ‘नामरूपे व्याकरवाणी’ति तासां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैकां करवाणीति त्रिवृत्करणं कुर्वत एव नामरूपव्याक्रियोपदेशात् परमात्मन एव नामरूपव्याकरणरूपः स्थावरजंगमात्मकव्यष्टिसर्गो भवतीति युक्तम् ; त्रिवृत्करणं तु ब्रह्मांडात्मकपुरुषेण न शस्यं, ब्रह्मांडात्मकपुरुषोत्पत्तेश्चतुर्विंशतितत्वात्मकसर्गोत्तरकालभावितात् त्रिवृत्कृतैरेव तेजोऽवन्नैरंडसर्गसंभवाच्च । तथाहि स्मर्यते- ‘तदंडमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम्, तस्मिन्नज्ञे स्वयं ब्रह्मे’ति;

‘नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहरति विना ।

नाशश्नुबन्मजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥

समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्य रसमाश्रयाः ।

महदाद्या विशेषांता गंडमुत्पादयंति ते’ ॥

इति । तस्माद्ब्रह्मांडात्मकपुरुषरूपशरीरकात् पुरुषोत्तमादेव व्यष्टिसर्गः । एवं च सति ‘परब्रह्माहं व्याकरवाणी’त्युत्तमपुरुषनिर्देशः समीचीनः। अनेन जीवेनेति भिन्ननिर्देशोऽपि आत्मना स्वशरीरभूतेन पुरुषरूपजीवेनेत्यन्वयादुचितः । पुरुषवाचकजीवशब्दस्तेजःप्रभृतिशब्दवज्जीवशरीरकपरब्रह्मवाचीत्यभिहितम् । इत्थं जीवेनात्मनेत्येकत्वनिर्देशः । तथा अहं प्रविश्येति, अहं नामरूपे व्याकरवाणीति समानकर्तृकत्वव्यपदेशश्च तस्मिन्मुख्यः । अथ सूत्रार्थवर्णनम्-तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्त-

१ जीवकर्तृत्वश्रवणात् । २ नहि परा देवता स्वेन रूपेण नामरूपे व्याकरवाणीत्यैकत, अपितु स्वांशभूतेन जीवरूपेण अनेन जीवेनात्मनेति वचनात् ।

दिभौमं यथाशब्दमितरयोश्चेति यथाशब्दमन्नमशितमिति श्रुतिशब्दमनतिक्रम्य मां-
सादिभौमं पुरीषवन्मांसमनसी अपि भौमे श्येते इत्यर्थः । इतरयोस्तेजसोरपि कार्य-
त्रयं 'यथाशब्दं बोध्यम्; तथाहि मूत्रवृद्धोदितमाणावाप्यौ; तथास्थिवन्मज्जावाचौ
तेजस्यौः प्राणस्य जलायत्तस्थितित्वेन जलकार्यत्वोक्तिः; तथा मनसोऽप्यन्नमक्षणा-
त्स्वास्थ्येन तत्कार्यत्वोक्तिस्तथा वाचोऽग्निदेवताप्रकाश्यत्वेन तेजःकार्यत्वोक्तिरिति
ज्ञेयम् । नन्वनमशितमापः पीतास्तेजोऽशितमिति त्रिधा त्रिधा परिणतानामन्नादीनां
मध्ये एकैकस्य पूर्वमेव तेजोऽवन्नात्मकत्वेन त्रिवृत्कृतस्य प्रत्येकमन्नमापस्तेज इति
संज्ञा कथमुच्यते इत्यत आह—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ १९ ॥

सत्यपि त्रिवृत्करणे मनुष्ययादोदेवादीनां व्यवहारसिद्धयर्थं प्रतिशरीरमन्नाद्य-
न्यतमभूयस्त्वेन वैशेष्यात् विशेषभावात्तु तद्वादोऽन्नादिवादः । द्विरुक्तिस्तद्व्यायसमा-
प्तिमकाशिका । तस्मात्त्रिवृत्कृतः परस्मादग्रहणः 'इताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन
जीवेनात्मनानुमविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति पुरुषरूपजीवेनात्मना चेतनाचेतनानां
समस्तनामाकृतिसर्गोऽन्नादिव्यात्मक इति समंजसम् ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्चकश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानन्दमुनिविर-
चिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकमूत्रभाष्यपरत्ने द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः
पादः समाप्तः ॥ ४ ॥ समाप्तश्चायं द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

श्रीसहजानंदाय नमो नमः ॥

तृतीयाध्याये प्रथमपादः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

द्वितीयेऽध्याये प्रथमाध्यायसिद्धस्य ब्रह्मकारणवादिसमन्वयस्य विरोधः परिहृतः ।
तथाहि द्वितीयस्य प्रथमे पादे सांख्यादितर्कविरोधः, परिहृतः, 'तस्य द्वितीये' म-

१ आपः पीताखेधा विधीयंत इतिश्रुतिशब्दमनतिक्रम्य तेजोऽशितं त्रेधा विधीयत
इतिश्रुतिशब्दमनतिक्रम्य चेत्यर्थः । २ अधिकरणानि ८ सूत्राणि १९ । ३ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिक-
रणम् । ४ अध्यायस्येति शेषः । ५ द्वितीयाध्यायस्य । ६ पादे इति शेषः ।

धानकारणवादादिषु तर्कविरोधः प्रदर्शितः, 'तृतीये श्रुत्युक्तभूतसृष्ट्यन्तरविरोधपरि-
हारपूर्वकं जीवश्च नित्यत्वादियथैर्निरूपितः, 'चतुर्थे प्राणेंद्रियाणां स्वरूपं ब्रह्मणः
सकाशात्तेषामुत्पत्तिप्रपञ्चमिधाय सर्वेषां नामरूपव्याकरणं च निरूपितम् । अस्य तृती-
याध्यायस्य प्रथमपादे नित्यत्वादियुक्तस्य जीवस्य गत्यागतिनिरूपणं क्रियते; 'तस्य
द्वितीये' 'तदवस्थानिरूपणपूर्वकं नारायणस्य स्वरूपलक्षणमु-च्यते; 'तृतीये' 'तदु-
पासनाविशेषाणां गुणोपसंहारः, 'चतुर्थे त्वाश्रमादिष्वर्थे इति विवेकः । 'अस्याध्या-
यस्य प्रथमाधिकरणे जीवो लोकांतरगमनागमनेषु देहान्तरप्राप्तये भूतमूर्त्तैर्वेष्टितो
याति उतावेष्टित इति संशयः । जीवो देहान्निर्गच्छन् भूतमूर्त्तैर्भाविशरीरी-
जैरपरिवृक्त एव याति, भूतानां 'सर्वत्र मुलभत्वेन भूतरक्षणाय सस्यापार्थक्यत्वात्
इति प्राप्तेऽधिकरणार्थेन सह सिद्धांतं ब्रूमः-संक्षामूर्त्तिकल्पितिरित्यतो मूर्त्तिशब्दस्त-
च्छब्देनानुकूप्यते । स च देहवाची । तदंतरप्रतिपत्तौ जीवो देहान्तरप्राप्तौ भूतमूर्त्तैः
परिवृक्तो रहति प्रयातीति मंचाप्रिविद्यायां प्रभनिरूपणाभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यामवगम्यते ।
'तथाहि 'वेत्थ यथा पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंती'ति मन्त्रः । इति तु पंचम्या-

१ द्वितीयाध्यायतृतीयपादे । २ द्वितीयाध्यायचतुर्थपादे । ३ तृतीयाध्यायस्य । ४ पादे
इति शेषः । ५ तस्य जीवस्यावस्थानिरूपणपूर्वकम् । ६ तृतीयाध्यायतृतीयपादे । ७
तस्य नारायणस्योपासनाविशेषाणाम् । ८ तृतीयाध्यायचतुर्थपादे । ९ तृतीयस्य । १० च-
तुर्विधयोगिषु । ११ शुलोकपर्वजन्मपृथिवीपुरुषयोषिषु पंचरवश्चिह्नद्वयोपासनाख्यपञ्चमिविधा-
प्रस्तावे प्रवाहणाख्यस्य राज्ञः सर्वां प्रविष्टं श्वेतकेतु राजा पञ्चच्छ-वेद्ययथा पंचम्यामाहुतावाप-
पुरुषवचसो भवंति-अयमर्थः-अस्मिन्लोके जलमयदधिपयः प्रभृतिरुद्रस्यरुद्रोमे अद्रापूर्वं कृते
तद्भुतं जलं यजमानं प्राप्य तद्वारा शुलोकाख्याग्निं गच्छच्छूद्राख्याहुतिचमापन्नं यजमानैर्द्वि-
याधिशतृदेवास्तस्मिन्मग्नौ जुहति, तच्च हुतं जलं सोमाख्यदेहात्मना परिणमते, सच जलमवो-
देहः पर्वज्येष्ठो बृहद्यभिमानिदेवविशेषे हुतं सन् वृष्टिर्भवति, तदेव जलं सोमाख्यदेहभाषं
वृष्टिभावं चापन्नं पृथिव्यामग्नौ हुतं सृष्टीर्हियवायन्नभावमाप्नोति, ताश्चात्रान्नमात्रमापन्ना आपः
पुरुषाग्नौ हुताः सन्त्यो रेतोमात्रमाप्नुवति, ताश्च रेतोभावमापन्ना पंचमाहुतिरूपा आपो योषिदग्नौ
हुता गर्भमन्मना स्थिताः पुरुष इति संज्ञां लभते, इति पुरुषवचस्त्वमपामिति वस्तुमतिः । तां वस्तु-
मतिं जानन्नेव राजा पंचम्यामाहुतौ हुताया यथा पुरुषशब्दवाच्या अप्य पुरुषाग्नौ परिणमते
तथा किं त्वं वेत्थेति पञ्चच्छ । एवं पृष्टं श्वेतकेतुः पितरं गौतममागत्योवाचैवं राजाहं पृष्टोऽ-
स्मि तस्योत्तरं न जानामीति । स च गौतमः स्वयमप्यजः सन् राजसमोऽग्न्यां तां विद्यां ब्रूहीत्युवाच ।
एवमुक्तस्य राज्ञो गौतमः प्रतिनिरूपणं पंचाग्निविशेषदेशस्तत्र चापां पुरुषवचस्त्वमप्रकारः स्फुटोऽवृत्तः ।

माहुतावापः पुरुषवचसो भवतीति स उल्वावृतो गर्भे इत्युत्तरं च । 'तत्र चायमर्थः-
सपिडितः ब्राह्मणादिदेहस्यो जीवः स्वाहादानादिकर्म कृत्वा तत्फलभोगायास्मादे-
हादुत्थाय गच्छन्नेतदेहस्याभिरद्भिभूतातरससृष्टाभिः सूक्ष्माभिः परिप्वक्तोऽग्नित्वेन
रूपितं द्युलोकं प्राप्य ताभिरेवामृतमयदेहाकारेण परिणताभिरद्भिः परिप्वक्तो देव-
भावमुपगम्य देवैः सह भोगविशेषाननुभूय भुक्तावशिष्टेन ब्राह्मणादिदेहप्रापकेण क-
र्मणा सह पुनरिस्ममागमिष्यन् कर्म कर्तुं ताभिरेव परिप्वक्तोऽग्नित्वेन रूपितं पर्जन्य
प्राप्य वर्षाभाराभिः सहाग्नित्वेन रूपिता पृथिवीमुपगम्य ग्रीष्मादिसस्येन भोजनीया-
न्नाकारपरिणतेन सहाग्नित्वेन रूपितं पुरुषं प्राप्य तत्र शुक्राकारपरिणताभिस्ताभिरद्भिः
परिप्वक्तोऽग्नित्वेन रूपिता योषितं प्राप्य तत्र देहाकारपरिणताभिः पुरुषशब्दा-
भिलषनीयाभिस्ताभिः परिप्वक्तः कर्मानुरूपब्राह्मणादिदेहेन जायते' इति तदेतत्स-
र्वमुत्तरनामिव्यज्यते । तस्मात्पुरुषो भूतसूक्ष्मवेष्टित एव देहातरं प्राप्नोतीति ।

१३ व्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

सर्वस्य त्रिवृत्करणेन व्यात्मकत्वाद्भूतातरससृष्टा एव आपस्तासा भूयस्त्वादप्-
शब्देनोच्यते; अतः पचम्यामाहुतावाप इत्यत्र केवलाप्शब्दग्रहणेऽपि न विरोधः ।

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

'तमुत्क्रामत प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामत सर्वे प्राणा अनूत्क्रामती'ति
स प्राणेन जीवेन सहेंद्रियगतेरिन्द्रियाश्रयत्वेन सूक्ष्मदेहगमनमपि प्रतीयते ।
तथाहि स्मर्यते—

'शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीतैतानि सयाति वायुर्गंधानिवाशयादि'ति ॥

अतोऽपि सूक्ष्मदेहवेष्टित एव जीवो यातीति आशङ्क्य परिहरति—

१ प्रश्नोत्तरे । २ नन्वाप पुरुषवचस इयुक्ते अपा पुरुषाकारपरिणामप्रतीतेर्गृह्यता
जीवेन सह तासामेव परिप्वग प्रतीयते, अतः कथं सर्वेषां भूतसूक्ष्माणां परिप्वग इयत आह-
आमकत्वादिति । ३ व्यामिकां ह्यापखिवृत्करणश्रुते तास्वारभिरद्भिस्त्वयुपगतास्त्वितरदपि
भूतद्वयमवश्यमभ्युपगतव्य भवति, त्रयाणामपि तेजोऽवन्नाना तस्मिन् कार्येऽपि
लब्धे, यद्वा त्रिधातुवात् त्रिभिर्वस्तपित्तन्लेप्माभिर्वायुतेजोऽलकार्यमूतैः स त्रया मक, न स भूता-
तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धु शस्यते, तस्माद्भूयस्त्वापेक्ष्योऽयमाप पुरुषवचसो
भवतीति प्रश्नप्रतिबन्धनयोरपशब्दो न कैवल्यापेक्ष । सर्वदेहेषु हि रसलोहितादिद्रवमयत्वं
दृश्यते । यद्यपि देहे पृथिवीभूयस्त्वमेव तथापि तेज आभ्यपेक्षयाऽपि भूयस्त्व बोध्यम् ।

अन्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यमि'त्यादौ इन्द्रिया-
णामन्याद्यभिगमः श्रूयते; ततो न जीवेन सहेंद्रियाणां गमनं, येन मृतमदेहगमनप्र-
तीतिः स्यात्; अतः 'प्राणमनूत्कामवं सर्वे प्राणा अनूत्कामंती'ति जीवेन सहेंद्रियगति-
श्रुतिरन्यथा नेयेति चेन्न, वागाद्यभिमानिदेवतासु वागादिप्राप्तिवाक्यानां भाक्तत्वात्-
मौणत्वात् । 'ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा' इत्यनस्यद्विलोमादिभिः सह पाठा-
दौणेत्यम्, अतो जीवेन सहेंद्रियाणां गमनमेव भवतीति निश्चीयते ।

प्रथमे धवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

प्रथमे घुलोकाम्नौ अपामधवणात् भूवांतरसंसृष्टा आपो न गच्छन्ति तस्मिन्मनौ
देवाः श्रद्धां जुहतीति होम्या श्रद्धैव हि श्रूयत इति चेन्न, हि यतस्ता एव आप एव
श्रद्धाशब्देन प्रतिवचनोपक्रमे तत्रोच्यते; कुतः 'वेत्य यथा पंचम्यामाहुतावि'ति मभस्य
'पो देवाः श्रद्धां जुहती'ति प्रतिवचनोपक्रमस्तद्वत्तेन श्रद्धाशब्देन घुलोकाम्नौ होम्य-
त्वेनाप्तस्यैवोपपत्तिः, अन्यथा मभमतिवचनयोरसंगत्यापत्तिः स्यात्; श्रद्धाशब्दश्चाप्यु-
च्यते 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुतेः । पुनराशेष्य परिहरति—

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

'आपः पुरुषवचसो भवती'ति 'देवाः श्रद्धां जुहती'त्यादिषु मभमतिवचनयोरपि
एव श्रूयते; जीवस्याश्रुतत्वात् न तत्परिष्कृतो जीव इति चेन्न; 'उत्तरत्र' 'अयं य इमे

१ वागापशिघ्राव्रीणामन्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणानां मरणकाले उपकारनिवृत्तिमा-
त्रमपेक्ष्य वागादयोऽन्यादीन् गच्छन्तीत्युपपत्तादित्यर्थः । २ नहि मृतस्य लोमानि केशाद्य-
प्रत्यक्षेण दृश्यमाना ओषधिवनस्पतिषु लभ्यं गच्छन्ती इत्यन्ते । अतस्तत्सहपातात् अग्न्यादिषु
वागादित्युक्तौपचारिक इत्यर्थः । ३ अपां होम्यत्वाधवणात् । ४ अपां हि होमद्रव्यावेताहु-
तित्वं न संभवति; मनोवृत्तिविशेषद्रव्यरूपश्रद्धा तु मनसः सकृदात् पृथक्कृत्य होमायोपा-
दानुं न शक्यते; तदाहुतिजन्यसोमास्वसारीसादेरम्बाहुत्यानुपपत्तिश्च; तस्मात् श्रद्धापूर्वमग्नि-
लोकेऽम्बाहुलद्रव्येषु प्रयुतिद्रव्यस्य हुतस्य पुत्येकान्तो आहुतिर्वेन पर्यवसानादप्युक्तं
शब्दो लाक्षणिक इत्यर्थः । 'आपो ह्यहमै श्रद्धां संनमते पुण्याय कर्मण' इति श्रुतावपां श्रद्धाजन-
कावधवणात् तेन संवेनेन वापुः श्रद्धाशब्दस्य लक्षणा । अस्मै पुंसे आपो दर्शनमात्रेण स्नाना-
दिपुण्यकर्मसिद्धयर्थं श्रद्धां संनमते जनयन्तीति श्रुत्यर्थः । ५ पंचान्निविधानंतरा विरादियाणां
दक्षिमे धूमादिमार्गोपचरुसंवेन ।

ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासने ते धूमगभिसंभवन्ति धुमाद्रात्रि रात्रेरपरपक्षं अपरपक्षा-
द्यान् पेड्डक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोके पितृलो-
कादादित्यमादित्याचंद्रमसं एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति तस्मि-
न्यावत्संपातमुपित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा
धूमो भवति धूमो भूत्वाध्रं भवति अध्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त
इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं
यो यो ह्यन्नमसि यो रेतः सिंचति तद्भूय एव भवतीति वाक्ये द्युलोके सोमराज-
शब्दोक्तामृतमयदेहवैशिष्ट्येन पुण्यफलमनुभूय पुण्यकर्मावसाने पुनरिहागत्य गर्भं प्रा-
प्नुवतामिष्टादिकारिणां प्रतीतेः पंचाग्निविधायामपि । ईहापि 'तेषामेव तस्मिन्नेतस्मि-
न्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुहति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवती'यत्र सोमराजशब्देन
मृत्युमिज्ञानात् । तस्मात्प्रभमतिवचनयोरप्यद्भिः परिप्लवक्तस्तच्छरीरको जीव आप
इति गम्यते ।

भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

'एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ती'ति सोमराजभावापन्नस्य देहस्यैव
देवैर्मक्ष्यमाणत्वश्रवणान्नासावप्संज्ञो जीव इति चेत्त्राह-केत्रलेष्ट्यादिकारिणां अना-
त्मवित्त्वात् देहाभिमानित्वात् एतत् देवभक्ष्यत्ववचनं भाक्तं वा गौणमेव-अनात्मज्ञ-
त्वेन देवोपकरणभावाभिप्रायपरमित्यर्थः । तथाहि 'पंथुरेव स देवानामि'ति श्रुतिरनात्म-
विदां पशुवद्देवोपकरणत्वं दर्शयति । तस्मादात्मविदां नारायणोपकरणत्वं अनात्मविदां

१ षण्मासान्दक्षिणा दक्षिणां दिशं सविता प्रतिगच्छति तान् मासान्दक्षिणायनषण्मा-
साभिमानीर्देवता इत्यर्थः २ कथं पुनरावर्तते यथेत तथा येन क्रमेणेत् गतं यथेतं तथा
वर्तते एवेत्येवमावर्तने एकनियमोऽभिप्रेतो ननु गतिक्रमेणैवागतिरुपनियमोऽपि विवक्षितः पितृ-
लोकाद्यसंकीर्तनादभ्रादिसंकीर्तनाच्च । ३ अतोऽस्माद्व्रीह्यादिभावात् दुर्निष्प्रपतरं दुर्निर्म-
तरम्, अत्रैककारो लुप्तो दृष्टव्यः, दुःखेन निष्प्रपतो दुर्निष्प्रपनोऽतिशयेन दुर्निष्प्रपतो
दुर्निष्प्रपतर इति विग्रहः । ४ पंचाग्निविधायामपि । ५ यजमानप्राणा आधिदैविकत्वरूपमा-
पन्ना अन्यादयः । ६ सोमराजवर्णनरेतोर्गर्भरूपेणापां परिणामवेनैव इति तु पंचम्यामिति
पुरुषवचस्त्वं गम्यते । ७ ननु मोदकादिवर्षणनिगरणे कुत तृप्तिरेव च देवानां भक्षणमिति
श्रूयते । न ह वै देवा अञ्जन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीत्यर्थः । ८ अनात्मवित्त्वात्प-
शुवदेवानामुपकरोति हविरादानेनेति देवमोग्य इति श्रुतितत्पर्यम् ।

देवोपकरणत्वमिति भेदव्यम् । अतः सर्वथा जीवो भूतसूक्ष्मवेष्टित एव रहतीति सिद्धम् ।

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेव च ॥ ८ ॥

सर्वत्र भूतसूक्ष्मशरीरयुक्त एव जीवः स्वर्गादिकमुपेत्य देवादिशरीरे निजकर्मानुगुणं भोगं प्राप्नोतीति सिद्धम् । इह लिप्ट्यादिकर्मभोगानंतर ॥ जीवः पुनरिमं लोकं सर्मशेषोऽवतरति निःशेषयुक्तकर्मा वेति संशयः । तथा सति पुरुषो निःशेष एव स्वर्गादिमं लोकमवरोहतीति युक्तम् । अनुशयो नाम वर्मशेषः जीवमनुशेत इति व्युत्पत्तेः । न स्वर्गादवरोहतोऽनुशयः संभवति; अनुशयफलस्य तत्र भुक्तत्वात् 'यावत्संपातमुपित्वाथैतमेवाभ्वानं पुनर्निवर्तते यथेतमि'ति श्रुतिस्तद्विषया । अत्र संपातः वर्मसमूहः, संपातमनतिक्रम्येति यावत्संपातमित्युच्यते; अतो निःशेष र्मफलं भुक्त्वा वर्मरहित एव स्वर्गादवरोहति जीव इति पूर्वः पक्षः । सिद्धातस्तु कृतात्यये इष्ट्यादिसुकृतक्षये स्वर्गात्पुनरिमं लोकमवरोहन् सर्मशेष एवागच्छति । ननु यावत्संपातमुपित्वेति सारूप्यमफलभोगानंतरमवरोहः श्रूयत इति चेन्न, तत्र यावत्पदस्य स्वर्गे भोक्तव्येष्ट्याद्यशेषकर्मपरत्वं ननु ततः पूर्वसंचितवासनावत्प्रारब्धभूतमवलकर्मतराजुपमर्हितानारब्धफलकर्मपरत्वमन्यथा स्वर्गादिष्ट्यादिपुण्यकर्मशेषेणेहावरोहता भ्रूशूरादियोनिमाप्तिश्रवणं सत्रः समुत्पन्नस्य बालस्य मुखदुःखभोगश्चापि न संभवेत्; कथमवगम्यते श्रुतिस्मृतिभ्याम्-‘तत्र इह रमणीयचरणा अभ्याशो यत्ते रमणीया योनिमापयेरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूया योनिमापयेरन् श्वयोनिं वा शूम्भरयोनिं वा चंडालयोनिं वे’ति श्रुतिः, ‘जायते पुण्यकर्माण’ इत्यादिका स्मृतिः । तस्मादनुशयवानेवावतरति । नन्वसावारोहणे येन मार्गेण सोमराजपद प्राप्तस्तेनैव मार्गेणावतरत्युत मार्गविशेषेण

१ ‘देवा देवयजो याति मदभक्ता याति मामपीति स्मृते’ । २ कृतात्ययाधिकरणम् । ३ उपभुक्तशेष कर्मस्यर्थः । ४ स्वर्गे । ५ यावदिति तस्मिन्बद्धलोके यावद्भोक्तव्यकर्मोपित्वा भोक्तव्यकर्मसमाप्त्यनंतरमेतमेव वक्ष्यमाणमभ्वानमाकाशवयुधूपभ्मादिरुप प्रति पुनरगच्छति । ६ अनुशयफलभोगविषया । ७ श्रुतौ । ८ तेषां कर्मणा मध्ये ये केचिदिह कर्मभूतो स्वर्गे भोक्तव्यतिरिक्त पुण्य वृत्तवतस्ते स्वर्गादवरोहतो रमणीया ब्राह्मणादियोनिमापयेरन्ति यत्तदभ्याशो ह क्षिप्र हि अवश्यमेवेत्यर्थः । ९ रमणीयचरणा रमणीया योनिमापयते, कपूयचरणा कपूया योनिमिति, रमणीयचरणा पुण्यकर्माणो ब्राह्मणादिपुण्ययोनिं प्रविशति, कपूयचरणा वृत्तितकर्मणास्तिर्यगादियोनौ जायते ।

वेति चेत्तत्रोत्तरमाह—‘यथेतमनेवं चे’ति आरोहणमार्गे श्रुतयोर्धूमाकाशयोरेवावरोहण-
मार्गे श्रुतत्वाद्यथेतं यथागतमवतरतीति गम्यते । आरोहणमार्गे श्रुतानां रात्र्यादी-
नामत्राश्रवणाद्वाग्व्याधिराश्रवणाच्चानेवं आरोहणमार्गाद्विपरीतमार्गेणैवावतरति नतु
यथाश्रुतारोहणमार्गेणेत्यर्थः । पुनराशंक्य प्रतातरेण परिहरति—

चरणादिति चेन्न, तदुपलक्षणार्थेति काष्ण्णजिनिः ॥ ९ ॥

‘रमणीयचरणाः कपूयचरणा’ इति चरणशब्दान्नानुशयसिद्धेः चरणशब्दस्य स्मार्त्ताच्चा-
रविषयस्य योन्यापत्तिहेतुभूतस्य चानुशयाद्भिन्नत्वादिति चेन्न, सः अनुशयपर्यायः
कर्मशेष एवोपलक्षणेन अर्थो यस्याः सा तदुपलक्षणार्थेयं चरणश्रुतिरिति काष्ण्णजि-
निराचार्यो मन्यते; नहि केचलात्स्मार्त्ताच्चारदेव रमणीयारमणीययोन्यापत्त्या साक्षा-
त्सुखदुःखप्राप्तिः संभवति; कुतस्तर्हीति चेत् पुण्यपापकर्मानुष्ठानादेव; अतश्चरणशब्दो-
पलक्षितोभयविधमनानुशयस्यैवेह सुखादिसाधकत्वमुचितमिति तदभिप्रायः ।

आनर्थक्यमिति चेन्न, तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

एवं च सति स्मार्त्ताच्चारस्यानुपयोगादानर्थक्यं स्यादिति चेन्न, तदपेक्षत्वात्—इष्टादि-
सुकृतरूपेणः स्मार्त्ताच्चारापेक्षत्वात् ‘आचारहीनं न पुनंति वेदा’ इति,

‘संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलमागमवेत्’ ॥

इत्यादिबचने स्मार्त्ताच्चारः प्रदर्शित इति काष्ण्णजिनिमतम् ।

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

वादरिस्तु ‘रमणीयचरणाः कपूयचरणा’ इति चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एवोच्येते,
‘पुण्यं कर्माचरति पापं कर्माचरती’ति प्रसिद्धेरिति मन्यते । एतदेव मूलकारस्य मते
यदाचारशब्दः सुकृतदुष्कृतयोर्वाचरुः नतु लक्षरु इति वादरेर्मतम् । अत्र स्मार्त्ताच्चारापेक्षं
कर्मेति तु स्वीकृतमेव; अतः सुकृतदुष्कृतानुशयवानेव स्वर्गादवरोहति जीव इति सिद्धम् ।

‘अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

इह यथेष्टापूर्तादिकारिणां चंद्रगमनं तथा अन्येषामप्यस्ति नवेति संशयः । इष्टा-

१ धूमराज्यपरपक्षदक्षिणाधनपणमासपितृलोककाशचंद्रकमेणरोहणम् । २ चंद्रमसः
स्थानादाकाशवायुधूमाश्रमेधकमेणावरोहणम् । ३ अवरोहणमार्गे । ४ अनुशयस्यैव सुखा-
दिसाधकत्वागीकारे सति । ५ यद् यस्माद्धेतो । ६ वादरिमते । ७ अनिष्टादिकार्येधिरुणम् ।

पूतार्थिकुर्वतामपि चंद्रगमनमस्त्येवेति पूर्वः पक्षः 'ये वैके' चास्मादलोकात्मयंति चंद्रमस-
मेव ते सर्वे गच्छंती'त्यविशेषेण सर्वेषां चंद्रगमनश्रवणात् । यद्यपि तत्र पापिनां भोगो
नास्ति तथापि पुनरागत्य शरीरग्रहार्थं पंचमाहुतेर्लाभाय स्वर्गगतिरपेक्ष्या । तस्मादि-
ष्टापूतार्थिकुर्वतामपि चंद्रगमनं युक्तमिति प्राप्ते सूत्रेण सिद्धांतं व्युत्पद्यते—

संयमने स्यनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥१३॥

इतरेषामिष्टापूतार्थिकुर्वतां चंद्रगमनं नास्ति; किंतु ते यमसदने कर्मफलमनुभूय
प्रत्यवरोहंति । एवंभूतावेव तेषामारोहावरोहौ । 'वैवस्वतं संगमनं जनानामिति तद्-
गतिदर्शनम्-इष्टार्थिकुर्वतां यमलोकप्राप्तिदर्शनम्, अतो यमलोकाप्राप्तिरेवोचिता तेषाम् ।

स्मरंति च ॥ १४ ॥

इममर्थं स्मरंति च पराशरादयः 'सर्वे चैते वक्षं यांति यमस्य भगवन्' इत्यादिना ।

अपि सप्त ॥ १५ ॥

सप्त रौखादीनपि पापिनां महानरकान् स्मरति । ननु पापिनां यमवशत्वमुक्तं
तदयुक्तम्, रौखादिषु चित्रगुप्तादीनां यातनादापनाधिपत्वस्मरणादिति चेत्तत्राह—

तत्रापि तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तत्रापि चित्रगुप्ताद्यधिष्ठातृकेषु नरकेष्वपि तेषां प्रेरकस्य यमस्य तदधिष्ठातृत्व-
व्यापारविद्यमानत्वात्पूर्यमुताधीनत्वस्य विरोधाभावः ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

विद्याकर्मणोः फलभोगार्थं ब्रह्मगमनं चंद्रगमनं च । इतः 'तत्र इत्थं विदुषे

१ तथाहि कौपितकिनः समामनति । २ चन्द्रमण्डले । ३ 'न सापराय प्रतिभाति बालं प्रमा-
द्यत वित्तमोहेन मूढम्, अर्थं लोको नास्ति पर इति मानी पुन पुनर्वशमापयते मे' इति वैवस्वत
संगमनं जनानामित्यादिक पापिना यमलोकागतौ लिंगम्, सम्यगगम्यमावेन पर परस्तादेहया-
तादूर्ध्वमयते गम्यते इति व्युत्पत्त्या सापराय परलोके तसाधनमृतमर्माविशेष सापराय स
बालमविवेकिन विशेषतो वित्तिनिमित्तेन मोहेन मूढ उन्मत्त इति एव प्रमाद्यत प्रमाद विष-
यासक्ति कुवत प्रति न भाति, ॥ च बालो न केवलमत्र पर किंतु विषयित्तदानीं यतोऽयमेव
लोकोऽन्नपानादिरस्ति न पर इति मयनशीलस्तस्मात्तदनुत्पत्तिं पापमाचरन् पुन पुनर्जन्ममरण-
प्राप्त्या मे मम वशमापयत इति मूढोर्नैविकेतस प्रति वचन जनानां पद्मोक्तं यतानां पापिना
संगमनं सम्यगगम्यं वैवस्वत यम राजान हविषा प्रीययतेत्यर्थः । ४ चित्रगुप्तादीनाम् ।

चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसंभवन्ति, अथ य इमे ग्रामे शृष्टापूर्ते दत्त-
मित्युपासते ते धूममभिसंभवन्तीति ब्रह्मगमने चंद्रगमने च विद्याकर्मणोरेव प्रकृतत्वात्-
प्रसंगत्वात्, अतो न पापिनां तद्वतिप्रसंगः ।

‘न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

केवलपापकर्मिणां तृतीयं स्थानम् ; तस्मिन्स्थाने देहारंभाय पंचमाहुत्यपेक्षा नास्ति;
कुतः तथोपलब्धेः-तथा तेषां द्युलोऽगमनानर्हत्वात्पंचमाहुतिनियममंतरेणैव तृतीयस्थाने
देहोपलब्धेः। ‘अथैतयोः’ पथोर्न कतरेण च तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि
भवन्ति, जायस्व ध्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते’ इति
तृतीयं स्थानं पापकर्मिणां प्राप्यनरकादिस्थानमुक्तम्। अतः पापिनां न स्वर्गगमनम्।

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

लोके द्रौपदेयधृष्टद्युम्नादीनां पुण्यकर्मणामपि पंचमाहुत्यनपेक्षा देहारंभाय स्मर्यते।

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

लोके अंरायुजांडजंस्वेदंजोद्भिज्जेषु चतुर्विधदेहेषु स्वेदजोद्भिज्जदेहयोः स्त्रीपुंसबंधं
विनैवोत्पत्तेर्दर्शनात्पंचमाहुत्यनपेक्षत्वम् । ननु ‘तेषां स्वन्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि
भवन्ति आंडजं जीवजमुद्भिज्जमिति श्रुतौ स्वेदजग्रहणं कुतो नास्तीति चेत्तत्राह-

१ ननु पापिनामस्मिन्लोके देहप्राप्त्यर्थं चंद्रलोकगमनमगौरुर्त्तव्यं ‘पचम्यामा-
हुतावाप पुरुषवचसो भवन्तीत्याहुतिसंख्यानियमेन देहप्राप्त्यभिधानादयथा संख्यानियमाभा-
वप्रसंग इत्यत आह । २ अथ ज्ञानिनां कर्मिणां च स्थानांतरोक्तान्तर तदुभयसाधनहीनानां
स्थानांतरोक्त्युपक्रमाद्योऽथशब्दः, पथिशब्दश्चात्र विद्यार्थविषयः, तथा च यानि भूतानि एतयो-
र्व्यथोक्तयोरर्चिधूमादिलक्षणयोः पथोर्मध्ये कतरेणान्यतरेण न अपियंतीति शेषं यथोक्तपथिसाधनं
ज्ञानं कर्म वा नातुतिष्ठंतीति यावत् तानीमानि क्षुद्राणि दंशमशक्रुटीटादीनि भूतानि असकृद्वारंवा-
रमावर्त्तनशीलान्यावर्त्तानि भवन्ति, जायस्व ध्रियस्वेति यौनं पुन्येन लोण्मध्यमैरुवचनात्तयोः सर्वा-
ख्यातेषु विधानाः पुनः पुनर्जायंते ध्रियंते चेत्यस्मिन्नर्थे जायस्व ध्रियस्वेति प्रयोगः । ३ लोके
भारतादौ द्रोणधृष्टद्युम्नादीनां सीताद्रौपद्यादीनां चायोनिजत्वं स्मर्यते, तत्र द्रोणादीनां योषिदा
हुतिरेका नास्ति धृष्टद्युम्नादीनां योषिपुरुषविषये द्वे आहुतौ न स्त इत्याहुतिसंख्यापेक्षाया अनि-
यमः । ४ मनुष्यादिशरीरम् । ५ पक्ष्यादिशरीरम् । ६ यूकादिशरीरम् । ७ वृक्षादिशरीरम् ।

पूर्वाद्यकुर्वतामपि चंद्रगमनमस्त्येवेति पूर्वः पक्षः 'ये वैके' चास्माहोसात्प्रयंति चंद्रमस-
मेव ते सर्वे गच्छंती'त्यविशेषेण सर्वेषां चंद्रगमनश्रवणात् । यद्यपि तत्र पापिनां भोगो
नास्ति तथापि पुनरागत्य शरीरप्रद्वार्य पंचमाहुतेर्लाभाय स्वर्गगतिरपेक्ष्या । तस्मादि-
ष्टापूर्वाद्यकुर्वतामपि चंद्रगमनं युक्तमिति प्राप्ते सूत्रेण सिद्धांतं ह्यमः—

संयमने ऽनुभूयेतरेषामारोहाचरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥१३॥

इतरेषामिष्टापूर्वाद्यकुर्वतां चंद्रगमनं नास्ति; किंतु ते यमसदने कर्मफलमनुभूय
प्रत्यचरोहंति । एवंभूतावेव तेषामारोहाचरोहौ । 'वैवस्वतं संगमनं जनानामि'ति तद्-
गतिदर्शनम्-इष्टाद्यकुर्वतां यमलोकप्राप्तिदर्शनम्, अतो यमलोकप्राप्तिरेवोचिता तेषाम् ।

स्मरंति च ॥ १४ ॥

इममर्थं स्मरंति च पराशरादयः 'सर्वे चैते वशं याति यमस्य भगवन् किञ्च' इत्यादिना ।

अपि सप्त ॥ १५ ॥

सप्त रौरवादीनपि पापिनां प्रधानरक्षान् स्मरति । ननु पापिनां यमवसत्वमुक्तं
तदयुक्तम्, रौरवादिषु चित्रगुप्तादीनां यातनादापनाधिपत्वस्मरणादिति चेत्तत्राह—

तत्रापि तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तत्रापि चित्रगुप्ताद्यधिष्ठातृकेषु नरकेष्वपि तेषां भैरवस्य यमस्य तदधिष्ठातृत्वं
व्यापारविद्यमानत्वात्सुखाधीनत्वस्य विरोधाभावः ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

विद्याकर्मणोः फलभोगार्थं ब्रह्मगमनं चंद्रगमनं च । कुतः 'तद्य इत्थं विदुर्ये

१ तथाहि क्रीडितकितः समामनन्ति । २ चंद्रमहले । ३ 'न सापराय प्रतिभाति बाल प्रमा-
द्यत विचमोहेन मूढम्, अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुन पुनर्वशापपतते मे' इति वैवस्वत
संगमनं जनानामित्यादिक पापिना यमलोऽङ्गत्वात् लिङ्गम्, सम्यगयमभावेन पर परस्तादेहपा-
तादूर्ध्वमयते गम्यते इति व्युत्पत्त्या सपराय परलोके तसाधनमृतार्थविशेष सापराय स
बालमविवेकिन् विरोधो विचित्रमिच्छेन मोहेन मूढ उन्नर्हाष्ट अन एव प्रमाद्यत प्रमाद विष
यासक्ति कुर्वत प्रति न भाति, स च बालो न केवलमज्ञ एव किंतु विपरितदर्शी यतोऽयमेव
लोकोऽन्यथात्वादिरस्ति न पर इति मन्त्रशीलतत्त्वात्तदनु रूप पापमाचरन् पुन पुनर्जन्ममरण-
प्राप्त्या मे मम वशमापद्यत इति मृत्योर्नचिकेतम प्रति वचनं जनानां परलोके गतानां पापिना
संगमनं सम्यगागम्यं वैवस्वत यम राजान हविषा प्रीणयतेत्यर्थः । ४ चित्रगुप्तादीनाम् ।

चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसंभवन्ति, अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्त-
मित्युपासते ते धूममभिसंभवन्तीति ब्रह्मगमने चंद्रगमने च विद्याकर्मणोरेव प्रकृतत्वात्-
प्रसंगत्वात्, अतो न पापिनां तद्वतिप्रसंगः ।

न तृतीये तथोपलब्धे ॥ १८ ॥

केवलपापकर्मिणां तृतीयं स्थानम् ; तस्मिन्स्थाने देहारंभाय पंचमाहुत्यपेक्षा नास्ति;
कुतः तथोपलब्धेः-तथा तेषां शुलोऋगमनानर्हत्वात्पंचमाहुतिनियममंतरेणैव तृतीयस्थाने
देहोपलब्धेः 'अथैतयोः' पथोर्न कतरेण च तानीमानि शुद्राण्यसकृदावर्तीति भूतानि
भवन्ति, जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यत ' इति
तृतीयं स्थानं पापकर्मिणां प्राप्यनरकादिस्थानमुक्तम् । अतः पापिनां न स्वर्गगमनम् ।

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

लोके द्रौपदेयष्टधुम्नादीनां पुण्यकर्मणामपि पंचमाहुत्यनपेक्षा देहारंभाय स्मर्यते ।

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

लोके अंरायुमांहजैस्वेदंजोद्भिज्जेषु चतुर्विधदेहेषु स्वेदजोद्भिज्जदेहयोः स्त्रीषुसंबंधं
विनैवोत्पत्तेर्दर्शनात्पंचमाहुत्यनपेक्षत्वम् । ननु 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि
भवन्ति आंहजं जीवजमुद्भिज्जमि'ति श्रुतौ स्वेदजग्रहणं कुतो नास्तीति चेत्तत्राह-

१ ननु पापिनामस्मिन्लोके देहप्राप्त्यर्थं चद्रलोकागमनमगीरुर्त्तव्यं 'पचम्यामा-
हुतावाप पुरुषवचसो भवन्ती'त्याहुतिसंख्यानियमेन देहप्राप्त्यभिधानादन्यथा संख्यानियमाभा-
वप्रसंग इत्यत आह । २ अथ ज्ञानिना कर्मिणा च स्थानातरोक्त्यानंतरं तदुभयसाधनहीनानां
स्थानातरोक्त्युपक्रमाधोऽऽशब्दं, पथिशब्दश्चात्र विचारमविषयः, तथा च यानि भूतानि एतयो-
र्यथोक्तयोरर्चिधूमादिलक्षणयोः पथोर्मन्थे कतरेणान्यतरेण न अपिप्यतीति शेषं यथोक्तपथिसाधनं
ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठतीति यावत् तानीमानि शुद्राणि दशमशकृष्टादीनि भूतानि असकृद्वारंवा-
रमावर्त्तनशीलान्यावर्त्तानि भवन्ति, जायस्व म्रियस्वेति पौनः पुन्येन लोपमध्यमैरुपचान्तयोः सर्वा-
ख्यातेषु विधानात्पुनः पुनर्जायते म्रियते चेत्यस्मिन्नर्थे जायस्व म्रियस्वेति प्रयोगः । ३ लोके
भारतादौ द्रोणष्टधुम्नादीनां सीताद्रौप्यादीनां चायोनिजत्वं स्मर्यते, तत्र द्रोणादीनां योषिदा
हुतिरेका नास्ति ष्टधुम्नादीनां योषिपुरुषविषये द्वे आहुती न स्त इत्याहुतिसंख्यापेक्षया अनि-
यमः । ४ मनुष्यादिशरीरम् । ५ पश्यादिशरीरम् । ६ यूक्षादिशरीरम् । ७ वृक्षादिशरीरम् ।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

संशोकजस्य स्वेदजस्यापि तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनावरोधः-संग्रहोस्तीत्यर्थः, अतः पापकर्मिणां न स्वर्गगमनमिति निश्चीयते ।

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

पूर्वत्र फलभोगानंतरं स्वर्गात्सानुशयोऽवतरतीति निरूपितम्; तस्यावरोहत आकाशादिभावः श्रूयते 'अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तते यथेतमाकाशमाकाशाद्रापुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्पती'ति; अत्र यो जीवस्याकाशादिभावः स किं देवमनुष्यादिवत्तत्स्वरूपापत्तिः किंवा तत्तत्सादृश्यापत्तिरिति संदेहः। तत्र भूत्वेतिशब्दादाकाशादिस्वरूपापत्तिर्नोपपत्तेरिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः-अवरोहतो जीवस्य नाकाशादिस्वरूपापत्तिः, किंतु तत्स्वाभाव्यापत्तिस्तत्सादृश्यापत्तिरित्यर्थः। कुतः उपपत्तेः-तत्र मुखदुःखाद्यनुभवाभावोपपत्तेः। मुखदुःखानुभवार्थं हि तत्तच्छरीरैकत्वसंबंधः, स च तस्य न भवति. अन्यस्यान्यत्वानुपपत्तेः; तस्मात्तत्सादृश्यापत्तिरवरोहत इत्येवोपपद्यत इति निर्णयः ।

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

अत्रावरोहं कुर्वन् जीवस्तत्र तत्र विलंबते न विलंबते वा उतानियम इति संशयः। तत्रे प्रवर्धणानंतरं ग्रीष्मादिभावः श्रूयते 'त इह ग्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायंत' इति; प्रागेतस्माच्चिरस्थायिनोर्ग्रीहियवादिभावादाकाशादौ विलंबत्वरयोर्न नियमे' इति प्राप्ते ब्रूमः-नातिचिरेण ग्रीष्मादिप्राप्तेः प्रागाकाशादिषु नातिचिरं तिष्ठति

१ वृक्षादिकं हि पृथिवीमुद्भिज्य जायते, स्वेदजं तु जलमुद्भिषेभ्युभयोरप्यवार्थवादिदोषादुद्भिज्जपदेन संग्रहः श्रुतौ कृतः, न दोषावता चातुर्विध्यहानिर्भवति, रथावरजंगमा मरुवेनोभयोर्भेदस्य दुरपह्ववादिति भावः । २ तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् । ३ यथेतमित्युपलक्षणमनेवमित्यस्यापि । ४ यथेतमाकाशमित्यादिश्रुतौ । ५ लोके क्षीरस्य दधिभावो युक्तः क्षीरकाले दध्यभावात् इह तु पूर्वं विद्यमानाकाशादिभावो जीवस्य दुरूपपादः। किंच जीवस्याकाशादिवत्स्वरूपापत्तौ बाध्यादिक्रमेणावरोहाभावाप्रसंग इत्यादियुक्तिवशाद्भवति। श्रुतेर्गौश्वमंगीकर्त्तव्यमित्याकाशादिसंबंधमात्रमेव जीवानां, संबंधश्च सादृश्यातिरिक्तो न संभवतीति सादृश्यमेवेति सिद्धम् । ६ आकाशादिषु । ७ अवरोहतो जीवस्य । ८ आकाशादिमादृश्यापत्तिः । ९ नातिचिराधिकरणम् । १० आकाशादिषु । ११ तथाविधे संशये । १२ एवमाकाशादिषु वर्धन्तेषु पूर्वसादृश्यानंतरमुत्तरोत्तरसादृश्यमित्युक्तं; तदुपजीव्य विचार्यते-किं जीवश्चिरकालमेकमादृश्येनावस्थायाऽपरसादृश्यं गच्छत्युत्तापकालमिति विषये नियामकशास्त्राभावादनियम इति प्राप्ते सिद्धांतमिति ।

जीवः। कुतः विशेषात्-ब्रीह्यादिभावानंतरं विशेषः कथं 'अतो वै खलु दुर्निष्पत्तरमि'-
ति ब्रीह्यादिभावान्निर्गमनं दुःशक्यमिति हि श्रूयते^१। अतो ब्रीह्यादौ विलंबकथनेनान्यत्र
त्वेरेत्यवगमादाकाशादौ न विलंबते जीव इति ।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

इह ब्रीह्यादावपि जीवस्य संश्लेषमात्रमुक्तं जन्मेति संशये 'ब्रीह्यादिरूपेण जायंत'
इति श्रवणात्तस्य ब्रीह्यादिरूपं जन्मेति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं वदामः—अन्येन जीवे-
नाधिष्ठिते ब्रीह्यादौ जीवस्य संश्लेषमात्रमस्ति; कथं पूर्ववदाकाशादौ यथाऽवरोहत-
स्तस्य तत्र जननहेतुसंकीर्त्तनविरहिताभिलाषाज्जायंत इति श्रुतिर्गौणी। यत्र ब्राह्म-
णादिषु जन्मास्ति तत्र 'रमणीयचरणाः कपूयचरणाः' इति जन्महेतुरभिलष्यते, अतो
ब्राह्मणादावेवास्य जन्माभिलाषात् अन्यत्रास्या संबंधमात्रमिति निर्णयः ।

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

नन्ववरोहतः पुरुषस्य पूर्वानुष्ठितयागादिष्वग्नीषोमीयादौ कृतं हिंसामिश्रं कर्म
'हिरण्यशरीर ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकमेति न वा उ एतस्मिन्त्रियसे न रिव्यसी'त्यहिंसनभाव-
शब्दाच्छुद्धं प्रतीयते इति चेन्न, रसलोलुपतया मांसभक्षणासक्तस्य हिंसशीलस्याहिं-
साधर्मपालनासक्तस्य पुरुषस्य शुद्धवदाभासमानमप्यशुद्धमिति निश्चयात् ; तथाहि श्रू-
यते स्मर्यतेच 'केवलेन नः पशुभेष्टमसदि'ति ऐतरेयब्राह्मणे, 'प्लवा ह्येते अहदा यज्ञ-
रूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म, एतच्छ्रेयो येऽभिनंदन्ति मूढा जराभृत्य ते पुनरेवापि-
यन्ती'ति मुंडके च 'अजसंज्ञानि बीजानि छागं नो हंतुमर्हथ, नैष धर्मः सतो देवा यत्र
वध्येत वै पशुरि'ति; एवं च सति तत्कर्म कृतवतोऽप्यवरोहतो नरस्य ब्रीह्यादिभावमा-
प्तिरेव हिंसयज्ञफलमिति नोक्तं किंतु फलान्तरमेव वैक्ष्यति; अतो ब्रीह्यादौ संश्लेष-
मात्रमेव । उपपत्त्यंतरमाह—

१ अतोऽस्माद्ब्रीह्यादिभावात् दुर्निष्पत्तरं दुःखतरं जीवानां नि सरणं भवतीत्यर्थः ।
२ ब्रीह्यादिभ्यो जीवस्य दुःखं नि सरणं भवतीत्युक्ते आकाशादिभ्यः सुखं नि सरणं जात-
मिति प्रतीयते, यथा लोके कश्चिद्विदितोऽनेकराजसमासचारं चरित्वा कस्याचिदाजसमायां
आदोलिकाप्रतिष्ठां विंदते इत्युक्ते इतरासु सभामु आदोलिका न लब्धवानिति प्रतीयते तद्वत् ।
३ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् । ४ मेघगुणरहितेनाजादिपशुना नोऽस्माभिरिष्टं यद्यजनं कृतं
तत् असत् गर्हितं कर्मोऽस्ति । ५ षोडश ऋत्विजः यजमानस्तत्पत्नी चेति । ६ हिंसामिश्रं
कर्म । ७ योने शरीरमित्यप्रिमसूत्रे उपन्यस्तशतपथब्राह्मणश्रुतौ ।

रेतःसिग्ययोगोऽथ ॥ २६ ॥

‘यो यो ह्यन्नमति यो रेतः सिंचति तद्भूय एव भवती’त्यत्रात्रोक्तो जीवस्यापि व्रीणादिभावानन्तरं रेतःसिंचा पुरुषेण सह योगमात्रमुच्यते, अतः पूर्वमपि व्रीणादिषु योगमात्रम् ।

‘योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

यस्य यदा योषिदादिद्योनेः प्राप्तिस्तस्य तदैव शरीरमुत्पद्यते; शरीरात्पत्यनन्तरं सुखदुःखादिसंवेधाधिक्यं भवति; अतः पूर्वं सर्वत्र तु संश्लेषमात्रमिति भावः। अहिंस-
यज्ञकर्तुरवरोहतो जीवस्य समीचीनब्राह्मणादिदेहोपलब्धिः, हिंसाप्रयत्नकर्तृस्त्वस्य कुत्सितपुरुषाभ्यादिशरीरप्राप्तिश्च; तथा च श्रुतिः ‘तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयामि’-
त्यादिः शतपथब्राह्मणश्रुतिश्च ‘स यं पुरुषमालभंत स किं पुरुषोऽभवद्यावधं च गां तौ गौरश्वश्च गवयश्चाभवतां यमविमालभंत स उष्ट्रोऽभवद्यमनमालभंत स शरभोऽभ-
वत्तस्मादेतेषां पशूनां नाशितव्यमपकांतमेधा हेते पञ्चच’ इति ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्ममवर्तकश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानन्दमुनिवि-
रचिते व्यासप्रभाष्यबोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने तृतीयाध्यायस्य
प्रथमैः पादः ॥ १ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयपादः ।

‘संख्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

पूर्वत्र जीवस्य गत्यामतिनिरूपणं कृतम्; इह तदवस्था विचार्यते । संख्ये स्वप्ने ‘न तत्र
रथा न रथयोगा न पंथानो भवंत्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते’ इत्यादिना सृष्टि-

१ हन्वन्नुक्तमिहा सर्वत्र संसर्गस्यैवांगीकारे जन्म त्वयापि न स्यात् तथा ‘रमणीयां योनि-
मापद्येरन्’त्यादिश्रुतेर्निर्वकाशाद्यप्रसंग इति चेत्तत्राह । २ एवं जीवस्य गत्यामतिविवेककृतं
वैराग्यं ज्ञानसाधनमिति सिद्धम् । ३ अधिकरणानि ५ सूत्राणि २७ । ४ संख्याऽधिकरणम् ।
५ जाग्रत्सुषुप्तयोः संख्ये ख्ये स्वप्ने । ६ न तत्रानेदा मुद प्रमुदो भयंयथानंदान् मुदः प्रमुद-
सृजते न तत्र वैशंता, पुष्करिण्यः खवंयो भवंयथ वैशंतान् पुष्करिणीः खवंती सृजते स हि
कर्त्तृति ।

भिधीयते । सैषा जीवकृता नारायणकृता वेति संशयः । एवं सति जीवकृतेत्यवगम्यते 'अथ वेशंतान्पुष्करिणीः स्रवंतीः सृजते स हि कर्त्ते'ति स्वप्नदृशं जीवमेव कर्त्तारमाह हि श्रुतिः । किंच—

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

'य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण' इति जीवमेव स्वप्ने कामानां निर्मातारं एके शास्त्रिनोऽधीयते । ततः कामशब्दनिर्दिष्टाः काम्यमानाः पुत्रादयः प्रतीयन्ते । पूर्वत्र सर्वान्कामान् छंदतः प्रार्थयस्वेत्युक्त्वा तदनंतरं शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वेति तेषामेव प्रकृतत्वात्, ततश्च जीवकृतैव स्वप्नसृष्टिरिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतोऽभिधीयते—

मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

स्वप्ने यत् रथादिसृष्टमर्थजातं तदिदं मायामात्रं नारायणकृतं न जीवकृतम् ; स्वप्नदृशैकेनानुभावं तत् कालमात्रावसायीत्यार्थतया मायामात्रमित्युक्तम् । जीवस्य सत्यसंकल्पत्वादिकं नारायणोपासनेनानाद्यविद्यातिरोधानानंतरं श्रुतिस्मृतिषु निश्चितमतस्तस्य रथादिसृष्टिसामर्थ्यं न संभवति ; अतः पुरुषो निर्मिमाण इति न जीवविषयं किंतु 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते, तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नाल्पेति कथने'ति वाक्यशेषान्नारायणविषयम् ; तदैकार्थ्यात्स हि कर्त्तेत्यपि तद्विषयमेव, अतो नारायणकृता स्वप्नसृष्टिरिति । इदानीं सूत्रार्थवर्णनं स्वप्ने यदिदं सृष्टं मायामात्रं तत् नारायणकृतमेव न जीवकृतम् ; कुतः कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्-अनाद्यविद्याऽनादिब्रह्मस्य जीवस्य निःशेषतया नारायणोपासनमृते सत्यसंकल्पत्वादेः स्वस्य चाभिव्यक्तस्वरूपत्वाभावात् । अथ जीवस्वरूपानभिव्यक्तिहेतुमाह—

पराभिध्यानाच्च तिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययौ ॥ ४ ॥

पराभिध्यानात्-परस्य नारायणादन्यप्राकृतविषयस्य अभिध्यानात्-संरूपादनाद्यविद्यारूपवासनात् एवेत्यर्थः, जीवस्य निजस्वरूपं तिरोहितमनादिकालतोऽतर्हितम् ; तथा स्मृतिः—'अनाद्यविद्योपहृतात्मसंविदस्तन्मूलसंसारपरिश्रमादुरा' इति नारायणाभिध्यानाच्च तदाविर्भूतमिति भावः । ततस्ताभ्यां नारायणानुपासनोपासनाभ्यां

१ एषु चक्षुरादिकरणेषु सुप्तेषु निर्व्यापारेत्वित्यर्थः । २ पुत्रादीनाम् । ३ यो जागर्ति तदेवेत्यन्वयः । ४ य एषु सुप्तेषु जागर्ती याद्युपक्रमे तदेव शुक्रमित्याद्युपसंहारे च नारायणस्वभावप्रतीतिः । ५ नारायणविषयम् । ६ जीपरस्य निजस्वरूपम् ।

अस्य जीवस्य बंधविपर्ययौ बंधमोक्षौ भवतो हि एव । तथाहि स्मर्यते—

‘एकस्यैव ममांशस्य जीवस्य हि महामते ।

बंधोऽस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तयेतर’ इति ॥

‘मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पत’ इति ॥

देहयोगाद्वासोऽपि ॥ ५ ॥

सोऽपि जीवस्य स्वरूपतिरोधानभावोऽप्यनाद्यविद्यामयलिङ्गाख्यदेहयोगाद्भवति । वाशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । नारायणज्ञानपूर्वकोपासस्त्वाभावाच्च । एवं तस्य कृष्णोपास-
नरहिततयाऽनधिगतसत्यसंकल्पत्वादिकस्य तात्कालिकविचित्रसृष्टिसामर्थ्यं स्वप्ने न
संभवति । उपपत्त्यंतरमाह—

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ६ ॥

‘यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति, स्मृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन् स्वप्न-
निदर्शने’ ‘अथ स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदंतं पश्यति स एनं हंती’त्यादिश्रुतेः शुभाशु-
भमूचकश्च स्वप्नः । स्वप्नाध्यायविदश्च शुभाशुभमूचकान् स्वप्नविशेषानाचक्षते, अतो
न जीवसृष्ट्याः स्वप्नार्थाः । तेषां जीवसृष्टृत्वे स्वाशुभमूचकानां सृष्ट्यभावप्रसंगापत्तिः,
तस्मान्नारायणकृता स्वप्नसृष्टिरिति युक्तमेव ।

तदंभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

‘अथ तत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रतिपन्नः स्वप्नं न विजानाति आसु तदा
नाडीषु सुप्तो भवतीति, अथ यदा सुषुप्तो भवति न कस्यचन वेदं हि ता नाम नाड्यो
द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिमतपिष्टं ताभिः प्रत्यक्सृष्ट्यं पुरीतति शेत’ इति,
यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति चैताभिः श्रुतिभिः
जीवस्य सुषुप्तौ सत्यां नाडीषु पुरीतति चात्मनि च शयनमवगम्यते । तेष्वस्य विकल्पः
समुच्चयो वेति संशयः । नाड्यादीनि स्थानानि विरुल्यितानि भवितुमर्हति, एतदयो-
जनत्वात् ; ‘यथा व्रीहिभिर्व्यजेत’ ‘यवैर्व्यजेते’त्यत्र पुरोडाशनिष्पादनमयोजनस्यैवत्वेन

१ तदभावाधिररणम् । २ एव बाह्यकरणोपरमरूपं स्वप्नमात्मनः परोऽस्यात करणोप-
रमरूपा स्वप्नांतरभाविनीं सुषुप्तिं निरूपयति । ३ ततासु स्वप्नावस्थयासु यत्रावस्थायामेतद्वा-
होद्वियोपरमणं यथा स्यात्तथा सुषुप्तं संवृतालोद्विद्य इति यावत् समस्तं अवशिष्टमिति
संप्रसन्नं संवृतांतं करणं यदा स्वप्नं न जानाति तदा नाडीषु मय इत्यर्थः ।

विरूपः स्वीक्रियते, तथा सुषुप्तिप्रयोजनस्यैवत्वात् कदाचिन्नाडीषु शेते कदाचित्पुरी-
तति कदाचिदात्मनि चेति विरूप्य एवात्र समुचित इति पूर्वः पक्षः । समुच्चय इति
सिद्धांतः। कुतः नैऋप्रयोजनत्वात्। तथाहि जीवस्य हृदयनिष्ठब्रह्मगमनमार्गतया नाडीनां
साधनत्वं तामु पुरीतति च ब्रह्मणि च शयनस्य प्रासादखट्वापर्यवदविरोधः।
अतो नाडीभिरुपस्थाप्य पुरीतति' हृदयांतर्वर्त्तिस्थानविशेषे च आत्मनि कार-
णशरीरव्याप्तेस्तयामिरूपे ब्रह्मणि च जीवः शेते इति उपकारमेदात्समुच्चयः ।
सूत्रशब्दार्थविवेचनं विधीयते—तदभावः स्वप्नाभावः सुषुप्तिरित्यर्थः । सुषुप्ति-
नाडीप्रात्मनि चकारात्पुरीतति च तच्छ्रुतेः—तेषां त्रयाणां सुषुप्तिस्थानत्वश्रुतेः। उक्तेन
न्यायेन समुच्चयो न्यायोपेत इत्यभिप्रायः ।

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

‘अस्मात्सत आगत्य न विदुः सत आगच्छाम’ इति कारणशरीरव्याप्तब्रह्मणः
सकाशादस्य जाग्रद्रूपं प्रबोध श्रुतिराहातः ‘समुच्चय एव स्वीकार्यो नतु विरूप’ इति
समाधानम् ।

‘स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

अस्य ‘सता सौम्य तदा संपन्नो भवती’ति विषयः । पूर्वत्र जीवस्य सुषुप्त्यवस्था
निरूपिता । तत्र ब्रह्मणि सुप्त एव जीवः पुनः प्रतिबुध्यते उतान्य इति संशयः । अन्य-
जीव इति प्राप्तम् । ‘यद्गत्वा न निवर्त्तते’ इति ब्रह्मप्राप्तस्य जीवस्यावृत्तेरनुचितत्वात्;
निरतिशयानंदे ब्रह्मणि साम्य प्राप्तस्य जीवस्य पुनर्न दुःखमयसंसारवृत्तिरुपपद्यते;
‘सता संपन्न’ इति ब्रह्मापन्नः कथमुत्तिष्ठेत् को वात्र विभाग इति प्राप्ते द्रुमः—सता

१ केचित्तु पुरीतदिति हृदयपरिवेष्टनमुच्यते, तदतर्वर्त्तिन्यापि हृदयाग्रांशे शयानं शक्यते
पुरीतति शेते इति वक्तुं यथा प्राकारपरिक्षिप्तेऽपि हि पुरे वर्त्तमानं प्राकारं वर्त्तते इत्युच्यते इति
मन्यते । २ विरूपेऽप्यंगीकृतेऽद्वैतप्रसंगः । तथाहि यदा जीवो नाडीषु शेते इत्यंगीक्रियेत तदा
पुरीतद्रब्रह्मवाक्ययोः प्रामाण्यं प्राप्तं परित्यजेत् अप्राप्तं चाप्रामाण्यं स्वीक्रियेत, यदा पुनः पुरी-
तद्रब्रह्मणो शेते तदा पुरीतद्रब्रह्मवाक्ययोः पूर्वं त्यक्तं प्रामाण्यं स्वीक्रियेत स्वीकृतं चाप्रामाण्यं
परित्यजेतेति प्राप्तपरित्यागोऽप्राप्तस्वीकारः परित्यक्तस्वीकारः स्वीकृतपरित्यागश्चेति दोषचतु-
ष्टयं पुरीतद्रब्रह्मवाक्यक्रोटौ, तथा नाडीवाक्यक्रोटौ च दोषचतुष्टये योजिते सत्यष्टौ दोषा
भवति, ततो न विरूप्य समुच्चयोपपत्ताविति समाधिः । ३ नाडीषु प्रविश्य ततः पुरीतत-
त्त्ववस्थायां मनि शयनप्रतीतेरिति भावः । ४ कर्मानुस्मृतिशब्दविविध्यधिकरणम् । ५ सुषुप्त्य-
वस्थायाम् । ६ ब्रह्मापन्ने जीवे ।

संपन्नोऽपि यो जीवः स एव सुप्त एव प्रतिबुद्ध उक्तिष्ठति; कुतः कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः-
 कर्म तावत् सुपुप्तेन पूर्वकृतं पुण्यपापरूपम्. परमात्मज्ञानराहित्येन कृतात्तेन जीवेनानु-
 भोग्यात्कर्मणः अनुसृतिः 'य एवाहं सुप्तः स एव मजामरितोऽस्मी'ति पूर्वानुभूतस्मरणान्न।
 शब्दोऽपि सुप्तमबुद्धं व्याघ्रादिकं स एवायमिति दर्शयति। तथाहि- 'त इह व्याघ्रो वा
 सिंहो वा एको वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवति
 तत्तद्वा भवति' इति तद्भावशब्दाच्च 'ज्ञात्वा देवं भुज्यते सर्वेषामैरि'ति 'तमेव विदि-
 त्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति,

‘जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेति तत्त्वतः।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन' इति ॥

मां च योऽप्यभिधारेण भक्तियोगेन सेवते।

स गुणान् समतीत्येतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते' इति ॥

‘द्वैतैर्विमुक्ताः सुखदुःखसङ्गैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत्' इत्यादिधुतिस्मृत्यभि-
 हितमोक्षोपायविधेयैर्ब्रह्म कर्मादिचतुर्भ्यः हेतुभ्यः सुप्तस्य साक्षाद्ब्रह्ममाप्नौ सत्यां
 मोक्षोपायविधिवाक्यान्वर्थक्यमसंगाच्च। 'सत आगत्य न विदुरि'ति संपन्नस्य ब्रह्मानंद-
 ज्ञानाभावाक्तेर्मुक्ताविधे न ब्रह्मसंबन्धः, स्तिवनाद्यज्ञानमयप्रिगुणात्मरुकारणशरीरादृ-
 ततया जीवस्य मता तद्व्याप्तांतर्यामिशक्तिरूपब्रह्मणा संपन्नत्वम्; अतो यो जीवः
 सुप्तः स एव पुनरुक्तिष्ठतीति युक्तम्।

१ मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

‘मूर्छितः पुरुष' इति व्यवहारात् मूर्छेति काचिदवस्थानुभूयते; सैषा सुषुप्त्यादिभ्यो
 भिन्ना नवेति संदेहः। जागरस्वप्नसुषुप्तिभ्यो भिन्नाया अवस्थाया अमसिद्धत्वात्
 मूर्छां जागरादिष्वंतर्भूतेति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते-मुग्धे मूर्छिते पुरपे या अवस्था सा
 मरणार्द्धसंपत्तिः, कुतः, परिशेषात्-मूर्छितस्य ब्रह्मचित्पुरुषस्य नीचनावस्थात् जाग-
 रादिभ्यो भिदेयं श्रवणशरीरेणैव न तस्यां जागरस्वप्नयोरंतर्भावः शब्दश्रवणा-
 दिक्रियोचित्तायाः सुपुप्तेः सकाशात् शब्दश्रवणादिव्यापारानर्होऽप्यमनवदनादिलक्ष-
 णायाः अस्याः वितोषात् सुषुप्तौ नांतर्भावः, ततोऽप्यन्यावस्था मूर्छेति।

१ क्षेत्रज्ञम्। २ तथा। ३ मुग्धाधिकरणम्। ४ अर्द्धा मरणावस्थाया कल्पनादिधमेरूपा
 संपत्तिः यस्या सा मूर्छेति उच्यते। ५ मूर्छावस्था। ६ मूर्छावस्थायाः। ७ मूर्छावस्थायाः।

‘न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

पूर्वेषु सूत्रेषु जीवस्य स्वरूपधर्मगत्यागत्यवस्थानां भेदनिरूपणं कृतम्; अतः परं नारायणस्य स्वरूपधर्मादिकं निरूप्यते । ‘यः पृथिव्यां तिष्ठति’त्यादिषु नारायणस्य सर्वात्मकतया प्रवेशः श्रूयते; तस्य सर्वावस्थासु सर्वातर्यामितयावस्थितौ तत्तदोप-
कलंकः प्रसज्यते नवेति संशये प्रसज्यत इति पूर्वः पक्षः । तथाहि यदि प्रकृतिसंब-
धोऽप्यस्यौभ्युपगम्येत तर्हि जीवद्वेसावपि सकलविकारदोषास्पदं भवेदिति प्राप्ते
सिद्धांते ह्यमः—परस्य परमात्मनः सर्वावस्थासु सर्वातर्यामितयाऽवस्थानादपि न तस्य
कश्चिदोपकलंकप्रसंगः, कथमिति चेत्तत्राह—सर्वत्र श्रुतिषु स्मृतिषु चास्य निरस्तसमस्त-
दोषकलंकत्वं निरतिशयभंगलगुणाकारत्वं चेत्युभयलिङ्गं हि प्रसिद्धम् ‘एष आत्मापहत-
पाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः’ ‘निरवद्यं
निरंजनं’ ‘यः सर्वज्ञः सर्वविदिति, ‘यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्’ ‘परः
पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः संति परावरेण’ इत्यादिकासु तासु । तस्मात्पृथि-
व्यादिष्वन्तर्यामितयावस्थानतोऽपि न दोषः ।

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

यथा जीवस्य परमात्मोपासनेनापहतपाप्मत्वादिगुणभाजनस्यापि देवादिशरीर-
संबधित्वावस्थाभेदात्सकलदोषवत्त्वं तथा परस्यापि ‘यस्य पृथिवीशरीरमि’ति शरीर-
संबधित्वावस्थाभेदादोषाः स्युरिति चेन्न, प्रत्येकं प्रतिपर्यायमतद्वचनात्—दोषासंबधि-
त्वद्वचनात् ‘यस्य पृथिवी शरीरमित्यादिषु ‘एष त आत्मांतर्याम्यमृत’ इत्यन्तास्वन्तर्यामि-
ब्राह्मणश्रुतिष्वन्तर्यामिणो हि निर्दोषत्वमुच्यते । जीवस्य तु पराभिध्यानात्तत्स्वरूपं
तिरोहितमित्युक्तम् ।

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपि च एकस्मिन् शरीरे शरीरशरीरित्वेनावस्थितयोरपि जीवपरयोर्दोषसंबधि-
त्वतद्विपरीतत्वलक्षणो विशेषो यथा प्रसिध्यति तथैके शास्त्रिनोऽधीयते ‘द्वा सुपर्णा
सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो
अभिचाकशीती’ति; अतो न जीववन्नारायणे दोषप्रसंगः । जीवंपरयोः शरीरस्थि-
तिसाम्येऽपि स्थितिवैषम्यमाह—

१ उभयलिङ्गाधिकरणम् । २ नारायणस्यापीत्यन्वयः । ३ नारायणस्य । ४ द्वयं स्वरूप-
ज्ञापकचिन्हम् ।

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

तत् मूर्तिभूत परब्रह्म देवमनुष्यादिशरीरेषु शरीरितयावस्थितमपि अरूपवत्-
रूपरहितवस्तुवन्निलेपतयैव वर्त्तते; कुतः प्रधानत्वात्-तस्य चिदचिन्नामरूपनिर्वाहकत्वेन
मुख्यत्वात्; तथाहि श्रूयते 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वाहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्मे'ति
नामरूपयोरंतराले तत्कार्यस्पर्शरहित एव वर्त्तते इति स्वातंत्र्यमुक्तं, कर्मफलभोगार्थं
हि जीवस्य शरीरे स्थितिरिति पारतन्त्र्यमुक्तम्, अत उभयोर्वैषम्यम् ।

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथा 'तन्मुद्भ्रं ज्योतिषां ज्योतिरिति' 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति 'सत्यं
ज्ञानमनंतं ब्रह्मे'ति वाक्यावैयर्थ्यात् प्रकाशवत्-असंख्यकोटिमूर्यचंद्रतुल्यप्रकाशयुक्तं
प्रब्रह्मणः स्वरूपमिति विज्ञायते; तथा 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्' 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः'
'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इत्यादिवचनावैयर्थ्याच्च निरवशं कल्याणगुणकं
प्रब्रह्मणः स्वरूपमिति हि विज्ञायते, अतस्तदुभयपरिमाणमेव ।

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

'ज्योतिषां ज्योतिः' 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिवृद्धं ब्रह्मणस्तन्मात्रं-प्रका-
शबहुलावृत्तं स्वरूपमाह, नतु कल्याणगुणगणविशिष्टपुरुषाकृतित्वं निवारयति ।

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् ।

सकारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' ॥

'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः' 'यो वेत्ति
गुणपक्षं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः' 'शान्तं निरवशं निरंजनमि'त्यादिश्रुतिकलापो
ब्रह्मणोऽस्पृष्टसकलदोषत्वं कल्याणगुणगणवत्त्वं च दर्शयति; अथो स्मर्यतेऽपि च-
'यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्' 'विष्टभ्यामिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो
जगत्' 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' 'मां भजन्ति गुणाः सर्व
निर्गुणं निरपेक्षम् । सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासंगादयोऽगुणा' इति;
अगुणाः-गुणत्रयपरिणामरहिता गुणा इत्यर्थः । तथा पराशरश्च 'स सर्वभूतः प्रकृ-
तेर्विकारान् गुणादिदोषांश्च धुने व्यतीत' इत्यादिस्मृतिमणेन हेयगुणराहित्येन क-
ल्याणगुणसहिततया च ब्रह्मणो रूपरूपपरिमाणं निरूप्यते ।

१ तयोर्नामरूपयोर्वैयर्थ्यं तज्जन्यमुखदु खादि सत्य स्पर्शरहित एव । २ परब्रह्म । ३ तथा ।

अतएव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥१८॥

यतः पृथिव्यादिषु सर्वेषु चेतनाचेतनेषु स्थितस्यापि नारायणस्य निर्दोषत्वं कल्याणगुणगणाकरत्वं चोक्तम्, अत एव शास्त्रेषु जलदर्पणादिप्रतिबिम्बितमूर्यादिवत्परमात्मन उपमा क्रियते—‘आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत्, तथात्मैको हनेकस्यो जलाधारेज्जिवांशुमानि’ति। अत्र वस्तुतः स्थितमाकाशं वस्तुनोऽनवस्थितं मूर्यं चोपमानमुपादत्ते, अनेनाभिप्रायेण यथैकमेवाकाशं घटादिषु पृथक् पृथगेव व्याप्य स्थितं तथैव एवात्मा-परमात्मा एकदेशस्थश्चेतनाचेतनेष्वन्तर्यामितया पृथक् पृथग्व्याप्य स्थित इति नारायणस्यैकस्य बहुषु स्थित्या नभ उपमानम्; जलाधारेषु वस्तुतोऽनवस्थितस्य मूर्यस्य यथा न तद्विकारादिदोषस्पर्शः तथा पृथिव्यादिषु वस्तुतोऽन्तर्यामिशक्त्या स्थितस्यापि नारायणस्य न तद्विकारादिदोषस्पर्श इति सर्वान्तर्यामिणो नारायणस्य निर्दोषत्वं स्वरूपगुणाहानिश्चेति मूर्योपमानं दिव्यपुरुषाकारस्य तस्यैकदेशस्थित्यान्तर्यामिशक्त्या सर्वत्र व्याप्त्या चापि तदुपमानम्, अत आकाशाद्युपमयापि सर्वात्मनो नारायणस्य सिद्धमुभयैर्लिङ्गत्वम्। अत्राशङ्कते—

अंबुवदग्रहणान्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

अंबुवदिति सप्तम्यंतादितिप्रत्ययः। अंबुनि मूर्यस्य यथा वस्तुतोऽग्रहणाद्ग्रहणं नास्ति नारायणस्य तु न तथात्वम्; तदेव स्पष्टयति—अंबुनि यथा भानुरवस्तुतया गृह्यते तथा चेतनाचेतनेषु नारायणोऽवस्तुतया न गृह्यते, किंतु परमार्थतोऽन्तर्यामिशक्त्या नैत्र स्थित एव गृह्यते, स्वैरातिरिक्तेषु तु स्वयमेव स्थितश्च। अतः कथमस्य निर्दोषत्वमिति शंकायाः परिहार उच्यते—

वृद्धिद्वासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवंदर्शनाच्च ॥२०॥

नेत्यनुवर्तते। वस्तुतः पृथिव्यादिष्वन्तर्भावादपि नारायणस्य तैत्रितद्विद्वासभावत्वं न भवतीति पूर्वोक्तोभयदृष्टान्तग्रहणसामंजस्यादेव गम्यते। उक्तं हि वस्तुतोऽनवस्थितस्य मूर्यस्य स्थितस्य चाराशस्योपमानत्वेन ग्रहणं सर्वान्तर्यामितयाऽवस्थि-

१ लोके । २ तेषां जलाधाराणां यो भिन्नः कंषादिरूपस्तदादिदोषस्पर्शः । ३ तेषां पृथिव्यादीनां विकाराः परिणामास्तदादिदोषस्पर्शः । ४ मूर्योपमानम् । ५ निर्दोषत्वं स्वरूपगुणाहानिधेयुभयैर्लिङ्गत्वम् । ६ वस्तुतोऽग्रहणाभावात् । ७ चेतनाचेतनेषु । ८ गृह्यते इत्यन्वयः । ९ वस्तुतोऽन्तर्यामिशक्त्या रश्मिरामादपि । १० पृथिव्यादिग्नौ । ११ दृष्टान्तये इति शेषः ।

तस्यापि नारायणस्य न तद्दोषस्पर्श इति ज्ञापयितुमस्तीति; एवं तथा दृश्यते विवक्षित-
धर्मसाम्यज्ञापनमात्रेण चंद्रवत्सुखमिति दृष्टान्तः । तस्मादुभयलिङ्गसिद्धिः पृथिव्यादिषु
वस्तुतः स्थितस्यापि नारायणस्य । अथवा 'अथ इव रोमाणि विभूय पापमि'त्यादि-
श्रुतावपि दृश्यते विवक्षितधर्मसाम्येन दृष्टान्तः--अथो यथा रोमाणि सहजानि स्वा-
वयवभूतानि त्यजति तथा जीवस्तु कदाचित्त्वकृतान्यनवयवभूतानि कर्माणीति
तदर्थः । अतो विवक्षितधर्मसाम्येनोभयदृष्टान्तसामंजस्यात् उभयलिङ्गमेव ब्रह्मेति सिद्धं,
तथा सूर्याकाशदृष्टान्ताभ्यां मूर्त्तिमतो नारायणस्यैकदेशस्यत्वं सर्वगतत्वं च सिद्धम् ।
उभयलिङ्गासंभवमांशेक्याह-

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २१ ॥

पूर्वत्र ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वं साधितं तत्र बाधोऽस्ति नवेति संदिह्यते । 'इह वा
ब्रह्मणो रूपे मूर्त्ते चामूर्त्ते चे'त्यादिना बृहदारण्ये पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकं
मूर्त्तामूर्त्तप्रपञ्चं रूपं ब्रह्मण उक्त्वा 'अथात आदेशो नेति नेती'ति श्रूयते । अत्रेति
शब्दस्य पूर्वप्रकृतपरामर्शित्वात् ब्रह्मणः पूर्वमतिपादितं मूर्त्तामूर्त्तप्रपञ्चरूपत्वं
निषिध्यत इति प्राप्ते द्रूमः--नेति नेतीति वाक्येन पूर्वप्रसिद्धं ब्रह्मणः प्रपञ्चरूपत्वं
न निषिध्यते; प्रमाणांतरैरप्रज्ञातत्वेनाभिहितस्य स्वयामस्यस्य प्रपञ्चरूपतयोक्तस्य
च ब्रह्मणस्तत्र व्यापकतया प्रतिपेधायोगात्, किंतु प्रकृतैतावत्त्वं ब्रह्मणः मकरण-
प्राप्तमेतावन्मात्रत्वं न भवतीति प्रकृते ब्रह्मणीयत्तामेव नेति नेतीतिवाक्यं प्रति-
पेधतीति युक्तं, ततश्चोक्तात्स्वरूपनिरूपणादपि भूयो भूयस्त्वं ब्रवीति नेति नेतीत्या-
देशः । तथाहि न ह्येतस्मादिति वाक्येन नेतीति निर्दिष्टान् ब्रह्मणोऽन्यथास्त्युक्त-
मित्युच्यते; अथ नामधेयं 'सत्यस्य सत्यमि'ति ब्रह्मणो नामधेयमुच्यते; तदर्थनिर्व-
चनं 'प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यमिति; प्राणा जीवात्मानः सत्ये वियदाद्युत्पत्ति-
बहुत्पत्यभावात्तेषां तेभ्यः सत्येभ्यो ह्येष परमात्मा' सत्यं तद्वज्ज्ञानसंकोचाद्यभावा-
त्; इत्थं वाक्यशेषोदितसत्यशब्दोपलक्षितापहृतपाप्मत्वादिगुणजातयोगाद् ब्रह्मणो न
मूर्त्तामूर्त्तरूपप्रपञ्चपरत्वं नेति नेतीति वाक्यस्य, किंतु पूर्वप्रकृतधर्मैयतामात्रमतिपेधपर-
त्वमिति निश्चीयते; अतो ब्रह्मणः पूर्वसिद्धमुभयलिङ्गत्वं न हीयते एव; एवं तावत्तस्य

१ असृष्टसकलदोषत्वं स्वरूपगुणाहानिश्चेत्युभयलिङ्गत्वं तस्य सिद्धिरित्यर्थः । २
श्रुत्यर्थः । ३ मूर्त्तामूर्त्तप्रपञ्चे । ४ पृथिव्यादितुल्यवम् । ५ अपहृतपाप्मत्वादिगुणविशिष्ट
इति शेषः । ६ कर्मानुगुण्येन जीवज्ञानसंकोचादिवत् । ७ वस्तुतश्चिदचिदंत्यामितया-
ऽवस्थितस्यापि परब्रह्मणोऽसृष्टसकलदोषत्वं स्वरूपगुणाहानिश्चेत्युभयलिङ्गत्वम् ।

प्रमाणांतरागोचरत्वात्तच्छरीरतयोपदिष्टमूर्त्तिमूर्त्तिरूपप्रपञ्चस्य तच्छरीरानुवादावगतं यदेतावत्त्वं तत्प्रतिपिद्धम् । तदेव प्रमाणांतरागोचरत्वं द्रवयन्-

तदव्यक्तमाह हि ॥ २२ ॥

तद्ब्रह्मस्वरूपं प्रत्यक्षादिना प्रमाणांतरेण नाभिव्यज्यते 'न सदृशे तिष्ठति रूप-
मस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनमि'त्यादिना यतः श्रुतिराह, अतः स्वधामस्थं ब्रह्म-
स्वरूपं यथावस्थितं प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यं न भवति । ब्रह्मस्वरूपग्रहणे ह्युपायमाह-

अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २३ ॥

अपि तु ज्ञानेन नवविधभक्त्या च सम्यगाराधने ब्रह्मस्वरूपं गृह्यते, ये परमभा-
वयुक्ताः परब्रह्मोपासते तेषां ब्रह्मस्वरूपं ग्रहणयोग्यं भवतीति श्रुतिस्मृतिभ्यामवग-
म्यते; 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन, यमेवैष वृणुते तेन
लभ्यस्तस्यैव आत्मा वृणुते तन्नं स्वामि'ति-एष आत्मा परमात्मा स्वां तन्नं स्वकीयां
रमणीयां मूर्त्तिं वृणुते ददातीत्यर्थः, ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति;
'निष्कलं ध्यायमान' इत्यादिका श्रुतिः,

'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।'

भक्त्या सन्नन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तच्चेन प्रवेष्टुं च परंतप' ॥ इति

तच्छ्रद्धाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्ताः ।

पश्यन्त्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतगृहीतया' ॥

इत्यादिका स्मृतिश्च ।

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २४ ॥

ज्ञानानंदवत् चेतनाचेतनात्यक्जगदैर्धर्ममपि परब्रह्मणो रूपमिति दर्शयति शास्त्रम्;
एकेषां वामदेवादीनां दिव्यमूर्त्तिपुरुषोत्तमसंराधनरूपे कर्मणि अभ्यासात् प्रकाशश्च
संजातः-ज्ञानानंदमयमूर्त्तेर्नारायणस्य दर्शनं संजातमित्यर्थः, 'तेषां तद्दर्शने जाते सति
प्रकाशादिवत् परब्रह्मणो ज्ञानानंददिधर्मवत् जगदैर्धर्मस्याप्यवैशेष्यं प्रतीयते शास्त्रे
'तथैतत्पश्यन्पिबामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुस्मत्तं मूर्त्यश्चे'त्यादौ । उभयन्निगत्व-
मुपसंहरति-

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २५ ॥

अत उक्तैर्हेतुभिः अनन्तेनासंख्येन मंगलशृणुगणेन सह योगः परब्रह्मणः प्रतिपादितः, तथा एवं सति तस्योभयलिङ्गेत्वं सिद्धमेव । ब्रह्मशरीरभूतस्य स्थूल-
सूक्ष्मोभयावस्थावस्थितस्याचिद्वस्तुनो 'द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चे'-
त्यादिना मूर्त्तमूर्त्तत्वप्रतिष्ठं, तच्चाहिकुण्डलज्जुन्यायेन प्रपंचयति-

२३भयव्यपदेशात्तन्निहिकुण्डलवत् ॥ २६ ॥

अहिकुण्डलवदहिमसारकुण्डलभाववत् अचेतनप्रपंचस्य मूर्त्तामूर्त्तत्वे वेदितव्ये; तथाहि
अहेः सर्पस्य यथा देहप्रसारो विकाशः कुण्डलाकृतिः संकोचश्च, तद्वदचेतनशरीरकस्यांत-
र्यामिरूपस्य परमात्मनोऽपि यष्टिप्रलयकालयोर्विकाशसंकोचाभ्यां मूर्त्तामूर्त्तत्वे वेदित-
व्ये; तत्र मूर्त्तत्वं नाम रूपभावत्वम्, अमूर्त्तत्वं नाम रूपविभागागर्हभावत्वमिति विवेकः ।
मूर्त्तेऽनुक्तसमुच्चयवाचकचार्थस्तु शब्दोऽचेतनवस्तुनोऽप्यहिमसारकुण्डलभाववन्मूर्त्तामूर्त्तत्वे
विज्ञापयति । अत्रायमाशयः-सर्पस्य कृजुभावकुण्डलभाववरकार्यकारणोभयावस्थावस्थि-
तचेतनाचेतनात्मकप्रपंचगते विकाशसंकोचाभ्यां मूर्त्तामूर्त्तत्वे तत्तच्छरीरिणः परमात्मन
एव संपद्यते इति; कुत एतन्मूर्त्तामूर्त्तत्वमवगम्यते उभयव्यपदेशात्- 'अस्मान्मापी
छन्नते विषयेतदि'ति 'इताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणी'ति 'ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वमि'त्यादिश्रुतिषु कार्यकारणोभयावस्थाव-
स्थितानां चेतनाचेतनानां नामरूपविभागभावाभावनिर्देशात् । इत्थं चेतनाचेतनात्मक-
प्रपंचशरीरकस्य परमात्मनः कार्यकारणरूपावस्थाद्वयेन प्रतिपादितवस्य मूर्त्तामूर्त्तात्म-
करूपद्वयस्यैक्यमाह दृष्टान्तेन-

प्रकाशाश्रयब्रह्मा तेजस्त्वात् ॥ २७ ॥

वाशब्दोऽवधारणे । प्रकाशाश्रयवत्-दिव्यमूर्त्तेनोपरायणस्य प्रकाशः तदाश्रयो
नारायणस्तयोः प्रमाशभावतोर्यथा भिन्नत्वेऽपि तेजस्त्वात्-प्रकाशत्वेनैकनातिप्रागादे-
कत्वमस्ति, तथा सूक्ष्मावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुविशिष्टं कारणभूतं ब्रह्म स्थूलावस्था-
वस्थितचिद्वस्तुविशिष्टं कार्यभूतं ब्रह्म तयोरवस्थाद्वयरूपविशेषणसंबन्धमयुक्तविषयवै-
लक्षण्येन भिन्नयोरपि विदचिद्विशिष्टयोर्ब्रह्मणोरभेद एवेत्यर्थः । किंच-

१ तत्प्रागव्याख्यातम् । २ अहिकुण्डलाधिकरणम् ।

• पूर्ववद्वा ॥ २८ ॥

वाशब्दोऽवधारणार्थः । पूर्ववदेव यथा पूर्वत्रे अंशो नानाव्यपदेशात् प्रकाशादिव-
त्तु, नैवं पर ईत्युभयनिर्देशसिद्धये परमात्मनो निर्दोषत्वोपपत्तये च शरीरशरीरिवत्
पृथक्सिद्ध्यनर्हतया जीवस्य ब्रह्मांशत्वमभिहितम्, एवमचिद्वस्तुनोऽपि ब्रह्मांशत्वं तथा
आत्मपृथिव्यादिचेतनाचेतनवाचकशब्देनापि चिदचिद्वस्तुविशिष्टं ब्रह्मैवाभिधेयमस्ति;
तथा श्रुतिषु शरीरशरीरिभावेन जगद्ब्रह्मणोः 'आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं'मित्यभेद-
व्यपदेशोऽस्ति; जगद्ब्रह्मणोः स्वरूपस्वभावादिभेदज्ञापनाय तयोः पृथक् पृथग्विरूपणेन
भेदव्यपदेशोपपद्यते; 'यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेद यस्यात्मा शरीरं यमात्मा
न वेद' 'क्षरं त्वविद्या ब्रह्म तं तु विद्या' 'विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्य' इत्यादिना
ब्रह्मणो निर्दोषत्वं च ।

प्रतिषेधाच्च ॥ २९ ॥

'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरः' 'नास्य जरयैतज्जीर्यति विजरो विशोको
विमृत्सु' इत्यादिषु ब्रह्मणोऽचेतनधर्मप्रतिषेधाच्च व्याप्यव्यापकभावेन शरीरशरीरिभा-
वेन चांशंशिभाव ईत्यभिप्रायः ।

*परमतः सेतून्मानसंवंधभेदव्यपदेशोभ्यः ॥ ३० ॥

'जन्माद्यस्य यत' इत्यादिना प्रतिषेधाच्चेत्यंतेन यः परमकारणतया प्रतिपादितो
नारायणः, अतः परमपि वस्त्वस्ति नवेति संशये परमस्तीति पूर्वः पक्षः । तथाहि 'अथ
य आत्मा स सेतुर्विष्टतिरेतं सेतुं तीर्त्वा अंधः सन्ननंधो भवती' त्यत्रास्यं सेतुत्वव्य-
पदेशात्; एतं सेतुं तीर्त्वेत्यत्रास्य तरितव्यत्वव्यपदेशाच्चोक्तात्परमन्यदूद्ब्रह्मास्तीति
गम्यते । 'चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलमि'ति परिमितत्वेन चोन्मानव्यपदेशादपरिमितमन्य-
दस्तीत्यवगम्यते; 'अमृतस्यैव सेतुरि'ति प्रापकत्वेन श्रुतिव्यपदेशाच्च प्राप्यमन्यदस्तीति
प्राप्यप्रापकत्वरूपसंवंधात्मर्तीयते; तथा 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरमि'ति
पुरुषशब्दनिर्दिष्टाद्ब्रह्मण उत्तरत्वेन भेदव्यपदेशाच्चान्यद् परमस्तीति प्राप्ते वक्ष्यमाण-
मूत्राण्यालंब्य सिद्धांतं द्रुमः—न होतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीत्युपदिष्टान्परब्रह्मणः

१ द्वितीयाध्यायतृतीयपादे । २ इति सूत्रद्वये जीवपरमात्मनोर्भेदशब्दश्रुतिसिद्धये । ३
एवं ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन कन्याणगुणास्त्वेन चोभयल्लिगवमपि सिद्धम् । ४ पगधिहरणम् ।
५ नारायणस्य । ६ सेतुशब्दस्य च लोके कृष्णंरप्रामिदेतौ प्रसिद्धेः । ७ अथ य इतिश्रुतौ
उक्तात् आमशन्दवाप्यवस्तुनः ।

परमन्यन्नास्तीति परतन्निपेधेन सर्वकारणात्परब्रह्मणः परं वस्त्वंतरं नास्तीति निश्ची-
यते । तस्य सेतुत्वव्यपदेशस्त्वेपां लोकानामसंभेदायेति सखल्लोकासंकरता कारकत्वात्;
एतं सेतुं तीर्त्तां सेतुरूपमेतं नारायणं माप्येति माप्तिवाचकस्तरतिधातुः वेदांतं तर-
तीचत्; चेतुष्पाद्ब्रह्म षोडशमलित्युन्मानव्यपदेशोऽपि 'वाक्पादः प्राणपादश्चक्षुष्पाद'
इतिचतुर्पासनप्रयोजनतया संभवति । अपरिमितस्यापि ब्रह्मणोऽर्पितत्वानुसंधानं तैत्त-
हेशसंबंधितयाचसेयम् । 'अमृतस्यैव सेतुरिति स्वस्यैवामृतस्य स्वयमेव मापकमित्यु-
च्यते 'यमेवैष दृष्टुते तेन लभ्य' इत्यादिश्रुतेः, ततो यदुत्तरतरमिति वचनं तेनेदं
पूर्णमिति निर्दिष्टात् पुरपादन्यस्य न परत्वमाह, अपितु 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'ति पूर्वप्रतिज्ञातपुरपवेदनस्यामृतत्वे हेतुत्वं वदति; तदेव
नादन्यस्य चाऽयथात्वं वददुपसंहरति; यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्पारम्भ्य; 'तेनेदं
पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति परस्य पुरुषस्य च सर्वस्मात्परत्वमन्यस्य परत्वाभावं प्रतिपाद्य
यदुत्तरतरं पुरपतत्त्वं तदेव रूपमनामयं यत्तः ततो हेतोर्ग्रे एतत्पुरुषतत्त्वं विदुः त
एवामृता भवंति अयेतरे दुःखमेवाऽपियंती'ति प्रतिज्ञातमनेन पूर्वपक्षो व्यावृत्तः ।
तान्येव सूत्राण्याह—

सामान्यानु ॥ ३१ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । तस्य सेतुत्वव्यपदेशस्तु तस्मान्नारायणान्नान्यबोधकः,
क्षुतः, सामान्यानु-लोकविधितिरूपेण मेतुसादृश्यादेतोः, अतस्तस्य तथा व्यपदेशोऽस्तीति
श्रुतिरेव सेतुशब्दं वक्ति 'अयं य आत्मा स सेतुर्विधितरेपां लोकानामसंभेदाये'ति;
यद्यैत्वभावान् लोकानसृजत तत्तत्त्वभावाऽसंकराय सर्वान् लोकानयमेव सेतुवद-
त्पर्यामिरूपेण विभक्तिं दति हेतोः स मेतुरित्यर्थः ।

बुद्धचर्थः पादवत् ॥ ३२ ॥

पादवत्- 'वाक्पादः प्राणपादश्चक्षुष्पाद' इतिवत् चतुष्पाद्ब्रह्म । 'पादोऽस्य विभा-
भूतानीत्युन्मानव्यपदेशो बुद्धचर्थः-वेदनरूपोपासनार्थः ।

१ चतस्रो दिशः एकः पादः, पृथिव्यतिरिक्तं चैव समुद्र इति द्वितीयः पादः, अग्नि-
सूर्यश्चंद्रमा विद्युदिनि तृतीयः पादः, चक्षुः श्रोत्रं वाङ्मन इति चतुर्थः पादः इति श्रुतानुपा-
सनार्थं चतुष्पाद्ब्रह्मेत्युक्तमिति मतव्यम् । २ वागादिस्थानविशेषसंनक्षितया । ३ राजसताम-
ससात्विकस्वभावान् ।

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३३ ॥

अपरिमित एव यद्यपि नारायणस्तथाप्यस्य स्थानविशेषात्परिच्छेद्यतयानुसंधानं युज्यते; यथा वित्तस्य प्रकाशादेरपि वातायनघटादिस्थानविशेषसंबन्धात् परिमितत्वमस्ति तथा युज्यते । अथ प्राप्यस्य प्रापकत्वं चास्तीत्याह—

उपपत्तेश्च ॥ ३४ ॥

प्राप्यस्यैव नारायणस्य प्रापकत्वं चोपपद्यते यथाह 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति; अतो नारायणान्नास्ति परमिति सिद्धम् ।

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥

'पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः' 'तमाहुरद्वयं पुरुषं पुराणम्' 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं यस्मात्पर नापरमस्ति किञ्चित्' यस्मादिव्यपुरुषाकाराद् ब्रह्मणः सकाशादपरं किञ्चित् किमपि वस्तु परमुत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः—इत्यादिश्रुतिषु यथा पुरुषाकृतेर्नारायणादन्यस्य श्रेष्ठत्वप्रतिषेधः तथा तेन नारायणेन सहान्यस्य सदृशत्वप्रतिषेधात् स एव सर्वोपास्यस्तद्ज्ञानेनैव मोक्षो भवतीति निश्चीयते । तथाहि श्रूयते—'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य' 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति, 'एतद्विदुरमृतास्ते भवंति ययेतरे दुःखमेवापियंती'ति, स्मर्यते च 'निरस्तसाम्पातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नम' इति । पुनरपि नारायणेन सदृशं तदुत्कृष्टं च किञ्चिदपि वस्तु नास्तीत्याह—

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३६ ॥

आयामो व्याप्तिः, अनेन दिव्यविग्रहपुरुषोत्तमस्य प्रकाशात्मसंतर्पामिरूपेण सर्वगतत्वं 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमि'ति 'अंतर्गृह्यतत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' 'नित्यं विभुं सर्वगतं मुमुक्षुं यद्भूतयोनिं परिपश्यंती'ति, व्याप्तिवाचकशब्देभ्योऽवगम्यते; एवं विज्ञानमेव तस्माद्ब्रह्मणोऽन्यच्छ्रेष्ठं वस्तु निषेधतीति तात्पर्यम्; आदिशब्देन 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'आत्मैवेदं सर्वं' 'ब्रह्मैवेदं सर्वमि'त्यादयो गृह्यते । 'जन्माद्यस्य यत' इत्यादिभिः मूर्तरमिहिताज्जगन्कारणाद्ब्रह्मणोऽन्य उत्कृष्टं नास्ति, तेन सदृशोऽपि नास्तीति निश्चीयते । एवमुक्तः सर्वान्मा

१ अस्मिन् जगति अंतर्मध्ये ततो महिम्नः यत्किञ्चिद्विद्वद्भुजं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा तत्सर्वं व्याप्येयम् ।

नारायणः स्वोपासनरूपाणां च वेदोक्तकर्मणां तत्तद्देवतांतर्यामिरूपेण स्वयं च फलदाता भवतीति निरूपयितुमिदमधिकरणमाह—

‘फलमत उपपत्तेः ॥ ३७ ॥

पूर्वत्र सर्वेश्वरतया प्रतिपादितस्य नारायणस्यैव सर्वेषामनुष्ठातृणामनुष्ठानफलदाहृत्यमुतान्यस्येति संशयः। अनुष्ठानविनाशिनोऽपि कर्मणोऽपूर्वं व्यवधानेन कालांतरभाविफलदाने सामर्थ्यमस्त्येव, ततः कर्मणः फलदाहृते सिद्धे सति ‘तदतिरिक्तफलप्रदायकनारायणकल्पने प्रयोजनाभावात्तस्य’ फलदाहृत्यमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धांतस्तु अतः नारायणादेवाराधितात्सर्वेषां कर्मफलसिद्धिः, उपपत्तेः—सेवित्राज्ञादिवदुपासितान्नारायणादुपासकानां फलसिद्ध्युपपत्तेः। न ह्यचेतनस्य कर्मणस्तदपूर्वसंज्ञसामर्थ्यस्य वा तारतम्येन ‘प्रतिनियतं फलं शातुं दातुं सामर्थ्यमस्ति। मेवाक्रियायाश्चेतनायां तथा दर्शनात्। इह शास्त्रसिद्धस्य नारायणस्यास्त्वैत्याक्ष प्रयोजनाभावः। तथाहि श्रूयते ‘एष द्वेव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपते एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीपत’ इति श्रुतिर्नारायणस्यैव धर्माधर्मफलदाहृत्यं देशकालमकृत्याद्यनुगुणमतिदानेन तत्कारयितृत्वं च वदति, प्रस्युत अपूर्वस्यैवाश्रुतस्य कल्पने प्रयोजनाभावं तस्मात्कर्मभिराराधितव्यो नारायण एव फलदाता न कर्मेति निर्णयः।

श्रुतत्वाच्च ॥ ३८ ॥

श्रूयते हि सर्वकर्मणां फलप्रदाता नारायण एव ‘स वा एष महान्न भान्या अन्नादो वगुदानः एष देवानंदपती’ति वसुधैवकुटुम्बकं भोगापवर्गात्म्यफलं ददातीति फलप्रदाहृत्वेन श्रुतत्वात् ॥ एव फलप्रदाता सर्वयशाराध्यभ्येन्यवगम्यते। एसांतरमाह—

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ३९ ॥

धर्म यागादिकं कर्म भगवदाराधनरूपं कर्म चैव फलदायिनं जैमिनिराचार्यो मेने; कुतः अत एव उपपत्तेः श्रुतत्वाच्च; उपपत्तिस्त्वाच्च कृप्यादिकर्मणो धान्यादिर्मर्द-

१ फलाधिकरणम् । २ कर्मातिरिक्त । ३ नारायणस्य । ४ यशःशुद्धिर्जनकर्मनुगुणानुसंधानपूर्वभावस्यैवामिमुत्वं यथा तथा । ५ कल्पितचामेववाच ।

नकर्मणश्च साक्षात्परंपरया वा फलसिद्धिदर्शनं श्रुतं च कामिनामुष्ठितं यागादिकर्मैव स्वपकावस्थारूपेण कामिनः फलसाधनमिति ।

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४० ॥

तुशब्द उक्तमतं निरासयति । पूर्वमभिहितं कर्मणः फलदातृत्वं नारायणस्यैवास्तीति भगवान्वादरायणो मन्यते; कुतः हेतुव्यपदेशात्—भूतिकामस्य वायुयजनं 'ततः फलप्राप्तिश्चोक्ता' 'स एवैनं भूर्ति गमयती'त्यादिषु वाय्वादिशरीररूपेणावस्थितस्य नारायणस्य कर्मविधिष्वेव फलहेतुव्यपदेशात् । 'यो' वायो तिष्ठन् यं वायुर्न वेद वायुमंतरो यमयति यस्य वायुः शरीरमिति वाय्वात्मना तस्यैवावस्थाने ध्रूयते तत्परित्यागेनाकर्मणोऽपूर्वद्वारा फलसाधनत्वकल्पनं फलप्रदातृत्वकल्पनं च । कर्मणोऽपूर्वत्वकल्पनं च श्रुतिविरुद्धमेव; अतः सकलदेवतात्मतया सर्वकर्मफलप्रदाता स एवास्तीति तात्पर्यम् । तथाहि स्मर्यते—

‘यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान् ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च’ इति;

एवं सर्वशास्त्रेषु 'तस्यैव सर्वाराध्यत्वं सर्वयागादिर्मूलफलप्रदातृत्वं च सिद्धम् ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानंदस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानंदमुनि-
विरचिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशरीरकर्मव्याख्यास्य तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः 'पादः ॥ २ ॥

१ अर्च्यरूपेण । २ वायोः सकाशात् । ३ वायुज्यं श्वेतमात्रमेत मूर्तिकामो वायुर्न
क्षेपिष्य देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति । ४ अंतर्गमिनाङ्गणे । ५ वाय्वात्मना च
परमपुरुष एवाप्यलया फलप्रदायिचेन चावतिष्ठत इति ध्रूयते; इत्यादिबहुधा जातं जायमानं
विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभिं तदेवाग्निस्तदमुस्तमूर्ध्वस्तब्धेऽन्ना इति । ६ निरस्ममदस्तापि-
पादिदोषांघ्रिं स्वभाविक्कान्तवधिकातिशयापरिमितोद्गमगुणसाम्राज्यस्य पुरुषोत्तमस्य । ७ अपि-
करणानि ८ सूत्राणि ४० ।

तृतीयाध्याये तृतीयपादः ।

—३१—

श्रीहरये नमः

‘पूर्वत्र नित्यत्वादिगुणको जीव उपासको निरूपितः, सर्वज्ञत्वादिगुणगणान्ना-
रायण उपास्यश्च’ । अत्र कथमुपासनमित्याकांक्षायां तन्निरूपणमुत्तरत्र प्रतिपादयति—

‘सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

सर्वेषु वेदांतेषु दहराद्युपासनं श्रूयते; तदेकमुत शास्त्रामेदादिना भिन्नमेवेति
संदेहः । शास्त्रामेदेन मकरणभेदात्प्रतिशास्त्रमुपासनं भिद्यते । तथा छांदोग्ये तैत्तिरीय-
ब्राह्मणे च ब्रह्मोपासनमाप्नोयते । एकत्र ‘एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
रित्यारभ्य अपहतपाप्मात्वादयो गुणा आप्नोताः । अन्यत्र ‘सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म यो
वेद निहितं गुहायां परमे न्योमनि’त्यारभ्य सत्यज्ञानानंदवादयो गुणाश्चाप्नोताः । तत्रै-
व गुणभेदेन उपासनं भिद्यते; छांदोग्ये पंचाग्निविद्यायां कौषुममिति नाम, बृहदारण्यके
वाजसनेयमिति नाम; तत्र नार्मभेदादुपासनं भिद्यते; एकस्यां शास्त्रायामविशेषतया
पुनः पठितायाः श्रुतेः प्रतीयमानप्रकरणांतरस्य च भेदहेतुतावगमाच्छास्त्रांतरे चापि
तथैव पठितायाः प्रकरणांतरं च प्राप्तुवत्पास्तस्पर्शस्तैवावगमाद्योपासनं भिद्यते;
मुंडकशास्त्रायां शिरोव्रताख्यो धर्मः श्रूयते—‘तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं
विधिवद्यैस्तु चीर्णमिति; शिरोव्रतं नाम व्रतविशेषः, आथर्वणिकान्मिति विहितो नेत-
रान्मतिः’ अतो धर्मभेदादुपासनभेदः; ततः शास्त्रैर्वादिभेदादुपासनभेद इति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धांतस्तु सर्वेषु वेदांतेषूपनिस्तु प्रत्ययो ज्ञानं यस्य तत्सर्ववेदांतप्रत्ययं दहराद्युपास-
नमेकमेव; कर्मविधिष्विधे चोदनाफलसंयोगैरुपाख्यानामविशेषात् भेदाभावान्न विद्या-

१ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे । २ निरूपित इत्यन्वयः । ३ तृतीयपादे । ४ सर्ववे-
दांतप्रत्ययाधिकरणम् । ५ छांदोग्ये । ६ तैत्तिरीयब्राह्मणे । ७ तत्र तथोच्छांदोग्येतैत्तिरीयनाह-
णयोः । ८ छांदोग्यबृहदारण्ययो । ९ अविशेषतया पुनः । १० श्रुतेः । ११ भेदहेतुतावग-
मात् । १२ विहित इत्यन्वयः । १३ आदिशब्देन गुणनामधर्मदीनां ग्रहणम् । १४ यथैक-
स्मिन्नग्निहोत्रे शास्त्राभेदेषु पुरुषप्रथमस्तादृश एव चोचते जुहुयादिति । १५ चोदनाद्यवि-
शेषात्; चोदना तावदुपासीत विद्यादित्येवं जातीयको धात्वर्थविशेषविधिः, आदिशब्देन एकं वा
संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादिति कर्मकाण्डशास्त्रांतराधिकरणसूत्रोक्तः संयोगरूपादया गृह्यते ।

दुपासीतेत्युभयविधा चोदना तावत् शाखाभेदेऽप्यविशिष्टा, फलसंयोगो ब्रह्माप्तिरूपोऽ-
विशिष्टः, वेद्यमपि वैश्वानरादिरूपं ब्रह्माविशिष्टम्, आख्यापि वैश्वानरविद्येत्येवमादिर-
विशिष्टैवेत्येकमेवोपासनम्; अतः शाखादिभेदेऽप्युपासनं न भिद्यते। तथाहि 'तस्मिन्यदंत-
स्तदन्वेष्टव्यमि'ति छादोग्ये दहरविद्याविधिः, 'यो वेद निहितं गुहायामि'ति तैत्तिरीय-
ब्राह्मणे तद्वेदनविधिश्च। तत्रै स्थानाभेदादुपास्यस्य ब्रह्मणोऽप्यभेदादुभयत्रोक्ताना
धर्माणां परस्परमविरोधाच्च विद्यैक्यमेवास्ति; नथा छादोग्यवृहदारण्यकशाखयोर्युपज-
न्यपृथिवीपुरुषयोपिदाख्यस्याग्निपञ्चस्य वेद्यतया यत्स्वरूपमाम्नातं तदुभयत्रापि
समानम्, अतो न विद्याभेदः। यथैकस्या शारायामित्यादिना विद्यैक्ये विरोध उप-
क्षिप्तस्तमनूय परिहरति—

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ २ ॥

विद्याया अविशेषेण पुनः पठिता श्रुतिः प्रकरणातरसहिता सती भेदमतिपादिका
दृश्यते, ततो न विद्यैक्यमिति चेत्तत्रोत्तरम्-एकस्यामपि विद्याया शाखातरे सति विद्या-
प्रतिपत्तृभेदात् भिन्नतयोपपन्नापि सा श्रुतिरभेदाग्रहा, एकविद्यैरुपास्यस्यैवावग-
मात्। अयं भावः-यस्यां शाखायामेकस्मिन्विद्यागृहीतरि सति अविशेषतया पुनः श्रुतिः
पठिता स्यात् प्रकरणातरं च तत्रै वर्तेत तद्वत् तदनुपपत्त्या कर्त्तव्यभेदाद्विद्याभेदः
प्रतीयते; यत्र च विद्यागृहीतुर्भेदे प्रतीयमाने तु तस्य विद्योपदेशार्थत्वेनाविशेषपुनः-
श्रुत्याद्युपपत्तेस्तत्रै कर्त्तव्यांतरासम्भावन्न विद्याभेद इति शिरोऽत्रतवतो ब्रह्मविद्यायाम-
धिकार इति यदुक्तं तदसंगतमित्याह—

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सवचञ्च

तन्नियमः ॥ ३ ॥

अथर्ववेदे 'तेषामेवैता ब्रह्मविद्या वदेते'ति तन्नियमः शिरोऽत्रतनियमः स्वाध्याय-
स्य तथात्वेन वाग्वेत्वेनास्ति नतु विद्यागत्वेन। 'तथाहि नैतदचोर्णप्रतोऽधीतं' इति तंस्या-
ध्ययनसंबन्धावगमः श्रूयते समाचारे समाचारसंज्ञे ग्रंथे; 'इदमपि वेदत्रतेन व्याख्यात-
मिति तंस्याधिकाराच्च वेदत्रतत्वप्रतिपादनाच्च ब्रह्मविद्यामित्यत्र ब्रह्मशब्दो वेदनाच-

१ ब्रह्मवेदनविधि । २ छादोग्यतैत्तिरीयब्राह्मणयो । ३ स्वरूपम् । ४ छादोग्यतैत्तिरीय
ब्राह्मणयोरपि । ५ तस्या शाखायाम् । ६ प्रकरणातर विना । ७ अविशेषपुन श्रूयनुपपत्त्या ।
८ शाखायाम् । ९ तस्या शाखायाम् । १० अनुष्ठितशिरोऽत्रत । ११ शिरोऽत्रतस्य । १२
शिरोऽत्रतमपि । १३ शिरोऽत्रतस्य ।

कोऽस्ति तस्मात् संवच तन्नियमः । यथा सवहोमस्तेषामेव तथा शिरोव्रतमपि,
अतस्तत्र धर्मभेदेऽपि न विद्याभेदः ।

दर्शयति च ॥ ४ ॥

श्रुतिरेव विधैक्यं दर्शयति । तथाहि छांदोग्ये दहरविद्यायां 'अथ यदिदमस्मिन्नि-
त्यारभ्य 'तस्मिन् यदंतस्तदन्वेष्टव्यमि'त्यंतेनापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टस्य नारा-
यणस्योपासनमभिहितम्; तैत्तिरीयके तु छांदोग्यस्यगुणासनप्रतिदर्शनमाजीव्यं विशोक-
स्तस्मिन् यदंतस्तदुपासितव्यमिति गुणाष्टकयुक्तस्य तस्यैवोपासनमभिहितम्; तद्गुणत्रय
विधैकत्वे सति संभवति, अतस्तत्र विद्याभेदिका श्रुतिरिति शंकाया नावकाशः, तत-
श्चोदनाद्यविशेषात् सखलवेदांतप्रत्ययं एकमेवोपासनम्; तद्भेदं कशब्दांतराद्यदर्शना-
दिति सिद्धम् । सर्ववेदान्तचोदितानां विद्यानामैक्यप्रतिपादनफलमाह—

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

एवं सर्ववेदांतेषु विधैक्येनोपासने समाने सत्यपि शाखांतरसिद्धानां गुणानां
शाखांतर उपसंहारो न कर्तव्यः कर्तव्यो वेति संशये न कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः ।
तथाहि छांदोग्ये दहरविद्यायामपहतपाप्मत्वादयो गुणा आम्राताः न ते तैत्तिरीय-
शाखीयब्राह्मणे आम्राताः, न तत्र तेषां गुणसंहारः कर्तव्यः तन्नानुकत्वात् विशेषकार-
स्तंब्रोकैरेव सत्यज्ञानानंदत्वादिगुणैर्भविष्यति किमपेरितेनोपसंहारेणेति प्राप्ते सिद्धांतं
ब्रूमः—सर्वत्र विधैक्ये छांदोग्यादिपुक्तानां दहरागुणासनभण्डाणामपहतपाप्मत्वादीनामन्यत्र
तैत्तिरीयशाखीयब्राह्मणादिपुणसंहारः कर्तव्यः, कुतः, अर्थाभेदात्-विद्योपकाररूपस्यार्थ-
स्यैकत्वात् विशिष्टवत् यथैव विशिष्टवत्तया विहितानामंगानामभिहोत्रादिपुणसंहारस्त-
थैव नोदनादिभिः समाने दहरागुणासने गुणानां प्राप्तिरिति गुणोपसंहारो युक्त एव ।

१ यथा सवा सवहोमाः सौर्वादयः शतीदनाना. शाखांतरोक्तत्रेतान्यसंपादयर्गोत्रै-
काग्निसंबन्धैककक्षिनामाथर्वणिकानामेव नियम्यते तद्वदेतच्छब्दादधीत इति शब्दाच्च मुंडकाप्य-
यत् एव शिरोव्रतस्य नियम इत्यर्थः । २ आथर्वणिकानामेव । ३ तेषामेवेत्यन्वयः । ४ मुंडक-
शाखायाम् । ५ दहरं गमनं विशोकः । ६ नारायणस्यैव । ७ छांदोग्यतैत्तिरीयकयो । ८
तैत्तिरीयके । ९ उपासनभेदकः । १० गुणा । ११ तैत्तिरीयशाखीयब्राह्मणे । १२ छांदोग्य-
स्यापहतपाप्मत्वादिगुणानाम् । १३ उपासनपुष्टिः । १४ तैत्तिरीयशाखीयब्राह्मणोक्तेरेव । १५
सर्वशाखासु चोदनाद्यविशेषाद्वैक्ये सिद्धे । १६ नो यो विधिशेषः विद्याविशेषादिकर्तव्यविशेषे
शेषो गौणस्तस्य भावस्तथा । १७ एक सर्वशाखासु सम एवं चोदनाद्यविशेषाद्वैक्य-
मेकत्वे च गुणोपसंहारः कर्तव्य इति सिद्धम् ।

‘अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

वाजिनां छंदोगानां चोद्गीथे प्राणदृष्ट्योपासनं शत्रुपरिभवफलं विधीयते, तत्र विधैक्यमस्ति नवेति संदेहः। तत्र वाजिनां प्राणदृष्ट्योपासनमुद्गानकर्तृविषयमि’त्यथ ह इममासनं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायति’ति शब्दात्प्रतीयते। छंदोगानां तु तदुपासनमुद्गानकर्तृविषयमिति ‘य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासाचक्रि’ इति शब्दात् प्रतीयते; तस्माच्चोद्गात्रविशेषेऽप्यन्यथात्वं विषयो-नैक्यमिति सिद्धाती वदेच्चेत्तर्हि पूर्वपक्षी नेत्याह; कुतः, अविशेषात् ‘इयाह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवाः ज्यायासः असुरास्त एषु लोकेषु अस्पृक्ष-त ते ह देवा ऊचुः इन्तासुरान्यत्र उद्गीथेनात्ययामे’त्येकत्र, अन्यत्र च ‘देवासुरा ह वै यत्र संवेतिर उभये प्राजापत्यास्तद् देवा उद्गीथमाजहुरनेनैनानभिभविष्यामः’ इत्यादि; एवं द्वयोरुपक्रमवचनाविशेषादुभयत्र विधैक्यमिति प्राप्ते सिद्धांतमाह-

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

परोवरीयस्त्वं उत्तरोत्तरं श्रेष्ठादपि श्रेष्ठत्वं नोभयत्र विधैक्यं प्रकरणभेदात्। तथाहि ‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते’त्युद्गीथावयवभूतमणवविषयमुपासनप्रकरणं

१ अन्यथात्वाधिकरणम्। २ उद्गीथवृद्धाख्ययो। ३ बृहदारण्यके श्रूयते उद्गीथमात्मण क्षेत्रज्ञस्य यास्तामसवृत्तयस्तेऽसुरा याश्च सात्त्विकवृत्तयस्ते देवास्तेषां देवासुराणामन्यो-य स्पृक्षीतामसवृत्तयश्चैव सात्त्विकवृत्त्यनुदभवः सात्त्विकवृत्त्यनुदभवे च तामसवृत्त्यनुदभव इत्येवमूपासाचक्रित्वा तत्र देवा सामर्भाक्तरूपेणोद्गीथोद्गाताकर्मणा असुरजयं करिष्याम इति बुद्ध्या वाच प्राण चक्षु श्रोत्र मनश्चोचु - वमरमाकमोद्गात्र कर्मोद्गीथं कुर्विति, ते च वागादयस्तथास्तिव युक्तवत्, कर्मणि प्रवृत्तास्तानुद्गातृन् असुरा एभिरुद्गातृभिर्देवा अस्म-जयं करिष्यतीति बुद्ध्या तादृशितवन्तस्ते च वागादयस्तादृशिता इति वागादीन्निदिष्टाः प्राणप्रागमुद्गातृ वेन धारयति, अथ हेमं सूर्यं प्राण देवा ऊचुस्त्वमस्मान्मुद्गाता भवेति स प्राणस्तथास्तिव्युत्पन्ना कर्मणि प्रवृत्तस्त चोद्गातात् प्राण प्राप्य हतुकामा असुरा पाषाण प्राप्य वेगयान् लोष्ट इव त्रिशोर्गायवा अमूचन्ति प्राणस्तुति वृ चोद्गीथकर्तारं प्राणमुपास्य दर्शयतीति। ४ एवमेव उद्गीथेऽपि श्रूयते तद् देवा उद्गीथमाजहुरनेनैनानभिभविष्याम तत् तत्र पूर्वपक्षसुरस्पृक्षा देवा उद्गीथोप-लक्षितमोद्गात्र कर्मवत्ततोऽनेन कर्मणैवान् तामसवृत्तितत्त्वज्ञानमुरान् अभिभविष्याम इत्युपक्रम्य पूर्वपक्षे वागादिनिन्दा कृत्वा अथ ह य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासाचक्रिरे देवा इति सर्वत्र वागादिशब्दास्तदभिमानिदेवतापरा बोध्या। ५ सगाम इत्यतः।

छंदोगानां, वाजिनां तु 'हंतासुरान् यन्न उद्गीयेनात्ययामे'ति कृत्स्नोद्गीथविषयमित्यु-
पक्रमभेदेन रूपभेदाद्विद्याभेदः, परोक्षीयस्त्वादिवत्-यथैकस्यामपि शाखायामुद्गीथो-
पासनेषु परमात्मदृष्टिविधानसाम्येऽपि 'आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यानाकाशः परायणं स एव
परोक्षीयानुद्गीथः स एषोऽनंत' इति प्राणाद्यपेक्षयोच्चरोत्तरं श्रेष्ठतयोद्गीथे संपा-
दितस्यापरिमितैश्वर्यतया ततः पृथगवस्थितस्य च तस्य प्राणाद्युद्गीथेपूपासनमादि-
त्यगतहिरण्यमश्रुत्वाठिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनार्थांतरमिति रूपभेदः, तथात्रापि ।
आशंक्य परिहरति—

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

संज्ञात-उद्गीथविधेति संज्ञैक्यादुभयत्राभेद इति चेत्तत्रेदमुत्तरं वान्यं-तद्विद्या-
भिन्नत्वं पूर्वमुक्तमस्ति हि । विधेयभेदेऽपि तत्संज्ञैक्यं भवति यथा नैयमिकाग्निहोत्रे
कुंडयायिनामयनाग्निहोत्रे च नामैक्येऽपि कर्मभेदस्तद्वदत्रापि न विरोधः ।

व्याप्तेश्च समंजसम् ॥ ९ ॥

छांदोग्ये 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते'ति श्रूयते; इह प्रणवोद्गीथयोर्मिश्रित-
मुपासनम् उतैवविषयमिति संशये पूर्वः पक्षः-यद्यपि प्रणवोद्गीथयोः सामानाधिकर-
ण्यमवगम्यते तच्च विशेषणविशेष्यतया संभवति । यवाप्युद्गीथेन प्रणवो विशिष्यते
प्रणवे चोद्गीथ इत्यत्र नियामकाभावात् तत्रमुपासनमित्येवं प्राप्ते ह्यमः-न मिश्रितमु-
द्गीथमणवयोरुपासनम्; छांदोग्ये प्रथमप्रपाठके 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति
हुद्वायती'ति तस्योपक्रमवदुत्तरत्रापि 'खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवती'ति प्रण-
वस्य उपास्यत्वव्याप्तेरुद्गीथेन प्रणवो विशेष्यत इत्युपासनस्य प्रणवविषयत्वमेव
समंजसम्. अतः प्रणव एवोपास्यः, तस्य परब्रह्मत्वाच्चत्वादुपासनं युक्तमेव ।

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

'यो' ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाच ज्येष्ठश्च

१ छांदोग्यवृहदारण्यको । २ न वा प्रकरणभेदादिति सूत्रे । ३ नित्याग्निहोत्रे । ४
विद्याभेदेऽपि । ५ सामानाधिकरण्यम् । ६ सप्तमिदाधिकरणम् । ७ छांदोग्यपात्रासनैक्यो
प्राणविधान्नायते । ८ ओ ह वै कश्चिद्-ज्येष्ठं च प्रथमवयसं श्रेष्ठं च गुणैरभ्यधिकं वेदोपासते
स ज्येष्ठ श्रेष्ठश्च ह वै भवतीत्यर्थः । कोऽसौ तद्विद्ययपेक्षायामाह-प्राणो वाच एव ज्येष्ठश्च
वयसा वागादिभ्यो गर्भवृद्धिहेतुत्वेन प्राणस्य प्रथम स्मृत्ति शब्द तस्य श्रेष्ठत्वं त्वमे स यथा
सुहृद् इत्यादौ हृदयघातेन स्पष्टीकरिष्यति ततोऽवगंतव्यम् ।

श्रेष्ठश्चे'ति छंदोगा वाजिनश्च प्राणविद्यायां प्राणस्य ज्येष्ठत्वादिकमधीयते कौपीतकि-
नश्च; एभिस्त्रिभिरपि वागादिकरुणग्रामस्थितेस्तत्कार्यस्थितेश्च हेतुत्वेन प्राणस्य ज्यैष्ठ्य-
मुपपादितम् । 'वागादिगतवसिष्ठेत्वादिसंबंधित्वमपि प्राणस्य छंदोग्ये बृहदारण्ये चोक्तं
'अथ हैनं वाग्नुवाच यदहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोसीति; अथ हैनं चक्षुर्नुवाच यदहं
प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोसीति; अथ हैनं श्रोत्रमुवाच यदहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति;
अथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति; सा ह वाग्नुवाच यद्वा
अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोसीति; चक्षुर्नृद्धा अहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोसी'त्या-
रण्य 'मनो यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति च' । कौपीतकिब्राह्मणे तु
नोक्तमपि तद्वसिष्ठत्वादिकमुपसंहार्य नवेति संशये 'य एवं विद्वानि'त्येवंशब्देन तच्छा-
खोक्तगुणानामेव ग्रहणादन्यत्रोपसंहार्यमिति प्राप्ते इमः—अत्रानुक्तमपि वसिष्ठत्वादि-
कमुपसंहार्यमेव, एवंशब्देनानुक्तगुणानामप्युक्तगुणवत् परामर्शेन प्राणस्य गुणिनो

१ अथातो नि श्रेयसाधनम् 'एता ह वै देवता अह श्रेयसे विवदमाना' इत्यादिना
प्राणश्रेष्ठमुक्तम् । २ यो ह वै वसिष्ठ वेद वसिष्ठो ह स्वाना भवतीति वसिष्ठ वस्तुतमं
वासयितृतममाच्छादयितृतमं वा निवासाच्छादनार्थधात्वोराश्रयणात्, स उपासनानुसारेण
स्वाना ज्ञातीना मये वसिष्ठो भवतीत्यर्थः । कस्तर्हि वसिष्ठ इत्यपेक्षायामाह—'वाग्वाद वसिष्ठ'
इति वागिमनो हि पुरुषा वसति वासयंति चा-यानभिभवति चातो युवत वाचो वसिष्ठ-
त्वमित्यर्थः । पुनरपि गुणात्समुपदिशन् फलेन प्रलोभयति 'यो ह वै प्रतिष्ठा वेद प्रतिहतिष्ठ-
त्यस्मिन्श्च लोकेऽमुष्मिन्'चेति मुखबोधमेतत् का तर्हि प्रतिष्ठेयपेक्षायामाह—'चक्षुर्वान प्रतिष्ठे'ति,
'चक्षुषा हि पश्यन् विषमदेशादौ प्रतितिष्ठति चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठती'ति श्रुत्यंतरा-
दित्यर्थः । पुनरपि फलेन प्रलोभयन् गुणात्समुपदिशति—यो ह वै सपद वेद स हास्मै कामाः
पधंते दैवाश्च मानुषा'चेति अस्मै सपदगुणक्रोपासकाय देवा कामा स्वर्गादयो मानुषाश्च कामा
पश्चादय सपद्यते, का तर्हि सपदित्यपेक्षायामाह—श्रोत्र वाव सपदिति श्रोत्रेण वेदा गृह्यते
तदर्थविज्ञानं च, तत कर्माणि क्रियंते तत कामसपदित्येव परंपरया सपदेतुत्वाच्छ्रोत्रं वाचैव
सपदित्यर्थः । पुनरपि गुणात्समुपदिशन् फलेन प्रलोभयति—यो ह वा आयतन वेदायतन ह
स्वाना भवतीति, स्वाना व-वादीनामायतनमाश्रयो भवतीत्यर्थः । किं तद्वायतनमित्यपेक्षायामाह
मनो ह वा आयतनमिति इन्द्रियोपहताना विषयाणा प्रत्ययरूपाणा भोक्त्रर्थाना मनो ह वै
प्रसिद्धमायतनमिति । ३ एनं मुख्यं प्राणं वाक् तादनुवाच किं यदहं वसिष्ठास्मि अहं वसि-
ष्ठत्वगुणास्मीति यत्तत् तमेव वसिष्ठो वसिष्ठत्वगुणोऽसि । ४ अथो य एव विद्वान् प्राणे
नि श्रेयसे विदित्वेति श्रूयमाणेन एवंशब्देन । ५ कौपीतकिब्राह्मणे ।

गुणानामप्येकत्वेन बुद्धिस्तत्त्वात् । यथा देवदत्तो भयुरायामध्यापयन् दृष्टः माहिष्य-
त्यामनध्यापयन्नप्यध्यापकत्वेन प्रत्यभिज्ञायते तथा छांदोग्यादिषु वसिष्ठत्वादिनोक्तः
एनस्यत्र केवल उच्यमानोऽपि प्राणस्तद्गुणैर्विशिष्टतया बुद्धिस्त्यो भवति; तत
एवंशब्देन परामर्शात् वसिष्ठत्वादिकमुपसंहार्यमिति । अथ सूत्रार्थवर्णनं विधीयते-
अन्यत्र कौपीतिकप्राणविद्यायामनुक्ता अपि इमे वसिष्ठत्वादयो गुणास्तत्र संत्येव,
कुतः सर्वाभेदात् सर्वत्र-माणगुणानां भेदाभावात् ।

२ आनंदादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

अभेदादिति परामृश्यते; प्रधानस्य मुख्यस्य ब्रह्मण आनंदादयः आनंदत्वानंत-
त्वामलत्वविशोकत्वादयः श्रुतिप्रोक्ता गुणाः सर्वास्तु परविद्यासु उपसंहार्याः । तथाहि
यथा नीलां धवलो रक्तः रूढः पूर्णशृंग' इत्यादीनामन्योन्यविरुद्धधर्माणामेव धर्मिभे-
दावहत्वं न तथा 'नीलं मुगंधि गृहदुत्पलमि' यत्र नीलिमादीनाम् ; एवं ब्रह्मणो गुणानां
परस्पराविरोधान्न भेदावहत्वम्, तस्मात् गुणिनो ब्रह्मणः सर्वभाभेदादुपसंहार्या आनं-
दादय इति ।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

'तस्य प्रियमेव शिरः योदो दक्षिणः पक्षः प्रोद उत्तरः पक्षः आनंद आत्मा
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यत्र ॥ प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्मत्वेन श्रूयन्ते; तेऽप्यानंदादय इव
परविद्यामुपसंहार्या नवेति संशये तेषामपि सत्यसंकल्पादिवदुपसंहारे को विरोध
इति भास्ते ब्रह्म-नास्ति प्रियशिरस्त्वादीनामुपसंहारप्राप्तिः परविद्यासु सत्यसंकल्प-
त्वादिवत्तेषां दिव्यमूर्तिपरब्रह्मगुणत्वाभावात् ; तेषामुपसंहारे सति ब्रह्मणः शिरःपक्षा-
दिकल्पितावयवभेदः स्यात् । दिव्यमूर्तेस्तस्य तस्मिन् कल्पितावयवभेदे सति उपच-
यापचयौ प्रसज्यंयातामनित्यत्वं च, अतः प्रियशिरस्त्वादयः 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म'
'अमरोऽमृत' इत्यादीर्मविरुद्धा भवेयुः, अतस्तेषां नोपसंहारः । आनंदत्वामलत्वादी-
नामिव सर्वज्ञत्वादीनां परब्रह्मस्वरूपांतर्भूतगुणत्वादुपसंहारे सत्यविरोध इत्याह—

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वानित्यत्वमत्त्वादयो ब्रह्मस्वरूपांतर्गततथार्थसामान्यात्
सर्वत्रोपसंहार्याः । प्रियशिरस्त्वादीनां परब्रह्मस्वरूपे साक्षात्संबन्धाभावाच्चोपसंहार इति ।

१ वसिष्ठत्वादिगुण । २ आनंदावधिकरणम् । ३ सर्वज्ञत्वादित्यगुणैः प्रतिपाद्यस्यार्थस्य
परब्रह्मरूपपदार्थस्य सामान्यादेकत्वादित्यर्थः । ४ शास्त्रासु ।

‘आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

इह पूर्वोक्तानन्दमयात्मानुसंधानवदन्नमयादीनामप्यनुसंधानं नियतमस्ति नवेति संशयः । अन्नमयादिचतुष्काभ्यंतरस्यानन्दमयस्य ब्रह्मणोऽन्नमयाद्यनुसंधानक्रममृते च-
तुष्ट्याभ्यंतरत्वेनोपासकस्यानुसंधानायोगात् तेषामनुसंधानं नियतमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते
सिद्धांतोऽभिधीयते-आध्यानाय परब्रह्मानुचितनायैव अन्नमयादीनामनुसंधानं न नियतं
प्रयोजनाभावात् ; तस्यानन्दमयब्रह्मसिद्धिर्हि प्रयोजनम्, अतस्तत्सिद्धिपर्यंतमेवान्नमया-
दीनामनुसंधानम् ; अथवा स्वधाम्नि स्थितत्वान्ननोवागाद्यगोचरस्य दिव्यानन्दमयमूर्तेः
पुरुषोत्तमस्य आध्यानायानुचितनायैव प्रियादिभिः शिर आदिकल्पनं न तु तत्र
प्रयोजनांतरम्, अतस्तेषां न नियतमनुसंधानम् । किंच-

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

‘एतन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति एतन्नमयमात्मानमुपसंक्राम्य एतं प्राणमयमा-
त्मानमुपसंक्रामती’त्यादिष्वन्नमयादीनां प्रत्येकमात्मशब्दात् अत्राद्यधिष्ठातुश्चेतनत्वमव-
गम्यते, अतस्तस्य ध्येयत्वेनानुसंधानमिति चेत् ब्रह्मव्यतिरिक्तानां चेतनानां समुद्भु-
ध्येयत्वनिषेधात् ध्यानकाष्ठे तेषां नानुसंधानम् । तथा च गोपालतापिन्यां श्रूयते—
‘सत्सुहृदीकनयनं मेघाभं वैद्युतांबरम् । द्विशृङ्गं ज्ञानमुद्रादयं वनमालिनमीश्वरम् ॥
गोपगोपीगवां वीतं सुरद्रुमतलाश्रयम् । दिव्यालंकरणोपेतं रक्तपंकजमध्यगम् ॥
कार्त्तिकीजलकलोलसंगिमास्तसेवितम् । चित्तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः’ इति
स्मर्यते च— ‘आलोढ्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।

इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा’ ॥

इत्यादौ नारायणस्यैव समुद्भुध्येयत्वमुक्तं नेतरेषाम्, अतोऽन्नमयादीनामनुसंधानानियमः ।

१ यद्युपचयापचयप्रसंगाप्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मणः पुरुषविधत्वरूपेण मात्रार्थाः न तु
ब्रह्मगुणाः । तर्ह्यतथारूपस्य ब्रह्मणस्तथात्वेन निरूपणं किमर्थं क्रियते, अतथाभूतस्य हि
तथात्वरूपेण केनचिप्रयोजनेन भवितव्यं यथा ‘आत्मानं रथिनं विद्धि’ इत्यादिनोपासकस्य
तदुपकरणानां च रथिरथादित्वनिरूपणम् उपासनोपकरणभूतशरीरैन्द्रियादिवशीकरणार्थं क्रियत
इत्थं न चेह तथाविधं किंचिप्रयोजनं दृश्यते इति क्लृप्तात् ब्रह्मगुणत्व प्रियशिरस्त्वादीनामप्युपेत
तत्राह । २ प्रथमाध्यायप्रथमपादस्थानन्दमयोऽभ्यासादिति सूत्रोक्तः । ३ अन्नमयादीनाम् ।
४ अन्नमयाद्यनुसंधानस्य । ५ प्रियादीनां शिर प्रभृतिरूपेण ।

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

‘इहान्योऽन्तर आत्मानन्दमय’ इत्यात्मगृहीतिः परमात्मविषया न प्रत्यगात्मविषया इतरवत् ‘आत्मन आकाशः संभूत’ इत्यात्मशब्दवत् तदिदमुत्तरात् ‘सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये’त्यानन्दमयशब्दवाच्यपरमात्मपरामर्शकतच्छब्दगर्भितादुत्तरवाक्यादवगम्यते । तस्मादानन्दमयात्मानुसंधानं मुख्यं ब्रह्मानुसंधानमिति ।

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

अन्वयादीनामप्यात्मशब्दान्वयान् परमात्मत्वेन तेषामुपासनमविरुद्धमिति चेत्-
त्रोत्तरम्-‘अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय’ इत्यानन्दमयस्य परमात्मनो नारायणस्यान्नमया-
दिभ्यो भिन्नत्वावगमात् ‘चितयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरिति’ ध्येयो
नारायणः सदा’ इत्यादिषु स्वभामस्यनारायणसेवारूपा मुक्तिरन्येन प्रापयतः स्व-
स्यैकस्यैव ध्येयत्वेनावधारणान्निर्णयपूर्वं कथनाच्च तदात्मत्वेन तेषामुपासनं विरुद्धमेव ।
अत्र हि निरस्तसमस्तफलकत्वेन निखिलमंगलभाजनत्वेन च कृष्णनारायणादिशब्दे-
नानन्दभूमिः परब्रह्मोच्यते, अतस्तद्व्यानेनैव तत्सेवारूपा मुक्तिः स्यात्, अतस्तद्व्ये-
यामन्नमयादीनां यथोपासनं फलमवगम्यते । एवं च सति तद्व्यतिरिक्तानामनुसंधानं
न ह्यानन्दमयनारायणसेवारूपमुक्तिप्रापनम्; अत आनन्दमयो नारायण एव एवानुसंधेय
इति तात्पर्यम् ।

‘कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

छांदोग्यवाजसनेयकुर्यो ह ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदे’त्यारभ्य ‘किं मे वास’
इति वागादीन्प्रति प्राणप्रश्नस्योत्तरे अणं प्राणस्य वासस्त्वमुक्तम् । ‘अथ तस्माद्वा एत-
दक्षिप्यंतः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चान्निः परिदधति लंभुको ह वासो भवत्पनमो भवती’ति
छांदोग्ये; तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अक्षिप्यंत आचामंत्यशित्वा चाचामंत्येतमेव तदन्नम-

१ यथा इतरेषु सृष्टिवाक्येषु ‘आगम आकाश संभूत’ इत्यादिषु आत्मशब्देन परमात्मन
एव ग्रहणं तद्वदनामि । २ कार्याख्यानाधिकरणम् । ३ पूर्वप्रस्तुतप्राणविचारोपभूतमिन्द्राणं
चि यते । ४ यस्मात्प्राणस्यापो वासस्तस्माद्वा तस्मादेवाक्षिप्यतो मोक्षमगा मुक्तमतश्च ब्राह्मणा
विद्वांस एतत् कुर्वन्ति, एतर्हि पुरस्ताद्भोजनादूर्ध्वं चान्निर्वासरथानीयामि परिदधति-मुन्यप्राण
स्य परिधानं कुर्वन्तीत्यर्थः । उक्तवासो दक्षिणमाह-लंभु इति एवमुपासकस्य लंभुकोलेभनशीलो
वासो ह भवति-वाससो रन्धा भवतीति यावत्, अनमो ह उचरीयानुपासको भवति ।

नमनं कुर्वतो मन्यन्ते तस्मादेवंविदग्निष्यं नाचामेदग्नित्वाचामेदेतमेव तदन्नमनमनं कुरत'
इति वाजसनेयके च श्रूयते । इहाशनात्पाक् अशनानंतरं च विधीयमानमाचमनीया-
नामपामाचमनं प्राणवासस्त्वं चेत्युभयं विधीयते उत तासां केवलं प्राणवासस्त्वमेवेति
संदेहे उभयत्वोक्तौ विशेषाभावादुभयमप्यस्तीति प्राप्ते तासामाचमनस्य 'अमृतोपस्त-
रणमसि स्वाहा'तं मंत्रमुचरेत् । 'आपोऽश्नानमिति प्राहुर्भोजनादौ पिबेज्जलम् । अपो-
श्नानमकृत्वा तु यद्धुंक्ते द्विजसत्तमः । अभोज्यं तद्वेदेन्नं भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत्'॥
इति स्मृत्याचारमाप्तत्वादपूर्वपूर्वमप्राप्तमेव तासां यत्प्राणवासस्त्व तदत्र विधीयते; कुतः
कार्याख्यानात्-अप्राप्तस्यैव विधेयत्वाख्यानात् । अप्राप्ते प्राप्नुमहे चाचारो विधिक-
ल्पना; तस्मादपूर्वं प्राणवासस्त्वानुसंधानमेव विधेयमिति युक्तम् ।

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

अग्निरहस्ये बृहदारण्यके च श्रौडित्यविद्या आम्नायते-एकत्रात्मानमुपासीत
मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसंस्वरूपमावाशात्मानमिति; इतरत्र 'मनोमयोऽयं पुरुषो
भाः सत्यस्तस्मिन्नंतर्हृदये ग्रीहिर्वा यत्रो वा स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधि-
पतिः सर्वमिदं प्रज्ञास्तीति; उभयत्र विद्या भिन्ना नवेति संशयः । एकत्र आकाशात्मत्वेन
महत्त्वम्, इतरत्र यवसाहज्येनाल्पत्वम्, एकत्र सत्यसंस्वरूपत्वम्, इतरत्र वशित्वादिकमिति
धर्मभेदाद्भिन्नेति प्राप्ते द्वयः-सर्वत्र मनोमयत्वादिके समाने सति आकाशात्मत्वेत्यस्य
वाक्यस्य आकाशवत्सञ्छत्तापरत्वेन माहात्म्यपरतया स्तुत्यर्हपरत्वेन च 'ग्रीहिर्वा यत्रो
वे'त्यस्य चोपासकाल्पहृदयनिवामरूपपरत्वेन समानत्वोपपत्तेः।एवं च वशित्वादीनामपि
सत्यसंस्वरूपत्वाणुविशेषरूपत्वेन तेषां तदभेदाच्च विधैक्यम् ।

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

पूर्वत्र यथा वित्रैर्यं प्रतिपादितमेवमन्यत्र बृहदारण्यके 'तद्यत्सत्यमसौ स
आदित्यो य एष एतस्मिन्नंहले पुरतो यश्चायं दक्षिणेऽग्निर्नित्युपक्रम्य सत्यस्य ब्रह्मणो
व्याहृतिशरीरत्वेनादित्यमंहलेऽग्निणि चोपास्यत्वमुक्त्वा 'तस्योपनिषंदहरित्यधिदैवतं

१ भोजनादौ अमृतोपस्तर्पणमसि स्वाहेति भोजनाते च अमृतापिधानमसि स्वाहेत्यनेना-
चमनद्वयरूपापोशनविधि । २ छांदोग्यवाजसनेयकयो । ३ समानाधिकरणम् । ४ अग्नि-
रहस्ये । ५ बृहदारण्ये । ६ अग्निरहस्ये । ७ बृहदारण्ये । ८ अग्निरहस्ये । ९ बृहदारण्ये ।
१० संबन्धाधिकरणम् । ११ भूरिति शिर सु इति बाहु-स्वरिति प्रतिष्ठापादादिति व्याहृति-
शरीरत्वेन । १२ उपनिषच्छन्देन देवताप्रकाशक रहस्यनामोच्यते, अह शब्द प्रकाशवाची
अहशब्द प्रथमात्मवाची तावहरहंशब्दौ क्रमेणादित्यचाक्षुषपुरुषयोर्नामनी इति स्थितिः ।

तस्योपनिषदहमित्यात्मामि'त्यत्रोपास्यस्योपासनशेषतया द्वे हरस्य नामनी आम्नायेते
उभयत्रैकस्योपास्यत्वसंबंधात्; ते उभयत्रोपसंहार्ये नवेति संशये सत्पुणास्यैक्याद्विधै-
क्यम्, अत उभयत्रापि प्रत्येकं द्वे नामनी उपसंहार्ये इति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते—

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

वा शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । नात्र विधैक्यम्, आदित्यासिस्थानविशेषसंबंधित्वेन
हि विशेषादुपास्यरूपभेदात् । एवं स्थानविशेषतया विद्याभेदतस्तमेकं परमात्मानं प्रत्येक
द्वे नामनी नियते भवतो न तु प्रतिस्थानम् ।

दर्शयति च ॥ २२ ॥

छांदोग्ये 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते हिरण्यमश्रुहिरण्यकेश
आम्रणात्सर्व एव सुवर्ण' इति 'एषोऽसिणि पुरुष' इति श्रुतिद्वयं हिरण्यमपुरुषोऽ-
सिपुरुषश्चेति द्वे नामनी रूपे च दर्शयत्येकस्य परमात्मनः, अतो विद्याभेदेऽप्युभयेषां
नामरूपाणां तंत्रोपसंहारो विधीयते नतु प्रत्येकम् ।

*संभृतिद्युव्याप्यपि चातः ॥ २३ ॥

तैत्तिरीयके राणायनीयानां खिलेषु श्रूयते 'ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं
दिवमाततान ब्रह्मभूतानां प्रथमोऽर्त्तं जज्ञे नार्हति ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं क' इति ब्रह्मणि
ज्येष्ठानां गुणानां संभृतिः संधारणं तस्यं द्युव्याप्तिश्चेत्यादिगुणवृद्धाम्नातं पक्ष-
धाम्नु परविद्यामूपसंहार्यम् अथवा कुत्रचिदुपसंहार्यं कुत्रचिन्नोपसंहार्यमिति संशये
अनारभ्याधीतत्वात्तद्गुणजातं सर्वांमु परविद्यामूपसंहार्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्तेऽभिधीय-
ते—पक्षपि स्थानविशेषसंबंध्युपासनमनारभ्याधीतमेतद्गुणवृद्धं भवति तथापि ज्येष्ठैर्वी-
र्यजद्वाच्यैर्गुणगणैर्विशिष्टस्य ब्रह्मणो द्युव्याप्तिरामर्त्याच्चिद्गुणजातस्य हृदयाग्रल्प-

१ अक्षादित्यस्थानयोः । २ बृहदारण्ये । ३ परमात्मनि । ४ संभृत्यपिकरणम् ।
५ वीर्यवीर्याणि पराक्रमविशेषरूपाणि विद्यदादीनि प्रत्येकं ज्येष्ठं अनन्यापेक्षं कारणं येषां
तानि ब्रह्मज्येष्ठानि लौकिकेश्वरवीर्याणां बलवद्भिर्मध्ये भेगं संभरति ब्रह्मवीर्याणां तु नैवमिमाह
संभृतानीतिसर्वाधिकेन ब्रह्मणा निर्विप्रसमृद्धानी पर्थ । तद्य ज्येष्ठप्रदाग्रे इन्द्रादिजन्मनः प्रागेव
दिवं स्वर्गमाततान व्यापवत् इत्यर्थः । ६ तेनार्हति । ७ ब्रह्मणः । ८ ज्येष्ठवादिगुणजातम् ।

स्थानेषूपसंहारायोगात्, अतश्चान्यत्र महास्थानेषु तत्सौहचर्याच्च एतदल्पस्थानविहितासु विद्यासु नोपसद्धार्यम् अन्यत्र महास्थानविहितासु चोपसद्धार्यम् ।

४ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

अपिरवधारणार्थः । चकारो विद्याभेदज्ञापनार्थः । छादोग्यतैत्तिरीयक्याः पुरुष-
विद्याम्नाता 'पुरुषो वाच यज्ञः तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनमि'त्या-
दिरेकत्रे 'तस्यैव विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमान' श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिरि'त्या-
दिरन्यत्र सोभयत्राभिन्ना भिन्ना वेति सशयः । उभयत्र पुरुषविद्येति नामाभेदाद्यज्ञा-
वयवकल्पनाया असाम्येऽप्यभिन्नेति प्राप्तेऽभिधीयते तैत्तिरीये पुरुषविद्यायामितरेषा
समान्नाताना यजमानपत्न्यादीना यज्ञावयवाना सवनन्यादीना च छादोग्येऽनाम्नानात्
तैत्रान्यथैव सवनन्यादिकल्पनाच्च भिन्नैशोभयत्र पुरुषविद्या । तैत्तिरीयके हि यत्साय
प्रातर्मध्य दिन च तानि सवनानी'ति सवनन्यकल्पन, छादोग्ये पुरुषायुष त्रेधा विभज्य
सवनत्रयकल्पन तैत्तिरीये ब्राह्मणे 'त्वामहस ओमित्यात्मान युजिते'ति ब्रह्मविद्यामभि-
धाय 'ब्रह्मणो महिमानमामोती'ति तत्फल चाभिधाय तस्यैव विदुष इत्यादिनाम्नाता
पुरुषविद्या मस्तुतब्रह्मविद्यागमस्ति, तत्फल ब्रह्मप्राप्तिरेव छादोग्ये 'भेदपोडश वर्षशत
जीवती'ति फल श्रुत ततः फलभेदादवयवभेदाच्च न विधैक्यमिति ।

११ वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

तैत्तिरीयाणामुपनिषदुपक्रमे श्रुतौ 'शन्नो मित्रः श वरुणः, सह नाववत्वि'ति मत्रौ
विद्यागभूतौ नवेति सशये विद्यासधिवशाद्विद्यागभूताविति प्राप्ते उच्यते-वेधादिव-
दिमाविति शेषः । तथाहि यथा आथर्वणिज्ञानामुपनिषदारभे पठितः 'सूक्तं प्रविभ्य
हृदयं प्रविभ्ये'त्यादिमत्रो हृदयादिवेधप्रकाशनसामर्थ्यरूपाङ्गिगादभिचारशेषः । यथा
वा ऐतरेयिणा वैजसनेयिना चोपनिषदारभे पठितं महाव्रतं प्रवर्ग्यरूपं च कर्म च श्रुत्या
चिनियोगात्क्रतुशेषभूतं तथेमावपि मत्रौ 'ऋतं वदिष्यामि, तेजस्विनावधीतमस्त्वि'
त्यादिलिङ्गादयनशेषभूतावेव न विद्यागभूतौ, एव च सति श्रुतिलिङ्गवाक्यैः अर्थ-
भेदात्प्रयोजनभेदात् सन्निवृद्धैर्वल्वत्वमवगम्यते ।

१ हृदयाद्यल्पस्थानात् । २ येष्टवादिगुणसाहचर्याच्च । ३ येष्टवादिगुणजातम् । ४ पुरुषविद्या
धिकरणम् । ५ छादोग्ये । ६ तैत्तिरीयके । ७ छादोग्ये । ८ तस्य यानि चतुर्विंशति
वर्षाणि तत्प्रातःसवनं ततः पराणि चतुर्धवारिशद्वर्षाणि माष्यदिनं सवनं ततः पराण्यष्टाचवा
रिशद्वर्षाणि तृतीयं सवनं पुरुषविद्याविदः षोडशोत्तरशतवर्षजीवित्वात् । ९ ब्रह्मविद्याफलम् ।
१० षोडशोत्तरशतवर्षं प्रचीवति ह एवेत्यर्थः । ११ वेधाद्यधिकरणम् । १२ सर्वम् । १३ इदो
वै वृत्रं हत्वा महानमवदित्यादि । १४ देवा ह वै सत्र निषेदुरित्यादि ।

‘हानी तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगा-

नवचटुक्तम् ॥ २६ ॥

विदुषो ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यपापयोर्विमोचनं कुत्रचिच्छाखायामाम्नातम् ; विमुक्तयोस्तयोर्मध्ये पुण्यस्य प्रवेशस्थानं सुहृदः पापस्य प्रवेशस्थानं शत्रव इति प्रवेशस्थानमेकस्यां शाखायामाम्नातं ननु विमोचनम् ; अन्यस्यां विमोचनं प्रवेशस्थानं चेत्युभयमाम्नातम् एतत्सर्वं चिंतनीयमेव । इह विमोचनं प्रवेशस्थानं चेत्यनयोः समुच्चयेन सर्वत्र चिंतनमुत विफल्येनेति संशयः । किं तावत्प्राप्तं ‘तस्य पुत्रा दायमुपयंति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामि’ति श्लाघ्यायनके श्रूयते; तांश्चिशाखायां ‘अथ इव रोमाणि विधूय पापं चंद्र इव राहोर्मुक्तात्ममुच्ये’ति ध्रुयते; ‘तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निजंजनः परमं साम्यमुपैती’ति चार्धवर्णे; अत्र विदुषः पुण्यपापपरित्यागमतिपादकश्रुतौ परित्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्थानं मोपसंहार्य परित्यागश्रुतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—हानिर्विमोचनम्, उपायनं प्रवेशः । सूत्रे तुशब्देन हानिशब्दशेषत्वादिति हेतुः समुचीयते । तत्र हानिशब्द उपायनशब्दस्याप्युपलक्षणं तेन केवलायां हानावाम्नातायां केवले चोपायने आम्लाते इतरेतरसमुच्चय एव न्याय्यो न विकल्पः । कुतः उपायनशब्दशेषत्वात्—उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात् विदुषा त्यक्तयोस्तयोः प्रवेशस्थानवाचिन उपायनशब्दस्य हानिशब्दापेक्षत्वादित्यर्थः । हानिशब्दशेषत्वाच्च पुण्यपापविमोचनवाचिनो हानिशब्दस्य तदुपादानभूतोपायनशब्दापेक्षत्वाच्चेत्यर्थः । ननु प्रदेशांतराम्नातवाक्यस्य प्रदेशांतरवाक्यं कथं शेषभूतमिति

१ हान्यधिकरणम् । २ परितु हानी तूपायनशब्दशेषत्वादिति सूत्रांश एवं व्याख्यायते—कश्चिमुक्ततदुक्तयोर्हानिः श्रूयते क्वचित्तयोरेव विभागेन प्रिवैरप्रियेथोपायने क्वचित्तूभयमपि हानिरुपायनं च तद्यत्रोभयं श्रूयते तत्र तावन्न किंचिद्वक्तव्यमितरत्र यत्राप्युपायनमेव श्रूयते न हानिस्तत्राप्यथैव हानि संनिपतति । अन्यैगमोययोः सुवृत्तदुःस्वप्नयोरेवमानयोगवस्य रुवात्तज्ञानेः यत्र तु हानिरेव श्रूयते नतूपायनं तत्रोपायनं संनिपतेन्नवेति विधिक्रमस्यामश्रवणान् असंनिपातो विद्यांतरगोचरत्वाच्च शाखांतरमस्य श्रवणस्यापि ज्ञानकर्तृकं सुवृत्तदुःस्वप्नयोर्हानिं परकर्तृकं तूपायनं तयोरेव यावत्शब्दभावे कथं हानेनोपायनमाश्रियेत । तस्मादसंनिपातो हानावुपायनस्येयेतस्यां प्राप्नो पठति हानाविति । हानीत्वेतस्यां केवलायामपि श्रूयमाणायामुपायनं संनिपतितुमर्हति; कुतः उपायनशब्दशेषत्वात्—हानिशब्दशेषो उपायनशब्दः समधिगतः कोपीनकिरहस्ये तस्मादन्यत्र केवलहानश्रवणेऽप्युपायनानुवृत्तिरिति ।

चेत् यथा 'वानस्पत्याः कुशा' इत्येतद्वाक्यशेषभूतं 'औदुम्बराः कुशा' इत्येतत्तद्विशेषकं
प्रदेशांतरस्थं यथा वा 'देवामुराणां छंदोभिः स्तुवीतेत्ये'तच्छेषभूतं 'देवछंदांसि पूर्वा-
णी'ति यथा 'पोडशिनःस्तोत्रमुपाकरोती'त्यत्र छंदोगानां कालविशेषग्रहणाभावात् पोड-
शिनः पात्रविशेषस्य ग्रहणे अंगभूतं स्तोत्रं कदा कर्त्तव्यमित्येतच्छेषभूतं 'समयाध्यु-
षिते मूर्ये पोडशिनःस्तोत्रमिति तैत्तिरीयकवाक्यं यथा ऋत्विज उपगायंती'येतच्छेषभूतं
'नाध्वर्युरुपगायेदि'ति शाखांतरीयं निषेधवाक्यम्, एवमुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेष-
तया निर्वाहे सति न विकल्पो न्याय्यः । तदुक्तं पूर्वमीमांसायां जैमिनिना-अपि तु
वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति । नन्वर्थवादः कथं
देशांतरस्यार्थवादसापेक्ष इति चेत् न, सामोपास्तिस्तावकत्वेन श्रुतस्य 'एकविंशो वा
इतोऽसावादित्य' इत्यर्थवादस्य एकविंशत्वनिर्णयाय तैत्तिरीयकगतसत्रप्रकरणस्यार्थ-
वादापेक्षत्वदर्शनात् 'द्वादश मासाः पंचर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश' इति
हि तत्र संख्यानिर्वाह उक्तः । ततोऽर्थवादत्वेऽप्युपायनमुपसंहार्यम्, हान्युपायनयोरे-
कत्राप्यवगतिरस्ति कौपीतकिश्रुतौ 'तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य मिया ज्ञातयः
सुकृतमुपयंति अमिया दुष्कृतमि'ति, अतस्तयोः समुच्चयः ।

१ सांपराये तर्त्तव्याभावात्तथा हान्ये ॥ २७ ॥

पूर्वोक्तं पुण्यपापविमोचनं देहवियोगकाल एव चिंतनीयमुत मार्गे वेति संदिग्ध
उभयत्रेति पूर्वपक्षयति । तथाहि 'अथ इव रोमाणि विधूय पापं चंद्र इव राहोर्मुखात्प-
मुच्य भूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामी'ति कुत्रचिद्देहवियोगकाल
एव श्रुता सुकृतदुष्कृतहानिः, कुत्रचित्स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसात्येति,
तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुत इति, अध्वनि श्रुता तद्वानिरिति प्राप्तेसिद्धांतं ब्रूमः-एवमु-
भयश्रुतिसद्भावेऽपि सांपराये देहवियोगकाल एव चिंतनीया तद्वानिः । तदूर्ध्वं या
ब्रह्मप्राप्तिस्तदनंतरं तर्त्तव्यस्यातिक्रमणीयस्य कर्मसाध्यस्य सुखदुःखभोगस्याभावात् ।
तथा ह्यधीयतेऽन्ये 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपश्य' इति देहवियो-
गादूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिरेव ।

छंदत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

देहवियोगकाले पुण्यपापविमोचनं तदूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिश्च श्रूयते, एवमुभयत्र श्रुत्य-
विरोधाद्धेतोस्तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुत इति मार्गश्रुतिखंडः छंदतो ययेष्टं नेतव्यः 'स

एतं देवयानं पंथानमापयात्रिलोकमागच्छती'त्यारभ्य 'स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसात्पेती'त्यंतद्वयव्याख्यापयनेतव्य इत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षी वदति—

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

देहवियोगकाले विरजानद्यतिक्रमणकाले चेत्युभयथा कर्मक्षये सत्येव देवयान-
गतेः अर्थवत्त्वं प्रयोजनवत्त्वम् ; अन्यथा देहवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षये सति सूक्ष्म-
शरीरधारकर्मनाशः स्यात्, तथा सति सूक्ष्मशरीराद्युपलब्धेः देवयानगतिश्रुतिविरोध
इति प्राप्ते शून्यः—

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ ३० ॥

देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षये सत्यपि गतिविविक्तपन्न एव परब्रह्मोपासकानाम्;
कृतः तल्लक्षणार्थोपलब्धेः—क्षीणकर्मणामप्याविर्भूतस्वरूपाणां तेषां भागवतीतनु-
संबंधलक्षणार्थोपलब्धेः । 'परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाधिनिष्पद्यते त तत्र पर्येति
जक्षत्कीदन् रममाणः स्वस्वराह भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'त्यादिषु
भागवतीतनुसंबंधः श्रूयते । लोकावत्—यथा लोके राजाधितानां पुरुषाणामितरपुरुष-
साधारणसर्वार्थसिद्धिर्नास्ति किंत्वधिकैव तद्वत् । तथा सति परब्रह्मैसांतिरुभक्तानां
देहवियोगकाले सकलकर्मक्षयेऽपि परब्रह्मोपासनबलादुपगतभागवतीतन्वा देवयानधु-
त्यभिहितमार्गगतिः तत्तद्देहविहारशरीरसंवादादिसर्वाधंसिद्धिसंभवश्च श्रूयते । असौ
मार्गश्चतरेपि न बाधः । 'स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसात्पेति, तत्पुनरुक्तदुष्कृते
विधुनुते' इति श्रुतिस्तु छंदत इति सूत्रे व्याख्याता । अथवा सा निरवयवाक्षरब्रह्मो-
पासकानां देहवियोगकालानंतरं सूक्ष्मशरीरेणाधिर्वादिमार्गे विरजानदीमाप्यनंतरं
सुकृतदुःकृतप्रयशरीरभंगपूर्वमनिरवयवाक्षरब्रह्मैक्यमाप्तिबोधिकेति निर्णयः । आधि-
कारिकाणां कथं मुक्तिप्रकार इति चेत्त्राह—

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३१ ॥

सर्वत्राभिहितं परब्रह्मोपासकानां शुभाशुभकर्मविमोचनमधिर्वादिमार्गेण ब्रह्मपुर-
माप्तिश्च । अत्र ब्रह्मांडश्लाघे परब्रह्मोपासकानामाधिकारिकाणां देवानामपीणां च
अधिकारभोगसमाप्तिर्युते ब्रह्मपुरमाप्तिरूपा मुक्तिरस्ति नवेति संशयः । किं तावन्प्राप्तं
वसिष्ठादीनामधिकारिणां तत्र तत्र पुराणादिषु जन्मांतरभ्रवणात्तेषां तत्त्वविदामधिना-
रसमार्तिं विनापि मोक्षप्राप्तिरिति चेदत्रोच्यते—अधिकारिपुरुषाणां आपन्नं स्वेच्छया
वा स्वाधिकारिकदेहपातादनंतरप्राप्तमनुप्यादिदेहपातादनंतरं न कलंतरानुभवः, किंतु

आप्रारब्धाधिकारहेतुकर्मविनाज्ञादूर्ध्वमेवेति निश्चीयते । एवं च सति यावदधिकारसमाप्तिस्तावत्तद्धेतुकर्मानुभवाय तत्रैव तेषामवस्थितिर्नाञ्चिरादित्या ब्रह्मपुराणाभिः । तेषां तदन्यद्धानिनां च प्रारब्धकर्मभोगान्तरमेव सर्वकर्म नश्यति, अतोऽधिकारिणामधिकारनिवृत्तेरन्तरं मुक्तिर्न मन्ये मोक्षप्राप्तिः । प्रत्यक्षश्रीहर्षेकांतिकभक्तानां तु तदिच्छात एव ब्रह्मपुराणाभिस्तु प्रारब्धकर्मभोगाधीना । परब्रह्मणः स्वातंत्र्यादिति पक्षांतरनिर्णयः ।

४अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३२ ॥

उपकोसलाशुपासनेष्वर्चिरादिगतिराम्नायते । सा किं तं निष्ठानामेव उत सर्वेषां ब्रह्मोपासकानामिति संशयः । छांदोग्ये पंचाग्निविद्यायामुपकोसलविद्यायां चार्चिरादिगतिः पठिता, इतरामु ब्रह्मविद्यामु न पठिता; यासु प्रकरणवशाच्छ्रुता तास्वेव नियता नापरास्त्विति पूर्वपक्षे प्राप्तं द्रुमः—यासु श्रुता तास्वेवेति न नियमः, अपि तु सर्वासु परब्रह्मोपासनासु सा गतिर्भवति; तथा सत्येव शब्दानुमानाभ्यां—श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः । पंचाग्निविद्यायां 'ये चामी अर्ण्ये श्रद्धां सत्यपुपासते तेऽर्चिपमभिसंभवती'ति अवशिष्टेण श्रुतिः । स्मृतिरपि—

‘अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः पञ्चमासा उत्तरायणम् ।

तत्र मयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः' ॥

इत्यविशेषिका' ततः सर्वेषां परब्रह्मोपासकानामर्चिरादिगत्या ब्रह्मपुरमाप्तिर्नियतैव ।

^१अक्षरधियां तत्रविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामपि सदवत्तदुक्तम् ॥३३॥

बृहदारण्यके 'एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवर्दन्ति अस्पृश्यमनञ्जहस्वमीदी-
र्घमलोहितमग्नेहमच्छायमतमोऽवाग्वनाक्रान्तमसंगमित्यादौ ब्रह्मस्वरूपबोधाय केचन
निषेधाः श्रुताः, तथा चार्यवणे 'अथ वरा यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्दृश्यमग्राद्यम-
गोत्रमवर्णमि'त्यादौ केचन निषेधाः श्रुताः, तेपामानंदादिबहुपसंहारोऽस्ति नवेति सं-
शयः। तत्र किं प्राप्नोति तेषां निषेधानामानन्दं दादिवद्गुणत्वाभावात् न सर्वामु परविद्यामुप-
संहार इति प्राप्ते धूमः—अक्षराख्यपरब्रह्मसंबंधिनीनामस्पृष्टत्वादद्दृश्यत्वादिनिषेधधियां
तत्तन्निषेधबुद्धिल्लिङ्गाणां गुणानां परामु परविद्यास्वप्ररोध उपसंहार उचितः, कुतः,
सामान्यतद्वाचाभ्यां—सकलमंगलगुणिना ब्रह्मपुरस्यस्य दिव्यमुर्तेरपास्पस्य परमात्मनः

१ अधिकारसमाप्तिहेतु । २ अधिकारेष्वेक । ३ देवादीनाम् । ४ अनियमाधिकरणम् ।

५ उपकोसलाद्युपासननिग्रानामेव । ६ मर्चिरादिः । ७ अक्षराध्यधिकरणम् ।

सर्ववेदेषु सामान्यादेकत्वागमात् तत्र तेषां धर्माणां भावाच्च ऐतैर्हि सकलेतरवस्तु-
वितजातीयपरब्रह्मानुसंधानोपपत्तिर्युक्तेतरथा नास्ति । हेयगुणसंबंधानर्हानंदादयो हि
मत्तगात्मनः सकाशात् परब्रह्मणो वैलक्षण्यबोधकाः । नन्वस्थूलद्रव्यत्वादयो धर्मा
जीवात्मन्यपि संबन्धीति चेन्नहि तस्यानाद्यविद्यावशत्वेन स्थूलत्वादिस्वभावसंबन्धा-
देते^१ संबन्धिः प्रधानानुवृत्तित्वं गुणस्य स्वभावः । तथात्वे निदर्शनमाह-औपसदवदिति;
यथा 'जमदग्निः पुष्टिकामश्चतुराश्रयायजते'ति यजुर्वेदविहिते जामदग्न्यहोत्रे पुरोडाश-
संबन्धिन्य उपसदः शृण्वः उपदिष्टाः संति । तत्र पठितानां पुरोडाशमदानमंत्राणामग्नेर्वै
होत्रं विश्वरमित्यादीनामुद्गातृसामवेदपठितत्वेन सामवेदस्वरस्योदात्तत्वबोधके उच्चै-
स्त्वे प्राप्तेऽपि तेषां यजुर्वेदिकाध्वर्युकर्तृकपुरोडाशसंबन्धुपसदमुद्गातृत्वाद्नुदात्तत्व-
बोधकमुपांशुगुणत्वं तथा गुणिनः प्रधानभूतस्य परमात्मनः स्वरूपवैलक्षण्यबोधाय
यत्र कुत्रापि श्रुतानां तत्तन्निषेधबुद्धिरूपाणां गुणानां तदनुवर्तित्वम् । तदुक्तं धर्ममीमांसा-
प्रथमकाण्डे गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग इति; नैतावता सर्वेषामु-
पसंहार्यत्वप्रसक्तिरित्याह—

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

आमननमाभिमुख्येन मननं इयदेव गुणजातं सर्वत्रोपसंहार्य येन गुणजातेन
सकलेतरव्यावृत्तं ब्रह्ममननं भवति, अतोऽक्षराख्यपरब्रह्मसंबन्धिनीनां अस्थूलत्वादि-
नियेधधियामेव सकलेतरवस्तुव्यावर्तकधर्मरूपत्वादुपसंहारः परविद्यासु नतु 'सर्वकर्मा
सर्वकामः सर्वगंध सर्वरस' इत्यादीनामपीति ।

अंतराभूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नो-

पदेशवत् ॥ ३५ ॥

अंतराशब्द उभयप्रश्नभेदमूचकः । वृत्तदारण्यके 'यत्साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा
सर्वातरस्तं मे व्याचक्ष्वे'ति उपस्तम्भे प्रतिवचनमेवमाप्तायते 'यः प्राप्तेन प्राणिनि
स त आत्मा सर्वातरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वातर' इत्याद्यतो 'अन्यदा-
र्त्तमि'त्यंतम् । तदनंतरं 'यदेव साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वातरस्तं मे व्याचक्ष्वे'ति
कहोलप्रश्ने तु प्रतिवचनमेवमाप्तायते 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्ये-
त्येतं ह्येवमात्मानं विदित्वे'त्याद्यतोऽन्यदार्त्तमित्यंतम्; इहोभयत्र विद्यैक्यं नवेति संशयः ।

१ सर्ववेदेषु । २ अस्थूलवादीनाम् । ३ अस्थूलवादिधर्मैः । ४ अस्थूलवादिधर्मा ।

५ अंतरत्वाधिकरणम् ।

तथा सति य आत्मेत्युपस्तप्रश्नो भूतग्रामवत्स्वात्मनः देहवतः स्वकीयात्मनः संबंधी प्रत्यगात्मविषय इत्यर्थः । अन्यथा स परमात्मविषय इत्युक्तौ 'यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मे'त्यत्र प्रतिवचनविषयः प्रत्यगात्मेत्युक्ते विरोधात् क्कहोलप्रतिवचनविषय-स्याशनायाद्यतीतत्वहेतोः परमात्मनो भेदानुपपत्तिरित्युभयप्रश्नप्रतिवचनपक्षे विद्याभे-दरूपा पूर्वपक्षशंकास्तीति चेत्तत्र सिद्धांतयति-नोपदेशवदिनि उभयत्र प्रश्नैकरूप्यात् नारायण एवात्र प्रश्नविषयः न प्रत्यगात्मा । प्रतिवचनगतं निरुपाधिकं प्राणनादिहेतु-त्वमशनायाद्यतीतत्वप्रयोजनत्वं च तत्रैव समुपपद्यते सद्विद्योपदेशवत् । प्रश्नप्रतिवचना-वृत्तिरेकविषया प्रष्टुर्भेदो रूपभेदश्च न विद्याभेदावहः । तथा ब्रह्म—

व्यतिहारो विशिंपति हीतरवत् ॥ ३६ ॥

अर्थक्ये निश्चिते सति तयोरुभयोः प्रष्टोः प्रतिवचनगतबुद्धिव्यतिहारः परस्परं कर्तव्यः । तथाहि उपस्तेनाप्यशनमभृत्यतीतधीः कार्या तथा क्कहोलेनापि प्राणना-दिहेतुत्वादिधीः कार्या । उभयत्र गतानि हि वाक्यानि नारायणं विशिंपति इतरवत् यथेतरत्र सद्विद्यायां एकस्यैव प्रश्नप्रतिवचनगतत्वं तद्वत् अतो न विद्याभेदः ।

सैव^१ हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥

यद्वृष्टांतेन पूर्वाधिकरणनिर्णयः तत्रापि सद्विद्यायां संशयः भिन्नेयमभिन्ना वेति । प्रश्नभ्रुतिदर्शनात् प्रतिवचनभेददर्शनेन प्रत्यावृत्तिभेदात् सा भिन्नेति प्राप्ते ब्रूमः— न भिन्नेयं सद्विद्या 'मेयं देवतैक्षते'ति प्रस्तुताया एव हरिदेवतायाः प्रश्नप्रतिवचने-ष्वनुवृत्तेः । यतस्तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति पुनः पुनः सत्यादीनामावृत्तिर्गम्यते; अतो वस्त्वैक्यादभिन्नेयं विद्येति ।

'कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३८ ॥

छांदोग्ये वाजसनेयिशाखायां च दहरविद्या श्रुता सेयमभिन्ना भिन्ना वेति

१ उपस्तरुहोलवृत्त्यायाम् । २ उपस्तरुहोलवृत्त्यायाम् । ३ नारायण एव । ४ उभयोर-पस्तरुहोलयो वृत्त्यायाम् । ५ सैव हि सच्छब्दाभिहिता परमकारणभूता परा देवतैः सेयं देव-तैश्च तेजः परस्या देवताया इति प्रकृता यथा सोममधुवृत्तो निस्तिष्ठन्तीत्यादिषु पर्यायेषु सर्वे-षूपपद्यते यत ऐतदहम्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् स आ मेति प्रथमपर्यायाधीताः सत्यादयः सर्वेषु पर्यायेषूपपाद्योपसंह्रियते । ६ सद्विद्यादृष्टातेन । ७ नित्यानन्दपरिवाद्भूताया छांदोग्यस्य समस्तप्रश्नाध्यायटीकाया स्पष्टमेतद्विधीयते अतो विशेषविस्तारस्ततोऽवगम्य । ८ तत्सत्यं स आत्मेति पुन पुन सत्यादीनामावृत्तिभेदात् । ९ कामाद्यधिकरणम् ।

संशये पूर्वः पक्षः—‘यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्तराकाश’
 इत्यारभ्य दहदाकाशशब्दोक्तस्य दहरपुंडरीकवर्तिनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकं मुख्यमा-
 म्नातं वाजसनेयिशाखायां ‘य एषोऽतर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी सर्व-
 स्पेशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रज्ञास्ती’ति वक्षित्वादयो धर्माः प्रदर्शिताः । इत्युभ-
 यत्रोपास्यस्य धर्मिणः परमात्मन एकत्राकाशशब्दान्यत्वमितरत्रे वाकाशेशयानत्वम् :
 एवं तस्य रूपभेदो रूपभेदाच्च विद्या भिद्येति प्राप्ते सिद्धांतं द्रूमः—तत्र वाजनेयिशाखाया-
 माकाशशयानस्य दिव्यमूर्तेः परमात्मनश्चिदाकाशशरीरतया ‘यस्याकाशः शरीरमि’ति
 श्रुतत्वात्, इतरत्र छांदोग्ये शरीरशरीरिणोरभेदविवक्षान्यायत् आकाशरूपतया श्रुत-
 त्वाच्च पुंडरीकायतनादिभ्यो विद्यैक्यमेव । अतः सत्यकामादिगुणजातं सर्वत्रोपसंहार्य
 छांदोग्यगतापहतपाप्मत्वादयो वाजिशाखागता वक्षित्वादयश्च सर्वे एते गुणा दहर-
 विद्यायां दिव्यमनोहरमंगलमूर्तेर्नारायणस्यानुसंधेयाः । ननु यथा प्राकृतावयविनः
 पुरुषस्यावयवादिलोपस्तथा दिव्यमूर्तेः परमात्मनोऽप्यवयवादिलोपः स्यादिति चेत्तत्राह-

आदरादलोपः ॥ ३९ ॥

सर्वत्रापहतपाप्मत्वादिगुणगणविशिष्टमप्राकृतावयविपरब्रह्मस्वरूपं सत्यसंख्य-
 त्वादिगुणवृंदं च निरूपितम् । इह तस्य मनोहररूपस्य तेषां गुणानां च तेजःपुंजरूपेऽक्ष-
 रब्रह्मणि कदाचिल्लोपः स्यादयथा कदाचिदपि लोपो न स्यादिति संदेहः । अत्र किं
 तावत्प्राप्तम् उपासनार्थं परमात्मनि तस्य तेषां च कल्पितत्वात्कदाचिल्लोपो भवेदिति
 पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतयति—तदिव्यमनोहरावयवस्युतस्वरूपस्य तेषां गुणानां
 चानादिसिद्धत्वेन सर्वत्र श्रुतिस्मृतिष्वभ्यासस्यादरादलोप एव । अत एवानादिसिद्धदि-
 व्यावयविदिव्याप्राकृतगुणगणविशिष्टमसंख्यकोटिमूर्त्यांचंद्रयसंनिभे ब्रह्मपुरे सदा व-
 र्त्तमानं सपार्श्वं परमात्मस्वरूपं निरंतरालमुच्यते । तथा ह्यपनिपत्सु श्रूयते, पुराणेतिहा-
 सादिषु स्मर्यते—‘चरणं पवित्रं विततं पुराणमि’ति, ‘आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध’
 इति, पुरुषस्य द्विभुजनरस्य विधाः करचरणावयवत्रा इव विधा यस्य इत्यर्थः । ‘यः
 सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैव महिमा श्रुति दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष स ज्योम्न्यात्मा मतिष्ठित’
 इति ‘सर्वस्य वशी सर्वस्पेशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रज्ञास्ती’ति ‘हिरण्यः पुरुषो
 दृश्यते हिरण्यम्भश्च हिरण्यकेश आग्नात्वात्सर्व एव सुवर्ण इति य आत्मा अपहत-

१ छांदोग्ये वाजसनेयिशाखायां च । २ छांदोग्ये । ३ वाजसनेयिशाखायां ।

४ परब्रह्मणः । ५ मनोहररूपस्य । ६ अपहतपाप्मत्वादिगुणानाम् ।

पाप्मा विजरोऽमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प' इति, 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमि'ति, 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परागति'रिति, 'तस्माद्वा एतस्माद्विद्वानमयादन्योऽतर आत्मानन्दमयः स वा एष पुरुषविध एवे'ति, 'स्वभक्तेभ्यो रमते स मे सर्वस्वमि'ति, स्वभक्तैः साकं रमत इत्यर्थः, 'अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधिविधे निषेदुरि'ति, विधेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मादिभ्य आधिस्येन वर्त्तमानाः देवा दिव्याप्राकृतदेहा हरिपार्षदाः परमे भौतिकाकाशादुत्कृष्टे व्योमनि चिदाकाशाख्ये अक्षरे ब्रह्मणि निषेदुः—तत्परिचर्यार्थं निषण्णा अभवन्निति तात्पर्यार्थः । 'ददर्श कृष्णं ग्रीष्मस्य कोटिसूर्यसमप्रभम् । द्विभुजं मुरली-हस्तं किशोरं गोपवेषकम् ॥ परमात्मानमीशं च भक्तानुग्रहविग्रहम् । ब्रह्मविष्णुशि-वाद्यैश्च स्तुतं मुनिगणैर्नुतम् ॥ इति । 'एका मूर्तिरनिर्देश्या शुद्धां पश्यन्ति तां बुधाः । ज्वालामालोपल्लांगी निष्ठा सा योगिनां परा ॥ दूरस्था चांतिकस्था च विज्ञेया सा गुणातिगा । वासुदेवाभिधानासौ निर्धूलत्वेन दृश्यते' ॥ इति । 'इति संचिंत्य भगवान् महाकारुणिको हरिः । दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं यद्ब्रह्मज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः ॥ नन्दादय-स्तु तं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्गताः । कृष्णं च तत्र छंदोभिः स्तूयमानं सुबिस्मिताः' ॥ इति । 'तस्मै स्वलोकं भगवान्सभाजितः संदर्शयामास परं न यत् परम् । प्रवर्त्तते यत्र रज-स्तमस्तपोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ॥ न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुग्रहा यत्र सुरासुरार्चिताः । ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिं श्रियःपतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् । मुनेन्दनन्दमवलार्हणादिभिः स्वपार्षदमुख्यैः परिसेवितं विभुम्' ॥ 'अत्रोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । इदं ज्ञानमुपा-श्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' ॥ इति । महा-भारते च—'न भूतसंग्रसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः' । इत्यादिषु नित्यसिद्धत्वेन निरू-पिता ये दिव्यावयवविपुरुषोत्तमतल्लोकपार्षदगुणास्तेषां सञ्ज्ञास्त्रैष्वत्यादरेण निर्णीत-त्वात् प्राकृतात्यंतिकप्रलययोरपि लोपो न भवेदेवेति निश्चीयते ।

उपस्थितेऽतस्तद्वचनान् ॥ ४० ॥

इह पूर्वाधिकरणोक्तं परब्रह्मस्वरूपमेव मुक्तप्राप्यमुतान्यदिति संशयः । किं ताव-दत्र प्राप्यते 'अपाणिपादं निष्क्रियं शांतं निरवयं निरंजनमि'त्यादिषु ब्रह्म निर्विशेषमेव श्रूयते; 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति मुक्तस्य तत्त्वरूपापत्तिरेव मुक्तिरतो निर्विशेषमेव ब्रह्म मुक्तप्राप्यं नान्यदिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं द्रूमः—पूर्वाधिकरणनिर्णीतं दिव्या-

संगये पूर्वः पक्षः—‘यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहर पुंडरीकं वेद्यं दहरोऽस्मिन्नतराकाशे’
 इत्यारभ्य दहदाशशब्दोक्तस्य दहरपुंडरीकं निर्निनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकं मुख्यमा-
 म्नातं वाजसनेयिशाराया ‘य एषोऽतर्हदय आशशस्तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी सर्व-
 स्पेशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ती’ति त्रिशितादयो धर्माः प्रदर्शिताः । इत्युभ-
 यनोपास्यस्य धर्मिणः परमात्मन एव आशशशब्दवाच्यत्वमितरत्र चाशशे शयानत्वम्,
 एव तस्य रूपभेदो रूपभेदान्च विद्याभिन्नेति प्राप्ते सिद्धात् द्रव्यम्—तत्र वाजसनेयिशाराया
 आशशशयानस्य दिव्यमूर्तेः परमात्मनश्चिदाशशशरीरतया ‘यस्याशशः शरीरमि’ति
 श्रुतत्वात्, इतरत्र त्रयोपे शरीरशरीरिणोरभेदविरसान्यायत आशशरूपतया श्रुत-
 त्वान्च पुंडरीकायतनादिभ्यो त्रिगैर्यमेव । अतः सत्यसामादिगुणजात सर्वनोपसंहार्य
 छादोगगतापहतपाप्मत्वादयो वाजिशालगता वशित्वादयश्च सर्वे एते गुणा दहर-
 विद्याया दिव्यमनोहरभग्न्यमूर्तेर्नारायणस्यानुसंगेयाः । ननु यथा प्राकृतावयविन-
 पुरपस्यावयवादिनोपस्तथा दिव्यमूर्तेः परमात्मनोऽप्यवयवादिलोपः स्यादिति चेत्तत्राह-

आदरादलोपः ॥ ३९ ॥

सर्वत्रापहतपाप्मत्वादिगुणगणविशिष्टमाकृतावयविपरब्रह्मस्वरूपं सत्यसत्स्व-
 त्वादिगुणद्वंद्वं च निरूपितम् । इह तस्य मनोहररूपस्य तेषां गुणानां च तेन पुञ्जरूपेऽस-
 रब्रह्मणि यदाचिदलोपः स्यादथवा यदाचिदपि लोपो न स्यादिति सदेहः । अत्र किं
 तावत्माप्तम् उपासनार्थं परमात्मनि तस्य तेषां च कल्पितत्वात्तदाचिदलोपो भवेदिति
 पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धातयति—तदिव्यमनोहरावयवयुतस्वरूपस्य तेषां गुणानां
 चानादिसिद्धत्वेन सर्वत्र श्रुतिस्मृतिष्वभ्यासस्यादरादलोप एव । अत एवानादिसिद्धि-
 व्यावयविदिव्यामाकृतगुणगणविशिष्टमसत्त्वकोन्मिर्याचिद्रूपससनिभे ब्रह्मपुरे सदा व
 र्तमानं सपार्षदं परमात्मस्वरूपं निरतरालमुत्पन्नयते । तथा क्षुपनिपत्सु श्रूयते, पुराणेतिहा-
 सादिषु स्मर्यते—‘चरण एव च चित्तं पुराणमि’ति, ‘आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध’
 इति, पुरुषस्य द्विभुजनरस्य विधाः करचरणाग्रवयवा इव विधा यस्य इत्यर्थः । ‘य,
 सर्वज्ञः सर्वविग्रस्यैव महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे क्षेत्रे स व्योम्यात्मा मतिष्ठित’
 इति ‘सर्वस्य वशी सर्वस्पेशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ती’ति ‘हिरण्यः पुरुषो
 दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आग्रणाखात्सर्व एव सुवर्ण इति य आत्मा अपहत

१ छादोग्ये वाजसनेयिशाराया च । २ छादोग्ये । ३ वाजसनेयिशाराया च ।

॥ परमहन् । ५ मनोहररूपस्य । ६ अपहतपाप्मत्वादिगुणानाम् ।

पाप्मा विजरोऽमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प' इति, 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमि'ति, 'पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परागति'रिति, 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानंदमयः स वा एव पुरुषविध एवे'ति, 'स्वभक्तेभ्योऽरमते ॥ मे सर्वस्वमि'ति, स्वभक्तैः साकंरमत इत्यर्थः, 'अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधिविधे निषेदुरि'ति, विधेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मादिभ्य आधिक्येन वर्त्तमानाः देवा दिव्याप्राकृतदेहा हरिपार्षदाः परमे भौति-काकाशादुत्कृष्टे व्योमनि चिदाकाशाख्ये अक्षरे ब्रह्मणि निषेदुः—तत्परिचर्यार्थं निषण्णा अभवन्निति तात्पर्यार्थः । 'दर्श कृष्णं ग्रीष्मस्य कोटिर्मूर्यसमप्रभम् । द्विभुजं मुरली-हस्तं किशोरं गोपवेषकम् ॥ परमात्मानमीशं च भक्तानुग्रहविग्रहम् । ब्रह्मविष्णुशि-वाद्यैश्च स्तुतं मुनिगणैर्नुतम् ॥ इति । 'एका मूर्तिरनिर्देश्या भुक्तां पश्यति तां बुधाः । ज्वालामालोपलङ्घांगी निष्ठा सा योगिनां परा ॥ दूरस्था चांतिकस्था च विज्ञेया सा गुणातिगा । वामुदेवाभिधानासौ निर्मलत्वेन दृश्यते' ॥ इति । 'इति संचिंत्य भगवान् महाकारुणिको हरिः । दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तपसः परम् ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् । यदि पश्यति मुनयो गुणापाये समाहिताः ॥ नंदादय-स्तु तं दृष्ट्वा परमानंदनिर्हताः । कृष्णं च तत्र छंदोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः' ॥ इति । 'तस्मै स्वलोकं भगवान्समाजितः संदर्शयामास परं न यत् परम् । प्रवर्त्तते यत्र रज-स्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ॥ न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र मुरामुरार्चिताः । दर्श तत्राखिलसत्त्वतां पतिं श्रियःपतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् । मुनंदनंदप्रबलार्हणादिभिः स्वपार्षदमुखैः परिसेवितं विभुम्' ॥ 'अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । यो भामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । इदं ज्ञानमुपा-श्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथति च' ॥ इति । महा-भारते च—'न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः' । इत्यादिषु नित्यसिद्धत्वेन निरू-पिता ये दिव्यावयविविरूपोत्तमतल्लोकार्पदगुणास्तेषां सच्छास्त्रेष्वत्यादरेण निर्णीत-त्वात् प्राकृतात्यंतिकप्रलययोरपि लोपो न भवेदेवेति निश्चीयते ।

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥

इह पूर्वाधिकरणोक्तं परब्रह्मस्वरूपमेव मुक्तप्राप्यप्रुतान्यदिति संशयः । किं ताव-दत्र प्राप्यते 'अपाणिपादं निष्क्रियं शांतं निरवयं निरंजनमि'त्यादिषु ब्रह्म निर्विशेषमेव श्रूयते; 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति मुक्तस्य तत्त्वरूपापचिरेव मुक्तिरतो निर्विशेषमेव ब्रह्म मुक्तप्राप्यं नान्यदिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः—पूर्वाधिकरणनिर्णीतं दिव्या-

संशये पूर्वः पक्षः—‘यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेद्यं दहरोऽस्मिन्नेतराकाश’
 इत्यारभ्य दहदाकाशशब्दोक्तस्य दहरपुंडरीकवर्तिनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकं मुख्यमा-
 म्नातं वाजसनेयिशाखायां ‘य एषोऽतर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी सर्व-
 स्पेशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रज्ञास्ती’ति वशित्वादयो धर्माः प्रदर्शिताः । इत्युभ-
 यत्रोपास्यस्य धर्मिणः परमात्मन एकैत्राकाशशब्दवाच्यत्वमितरत्र चाकाशे शयानत्वम् ;
 एवं तस्य रूपभेदो रूपभेदाच्च विद्या भिद्येति भास्ते सिद्धांतं दृष्टम्—तत्र वाजनेयिशाखाया-
 माकाशशयानस्य दिव्यमूर्तेः परमात्मनश्चिदाकाशशरीरतया ‘यस्याकाशः शरीरमि’ति
 श्रुतत्वात्, इतरत्र छांदोग्ये शरीरशरीरिणोरभेदविवक्षान्यायत आकाशरूपतया श्रुत-
 त्वाच्च पुंडरीकायतनादिभ्यो विद्यैक्यमेव । अतः सत्यकामादिगुणजातं सर्वत्रोपसंहार्य
 छांदोग्यगतापहतपाप्मत्वादयो वाजिशाखागता वशित्वादयश्च सर्वे एते गुणा दहर-
 विद्यायां दिव्यमनोहरमंगलमूर्तेर्नारायणस्यानुसंधेयाः । ननु यथा प्राकृतावयविनः
 पुरुषस्यावयवादिलोपस्तथा दिव्यमूर्तेः परमात्मनोऽप्यवयवादिलोपः स्यादिति चेत्त्राह-

आदरादलोपः ॥ ३९ ॥

सर्वत्रापहतपाप्मत्वादिगुणगणविशिष्टमप्राकृतावयविपरब्रह्मस्वरूपं सत्यसंकल्प-
 त्वादिगुणवृद्धं च निरूपितम् । इह तस्य मनोहररूपस्य तेषां गुणानां च तेजःपुंजरूपेऽक्ष-
 रब्रह्मणि कदाचिद्लोपः स्यादथवा कदाचिदपि लोपो न स्यादिति संदेहः । अत्र किं
 तावत्प्राप्तम् उपासनार्थं परमात्मनि तस्य तेषां च कल्पितत्वात्कदाचिद्लोपो भवेदिति
 पूर्वपक्षे भास्ते सिद्धांतयति—तद्विव्यमनोहरावयवपुतस्वरूपस्य तेषां गुणानां
 चानादिसिद्धत्वेन सर्वत्र श्रुतिस्मृतिष्वभ्यासस्यादरादलोप एव । अत एवानादिसिद्धदि-
 व्यावयविदिव्याप्राकृतगुणगणविशिष्टमसंख्यकोटिमूर्याचंद्रमससेनिभे ब्रह्मपुरे सदा व-
 र्त्तमानं सपार्षदं परमात्मस्वरूपं निरंतरालमुच्यते । तथा क्षुण्णित्यु श्रूयते, पुराणेतिहा-
 सादिषु स्मर्यते—‘चरणं पवित्रं चित्तं पुराणमि’ति, ‘आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषस्थि’
 इति, पुरुषस्य द्विभुजनरस्य विधाः करचरणाद्यवयवा इव विधा यस्य इत्यर्थः । ‘यः
 सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैव महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे क्षेप स ज्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठित’
 इति ‘सर्वस्य वशी सर्वस्पेशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रज्ञास्ती’ति ‘हिरण्यः पुरुषो
 दृश्यते हिरण्यश्च हिरण्यकेश आमणखात्सर्ग एव मुवर्ण इति य आत्मा अपहत-

१ छांदोग्ये वाजसनेयिशाखायां च । २ छांदोग्ये । ३ वाजसनेयिशाखायां ।

॥ परमज्ञः । ५ मनोहररूपस्य । ६ अपहतपाप्मत्वादियुगलानाम् ।

पाप्मा विजरोऽमृत्युर्विशोको विजित्यत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प' इति, 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमि'ति, 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परागति'रिति, 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽतर आत्मानंदमयः स वा एष पुरुषविध एवे'ति, 'स्वभक्तेभ्यो रमत स मे सर्वस्वमि'ति, स्वभक्तैः साकं रमत इत्यर्थः, 'अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधिविभ्वे निपेदुरि'ति, विभ्वेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मादिभ्य आधिक्येन वर्चमानाः देवा दिव्यामाकृतदेहा हरिपार्षदाः परमे भौतिकाकाशादुत्कृष्टे व्योमनि चिदाकाशाख्ये अक्षरे ब्रह्मणि निपेदुः—तत्परिचर्यार्थं निषण्णा अभवन्निति तात्पर्यार्थः । 'ददर्श कृष्णं ग्रीष्मस्य कोटिमूर्यसमप्रभम् । द्विभुजं मुरली-हस्तं किशोरं गोपवेषकम् ॥ परमात्मानमीशं च भक्तानुग्रहविग्रहम् । ब्रह्मविष्णुशि-वाद्यैश्च स्तुतं मुनिगणैर्नुतम् ॥ इति । 'एका मूर्तिरनिर्देश्या शुक्लां पश्यति तां बुधाः । ज्वालामालोपरुद्धांगी निष्ठा सा योगिनां परा ॥ दूरस्था चांतिकस्था च विज्ञेया सा गुणातिगा । वामुदेवाभिधानासौ निर्मलत्वेन दृश्यते' ॥ इति । 'इति संचित्य भगवान् महाकारुणिको हरिः । दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यति मुनयो गुणापाये समाहिताः ॥ नंदादय-स्तु तं दृष्ट्वा परमानंदनिर्हृताः । कृष्णं च तत्र छंदोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः' ॥ इति । 'तस्मै स्वलोकं भगवान्सभाजितः संदर्शयामास परं न यत् परम् । प्रवर्त्तते यत्र रज-स्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ॥ न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र मुरामुरार्णिताः । ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिं श्रियःपतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् । मुनंदनंदप्रबलार्हणादिभिः स्वपार्षदमुख्यैः परिसेवितं त्रिभुम्' ॥ 'अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । इदं ज्ञानमुपा-श्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गोऽपि नोपजायते प्रलये न व्यथति च' ॥ इति । महा-भारते च—'न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः' । इत्यादिषु नित्यसिद्धत्वेन निरु-पिता ये दिव्यावयवविपुरुषोत्तमतल्लोकपार्षदगुणास्तेषां सञ्छास्त्रेष्वाद्यादरेण निर्णीत-त्वात् प्राकृतात्यंतिकप्रलययोरपि लोपो न भवेदेवंति निश्चीयते ।

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥

इह पूर्वाधिकरणोक्तं परब्रह्मस्वरूपमेव मुक्तप्राप्यमुतान्यदिति संशयः । किं ताव-दत्र प्राप्यते 'अपाणिपादं निष्क्रियं शांतं निरवयं निरंजनमि'त्यादिषु ब्रह्म निर्विशेषमेव श्रूयते; 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति मुक्तस्य तत्स्वरूपापचिरेव मुक्तिरतो निर्विशेषमेव ब्रह्म मुक्तप्राप्यं नान्यदिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः—पूर्वाधिकरणनिर्णीतं दिव्या-

प्राकृतावयविदिव्याप्राकृतगुणगणविशिष्टं परब्रह्मस्वरूपं मुक्तप्राप्यं नान्यत् । कुतः तद-
चनात्-‘विद्वान्नामरूपाद्भिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमि’ति प्राकृतनामरूपादिमुक्तो
जीवात्मा नारायणोपासनोपलब्धया प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुमित्या-
दिनोक्तया भागवतीतन्वा परात् सर्वोत्कृष्टादक्षरब्रह्मणः सकाशात्परमुत्कृष्टं दिव्यम-
प्राकृतं पुरुषं पुरुषाकृतिं पुरुषोत्तमं भगवंतमुपैति प्राप्नोतीति तात्पर्यार्थः॥ इति मुक्तस्य
तत्प्राप्यत्ववचनात् । एवं पुरुषाकारतया प्रतिपादिते परब्रह्मणि उपस्थिते समीपे स्थिते
सति तद्दर्शनादिना भक्तजनस्य निरतिशयानन्दो भवति, अतस्तदेव माप्यमिति निश्ची-
यते । निष्कलं निष्क्रियमित्यादिवाक्यजातं प्राकृतावयवक्रियागुणनिषेधपरं न त्वप्राकृ-
तावयवक्रियागुणनिषेधपरम् ; तथाहि ‘अपाणिपादमि’त्यादिना ‘निष्कलं निष्क्रियमि’-
त्यादिना च ‘आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध’ इत्यादिना ‘यः कालकालो गुणी’त्यादिना
‘प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश’ इत्यादिना च परब्रह्मणो निरवयवत्वे निर्गुणत्वे च सावयवत्वे
सगुणत्वे च सामान्येन प्राप्ते सति ‘चरणं पवित्रं विततं पुराणमि’ति ‘अन्योऽतर
आत्मानन्दमयः स वा एष पुरुषविध एवे’ति, ‘अपहृतपाप्मे’ति, ‘यः सर्वज्ञः सर्वविदि’-
त्यादिभिः श्रुत्यन्तरैर्निरवयवत्वनिर्गुणत्वप्रतिपादकश्रुतिभ्यः प्राकृतावयववद्देयगुणरा-
हित्यं सावयवत्वसगुणत्वप्रतिपादकश्रुतिभ्यश्चाप्राकृतावयवकल्याणगुणगणसाहित्यं
चेति विज्ञायते । अतो दिव्यावयवमप्राकृतकल्याणगुणगणविशिष्टं परब्रह्मैव मुक्तप्राप्यं
फलमिति सिद्धम् ।

‘तन्निर्धारणानियमस्तदृष्टेः पृथग्यप्रतिबंधःफलम् ॥ ४१ ॥

छांदोग्ये ‘ओमित्येतदक्षरमुद्रीथ्युपासीते’ति कर्मयोगाश्रयाऽमुद्रीथाद्युपासनानि कर्मसु
नियतान्युतानियतानीति संदेहः॥ अत्र किं तावत्प्राप्तं तेषां कर्मगतत्वात्कर्मनुष्ठाने तानि
नियमेनानुष्ठेयानीति पूर्वःपक्षः।तेषां कर्मप्रकरणनारभ्याधीतत्वेऽपि ‘ओमित्येतदक्षर-
मि’त्यादिवाक्यादेव क्रतुसंबंधोपपत्तेः॥ यथा ‘यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती’त्यत्र अनारभ्या-
धीतस्य पर्णमयत्वस्य अव्यभिचरितक्रतुसंबंधिजुहूद्वारा एतद्व्याप्यतः क्रतुसंबंधः, तथा
‘य एवं विद्वानुद्गायति य एवं विद्वान्साम गायती’त्यव्यभिचरितक्रतुसंबंधिसामोद्रीथा-
दिद्वारा तदुपासनानां क्रतुसंबंधः, अतः कर्मसु नियतान्युद्रीथाद्युपासनानीत्येवं प्राप्ते
सिद्धांतं घृमः-गोदोहनादिवदनियतान्युपासनानि । यथा ‘चममेनापःप्रणयेत् गोदोहनेन

१ तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् । २ उदगीथाद्युपासनानाम् । ३ यस्य पर्णमयो जुहूर्-
वतीति वाक्यात् । ४ उदगीथाद्युपासनानाम् ।

पशुकामस्ये'ति अपां प्रणयनमाश्रित्य विरीयमानं गोदोहनमक्रत्वर्थत्वादैच्छिकमेव नतु
स्वेने सहापां प्रणयनादिवक्रत्वर्थे नियतं तथा कर्माण्याश्रित्य विधीयमानान्युपासनानि
क्रत्वर्थे नियतानि न भवन्ति, 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेदे'त्यग्रीयाद्यु-
पासनरहितस्यापि क्रत्वनुष्ठानदर्शनात् । 'यदेवं विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव
वीर्यवत्तरं भवती'ति वर्तमाननिर्देशेऽपि क्रतोर्वीर्यवत्तरत्वसाधनतयोपासनाविधिरूप-
नात् वीर्यवत्तरतानामप्रवलरुर्मातरप्रतिबंधाभावेनाविलंबितफलत्वमेव तथा कामवृ-
ष्ट्यादिपृथक्फलश्रवणाच्च, एवं विद्यायुक्तरूपणः पृथक्फलम्, अतः कर्मसु न नियता-
न्यग्रीयाद्युपासनानि । अथ मूत्रपदार्थो वर्ण्यते-तन्निर्धारणानियमः-तस्य मनसो
निश्चयेन धारणं यस्मिंस्तदुग्रीयोपासनं तस्य कर्मस्वनियमः, कुतः तद्वृष्टेः- 'तेनोभौ
कुरुत' इत्यनियमदर्शनात् पृथग्भूतं उपासनस्य फलमित्यवगम्यते । तत्फलस्य चाप्र-
तिबंधोऽविलंबितत्वं शीघ्रमाप्न्यत्वमित्यर्थः ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

एकस्यैव नारायणस्य परब्रह्मणः सर्वासु परविद्यासु तत्तद्गुणस्थानविशिष्टतया
पृथक्चित्तनीयत्वमुक्तं तत्संभवति नवेति संशयः । किं तावत्प्राप्ते गुणभेदेऽपि गुणिनो
ब्रह्मण एकत्वादुपासनं न भिद्यते । यथैकस्य राज्ञस्तत्तद्भूषणादिविशेषणभेदेन युक्तस्यापि
कार्यदर्शनव्यापामभोजनासनमृगयासमरादिव्यापारेषु सिंहासनादिस्थानभेदेऽपि भेदो
न दृश्यते तथा दहरादिस्थानभेदेऽपि तत्तद्गुणभेदविशिष्टस्यापि ब्रह्मण एकत्वात्तदनु-
संधानमेकमेवेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः-एकस्यैव परब्रह्मणो नारायणस्य स्वरूपाभेदेऽपि
तत्तद्गुणादिविशिष्टस्वरूपतया गुणादिरूपविशेषणभिद्यता भेदात्तद्विशिष्टगुण्यादृश्या
पृथक्तदुपासनप्रयोगः, इदं प्रदानवत् ; 'यथेन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्व-
राज्ञ' इति पुरोडाशत्रयवत्यामिष्टौ राजाधिराजस्वराजगुणभेदेन तद्विशिष्टदेवताभेदात्पु-
रोडाशानां प्रदानस्य प्रक्षेपस्य भेदस्तद्वत् ; तदुक्तं नाना वा देवता पृथक्त्वादिति संकल्प-
णेन । अत एकस्यापि परब्रह्मणो गुणभेदात् उपासनपृथक्त्वम् । यदुक्तमेकस्य राज्ञ इति
तत्रापि राजस्वरूपाभेदेऽपि स्थानगुणादिभेदादुपासनप्रकारो भिन्न एव सेवकानामिति ।

१ गोदोहनेन । २ तेनोभौकुरेणोभौपि कर्म कुरुत यश्चैतदेकाकाराण्यमक्षरम् एव
रसतमत्वाभ्यादिगुणक वेद यश्च न वेद तावुमाविति संबन्धः । ३ यस्मात् मणिविक्रये
शकरवणिजो सामान्यविशेषज्ञानाभ्यां फलभेदस्तस्माद्यदेव कर्म विद्ययोदगीथादिविषयया
श्रद्धया वास्तिर्यबुद्ध्या उपनिषदा तत्तद्देवताभ्यानेन युक्त करोति तदेव कर्म वीर्यवत्तर
भवतीत्यर्थः । अनेन विद्याहीन कर्म वीर्यवन्मात्रं विद्यासहितं तु वीर्यवत्तरमिति ।
४ प्रदानाधिकरणम् ।

‘लिंगभूयस्त्वास्तद्धि वलीयस्तदपि ॥ ४३ ॥

तैत्तिरीयाः पठन्ति ‘सहस्रशीर्षं देवं सहस्राक्षं विश्वसंभवं विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणमि’त्यादिभ्यः ‘सोऽक्षरः परमः स्वरादित्यन्तम् । अस्मिन्ननुवाके उपास्योऽभिहितः । किमयं पूर्वाऽनुवाको दितदहरविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणार्थः, उत सर्ववेदांतो दितसर्व-परविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणार्थ इति संशयः । दहरविद्याया आनन्तर्येण सान्निध्यात् ॥ दहरविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणार्थ इति पूर्वः पक्षः । सहस्रशीर्षमित्यादिद्वितीयाविध-क्तिनिर्देशस्य दहरविद्याभ्यन्तरोदितोपासिना पुरुषेण सह संबंधस्यैव युक्तत्वादिति भास्ते सिद्धांतं ब्रूमः-तदेव परमं ब्रह्म परं ज्योतिः परमात्माऽक्षरशिवादिशब्दैः समस्तपरविद्यो-पास्यानामनुवादं कृत्वा अनेन वाक्येन तेषां नारायणत्वप्रतिपादनात्तस्य नारायण-स्यैव प्रकरणाच्च स्वरूपवलीयस्त्वेन तस्यैव सर्वविद्योपास्यत्वनिर्द्धारणमस्तीति निश्चितम् । न च सहस्रशीर्षमिति द्वितीयानिर्देशः पूर्वोपासिना संबध्यते, ‘तस्मिन् यदंतस्तदुपा-सितव्यमिति’ति पूर्वैर्वा कृतप्रत्ययेन कर्माभिहितमिति तत्र द्वितीयानिर्देशावोगात् । ‘नारायणः परं ब्रह्म व्याप्य नारायणः स्थितः’ ‘परमात्मा व्यवस्थित’ इत्यादिभि-रैक्याध्यातृप्रथमार्थे द्वितीया । अथ मूनार्थविवेचनं विधीयते-‘सहस्रशीर्षं देवमि’त्या-दिवाक्ये भासंगिकदहरविद्योपास्यस्यैव नोपादानं किंतु सर्वपरविद्योपास्यमात्रस्य; लिंगभूयस्त्वात्-सर्वविद्योपास्यनिर्द्धारणे नारायणस्य चिह्नभूतवाक्यभूयस्त्वादित्यर्थः । तद्धि लिंगवाक्यं प्रकरणाद्वलीयः बलवत्तरं तदपि पूर्वस्मिन्कांडे धृतिर्लिंगवाक्यमरु-णस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमित्यादिनोक्तम्; एवं सर्वोपास्यनिर्द्धारणे स्थिते सति दहरविद्यायामपि अयं नारायण एवोपास्यस्तस्यैव ‘पञ्चकोशमतीकाश-मि’त्यादिना हृदयादिष्वभिधानं च युज्यत इति तात्पर्यम्; तस्मादसंख्यमुक्तसोऽदिसेव्यं नारायणारूपं परं ब्रह्म सकलपरविद्योपास्यमिति सिद्धम् ।

‘पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् ॥ ४४ ॥

वाजसनेयकेऽग्निरहस्यब्राह्मणे श्रूयतेऽस्य विषयः ‘यद्भिन्नं सतं सहस्राण्यपश्यदा-त्मनोऽग्नीन् अर्कान्मनोमयान्मनश्चित’ इति तथा ‘वाविचतः प्राणचित्तबुधुश्चितः श्रोत्र-चित्तः कर्मचितोऽग्नीनि’ति; पुरषस्य शतसंवत्सरमिते आयुषि यद्भिन्नसहस्राणि दिनानि;

- १ लिंगभूयस्त्वाधिकरणम् । २ सहस्रशीर्षमित्यादिना । ३ समस्तपरविद्योपास्यानाम् ।
४ सहस्रशीर्षमिः वादिवाक्ये । ५ लिंगस्य भूयस्त्वमपि । ६ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ।

नैवैकैस्मिन्दिने यावत्पो 'मनोवृत्तयस्तासां नैकाग्रित्वे मते सति अग्रयः पटत्रिंश-
त्सहस्राणि सपद्यते; ते' च प्रत्यगात्मस्वरूपेण ध्यातव्याः । एवं वाक्चितादयोऽपि । ते
सर्वे विग्रामयकत्वगभूता उत क्रियामयकत्वगभूता इति सन्नये पूर्वपक्षः प्रवर्तते ।
मनश्चिदादीना सापादिकाग्रीना 'नैव वा इदमग्रे सदासीन्नैव सदासीदि'त्यादिना पूर्वम-
कृतेष्टरुचिताग्रिशेषभूतक्रियामयकत्वगभूतेश्च स्यात्, ततश्च तेषां ग्रीना इष्टकचिता-
ग्रिना संकल्पः मानसवत् । यथा द्वादशाहे दशमेऽहन्यादिवाक्ये पृथिवीपात्रस्य प्रजाप-
तिदेवतारस्य समुद्रद्रव्यस्य मानसग्रहस्य मनःसपाद्यग्रहणासादनस्तोत्रशस्त्रहवनम-
त्याहरणभक्षणत्वेन सभूतस्य मानसस्यापि सत्त्वैरणः क्रियामयकत्वगत्वम्, एवमेपा
मानसानामपि क्रियामयकत्वगत्वम् । अथ सूत्रार्थवर्णन-मनश्चिदादिसापादिकाग्रीना पूर्व-
'नैव वा इदमग्रे सन्नैव सदासीदि'त्यादिपूर्वश्रुत्युक्तेनेष्टरुचिताग्रिना सह विकल्पः संकल्पः
स्यात्, कुतः तत्रेष्टरुचितान्तेः प्रकरणात् । अत एव क्रियाः क्रियामयकत्वगभूता ये
मनश्चिदादयस्ते मानसवत् स्युः ।

अतिदेशाच्च ॥ ४५ ॥

'तेषामेकैव एव तावान्यादानमौ पूर्व' इति 'तेष्विष्टकचित्ताग्रिकार्यस्यातिदेशा-
धारोपणादपि तदंगत्वमिति, एव प्राप्ते सिद्धात् उच्यते—

विद्यैव तु निर्धारणादर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

विद्यैव ब्रह्मविद्यात्मका मनश्चिदादय एवैते विग्रामयकत्वगभूता इत्यर्थः । तासां
मनोवृत्तीनां सापादिकाग्रित्वेन विग्रामयत्वे सिद्धेऽपि 'ते हैते विद्याचित एव' इति निर्धा-
रणं हि विग्रामयकत्वगत्वगत्वापनाय । दृश्यते च विग्रामयः क्रतुः अत्रैव 'ते धनसै-
राचीयत मनसैषु ग्रहा अगृह्यत मनसा स्तुबन् मनसा शसन यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते
यत्किंच यज्ञिय कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्तु मनोमय क्रियते' इति, अत-
स्तेषां विग्रामयकत्वगत्वमेव ।

१ पुरुषस्यायुद्धेन कृष्टमशतवर्षाणामहोरात्राणि पटत्रिंशत्सहस्राणि तैरवच्छिन्ना मनोवृ-
त्तयोऽपि पटत्रिंशत्सहस्राणि भवति एकस्मिन्नहोरात्रे उपपन्नसर्वमनोवृत्तिष्वहोरात्रगतैकवारोपात्ता
एव तावत्सायाका मनोवृत्तयोऽनुमीयते । २ अग्रय । ३ सापादिकाणां मनश्चिदादीनाम् ।
४ सापादिकमनश्चिदाद्यग्रिषु । ५ क्रियामयकत्वगत्वम् । ६ तेऽग्नयो मनसैवाधीयत आधानर-
मेणा सपादिता भवीयत इति चित्ता एवग्रिषु ग्रहा पात्राण्यगृह्यत गृहीता अस्तुबन् स्तोत्र
कृतयैत उद्गातार अशसन् शसन कृतवता हातार । किं बहुना यत्किंच कर्म आरादुपकारक
यत्किंच यज्ञिय यज्ञनिष्प यथै सन्निपयोपकारक च क्रियते तद्विदुषो मनसैवाधीयत कृतमिति ।

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४७ ॥

‘ते हैते विद्याचित एवेति श्रुतिः, ‘विद्यया है वैत एवंविद्विता भवंती’ति वाक्यं; ‘तान् हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपत’ इति लिंगं च-एवं श्रुत्यादित्रिमिरघातस्य विद्यामयकृत्वन्वयस्य वलीयस्त्वात् दुर्बलेन क्रियामयक्रतुप्रकरणेन तस्य न बाधः । ननु ‘मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्ते’त्यादिषु विध्यर्थलकारबोधकप्रत्ययाश्रवणात् क्रियामयात्कृतोरन्यो विद्यामयः क्रतुर्नास्तीत्यत आह—

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञांतरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ४८ ॥

‘ग्रहा अगृह्यन्ते’त्यादिकृत्वनुबद्धैर्ग्रहणस्तवनादिभिः ‘ते हैते विद्याचित एवेति श्रुत्यादिभिश्च विद्यामयक्रतुविधिः कल्पनीयः । प्रज्ञांतराणां बुद्धिगम्यानामन्यासां दहरादिविद्यानां क्रियामयात्कृतोः पृथक्त्ववदस्यापि विद्यामयक्रतोः पृथक्त्वमवगम्यते; कुतः, अनुबन्धादिभ्यः-‘ते मनसैवाधीयन्त मनसाधीयन्ते’त्यादिश्रुतिभिर्मनःप्रभृतिवृत्तिषु कर्मागानामनुबन्धात्संपादनात् आदिशब्दग्राह्यतत्प्रतिपादकश्रुत्यादिभ्यश्च दृष्टानुवादस्वरूपे कल्प्यमानो विधिः, यदेव विद्यया करोतीत्यादौ, तदुक्तं वचनानि त्वपूर्वत्वादिति । अतो मनश्चिदादीनां सांपादिकाधीनां विद्यामयकृत्वंगत्वमेव युक्तम्; आशंस्य परिहरति—

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवज्ज्ञहि लोकापत्तिः ॥ ४९ ॥

‘तेषामेकैक एव तावान्यावानसावि’त्यश्रेष्ठाकचित्ताग्निचितफलसामान्येन मनश्चिदादीनामतिदेशात् इष्टकृचित्ताग्नेः स्वक्रतुद्वारेण यत्फलं तदेष्टं विद्यामयक्रतुप्रवेशेन फलमवगम्यते इति चेत् एतावता न पुनरिष्टकृचित्ताग्निनुत्पत्त्यवशत्वमेवम् । कुतः, सामान्यादप्युपलब्धेः—केनापि सामान्यगुणेनातिदेशोपलब्धेः । तथाहि ‘स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मंडले पुरुष’ इत्यत्र संहर्तृस्वरूपसामान्यमात्रादतिदेशः नहि तत्र मूर्त्यमंडलस्यपुरुषस्य मृत्युबललोकापत्तिस्तद्देशप्राप्तिः, किंतु तस्मिन् मृत्युवत्सर्वसंहर्तृत्वमेवातिदिश्यते; अतः केनचित्सामान्येनातिदेशे सति न विरोधः । हेतुंतरमाह—

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५० ॥

‘परेण च अयं वाव लोक एषोऽग्निचितस्तस्यापःपरिथिता’ इत्यादिपरग्राहणवाक्येन अस्य मनश्चिदादिवाचिनः शब्दस्य शब्दद्वंद्वस्य ताद्विध्यं-विद्यामयप्रतिपादकत्वमवगम्यते; तेन परवाक्येन पृथक्फला विद्या च, एवं चेत्तर्हि कथं कर्मप्रकरणे

१ विद्यामयक्रतोः । २ वचनांतरेण प्राप्तस्य पुनर्वचनमनुवादः । ३ सूर्यमंडलस्यपुरुषे ।

मनश्चिदादय उक्तास्तत्राह—क्रियाप्रकरणे मनश्चिदादीनामनुबंधः प्रतिपादनं तु मनश्चि-
दाद्यग्निविद्यायां संपादनीयानां कर्मागानां भूयस्त्वात् । तत एतेषां विद्यामयकृत्वंगत्वम् ।

१ एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५१ ॥

इह तु पूर्वोक्तब्रह्मस्वरूपानुसंधानं जीवस्यैकात्मतया सर्वासु परविद्यासु युज्यते
पृथक्तया वेति संशयः । तत्रैके मन्यन्ते शरीरे भावात्—वर्तमानत्वादुपासितुरात्मनः
कर्तृत्वभोक्तृत्वापत्तिरवगम्यते । तदात्मतयावस्थितस्य परमात्मनस्तु कर्तृत्वभोक्तृत्वा-
दिलक्षणरूपानुसंधानं न युज्यते; अतो जीवस्य कर्तृत्वादिपरिहाराय सर्वासु परविद्या-
स्वेकात्मतया परब्रह्मानुसंधानमिति प्राप्ते सिद्धांत उच्यते—

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्नतूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥

नैवं यत्कर्तृरूपापन्नस्योपासितुरेकात्मतया परमात्मानुसंधेयः, किंतु कर्तृ-
त्वादिपरिहाणायाप्युपास्यतया भिन्न एवानुसंधेयः । किंच सांसारिकस्वभा-
वान्मुक्तेऽपहतपाप्मत्वादिप्राप्त्यर्थं शुद्धनिजात्मनि तु यां व्यतिरेकस्ततः पृथक्तया
स्थितोऽपहतपाप्मत्वादिपरमात्मगुणकलापः सोऽनुसंधेयः । कुतः, तद्भावभावित्वात्—
परमात्मपार्षदस्योपलब्ध्या परमात्मभावभावित्वात् नतूपलब्धिवत्; यथा जीवात्मनः
कृष्णोपासनेन स्वविषया स्वस्वरूपोलब्धिस्तथाऽपहतपाप्मत्वादिगुणोपलब्धिः परमा-
त्मोपासनेन स्वविषया न भवति, किंतु तदुपासनेनैव परमात्मविषया तद्गुणलब्धिः
स्यात् । ननु जीवस्य परमात्मोपासनेनापहतपाप्मत्वाद्यष्टगुणोपलब्धिकथने विजरविमृ-
त्युत्वयोर्वस्तुतया जीवस्वरूपे विद्यमानत्वात्कथं पुनः परमात्मतस्तत्मादुर्भाव उक्त इति
चेत्तत्रोत्तरम्—अनाद्यविद्यासंबंधवलेन जीवस्यानादिजन्ममरणादिप्रवाहमाप्तौ जरामर-
णादिधर्मोपलब्धेरित्यविद्यमानत्वाद्वस्तुतस्तु तौ परमात्मधर्मावेव भवतो ननु जीवधर्मौ,
अतो न तत्र शंकावकाश इति, अत उपासकेन सर्वपरविद्यासु अपहतपाप्मत्वादिगुणा-
नुसंधानेन सर्वात्मा परमात्मानुसंधेयः ।

४ अंगावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५३ ॥

कासुचिच्छाखामु श्रूयमाणा उपासनांगावबद्धाः प्रणवाभ्यासतत्तत्क्रादिधृतयः
सर्वाम् उपासनास्वंगत्वेनोपसंहार्या नवेति संशयः । तथाहि 'ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपासी-
ते'ति छांदोग्ये उद्रीथविद्यायां प्रणवाभ्यासः श्रूयते, अथर्वणि 'देवा ये विशृतेन चाहुना

१ शरीरेभावाधिकरणम् । २ तदंतर्यामितया । ३ जीवस्यापहतपाप्मत्वाद्यष्टगुणोपल-
ब्धिकथने । ४ अंगावबद्धाधिकरणम् ।

सुदर्शनेन प्रतप्ता लोकस्थितिं वितन्वति' इति 'एभिर्वयमुत्कृष्टस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवाम' इति च 'अग्निना वै होतारश्चक्रं पाञ्चजन्यं सुतप्तं द्विभुजाभ्यां धारयेदि'ति च ।

‘धृतोर्ध्वपुंड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।

स्वरेण मंत्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं याति महान्महान्तम् ॥’ इति;

धृतोर्ध्वपुंड्रः परमेश्वितारं नारायणं सांख्ययोगादिगम्यम् ।

स्मृत्वा विमुच्येत नरः समस्तैः संसारपाशैरभियाति विष्णुम्’ ॥ इति;

वासुदेवोपनिषदि च ‘ॐ नमस्कृत्य भगवान्भारदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छे’त्यादिनो-
र्ध्वपुंड्रधारणविधिरुक्तः। शतपथब्राह्मणे च ‘स होवाच याज्ञवल्क्यस्तत्पुमानात्महिताय
हरिं भजेत्, सुश्लोकमौलेर्बर्माण्यग्निना संदधत्’ इत्यादिपु तममुद्रोर्ध्वपुंड्रादिधारणविधिः
श्रूयते, तेन च नारायणलोकप्राप्तिफलश्रवणात् तस्य परिधांगत्वम्; एवं यासु विचांगा-
वबद्धासु शाखासु श्रुताः याः प्रणवाभ्यासोर्ध्वपुंड्रतमचक्रादिधृतय एतासु शाखासु
विहितेषूपासनेषूपासकैस्ताः कार्याः संनिधानात् सर्वत्रेति भास्ते द्रूमः—प्रणवाभ्यासो-
र्ध्वपुंड्रतमचक्रादिधृतयः यासु शाखासु श्रुतास्तास्वेवेति न निषमः, किंतु मतिवेदं
सर्वासु शाखासु सर्वैरपि परब्रह्मोपासकैस्ताः कार्याः । एवमेकत्र सन्निधेर्निषमो
नास्तीति निधीयते ।

‘मंत्रादिवद्वा विरोधः ॥५४॥

यथा क्रतुर्लंगभूतानां मंत्राणां एकैकशाखागतानामपि सर्वशाखागतानामपि सर्व-
शाखागतक्रतुत्वन्वये विरोधो नास्ति तथात्रापि ।

‘भूमनः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥ ५५ ॥

इह वैश्वानरविद्यायां उपासनमंशेन समस्तेन वेति संदिश्यते । तथाहि तत्र शुलो-
कमूर्यवाग्वाकाशोदकपृथिव्यां वैश्वानरस्य मूर्द्धचक्षुःप्राणमध्यशरीरमूर्स्थानपादरूपा
ध्यातव्या इति निरूपितम्, पृथक् पृथक् शुभ्रश्रुतिपर्यायबोधकैर्वाच्यैस्तेषामंगानामपि
प्रत्येकमुपासनं हि ‘अत्यन्तं पश्यति मियं भवत्यस्य ब्रह्मचर्यसं कुले य एतमेवात्मानं

१ प्रणवाभ्यासतममुद्रोर्ध्वपुंड्रादिधारणविधेः । २ शाखासु । ३ यथा तदुल्लेखार्थम्-
इमादानमंत्रं कुरुत्सीयेकत्राम्नात् शाखांतरेऽपि प्राप्नोति यथा वा प्रयाजा एकत्राम्नाताः
शाखांतरेऽपि प्राप्नुवन्ति तद्वदत्राप्यविरोधः । ४ प्रणवाभ्यासोर्ध्वपुंड्रतमचक्रादिधृतापि ।
५ भूमं यायश्वाधिभरणम् । ६ वैश्वानरविद्यायाम् ।

वैश्वानरमुपास्ते' इति वाक्येऽभिहितम् । एवं सत्युपास्तिशब्दस्य फलवचनस्य च प्रत्येक-
मुपलभ्यमानत्वादंशोपासनमुचितमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धाते तु समस्तोपासनमेव मुख्य-
मित्युच्यते; तथाहि तेन त्रैलोक्यशरीरतयोपास्यस्य वैश्वानरात्मनः स्थूलोष्मादिपृथिव्य-
तानां मूर्द्धादिपादांतावयवत्वमभिधाय 'यस्त्वेतमेवंपादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वै-
श्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमती'ति सर्वत्र व्यापकत्वेन
कामचारत्वेन चान्नादिनाद्ब्रह्मभावात्मकं फलमभिहितम् । तत्र शुलोष्मादिरूपमूर्द्धाद्यव-
यवोपासनात् भूम्नः समस्तोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्रामाणिकत्वेन श्रेष्ठत्वम् । तत्रैवं ब्रह्मा-
नुभवफलाभिधानात् तत्रावयवोपासनं फलकीर्तनं च क्रतुवद्विचक्षितम्; 'वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपेत्पुत्रे जात' इत्युक्त्वा 'यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैर्वैनं ब्रह्मवर्चसेन पु-
नाती'त्यादिनोच्यमानमष्टाकपालादिकं नत्फलं च यथा विवक्षितं तद्वत्; तथाहि समस्तो-
पासनस्यैव ज्यैष्ठ्यं दर्शयति श्रुतिः तत्र 'हौषमन्यव कं न्यमात्मानमुपास्ते प्राचीनयोग्यकं
तमात्मानमुपास्ते' इत्यादिप्रश्नान्तरं 'दिवमेव भगवो राजन्नादित्यमेव भगवो राजन्नि'-
त्यादिप्रतिवचनैरवयवोपासनेऽभिहिते 'अन्यन्नं पश्यति मियमि'त्यादिना तत्र तत्र
फलनिर्देशं कृत्वापि 'मूर्द्धा त्वेष आत्मन' इति होवाच मूर्द्धा ते व्ययतिप्ययन्यां
नागमिष्यः' इत्यादिराजवचनैरनर्थं ब्रवीति, अतस्तस्य समस्तोपासनमेव मुख्यम् ।

१० नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५६ ॥

परविधानामेकीकरणेन परब्रह्मोपासनमुक्त भेदेनेति संक्षेपे नानाशाखाश्रुता-
नामपि विद्यानां वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वादेकीकरणेनोपासनमिति भाष्ये उच्यते—नू-
विद्यादहरविद्योपकोशलविद्याशाडित्यविद्यावैश्वानरविद्यानन्दमयविद्यादीनामनेकश्रुति-
बोध्यानां विद्यानां एकीकृत्यानुष्ठानायोगात् स्वरूपैक्येऽपि पञ्चध्वजः गुणभेदाद्वि-
द्याभेदः । यत्र गुणभेदाद्विद्याभेदो नास्ति तत्र स्थानादिभेदाद्विद्याभेदः, रौजादिगु-

१ वैश्वानरविद्यायाम् । २ वैश्वानरविद्यायाम् । ३ समस्तोपासने एव । ४ वैश्वानरविद्यायाम् ।
५ वैश्वानरविद्यायाम् । ६ प्रत्यवयवोपासने । ७ एष तु शुलोष्माद्य आत्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धा न
समस्तो वैश्वानरोऽतोऽस्य समस्तवैश्वानरबुद्ब्रह्मोपासना-मूर्द्धा ते तत्र विपरीतप्राहिणो व्यपतिष्य
द्विपतितममविष्यद्यदिमा नागमिष्यो नागतोऽभविष्य, तस्मात्तावत्कार्षीर्य-मामागतोसीःवमिप्राय ।
८ श्रुतिरिति संबन्धः । ९ त्रैलोक्यशरीरतयोपास्यस्य वैश्वानरात्मनः । १० शब्दादिभेदाधिकरणम् ।
११ विद्यायाम् । १२ विद्यायाम् । १३ इदं रात्रौ पुरोडाशमिदं रात्रौ पुरोडाशं स्तराज इति
पुरोडाशत्रयस्यामिदौ राजाधिराजस्वराजगुणभेदेन तद्विशिष्टदेवताभेदात् पुरोडाशानां प्रधानस्य
प्रज्ञेयस्य भेदस्तद्वदित्यर्थः ।

णभेदादिन्द्रस्य पुरोडाशदानभेदवत्. गार्हपत्यस्थानादिभेदादग्नेरुपचारभेदवच्च
विश्राभेद उपपन्न इति निरूपितम् ; अतस्तस्यैरस्योपासने नानाप्रकारा विद्या भवन्ति
शब्दाद्यनुबंधभेदादिति निर्णयः। पुनरधिकरणारंभोऽयं ज्ञानस्याविधेयतानिरासार्थः।

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥

एवं नानाप्रकाराः परविद्या निरूपिताः। तामूपासकस्य विम्लपः समुच्चयो वेति
संशयः। किं प्राप्नोति दहरविद्यासद्विद्यादीना समुच्चयेनानुष्ठानमुचितं कर्मभूयस्त्वेन
फलभूयस्त्वसंभवात् ; विकल्पे तु मिथिन्नियामकं नास्ति, अतो न विकल्पेनानुष्ठा-
नमिति प्राप्ते ब्रूमः—एकस्मिन्नुपासके सर्वासां परविद्याना विकल्प एव। कुतः अविशि-
ष्टफलत्वात्—परब्रह्मणि साक्षात्कारे सति निरतिशयतदानंदानुभवफलस्याविशिष्टत्वात्
येनोपासनेन स्वप्रयोजनं सिद्ध्यति तदेव विधेयं निमित्तैरप्रयोजनैः। तदेवं स्वप्रयो-
जनसाधकमुपासनं परित्यज्यान्यत्रं गमने चित्तविक्षेपः स्यात् अतो विम्लप एव।

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् नवा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥

वा शब्दः पूर्वाधिकरणोक्तं विकल्पं व्यावर्त्तयति। काम्यास्तु ब्रह्ममासीत्तरफला-
विद्यास्तु उपासकैः यथाकामं यथेष्टं समुच्चीयेरन्, न पूर्वाधिरणन्यायवद्विकल्पेन।
कुतः पूर्वहेत्वभावात् पूर्वोक्तब्रह्ममाप्तिरूपफलानुसंधानाभावात् ; अतो ब्रह्ममासीत्तर-
फलेच्छूनां जनानां तासां विद्याना समुच्चय एव युक्त इति निर्णीयते।

‘अंगेषु यथाश्रयभावः ॥ ५९ ॥

इह पुनरद्रीथादिकृत्वंगान्नदानामुपासनानां कृत्वंगभत्वः स्वातन्त्र्यं वेति संशये
पूर्वपक्षन्यायः प्रवर्त्तते—उद्रीथादिषु कृत्वंगेषु ‘ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपासीते’त्यादिश्रु-

१ यदि नानाश्रयताश्रुतानां परविद्यानामेकीश्रुयानुष्ठानायोगात्परमधेयोऽर्थाया काचि-
द्विद्योपादीयते तदा तु तत्तद्विद्यास्वरूपस्य तत्त्वतो ज्ञानमतरा सम्यगुपासने प्रवृत्त्यनर्हत्वा-
त्परममोक्षभाव प्रसज्यते, एव च सति तत्सिद्धयर्थं तथा त्रिधातुमेकेनाराक्यम्, एरमुपगतं ब्रह्म
जिज्ञासाया अभाव निरासयितुं पुनरयमारभ । २ वेद उपासीत स अतु सकस्य कुर्वतीया
विशब्दभेदात् आदिशब्देनोपास्यगुणभेदाच्चेत्यर्थः। यथा यागदानहोमाना कर्मणा यजेत दद्या
ज्जुहुयादिति शब्दभेदादग्नेदस्तद्वदिति द्रष्टव्यम् । ३ विरुपाधिरणम् । ४ उपासनम् ।
५ उपासनार्तरे । ६ उपासनातरे । ७ पूर्वहेतोरविशिष्टफलत्वस्य विरुपनियमप्रयोजन-
स्याभावादित्यर्थः । ८ यथाश्रयभागाधिरणम् ।

तानामुपासनानां यथाश्रयभावः—उद्गीथाद्यंगवत् क्रत्वंगभाव एव, 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदि'त्यत्र फलश्रवणं यथा तथा स्ववाक्ये फलाश्रवणात् ।

शिष्टेश्च ॥ ६० ॥

शिष्टिः शासनं विधिरित्यर्थः । उद्गीथमुपासीतेति विभेर्हेतोः 'यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरमि'त्यत्र कर्मणो वीर्यवत्तरत्वं प्रति विद्यायाः साधनत्वाच्च तेषां क्रत्वंगभाव एव ।

समाहारात् ॥ ६१ ॥

कताबुद्धात्रा ऋग्वेदोदितप्रणवस्य सामवेदोदितोद्गीथस्य चैक्येनोच्चारणे कृते सति तत्फलं श्रुतिराह 'होतृपदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहर्ती'ति । उद्गाता प्रणवोद्गीथयोरैक्यज्ञानमाहात्म्यास्त्वनुकृतं दुरुद्गीथमपि यथोचितस्वरादिग्रहणहीनत्वाद्दूषितमप्युद्गानं होतृपदनात्—होतृपदनशब्दोपलक्षिताद्भोक्तृकृतशंसनाख्यकर्मरूपात् सहायादनुसमाहरत्येव ह मतिसमादधात्येव खलु कुतः—समाहारात्—ऋग्वेदोक्तस्य होतृकर्मसंबंधोक्तारस्य स्ववेदोक्तोद्गीथस्य चैक्येन चितितत्वादित्यर्थः । एवं च सति वेदद्वयोदितप्रणवोद्गीथयोरैक्यज्ञानस्यैतादृशं फलं ब्रुवद्वाक्यं सर्ववेदोदितानामप्यंगाश्रितोपासनानां समुच्चयं द्योतयति । सर्वोपासनेषु वेदांतरोक्तोपासनस्य वेदांतरोक्तोद्गीथादिना संबन्धस्य समानत्वाच्च तेषां क्रत्वंगभावः ।

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६२ ॥

तेनेर्पं त्रयीविद्या वर्धते 'ओमित्याश्रावयति ओमिति शंसति ओमित्युहायती'ति गुणस्य गुणभूतप्रणवस्य साधारण्यश्रुतेः सर्वकर्मणि संचरतः प्रणवस्य गुणत्वेनोपासनस्य संचारादप्यंगत्वेनोपासनोपादाननियमोऽवगम्यते । तेनेति हि प्रकृतपरामर्शी शब्दः प्रकृतं सोपासनमेव प्रणवं परामृशति, अत उद्गीथाद्युपासनानां स्वातंत्र्यं न संभवतीति प्राप्ते सिद्धांत उच्यते—

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६३ ॥

यथा क्रत्वंगानामुद्गीथादीनां क्रत्वंगभावः श्रूयते तथा तेषामुद्गीथाद्यंगश्रितानामुपासनानां यः सहभावः क्रत्वंगभावस्तस्याश्रुतेरश्रवणात् तेषां न तद्भावः स्यादेव । 'यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरमि'ति फलांतरसाधनतयात्रगताना-

मुपासनानामंगभावाभावात् 'उद्गीथमुपासीते' त्युद्गीथाश्रयवामात्रमतिपादनात् न तेपा-
मुद्गीथाश्रगावकदानां कर्त्तव्यभावः किन्तु स्वातन्त्र्यमेव ।

दर्शनाच्च ॥ ६४ ॥

'एवंविद्धे वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वाश्चत्विजोऽभिरक्षती'ति व्याहृतिहोमप्रायश्चि-
त्ताभिज्ञस्य ब्रह्मणो वेदनेन सर्वरक्षणं वदन्ती श्रुतिवद्वातृमभृतिवेदनस्यानियमेन कर्त्तव्यं
गतां दर्शयति, अतोऽपि समाहारविदेतुद्वयोक्तं कर्त्तव्यत्वमयुक्तमेव ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रण्यद्वुक्तानन्दमुनिविरचिते
व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकसूत्रभाष्यरत्ने तृतीयाध्यायस्य तृतीयः
पादः समाप्तः ॥ ३ ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थपादः॥

पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति चादरायणः ॥ १ ॥

पूर्वत्र परविष्णुप्रकारः प्रतिपादितः । अत्र तु विद्यांगभूतानाश्रयधर्मादीन् वर्णयितुं
विद्यात् एव पुरुषार्थ इति प्रकाशयति-अतो विद्यात् एव पुरुषार्थः । 'ब्रह्मविदामोति
परं' 'वेदाहमेतं पुरुषं महात्मादित्यवर्णं तमसः परस्तात्' 'तमेव विद्वानमृत इह
भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'ति.

'जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन'॥

इत्यादिशब्दादिति भगवान्वादरायणो मन्यते. तत्संभवति नवेति संदेहे' सति पूर्वः
पक्षः प्रवर्तते-

शेषत्वात्पुरुषार्थवाचो यथान्वेष्येति जैमिनिः ॥ २ ॥

न विद्यातः पुरुषार्थः, कुतः कर्मसु क्रियमाणेषु सत्त्वसि नत्कर्तुरेवात्मनस्तत्त-
मसीत्यादिसामानाधिकरण्येन ब्रह्मत्वावगमात् तद्वेदनस्य कर्मसंस्कारतया कर्मशेष-
त्वात् ज्ञाने जातेऽपि कर्मणः कर्त्तव्यतयावशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ पुरुषार्थवाचः. फलश्रुतिस्तु

१ ऋग्वेदादिविहितान्गलेपे व्याहृतिहोमप्रायश्चित्ताभिज्ञं वै ब्रह्मण एव किंच सर्वोपासनानां
समुच्चये हि विज्ञानवत्ता ब्रह्मणा परिपान्य वर्त्मतरेषामृषिजां न स्यात् । २ अधिष्ठातृणां ३२
सूत्राणि ६४ । ३ पुरुषार्थाधिकरणम् । ४ संदेहबीजं चोग्रश्रुतिदर्शनम् । ५ ब्रह्मवेदनस्य ।
६ कर्त्तृशुद्धिहेतुतया । ७ ब्रह्मवेदने ।

अन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु यथा तथार्थवादमात्रम् । तदुक्तं द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थ-
त्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति. अस्यार्थः—पण्णमयी जुह्वद्रव्यं यजमानस्थानादिनाः
संस्कारश्च प्रयानादिरूपं कर्म च तेषु नरस्य निर्दोषकीर्तिश्रवणादिफलश्रुतिः
अर्थवादः—कथनमात्रं स्यात्कृतः परार्थत्वात्—तेषु स्वर्गादिप्राप्तिरूपफलांतरार्थत्वादिति,
अतो न विद्यातः पुरुषार्थ इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ।

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

तथाचारोऽपि कर्मप्रधानो दृश्यते श्रुतिस्मृतिषु—‘अध्वपतिः केकयः ब्रह्मवित् यक्ष्य-
माणो ह वै भगवंतोऽहमस्मि इत्याह; जैनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज’ इति,
‘कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय’ इत्येवं केकयजनकादीनां परब्रह्मविदामपि
कर्मप्रधान्येनाचारोऽवगम्यते, अतोऽपि विद्या कर्मागमेव ।

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

‘यदेव विद्यया करोती’ति श्रुत्यैव विद्यायाः कर्मसु विनियोगादपि कर्मागत्वम् ।
यत्करोति तद्विद्यया परब्रह्मज्ञानेनेति श्रुतेरर्थः ।

समन्वारभणात् ॥ ५ ॥

‘सं विद्यां कर्मणी समन्वारमेते’ इति विद्याकर्मणोरेकस्मिन्पुरुषे साहित्यं
दृश्यते, अतश्च तदगत्वमेव विद्यायाः ।

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

‘आचार्यकुलद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमाहृत्य कुटुम्बे
श्रुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधते’ इत्यादावर्थज्ञानपर्यताध्ययनवतः
कर्म विधीयते, अतश्च ज्ञानस्य कर्मागत्वम् ।

१ द्रव्यसंस्कारकर्मसु । २ विदेहानामधिपतिर्जैनको नाम राजा बहुदक्षिणसंज्ञेनाध-
मेधेन वा बहुदक्षिणायुक्तेनेजे—याग कृतवानित्यर्थः । ३ त परलोकं व्रजत विद्याकर्मणी समनु-
गच्छत इति श्रुत्यर्थः । ४ आचार्यस्य कुल गृह उपनयनं कृत्वा तदनन्तरं गुरोः श्रुत्पण्यरूपकर्म
विधाय अतिशेषेण शिष्टेन कालेन यथाविधानं पवित्रपाणिष्वग्राह्यमुत्स्वादिविधानमतिक्रम्य
वेदमधीयानंतरं अभिसमावृत्य व्रतविमर्गं कृत्वा उदुम्बे गार्हस्थ्ये स्थितः श्रुचौ देशे स्वाध्या-
याध्ययनं कुर्वन् कर्मातराणि च विहितानि यथाशक्ति कुर्वाणो ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते इत्यर्थः ।

नियमाच्च ॥ ७ ॥

‘कुर्वन्नेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं मया’ इत्यात्मपरमात्मविदां जीवनस्य कर्मसु नियोगो नियम्यते. अतश्च विद्या कर्मणि. तस्माच्च विद्यातः पुष्पाय इति प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते—

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तु शब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः। न विद्यायाः कर्मागन्तव्यं अपि तु निगूढं पुष्पाय इति भगवतो वादरायणस्य मतमेवोक्तम्; वृत्तः भवितुं पदेमानु-कूलं कर्मसु जीवितमवृत्त-दादधिरस्य स्वरूपस्वभावगुणविभूतिभिरन्युत्पद्यमानं परमात्मनो मोक्षार्थं चैव नयाम-देनात्। तथाहि ‘सोऽप्यायत यद्गुण्या मन्त्रायैवेति’ ‘म वाक्पणं वरणाभिषाभिषो न शाम्य कश्चिज्जनिता न चापिष’ इति ‘तमीभराया परमं मरेभरं तं देवानां परमं च देवतमिति’ ‘आर्यैवेदमग्र आसीन्पुष्पविष’ इति ‘य आसादतपाया विजतो विमृत्युर्विजोरो विजितन्तोऽपिपामः सन्वित्तमः सत्यमन्वन्’ इत्यादिवारणेषु वेदस्य नारायणस्याभिरुचये इत्यने, अतो न विद्यायाः कर्मागन्तव्यं। यदुक्तं कर्ममथानासार-दर्शनं तत्राह—

‘तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

विद्यायाः साधनान्तेऽपि प्रत्यविदा नया मृन्ते कर्मासारदर्शनं न केवलं कर्मण एवासारदर्शनम्। तथाहि ‘एतत् स वैतद्विद्वांस आदुः कदसः वापेयाः विमर्या वयमादेण्यामहे विमर्या इयं यस्यामहे वि यजया वरिण्याम’ इत्यादी प्रत्यविदा कर्मन्याया वि रच्यते। एतेषाभिर्मंगलमर्तितस्य कर्मणां विद्याय वेदानुष्ठानं मयागत पञ्चाभिर्मंगलमपुनर्गतेति विमोक्षाभावात् कर्मण एव विद्याय विमिति विद्यायाः साधनान्यमेव। यदेव विद्येति यदुक्तं तत्राह—

आसारंघ्रिणी ॥ १० ॥

निर्देशात् । 'यदेव विद्याया करोति तदेव वीर्यवत्तरमि'ति प्रकृतोद्गीथविद्यायास्तद्युक्तस्य कर्मणो वीर्यवत्तरत्वसाधनभावोऽभिधीयते इति न विद्या कर्मागम् । यदुक्तं तं विद्या-
कर्मणी इति तत्राह—

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते' इत्यत्र विद्याकर्मणोर्भिन्नफलत्वेन समारंभः श्रूयते ।
तथाहि 'विद्या च स्वस्मै फलायान्वेति कर्म च स्वस्मै फलायान्वेति विभागः यथा
क्षेत्ररत्नविक्रयिणं शेतमि'त्यत्र क्षेत्रार्थं शतार्द्धं रत्नार्थं शतार्द्धमिति विभागः ।

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

'वेदमधीत्ये'त्यध्ययनमात्रवत् एककर्मविधानात् न विद्या कर्मागम् । अध्ययनवि-
धिर्निर्भरग्रहणमात्रे पर्यवस्यति, अर्थावबोधपर्यतत्वे चापि पर्यवस्यति; उपासीतेति
विहिता या विद्या अर्थज्ञानादर्थान्तरभूता सा च ज्ञानाभ्यासरूपा, अतोऽस्या न कापि
कर्मागत्वम् ।

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यत्र स्वतन्त्रे कर्मणि विद्वदायुष एव निनियोगो नास्ति, कुतः
अविशेषात्तद्वाक्ये विशेषाभावात् 'ईशावास्यमिदं सर्वमि'ति विद्याप्रकरणाच्च विद्या-
गभूतमेतत् कर्मेति विज्ञायते, अतो न विद्यायाः कर्मागत्वम् ।

'स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

वाशब्दोऽवधारणार्थपरः । 'ईशावास्यमिदं सर्वमि'ति विद्याप्रकरणाद्विद्यास्तुतये
कर्मणोऽनुमतिरनुवृत्तिरेव; विद्यामाहात्म्यात्सर्वदा कर्माणि कुर्वन्नपि तैर्न लिप्यते इति
हि विद्या प्रशंसिता । 'त्वयि न कर्म लिप्यते नरे'इति वाक्यविशेषात्, अतश्च विद्याया
एव प्रधान्यम् ।

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

'किं प्रजया करिष्याम' इत्यादिना कामकारेण स्वेच्छया विदुषो गार्हस्थ्यत्या-
गमधीयत एके, अतोऽपि विद्या प्रधानभूता लक्ष्यते ।

१ शतमन्त्रेतिऽयुक्तौ क्षेत्रमूल्य पचाशत् रत्नमूल्यं च पचाशदिति विभागस्तथात्रापि । २
कुर्वन्नेवेह कर्माणीतिवाक्ये । ३ विद्वानितिभेदवचनस्याभावात् । ४ कुर्वन्नेवेति वाक्यस्य
विद्वदायुर्विषयत्वेऽप्यविरोधो विद्यास्तुत्यर्थवादित्याह । ५ अनुज्ञा । ६ शास्त्रिनः ।

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

विद्यया सर्वकर्मोपमर्दं चाधीयत एके 'क्षीयते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर' इति, अतो न कर्मप्राधान्यम् ।

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु संन्यासाश्रमिषु ब्रह्मविद्यादर्शनात् तेष्वग्निहोत्राद्यसंभवाच्च न विद्या कर्मागम् । तथाहि 'त्रयो धर्मस्कंधा' इत्यादि वैदिके शब्दे आश्रमत्रयस्यैव कर्मानुष्ठानं दृश्यते ननु चतुर्थाश्रमस्य, अतो विद्यैव प्रधानभूता गुरुपर्याहेतुः । तस्यास्त्वंगतया फलाभिसंधिरहितस्य विहितकर्मणोऽनुवृत्तिरिति सिद्धम् ।

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि ॥ १८ ॥

पूर्वत्र 'त्रयो धर्मस्कंधा' इति त्रयाणामेवाश्रमाणां धर्माधारत्वमुक्तम् ; अत एवात्र चतुर्थाश्रमसद्भावे संदेहे सति पूर्वपक्षः प्रवर्तते—'त्रयो धर्मस्कंधा' इत्यादौ चतुर्थाश्रमाचोदनात् 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजन्ती'त्यादिचतुर्थाश्रमवचनं तु परामर्शम्—उपासनस्तुत्यर्थवादमेव जैमिनिर्मन्यते । किंच अपवदति हि 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयत' इति श्रुतिः चतुर्थाश्रमं निषेधति, अतोऽग्निहोत्रपरित्यागे महान्दोष इति अग्निहोत्रपरित्यागेनाश्रमांतरं नास्तीति प्राप्ते सिद्धांतं दृष्टम्—

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

गृहस्थाश्रमादिवदाश्रमांतरमप्यनुष्ठेयमिति भगवतो वादरायणस्य मतम् । 'त्रयो धर्मस्कंधा' इत्यादेः सर्वाश्रमसाम्यश्रुतेः अग्न्युद्रासनद्रोषो गृहस्थविषय एव, अतश्चतुर्थाश्रमधर्मसद्भावाः ।

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

वाशब्दोऽवधारणार्थपरः । धारणवत्—'अथस्तात्समिधं धारयन्ननु द्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयती'त्यत्र वर्तमानप्रयोगेऽप्युपरिधारणस्याप्राप्तत्वाद्यथा विधिः कल्पितः तद्वत्प्रव्रजन्तीत्यत्रापि विधिरेव; अथवा जावालश्रुतौ प्रत्यक्षो विधिरप्यस्ति 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही वा वजी भूत्वा प्रव्रजेदि'ति नात्र क्रमनियमः । 'उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विस्जेतदहरेव प्रव्रजेदि'ति श्रुतेः जन्मांतरमुद्धृतपरिपाकविशुद्धांतःकरणस्य ब्रह्मचर्यादेव पारित्राज्यं भवति । 'ऋणानि त्रीण्यप्राकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्,

अनपाकृत्य मोक्षं तु भजमानो व्रजत्यधः' इत्यादिनिषेधस्त्वग्निस्तविषयः। 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयेत्' इत्यन्युद्रासननिषेधात् ब्रह्मचर्यादेव पारित्राज्यं न गार्हस्थ्यात्परमिति केचित्। तथा सति 'वनी भूत्वा प्रज्जेत्' 'उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रज्जेद्' इत्यादिविधिवैयर्थ्यं स्यात्, अतो ब्रह्मचर्यादेव प्रज्जेदिति वा वनी भूत्वा प्रज्जेदिति वा निर्वधः कार्यः। ब्रह्मचर्यादेव प्रज्जेदिति वदतामयमभिप्रायः-साग्निरनग्निकश्चेति द्वावेवाश्रमौ। तत्र ब्रह्मचारी परिव्राट् वानग्निः, गृहस्थो वानप्रस्थश्च साग्निः। आदावग्निमावाय पश्चाच्चमुद्रास्य यत्पारित्राज्यं ततोऽपि ब्रह्मचर्यात्पारित्राज्यमेवातीव मुख्यमिति। अन्यथा श्रुतिविरोधापत्तेः। अतः सर्वाश्रमधर्मसिद्धिः।

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

'ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपासीते'त्युपक्रम्य 'स एष रसानां रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो य उद्रीथ' इति श्रूयते। एवंजातीयके उदाहरणे उद्रीथादिषु रसतमत्वादिविधिर्विधीयते, किंतु 'इयमेव जुहुरित्यः कर्मः स्वर्गो लोक आहवनीय' इति जुह्वादीनां पृथिव्यादित्वमतिपादकरचनवत् कर्मागभूतोद्रीथाद्युपादाय तस्य रसतमत्वादिवचनं स्तुतिमात्रं न वेति संशयः। किं तावत्प्राप्तं नोद्रीथादिषु रसतमत्वादिविधिर्विधीयते, किंतु स्तुतिमात्रमिति पूर्वपक्षश्चेत्तत्र सिद्धांत उच्यते-नापूर्वत्वादिति तद्वचनं न स्तुतिमात्रं किंतु तेनोद्रीथादिषु रसतमत्वादिविधिर्विधीयते एव अपूर्वत्वात्-पूर्वमुद्रीथादौ रसतमत्वादेरप्राप्तत्वात्। एवं च सति नात्र इयमेव जुहुरित्यादिन्यायोऽवतार्यः, जुह्वादिविधिवदुद्रीथादिविधेरत्रासन्नियानात्; अतो रसतमत्वादिविधिर्विधिरेव।

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

'उद्रीथमुपासीते'ति विधिप्रत्ययप्रयुक्तोऽत्र भावशब्दश्च क्रियाशब्द एव श्रूयते, अतोऽपि रसतमत्वादिविधिर्विधिरिति।

१ ब्रह्मचर्यान्तर वानप्रस्थानंतर च पारित्राज्यामीकारे यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रज्जेदित्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः। २ स्तुतिमात्राधिकरणम्। ३ ओमित्येतदक्षरमुद्रासयेत्युपासीतेत्यादिवाक्ये। ४ ओमित्येतदक्षरमुद्रासयेत्युपासीते यादिवाक्यम्। ५ ओमित्येतदक्षरमित्यादिवाक्येन। ६ इयमेव जुहुरित्यादि तु विधिसन्निधावेवाप्नातमिति वैषम्यम्। ७ ऋतुवीर्यादिफलसिद्धयर्थमुद्रासयेत्युपासीते रसतमादिविधानमेव न्याय्यमित्यर्थः।

‘पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

वेदान्तेषु विद्यारम्भे ‘प्रतर्द्दो ह वै देवोदास्ति’ रित्याचारयायिका आम्नातास्ताः किं पारिप्लवयोगार्थो उत विद्यास्तुत्यर्था इति संशयः । किं तावन्माप्तं पारिप्लवार्था इति; अश्वमेधयागे राजानं सकुटुम्बमुपवेश्य तत्पुरतो वैदिभ्यः न्यायानानि अश्वर्युणा वक्तव्यानि, तदिदं पारिप्लवार्यं मर्म ‘पारिप्लवमाचक्षीते’ति वाम्येन विहितम् । तत्र सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे अंस्ततीति विनियोगात् उपनिषदाभ्यगता अध्याग्यायिना-स्तर्दार्था इति पूर्वः पक्ष इति चेत्तत्र सिद्धात् उच्यते—न विशेषितत्वादिति; ‘प्रथमेऽहनि मनुवैवस्वतो राजा द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वतो राजे’त्यादिना पारिप्लवार्थानामाख्यायिकानां विशेषितत्वात्—पृथक्तयाभिधानात् ता न पारिप्लवार्थाः, किन्तु विद्यास्तुत्यर्थाः । औपनिषदाख्यायिकानां संनिहितविद्याविधिभिरेकवाक्यत्वादपि ता विद्यास्तुत्यर्था इत्याह—

तथा चैकवाक्यतोपवंधात् ॥ २४ ॥

यथा सोरोदीदित्याचारयानां कर्मविधिभिरेकवाक्यता तथा विद्याविधिभिः सह औपनिषदाख्यायिनामेकवाक्यतयोपसंवन्धाच्च ता विद्यास्तुत्यर्था एवेति ।

‘अत एव चाग्रोधनाद्यपेक्षा ॥ २५ ॥

पूर्वोपपादितोऽन्याश्रमसद्भावः । तस्य विद्यार्थमाधानाद्यपेक्षास्ति नवेति संशयः । किं तावन्माप्तं यतो विद्यांगत्वेन कर्मणो विधानमत एव विद्यावतामूर्ध्वरेतसा विद्या-गत्वेनाधानादिसंस्काररूपं कर्मानुष्ठेयमिति भाष्ये द्रुमः—अग्रोधनाद्यनपेक्षा न तेषां-माधानाद्यपेक्षा विद्या ‘एतमेव प्रराजिनो लोऽस्मि’उतः प्रजंती’त्यादिभ्युतः तेषां कर्मत्यागेनैव विद्यावन्भावगमात् । किंच तेषामपि स्वाश्रमधर्मापेक्षा विद्या न विद्यत एव, आधानादिकर्मानुपपत्तेरिति सिद्धम् ।

‘सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

अंत्याश्रमिणामनुपपत्तेराधानादिकर्मानपेक्षा विद्येति पूर्वोपरिखरणे निरूपितम् । यद्विद्या विद्या तदपेक्षा नवेति संशयः । एवं सति गृहस्थानामपि विद्या अशोधनादिस्मर्मानपे-

१ पारिप्लवधिकरणम् । २ वेदान्तेषु । ३ पारिप्लवयोगार्था । ४ अग्रोधनाधिकरणम् । ५ अग्निश्च इयानि काष्ठाणि च आदिसाध्याग्याणि ब्रौह्मियत्किंवादीनि द्रव्याणि च विषयेषु तेषां यजकर्मणामनपेक्षा । ६ अग्रोधनमग्न्याग्नौ आधानं आपानपूर्वकमिहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मानपेक्षा । ७ ऊर्ध्वरेतसाम् । ८ सप्तपिडाधिकरणम् । ९ अग्रोधनाद्यपेक्षा ।

क्षणीति द्रूमः । तस्य कर्मणो व्यभिचारेण विद्यागत्वानुपपत्तेः । यत्तु विमता विद्या स्वागभूतकर्मापेक्षा, अंगित्वात्मयानाद्यपेक्षा, दर्शपूर्णमासवदित्यनुमानम्; तत्राधानादेः कीदृशमंगलत्वं साध्यं प्रयाजादिवत्फलोपकारित्वं वा अवघातादिवत्स्वरूपोपकारित्वं वा ? नायः तेजजन्यत्वे मुक्तेरनित्यत्वं स्यात्; द्वितीये साध्यविमलो दृष्टातः, अतो न विद्यागत्वं कर्मणः । तस्मात् गृहिणामपि विद्या अग्निहोत्रादिकर्मानपेक्षेति पूर्वः पक्षः । सिद्धातस्तु कर्मवस्तु गृहस्थेषु विद्या अग्निहोत्रादिसर्वकर्मापेक्षा 'यज्ञेन दानेने'ति श्रुतेः, यज्ञादीना नारायणनियोगसिद्धत्वाच्च । यथाश्वो गमनसाधनभूतोऽपि स्वपरिकरबंधा-पेक्षो गमने तथा कर्मणः फलाभिसधिरहितत्वेन विद्यास्वरूपोपकार्यगत्वात् न तज्जन्यत्वं मोक्षफलस्य नितु ज्ञानफलमेव योक्षः । अतो गृहस्थाना यज्ञादिमापेक्षा विद्या सर्वेषामाश्रमिणा स्वाश्रमविहितकर्मापेक्षेति विद्यायाः कर्मापेक्षत्वमुक्तम् ।

‘शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदंगतया तेषामव-
ध्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

‘शातो दात उपरतस्तितिष्ठुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्, श्रद्धाभक्ति-
ध्यानयोगादवेही’त्यादिना विद्यायाः शमदमादिसंपत्त्यपेक्षा श्रूयते । सा शमादिसंप-
त्तिर्गृहिणा संभवति नवेति सशयः । यज्ञादिमत्तया बहुव्यापारव्याकुलानां तेषां तदुप-
रतिरूपा शमदमादिसंपत्तिर्न संभवतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धात उच्यते-यद्यपि गृहस्थो
विहितकर्मप्रवृत्तस्तथापि निषिद्धकाम्यादिकर्मसु व्यापाररहित एव शमाद्युपेतः स्यात् ।
‘शातो दात’ इत्यादिना ‘श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेही’त्यादिना च गृहस्थानां शमादिवि-
धेर्विहितत्वाद्विद्यानिष्पत्तये तदंगत्वेन तेषां शमादीनामवश्यानुष्ठेयत्वाच्च । आतराणां
रागद्वेषादीनामनाविर्भूतिः शमः, सर्वेषामिन्द्रियाणां अवहितव्यापारेभ्यो निवर्तन
दमः, निषिद्धकाम्यकर्मव्यापारोपरम-उपरतिः, द्वंद्वसहिष्णुत्व तितिक्षा, विनष्टतंद्रिव्या-
क्षेपस्य चित्तस्य परमात्माभिमुख्य समाधानम्, अपुरपार्थसकलेतरशास्त्रपराङ्मुखी पर-
विद्यामयपरमाप्ततत्रोपनिषद्गोष्ठीसमुत्कंठारूपा सत्वकला श्रद्धा, निर्मुक्तसकलेतरदेवता-
राधना त्रिविधकरणसपाद्या अष्टांगयोगविशिष्टा परमात्मपरिचर्यामयी वेदरहस्या
नवविधा भक्तिः, परमानंदावेशमयपरमात्मसेवारूपमुक्तिप्राप्तित्वरा मुमुक्षा च सकल-
माकृतभोगपराङ्मुखत्वरूपेण वैराग्येण नित्यानित्यवस्तुनिर्द्वारेणाकारेण विवेकेन च

विशिष्टस्य नरस्य अमादिसंपत्तिक्रमेण संभवति सुमुखा । एते विवेकादयो ह्यमुखा-
पर्यताः परमधर्माः सर्वेषामाश्रयिणां परायक्तिरूपविचार्यमविशेषेणानुष्ठेया इति ।

‘सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

वाजिनां छंदोगानां च प्राणविद्यायां पठ्यते ‘न ह वास्योमन्नं जग्यं भवती’ति
‘न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवती’ति । इह प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वान्नानुमतिः
प्रतीयते । एषा युक्ता नवेति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् ? मानांतरप्राप्तस्य
भोजनस्याविशेषत्वादिह सर्वान्नानुमतिरप्राप्ता विधीयते, इति प्राप्ते समाधीयते—
प्राणविद्यानिष्ठस्यापि सर्वान्नानुमतिः सर्वान्नभक्षणात् न सर्वदा, किंतु प्राणात्यये
एव; अधिरुक्तस्तेरूपस्तेर्ब्रह्मविदोऽपि हि प्राणात्यय एवोच्छिन्नभक्षणादौ श्रुतिर्दृश्यते
‘मंढचीह तेषु कुरुप्राटिक्या सह जाययोपस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे कुद्राणक

१ नित्यानियवस्तुविवेकः, शमदमादिसाधन संपत्, इहामुत्र च फलमोषविरागो मुमुक्षुत्वं
चैतत्साधनचतुष्टयरूपाः परमधर्मा इत्यर्थः । २ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् । ३ अस्य प्राणोपास-
कस्य जंतुमात्रस्य जग्यं भक्ष्यं तत्सर्वमन्नं न भवति ह अदनीयमेव भवतीत्यर्थः । ४ मनु
मट्थ्यो मर्दनहेतवोऽशनयः पापाणवृष्टयो वा तामि. कुरुपु कुरुदेशसस्येषु इतेषु नाशितेषु सस्तु
दुर्मिक्षे जातैऽन्नालमाहकुद्राणक युस्तितां गति गतौऽन्त्यामवस्थां प्राप्तश्चकृत्वापत्यं चाक्रायण
उपस्तितामा ह किल आटिक्य-अटनाथ प्रवृत् आटिक्य, आटिक्या इति पाठे तु गृहांवरा
घटनाहेतुत्वादटिकि तयाटिक्यानुपजातपयोधरादिस्त्रीयंजनया जायया सह इभ्यग्रामे इमो
हस्ती समर्हतीतिभ्य ईश्वरो हस्यारोहो वा तस्य ग्राह्यस्तरिमत् इभ्यग्रामे उवास उपितवान्; कस्य
विदगृहमाश्रय पश्चात् उपस्तिर्ह किलन्नार्थमटन् इभ्यं हस्यारोहं कुन्मापान् कुस्तिताम्मा-
पान् स्वादंतं भक्षयंतं सहसोपलभ्य विभिन्ने-याचितवान्; याचिते सति तमुपस्ति ह इभ्य उवाच
किं यच्चेति बहुवचनार्थं, इमे मे मम भोजने उपनिहिता निक्षिप्ता, इतेऽस्माद्वाजनभ्यादुच्छिष्ट-
कुन्मापराशेभ्य अन्ये कुन्मापापाने न विचंते, इत्यतः किं करोमीत्युक्त उपस्तिरेतेषामिति फर्गणि पट्टी
पतन्त्यया भक्ष्यमाणान् कुन्मापान्मे ममं देहीति होवाचे मुक्त इभ्यस्तान् कुन्मापानस्मै उपस्तिये
प्रददौ—प्रदत्तवान्; हंतोच्छिष्टाः कुन्मापाः भक्षिताश्चेदिदमनुपानमुदकं गृह्णाणेत्यर्थः, एवमुक्त उप-
स्ति. प्राणतिरिक्ते उच्छिष्टभक्षणे दोषं पश्यन्नुगाचे याह उच्छिष्टमिति मदीदमुदकमहं पारयापि
तदा त्वदीयमुच्छिष्टं वै मे मया पीतं स्यादित्युपस्तिनोक्ते हस्तिपट्टी बक्ष्यमाणभक्ष्यरस्योमजा-
नन्नुपहसति न स्विदिति; एते कुन्मापा अपि किं नोच्छिष्टा स्विदितर्के इत्युवाचेत्यर्थः । उच्छिष्टमपि
जीवनविच्छिन्निर्मात्रनिरासाम स्वीकृतं न दोषाये युत्तरमुवाचे याह नवा इति; इमान्कुन्मापानस्वा-

उवास, स हेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं विभिक्षे स होवाच नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म
इम उपनिहिता इत्येतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै मददौ हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं
मे पीतं स्यादिति होवाच न स्विदेतेष्युच्छिष्टा इति नवा अजीविष्यमिमानस्वा-
दन्निति होवाच कामो म उदपानमि'त्यादिरूपा । अतः प्राणात्यय एव सर्वान्नानु-
मतिः परविद्यावतोऽपि ।

अबाधाच्च ॥ २९ ॥

‘आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिप्रतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्र-
मोक्ष’ इत्यत्रोक्ताया आहारशुद्धेः सर्वान्नानुमत्या बाधे प्राप्तेऽपि अबाधात्—प्राणात्यये
बाधाभावोक्तेः, प्राणसंशय एव सर्वान्नानुमतिर्निर्बाधा । विदुषामपि विदुषामपि सर्वा-
न्नानुमतौ प्रमाणमाह—

‘अपि स्मर्यते ॥ ३० ॥

प्राणसंशय एव सर्वान्नानुमतिः स्मर्यतेऽपि—

‘प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमति यतस्ततः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा’ ॥ इति.

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

‘यतः तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबति पाप्मना नोत्सृज’ इति पाप्मना संस्पृष्टो
न भवामीति मत्वा सुरां न पिबतीत्यर्थ इति काठाना संहितायाम् अकामकारे काम-
कारनिवृत्तौ शब्दश्चायं भवति; अतश्च प्राणसंशय एव सर्वेषामपि सर्वान्नभक्षणानुमतिः।
अन्यथा निषिद्धाचरणे सति नारायणाज्ञाद्रोही स्यादिति भावः ।

‘विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

विद्याहीनस्य गृहस्थस्य आश्रमकर्म यज्ञादिकं ‘बावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती’ति
विहिततया ‘यज्ञेन दानेने’ति श्रुतेर्विद्यासाधनतया चानुष्ठेयमवगम्यते ।

दन्तभक्षयन् नैव अजीविष्यं नैव जीविष्यामीत्युपस्तिरुवाचेत्यर्थ । नामावेऽपि तुल्यं जीवनराहित्य-
मित्यारंकायामाह काम इति, मे मम उदकपानं काम इच्छतो यथेष्टं लभ्यते इत्यर्थः, तथा च
चाक्रायणस्य विदुषोऽभक्ष्यमक्षणं प्रति प्रवृत्तिश्रुतेर्जीवितसंदेहावस्थामापन्नस्य विद्याधर्मयशोवत
त्वात्मनः परोपकारसमर्थस्य जीवनमात्रकारणं निषिद्धमपि कुर्वतो नाग स्पर्श इत्यभिप्रायो गम्यते ।
१ सर्वापेक्षेति सूत्रे यदुक्तमग्निहोत्रादिसर्वकर्मोपक्षा विवेति तत्र विद्वद्विदुषा कर्तव्यता सूत्र-
द्वयेन विभजति । २ विहितत्वाधिकरणम् ।

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यावतोऽपि 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह, अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुत' इति श्रुतेर्विद्यांगतया हिततया चानुष्ठेयं यज्ञादिकर्मावगम्यते । इह विद्याहीनेन विद्यावता च यज्ञादिकं विद्यासाधनत्वेनांगत्वेन विहितत्वेन च द्विरनुष्ठेयं सकृदनुष्ठेयं वेति संशये सत्युभयविधिवलाद्विरनुष्ठेयमिति माप्ते सिद्धांत उच्यते-

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथापि अविदुषो विद्यासाधनत्वेन विदुषश्च विद्यांगत्वेनोभयोरपि विहितत्वेन चैवं सर्वप्रकारैरपि करणीयतयाः ता एव एते यज्ञादय एव मसिद्धाः संति । सकृत्कृतानामपि तेषामुभयलिङ्ग-उभयाकारत्वेन संभूतस्वरूपसंभवोऽस्ति, अतः कर्मस्वरूपैक्ये सत्यपि तेषामुभयाकारत्वे विरोधाभावः । सकृत्प्रयोगेऽपि वचनद्वयवलेन कर्मण एकस्याप्याकारद्वयोपपत्तेः । यथा 'स्वादिरां यूपो भवति स्वादिरं वीर्यरामस्वरूपं कुर्वीते' त्यत्र वचनद्वयवलेन नित्यत्वं काम्यत्वं चैक्यं स्वादिरत्वस्यास्ति तद्वद्विदुषोऽप्यप्यविदुषोऽपि विद्यांगतया विद्याहेतुतया विहिततया च सकृदेवानुष्ठेयं यज्ञादिकमिति ।

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

चकारोऽवधारणार्थः. 'धर्मेण पापमपनुदती'ति श्रुतिः विद्यां तात्तिप्रतिषेधकदुरित-निवर्तनेन विद्याया अनभिभवं पराभवनिवर्तकं कर्मानुष्ठानं दर्शयत्येव, अतो न पूर्वोक्तविरोधः ।

अंतरा चापि तु तद्विधेः ॥ ३६ ॥

आश्रमिणां विद्या संपद्यत इत्युक्तम् । इहानाश्रमिणां विद्या संपद्यते नवेति संदेशः ।

१ विद्याम् अक्षरमस्वरूपज्ञानं च अविद्यां च विद्याभिन्नं वर्णाश्रमोचितं कर्म च तदेतदुभयं सह परमाश्रमोपामनसहितमेव भवति, एवं द्वयं यो वेद जानाति सः अविद्याया विद्याभिन्नेन मग्नप्राधान्यार्थं कृतेन वर्णाश्रमोचितेन कर्मणा मृत्युं पाप्मनं तीर्त्वा उच्यते विद्याया त्रिगुणातीतेन शुद्धास्वरूपज्ञानमहितेन परमाश्माह्वयज्ञानेन अमृतं मरणधर्मजिने परमेश्वरेशोपयोगिनमप्राकृतविषदं अश्नुते प्राप्नोतीति श्रुत्यर्थः । २ विद्योपविद्वद्भिः विद्यामहङ्गातिशः । ३ अविदुषां विहिततया विद्यासाधनतया च कर्मानुष्ठानमाभ्यासते, विदुषां च विहिततया विद्यांगतया च कर्मानुष्ठानमाभ्यासत इयमप्यविधिवन्तः । ४ अतो यज्ञादिकर्मणां विद्याया साधनत्वेऽगवे चाविरोध इत्यर्थः । ५ विद्युगापिस्मरणम् ।

अनाश्रमिणः स्नातकविधुराश्च, तेषां ब्रह्मविद्या न संभवति, विद्यामाधनभूतानाश्रम-
धर्माणामभावादिति प्राप्ते वदामः—अंतरा चापि तु तद्दृष्टेः—रैकविदुरादिषु विद्यासा-
धनभूताश्रमहीनेष्वपि विद्यादर्शनात् अनाश्रमिणामपि विद्या संभवत्येव । यदुक्तं
विद्यासाधनाश्रमधर्माभाव इति तत्राह—

अपि स्मर्यते ॥ ३७ ॥

अनाश्रमिणामपि जपादिना विद्यानुग्रहः स्मर्यते—

‘जप्येनैव तु संसिद्धयेत् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते’ ॥ इति.

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

आश्रमानियतधर्मविशेषेणापि विद्यानुग्रहः श्रूयते—‘तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया
विद्यया चात्मानमन्विष्ये’ति ।

अतस्त्विदतरज्ज्यायो लिंगाच्च ॥ ३९ ॥

अतोऽनाश्रमितादितरदाश्रमित्वं ज्यायः धर्मभूयस्त्वेन श्रेष्ठतरम् ; कुतः लिंगाच्च-
‘अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विज’ इति स्मृतेश्च । एवमनाश्रमितादाश्रमित्वं
वरमेव तथाप्यापट्टिपये अनाश्रमिणापि जप्यादिसाधनेन विद्या संपाद्यत एवेति ।

‘तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमान्तद्रूपा-

भावेभ्यः ॥ ४० ॥

इहोर्ध्वरेतसां नैष्ठिकादीनां स्वस्वाश्रमावरोहोऽपि संभवति नवेति संशये संभवतीति
पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तयामः—नैष्ठिकादिभूतस्य जनस्य अतद्भावः—ततः प्रच्युतिर्न
संभवति, कुतः तद्रूपाभावेभ्यो नियमात्—तद्रूपाभावा नैष्ठिकादिधर्माभावास्तेभ्यो
नियमः ‘ह्यतपतमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्निति,’ अरण्यमियात् ततो न पुनरेयादिति,
‘समाप्याग्नीन् पुनरावर्त्तयेदि’ति च शास्त्राणि नियच्छन्ति, न चारोहरूपशास्त्रवदवरोह-
रूपशास्त्राणि संति; अतः तेषामप्रच्युतिनियमश्रुतेः—प्रच्युतौ श्रुत्याद्यभावाच्च न तेषां

१ स्नातका समावर्त्तनकर्मानंतरमन्विष्यतस्त्रीका विधुरा आश्रमयोरुत्तराले वर्त्तमानाश्च । २

जपाद्यनुगृहीतया विषया सिद्धो मवतीत्यर्थः । ३ नन्वेवं चेत्तर्ह्याश्रमित्वं व्यर्थं तत्राह ।

४ तद्भूताधिकरणम् । ५ नैष्ठिकादीनाम् ।

प्रच्युतानां विद्याधिकारः । जैमिनेरप्येवमेव मतमस्ति । तेषां प्रायश्चित्तादिनापि विद्याधिकारो नास्तीत्याह—

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

आधिकारिकमधिकारलक्षणोक्तं यदवैकीर्णिन उपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तं गर्दभपञ्चालंभनं तद्वन्नैष्ठिकस्य तत्प्रायश्चित्तं न सम्भवति, कुतः पतनानुमात्तदयोगात् ।

‘आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन श्रुयेत् स आत्महा’ ॥ इति.

तस्य पतने प्रायश्चित्तानधिकारस्मृतेः प्रायश्चित्तासम्भवात् अनुमानं स्मृतिः ।

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

उपपूर्वं पातरुपपातरु नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्यप्रच्यवनं सजातं चैतत्र भावं प्रायश्चित्तविद्यमानता एके आचार्या मन्यन्ते अशनवत्, ययोपकुर्वाणस्य मन्वशनादिनिषेधस्तत्प्रायश्चित्तं च तथा नैष्ठिकादीनामपि समानं तदुक्तम्, उत्तरेषां चैतदविरोधीति उपकुर्वाणस्य यदुक्तं तत् चाश्रमाविरो यन्नेषामप्याश्रमिणां भवतीत्यर्थः ।

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

उभयथापि उपपातरुत्वे महापातरुत्वेऽपि कर्माधिकारादिवहिष्कृता एते ‘प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन श्रुयेत् स आत्महे’ति स्मृतेः, आचाराच्च-शिष्टाचारबहिराचराणाञ्च तेषां सर्वथैवारूढपतितानां न विद्याधिकारः ।

१ नैष्ठिकादीनाम् । २ अवकीर्णशब्देन योनौ निषिक्तं रेत उच्यते तदस्यास्ती यव कीर्णौ तस्य य पशु स लौकिकश्रो होतव्य स यथोपनयनकाले लौकिकश्रो होमन्तद्ब्रह्मघानस्य पत्नीपरिमहोत्तरकालतया पूर्वमप्राप्तकालादिति तदिदमधिकारलक्षणे सिद्धं प्रायश्चित्तमाधिकारिकं तदपि नैष्ठिकस्यावैकीर्णिनो नैगारित । ३ छिन्नाशिरस इव प्रतिक्रियानुपपत्ते उपकुर्वाणस्य तु तादृक्पतनभ्रणामावादुपपद्यते तप्रायश्चित्तम् । ४ उत्तरेणम् । ५ यद्यपि कर्मपनिर्हरणाय कैश्चिद्वचनैः प्रायश्चित्ताधिकारो वर्तते तथापि कर्माधिकारानुगुणशुद्धितुमायश्चित्तं न सम्भवति, प्रायश्चित्तं न पश्यामीत्यादिस्मृते । ६ शिष्टा हि नैष्ठिकादीन् भ्रष्टान् कृतप्रायश्चित्तानपि वर्जयति तेभ्यो ब्रह्मादिकं नोपदिशति । ७ नैष्ठिकादीनां आरूढपतितानां नैष्ठिकव्रताः प्रच्युतानां सर्वथैव यथाविधि प्रायश्चित्तानुगुणेनापि ब्रह्मविद्याधिकार इत्यन्वयः ।

‘स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

उक्तमुद्गीथाद्युपासनम् । तदनुष्ठानं यजमानस्य उत ऋत्विजामिति संशयः । किं प्राप्तं उद्गीथाद्युपासनं स्वामिनो यजमानस्यैवानुष्ठातुमर्हं तस्यैव वीर्यवृत्तस्त्वफलश्रवणात् ऋत्विजामित्यात्रेयो मेने, इति तन्मतरूपे पूर्वपक्षे सिद्धांत उच्यते—

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ४५ ॥

‘एवंविदुद्गाता ब्रूयादिति वाक्यशेषे उद्गातुरुपासकत्वं स्फुटं श्रूयते; ऋत्विग्भिः कृतमार्त्विज्यमेव तदनुष्ठानमित्यौडुलोमिस्तन्भावे कथमन्यकर्तृकं कर्मान्यगामिफलं स्यादिति चेत् ऋत्विजामशेषांगपुत्रकर्मानुष्ठानाय यजमानेन क्रीतत्वात्तत्संभवेदेवेत्याह-तस्मै-सांगकर्मानुष्ठानाय हि ऋत्विक्कलापो यजमानेन परिक्रीयते-परिक्रियते, अतः ऋत्विक्कृतमुपासनं यजमानकृतमेव, तस्मात्तत्फलं च तस्य स्वामिन एवेति न विरोधः ।

‘सहकार्यतरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्याविवत् ॥ ४६ ॥

कडोलब्राह्मणे श्रूयते ‘तस्मात्तं ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विघ्नं बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं च पांडित्यं च निर्विघ्नं शुनिरिति बहूनिपक्षात्पर्यनिर्णयरूपं पांडित्यं विशेषेण संपाद्य बाल्येन रागद्वेषादिरहितत्वात् बाल्यसदृशेनावस्थांतरेणावतिष्ठेत् ततः पांडित्यबाल्ये निःशेषं संपाद्या शुनिरिति । अत्र पांडित्यबाल्यब्रह्ममौनमपि विधीयते नवेति संशये शुनिरित्यत्र भवेदित्यादिविधिप्रयोगाभावाच्च मौनं विधीयत इति भाष्ये विधीयते सिद्धांतः-तद्वतो विद्यावतः विध्यादिवत् विधीयत इति विधिः यज्ञदानमभृत्याश्रमधर्मः, आदिशब्देन श्रवणमनने ब्राह्मे आश्रमधर्मवत् श्रवणमननवच्च पांडित्यबाल्ययोस्तृतीयं सह कार्यतरं मौनमेकं विधीयते; कुतः शुनिशब्दस्य पक्षेण प्रकृतमननशैले व्यासादौ प्रसिद्धेर्निष्ठान्पित्यर्थ उपास्यविषयाभ्यासरूपमिदं प्रकृतमननं तिष्ठासेदिति पदानुष्टया विधीयते, ततो मौनविधिः संभवति विद्यावत इति ।

१ स्वाम्यधिकरणम् । २ ओम्नियेतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्याभ्य तस्मादुद्गीथं विदुद्गाता ब्रूयादिति वाक्यशेषे । ३ उद्गीथाद्युपासनानुष्ठानम् । ४ सहकार्यतरविध्यधिकरणम् । ५ यस्मात् पूर्वं ब्राह्मणो आत्मानं विदित्वा पुत्रावेष्टाम्यो न्युत्थाय शिक्षार्थं चरति तस्मादधुनातनो ब्राह्मणः । ६ अवस्थातुमिच्छेत् । ७ कडोलब्राह्मणे ।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

इह सर्वेषामाश्रमाणां विद्या साधारणा उत अत्र विशेषोऽस्तीति संशयः॥ ब्रह्म-
पारिणो वेदाभ्यास 'आचार्यपरव्रजतात् गृहस्थस्य कुटुम्बभरणायोद्यमे' व्याकुलत्वात्
वनस्थस्य श्रैरानसयर्मव्यापृतत्वात् न तेषां ज्ञानध्याने संभवतः॥ 'वेदांतविज्ञानमुनि-
श्रितायाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा' इति वेदांतार्थज्ञानवतां संन्यासयोगश्रवणात्
अंत्याश्रमस्येषु ध्यानविधिदर्शनाच्च अंत्याश्रमिणामेव ज्ञानध्याने संभवतः,
नैतरेषामिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं श्रमः-सर्वेष्वश्रमेषु ज्ञानध्यानरूपा विद्या
संभवत्येव, कुतः कृत्स्नभावात्-कृत्स्नाश्रमेषु विद्यासंज्ञावप्रदर्शनम् । तथाहि छांदोग्ये
'कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान' इत्यारभ्य 'स तत्त्वैवं वर्तयन् यावदायुषं
ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते' इति । अत्र हि गृहिणा गृहस्थेन उपसंहारः
सर्वविद्यासमाप्तिस्तु सर्वेषां प्रदर्शनार्थः, एवंमंत्याश्रमवचनमपि सर्वेषामाश्रमिणां
प्रदर्शनार्थम्, अतः सर्वेषामाश्रमिणां विद्यास्त्येव । फलत्यागः संन्यासः, यत्तत्त्वं
जितेन्द्रियत्वे सर्वमिदं सर्वेषां संभवत्येव ।

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

'अथ मुनिरिति वचने 'अथ भिक्षाचर्यं वरंती'त्यनेनोक्तो यः शमदमादिरूपपा-
रित्राज्यैकधर्मोपसंहारः स सर्वाश्रमिणां शमाद्यनुष्ठानार्थं 'प्रदर्शितः, तं सूत्रार्थेन
दर्शयति-मौनवद-सर्वेषणाविनिर्मुक्तानां मौनोपदेशवत् इतरेषां शमदमादिसाधनामपि
सर्वाश्रमिजनानुष्ठानोपदेशात् सर्वाश्रमिणां ब्रह्मविद्या विहितैव ।

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

फलवर्ज्यप्ररूपे वानप्रस्थसंन्यासाश्रमयोनिषेधताद्वाहस्याद्याश्रमांतरेण देहम-
नाविष्कुर्वन्नन्यत्कीकुर्वन्नापि द्विजो वासुदेवीमहादीक्षारूपाश्रमं परविद्यासाधनमुपादत्ते;
कुतः तस्य वैराग्यातिशयेन ब्रह्मचर्यादियतिधर्मसमन्वयात् । अंत्याश्रमसंज्ञकोऽयमाश्र-
मभेदः नारायणसेवापरस्तत्पसञ्चताहेतुश्च । तथाहि वासुदेवोपनिषदि 'ॐ नमस्कृत्य
भगवान्नामरदः सर्वेश्वरं वासुदेवं प्रमच्छ भगवन्तूर्ध्वपुंड्रविधिं द्रव्यमंत्रस्थानादियुतं मे
मूही'त्यादिभिरूर्ध्वपुंड्रधारणविधिना वासुदेवी महादीक्षा श्रूयते । स्कंधे च स्मर्यते

१. एव छांदोग्ये यथा गृहिणा ब्रह्मविद्यायां सर्वाश्रमिसंग्रहः तथा मुंडकोपनिषदि अंत्या-
श्रमवचनमपि वेदांतविज्ञानमुनिश्रितायां इति पारित्राज्यैकधर्मप्रतिपादनत्वमपि । २. अनावि-
ष्काराधिकरणम् ।

‘वानप्रस्थश्च संन्यास इत्युभावाश्रमौऽमुने, दुष्करत्वात्कलियुगे न ग्राह्याविति निश्चयः। श्रीवासुदेवभक्ता ये तीव्रवैराग्यशालिनः, तेषां धर्मस्तु तत्सेवा प्रोक्तोऽहस्तु च रात्रिषु। एकोऽपि च क्षणस्तेषां ज्ञानविज्ञानभूयसाम्, भक्तिं नवविधां विष्णोर्विना व्यर्थो न वै भवेदिति। एवं च सति शृङ्गां वैराग्यवतां मुमुक्षुजनानां वासुदेवीदीक्षाग्रहणं युक्तमिति निर्णयः। एवं भुक्तिभुक्तिहेतुतयेदं व्रतं नारायणप्रसादकरं श्रुत्य एव वर्णयन्ति तथाहि ‘पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गोत्राणि पर्येपि विश्वतः अतस्तनुर्न तदामोऽश्नुते शृता स इद्वहंतस्तत्समाशततपोपवित्रं विततं दिवस्पदे शोचंतोऽस्य’तंतवो व्यस्थिरन् अवंत्यस्य पवितारमाशवो दिवस्पृष्टमधितिष्ठन्ति चेतसे’ति ऋग्वेदसंहितायां सप्तमाष्टके तृतीयेऽध्यायेऽष्टमे वर्गे इयमेव श्रुतिः किंचित्पाठांतरेण सामवेदे उत्तरग्रंथे द्वितीये षपाठकेऽस्ति। तत्र ऋग्वेदश्रुतिमाप्यम्-पवित्रमिति; हे ब्रह्मणस्पते! ब्रह्मणोऽक्षरब्रह्मणः पतिः स्वामी तत्संबुद्धौ हे वासुदेवेत्यर्थः, ते तव पवित्रमतिशुद्धं विततं सर्वत्र व्याप्त्या विस्तृतं अक्षरारूपं स्थानमस्तीति शेषः, एतादृशः प्रभुः समर्थस्त्वं तत्सत्त्वदायुधधारकस्य गात्राण्यंगानि पर्येपि परिगच्छसि तत्समीपे नित्यं तिष्ठसीत्यर्थः। यः विश्वतो विश्वस्मिन् जगति अतस्तनुश्चक्रादित्वदायुधैरसंतप्तगात्रः तत् स आमो भगवदुपासनमार्गेऽपकृताहीनः, अतस्तत् त्वद्धाम नाश्नुते न मामोति शृता स इत् तत्समुद्राधारणपकदेहा एव बहंतो दिव्यां भागवतीं तनुं प्राप्नुवंतः संतः तत्तव स्थानं समाशत व्याप्नुवंति तत्पवित्रंतीत्यर्थः। तपोपवित्रमिति, तपोः स्वभक्तशत्रूणां तापकस्य तव पवित्रमतिशुद्धं स्वरूपं दिवः पदे शुलोकात् श्रेष्ठे अक्षरारूपे स्थाने विततं निजैश्वर्यविस्तारेण स्थितम्; अस्य त्वदिव्यस्वरूपस्य तंतवः किरणाः शोचंतो देदीप्यमानाः व्यस्थिरन्-बद्धमुक्तांतयौमितया विविधं तिष्ठन्ति; अस्य त्वत्स्वरूपस्य आशवः स्वभक्तसुखप्रदाने सत्त्वरस्ते तंतवः पवितारं संतप्तचक्राद्यायुधधारणेनात्मानं पवित्रीकुर्वाणं निजभक्तम् अवन्ति पालयन्ति; एवंभूतं त्वां चेतसांतःकरणेन ध्यातारो ये ते दिवस्पृष्टं दिव्यंति भगवंतं स्तुवंति इति देवाः स्तोतारो महामुक्तास्तैः स्पृष्टं अधिष्ठितं त्वद्धाम अधितिष्ठन्ति आश्रयन्ते इति श्रुतित्वात्पर्यार्थः। ‘स होवाच याज्ञवल्क्यस्तत्पुमानात्महिताय हरिं भजेत्, मुश्लोकमौलेर्वर्माण्यग्निना संदधत’ इति,

‘धृतोर्ध्वपुंड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा।

स्वरेण मंत्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं याति महान्महांतम्’ ॥ इति।

‘धृतोर्ध्वपुंड्रः परमेशितारं नारायणं सांख्ययोगादिगम्यम्।

स्मृत्वा विमुच्येत नरः समस्तैः संसारपाशैरभिधाति विष्णुम्’ ॥ इति।

इदं च व्रतं पंचरात्रतंत्रे पुराणेषु च बहुधा प्रसिद्धम् ।

१ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधे तदर्शनात् ॥ ५० ॥

उक्तकर्मोपासननिष्ठानामैहिकं मुक्तिफलम् उत जन्मांतरे वा भवतीति विचार्यते । इहैव जन्मनि मुक्तिर्जायतामित्यभिसंधाय पुरुष उपासने प्रवर्तते नतु जन्मांतर इति को वा पुरुषः प्रयोजनस्य विलंबं करोति न कोऽपि; तस्मादैहिकमेव मुक्तिफलं न जन्मांतरीयमिति प्राप्ते सिद्धांतं वदामः-अप्रस्तुतप्रतिबंधे प्रकृतप्रयत्नकर्मोत्तरप्रतिबंधाभावे परमात्मोपासनफलमिह जन्मनि भवति; तद्भावे तु जन्मांतरे यथाभ्युदयरूपं फलं स्वसाधनभूतपुण्यकर्मनंतरमेव संपद्यते, तर्हि प्रतिबंधकसद्भावे तु जन्मांतरे भवति तद्वत् वामदेवादिषु जन्मांतरश्रवणादियत्नेन तत्फलदर्शनात् ततो नैहिकत्वे मुक्तिफलस्य नियम इति ।

२ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥

केवलकर्मफलभ्युदयवत् मुक्तिफलमपि कर्मोत्तरप्रतिबंधाभावे भवतीति निरूपितम् । तन्न्यायेन कर्मफलवत् ज्ञानोपासनफलभूतस्यापि मोक्षस्य न्यूनाधिकत्वे नियमोऽस्ति नवेति संशयः । किंतावदत्र प्राप्तं कर्मफलवन्मुक्तिफलमपि न्यूनाधिकमस्तीति पूर्वः पक्षः । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' 'वाजपेयेन स्वराज्यकामो यजेते'त्यादिभिः कर्मफलस्य न्यूनाधिकत्वप्रवणस्यते तद्वज्ज्ञानोपासनफलस्यापीति प्राप्तेऽभिधीयते-कर्मफलस्यैव ज्ञानोपासनफलस्य न न्यूनाधिकत्वनियमः, कुतः-तदवस्थावधृतेः ब्रह्मभावस्थाया एव पार्षदत्वरूपमुक्तिफलावधृतेः । सर्वेषामपि परविद्यावतां ब्रह्मात्मकार्पाद-त्वस्यैकत्वात् न वैषम्यकथात्र संभवति । द्विरुक्तिरध्यायसमाप्तिं द्योतयति ।

इति श्रीशुद्धैकांतधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानंदस्वाम्युपासकाग्रगण्यश्रीमुक्तानंदमुनिविरचिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकभूतभाष्यरत्ने तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः ॥ ४ ॥ समाप्तश्चायं तृतीयाध्यायः ॥ ३ ॥

१ ऐहिकाधिकरणम् । २ प्रबलकर्मोत्तरसद्भावे तु । ३ अभ्युदयरूपप्रतिबंधप्रयत्नकर्मोत्तरसद्भावे तु । ४ मुक्तिफलाधिकरणम् । ५ चतुर्थपादेऽधिकरणानि १६ सूत्राणि ५१ ।

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ॥

‘आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

तृतीयाध्याये खलूपासकोपास्योपासनमेदा आश्रमधर्मादयश्च निर्णीताः । इह पुनश्चतुर्थाध्यायस्याद्यपादे उपासनप्रकारः, द्वितीये पादे जीवकलापस्योपासकस्यो-
 फ्रांतिदशा च तृतीये पादे अर्चिरादिगतिश्च चतुर्थे पादे परब्रह्ममास्तस्य भक्तस्यावस्था
 च वर्ण्यते । अत्र प्रथमाधिकरणे ‘ब्रह्मविदामोति परं तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः
 पन्था विद्यतेऽयनाय’ ‘यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्ण’ इत्यारभ्य ‘निरंजनः परमं
 साम्यमुपैतीति’ ‘जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेचि तत्त्वतः, त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म
 नैति मामेति सोऽर्जुने’ति, ‘बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः’ इत्यादिषु मोक्ष-
 साधनत्वेन विहितं वेदनं सकृदनुष्ठेयं वतावर्चनीयमिति संशयः । किंतावत्प्राप्तं सकृ-
 दनुष्ठेयम् ; सकृत्कृतेऽपि शास्त्रार्थे कुतः शास्त्रार्थ इति न्यायात्प्रयाजादिवत् ; सकृदनुष्ठा-
 नेऽपि परस्परपर्यायभूतवेदनज्ञानशब्दार्थसिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः-भोक्षसाधनतया विहितं
 वेदनमसकृदावर्चनीयं कुतः उपदेशात्-‘ब्रह्मविदामोति परमि’त्यादिवाक्यसमानार्थेषु
 ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः’, ‘ततस्तु स पश्यते
 निष्कलं ध्यायमान’ इत्यादिवाक्येषु ज्ञानस्य ध्यानरूपत्वोपदेशात् । ‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत
 भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद यस्तद्वेद यस्तं वेद
 स मयैतदुक्तः अनुम एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्ते’ इत्यादिश्रुतिषु उप-
 क्रमोपसंहारयोर्विशुपास्योर्व्यतिकरोपदेशेन मोक्षसाधनरूपस्य वेदनस्योपासनरूप-
 त्वावगमाच्च ; ध्यानोपासनश्च द्वयोश्च स्मृतिसंतानवाचित्वात् ; यदुक्तं प्रयाजादिवदिति
 तदत्र नोचितं तस्य प्रयाजादेरदृष्टफलत्वात्, यदुक्तं सकृदनुष्ठानं वेदनफलस्य हरिता-
 क्षात्कारस्य ॥ दृष्टत्वात् तस्याऽऽफलोदयमाट्टिचित्रीणादेरवघातादिवदिति युक्तम् ।

१ आवृत्त्यधिकरणम् । २ विशुपास्योश्च वेदातेषु व्यतिकरेण प्रयोगो दृश्यते क्वचिद्विदि-
 नोपक्रम्योपासिनोपसंहरति यथा यस्तद्वेद यस्तं वेद स मयैतदुक्त इ यत्रानुम एतां भगवो देवतां
 शाधि यां देवतामुपास्ते इति क्वचिच्छोपासिनोपक्रम्य विदिनोपसंहरति यथा मनो ब्रह्मेत्युपा-
 सीतेत्यत्र भाति च तपति कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेदेति । ३ ध्यानं चित्तनं तच्च स्मृति-
 संतानरूपं न स्मृतिमात्रम् ; उपास्तिरपि तदेकार्थं, एकाग्रचित्तवृत्तिनैस्तर्प्ये प्रयोगदर्शनात् ।

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

अस्मिन्विषये लिङ्गं स्पृतिश्चास्ति—‘तद्रूपमत्यये चैका संततिश्चान्यनिसृहा । तद्वचानं प्रथमैः पद्भिर्गैर्निष्पाद्यन्ते तदे’ति ‘अन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते । तेषामहं समुद्रत्तां मृत्युसंसारसागरादि’त्यादिस्पृतिकलापः । अतश्च परब्रह्मवेदनस्याष्टचिरिति ।

‘आत्मेति’तूपगच्छन्ति’ग्राहयन्ति’च ॥ ३ ॥

पूर्वत्रावृत्तिमत्परब्रह्मण उपासनमभिहितम् । उपासितुर्जीवात्मनः तत्परब्रह्मोपासनं प्राप्ताक्षरब्रह्मैक्येन उतार्थातरत्वेनेति संशयः । मुपुप्त्युक्तात्पोर्भेदेन ‘द्राविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते’ इत्यादिषु परब्रह्मोपासितुर्जीवकलापस्याक्षरब्रह्मणः सकाशादर्थीतरत्वेनोपपादनात् तदन्यत्वेनोपासनं कर्त्तव्यमिति पूर्वः पक्षः प्रवर्तते । सिद्धांतस्तु ‘देवो भूत्वा देवं यजेत’ ‘अहं ब्रह्मास्मीति’ ‘ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्’ ॥ इति.

‘आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रथा अप्युत्कृष्टे ।

कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये ब्रुवन्महोवलीलया ।

शुहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥

नैर्गुण्यस्या रमन्ते स्म गुणानुकथने हरेः ।’

इत्यादीनि शास्त्राणि परब्रह्मोपासितुर्जीवात्मनोऽक्षरब्रह्मैक्येनोपासनं ग्राहयन्ति । तुशब्दो-
बधारणे । अत आत्माऽक्षरब्रह्म मम स्वरूपमेवास्तीति परब्रह्मोपासितारोऽक्षरात्मभावेन
परब्रह्मोपासनमुपगच्छन्ति; अतो मुक्तावस्थायामपि ते ब्रह्मपुरे सदावस्थितस्य परब्र-
ह्मसद्ब्रह्मनिधेयस्य पुरुषोत्तमनामकस्य नारायणस्य परिचर्यायां तत्समानधर्मया ब्रह्म-
रूपया भागवतीतन्वा सततं तिष्ठन्ति । तथाहि श्रूयते ‘अक्षरेः परमे व्योमन्यस्मिन्देवा
अधिविन्धे निषेदुरि’ति—‘स्वमक्तभ्यां रमन्ते स मे सर्वस्मि’ति, ‘गुणापाये
ब्रह्मशरीरमेति’ ‘ब्राह्मी संविशते तनुमि’ति ‘निरंजनः परमं साम्यमुपैती’ति,
‘नामरूपाद्भिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैती’ति । स्मर्यते च—‘इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साध-
र्म्यमागताः सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च’ इति । ‘प्रवर्तते यत्र रजस्तम-

स्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः । न यत्र माया किमुतापरे हरेरेनुव्रता यत्र
सुरा सुरार्चिताः । 'श्यामावदाताः शतपत्रलोचना' इति 'ददर्श तत्राखिलसाक्षतां
पतिं श्रियःपतिं त्यज्यपतिं जगत्पतिम् । मुनन्दनंदप्रबलार्हणादिभिः' स्वपार्षदमुख्यैः परि-
पेक्षितं प्रभुम्' इति. 'प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुमि'ति पार्षदत्वरूपया
भागवतीतन्वा भगवत्परिचर्यारूपा मुक्तिरिति सर्वश्रुतिस्मृतितात्पर्यादक्षरात्मभावेन
परब्रह्मोपासनमुपासितुमुक्तिकरम्; अन्यथा 'संसारानिष्टचिरिति निर्णयः। विशेषमाह-

३ न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

'मनो ब्रह्मेत्युपासीते'त्यादिश्रुतिषु मनःप्रभृतीनां ब्रह्मत्वेनोपासनमवगम्यते, तेष्व-
प्यात्मैकत्वेनोपासनमुत भिन्नत्वेनेति संशये पूर्वपक्षः—'मनो ब्रह्मेत्युपासीते'त्यादिश्रु-
तिसिद्धेषु प्रतीकोपासनेषु ब्रह्मदृष्ट्या संस्कृतं मनःप्रभृतिकमुपास्यमवगम्यते, अतः
प्रतीकमुपासकेन ब्रह्मतया भावितमित्यात्मैकतया तदुपासने को विरोध इति एवं
प्राप्ते उच्यते-नात्मैकत्वग्रहणं प्रतीकेषु, तेषु हि न परं ब्रह्मोपास्यं, किंतु ब्रह्मदृष्ट्या
मनःप्रभृतिकमुपास्यम् । तत्र मनआदिविशिष्टस्य ब्रह्मण एवोपास्यत्वेऽपि मनआदेर्ब्र-
ह्मगुणत्वाभावात् विकारत्वयुतमनआदिविशिष्टे ब्रह्मणि नात्मैकत्वग्रहणं किंतु-सत्य-
त्वादिविशिष्टेऽक्षरब्रह्मण्येवात्मैकत्वग्रहणम्; अन्यथा ब्राह्मणोऽपि विकारास्पदत्वं
स्यात्, अतः प्रतीके मनःप्रभृत्यंगोपासने ब्राह्मण्येवात्मैकत्वग्रहणं नोपासकानाम्; नहि तत्र
नारायणः साक्षादुपास्य इति ।

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

प्रतीकोपासनेषु मनआदित्यादिप्रतीके ब्रह्मदृष्टिरूपासकेन कर्तव्या उत ब्रह्मणि
तद्वृष्टिरिति संदेहे पूर्वः पक्षः—मनआदीनां दृष्टिं ब्रह्मणि कृत्वा ब्रह्मोपासनीयं, मन-
आदित्यादेरेव फलदातृत्वादित्येवं प्राप्ते उच्यते—'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' 'अक्षरात्प-
रतः परः' 'परात्परतरो ब्रह्म तत्परात्परतो हरिरिति' 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि
चोत्तमः' इत्यादिषु उत्कर्षात्-परब्रह्मण उत्कृष्टत्वागमात्, ब्रह्मदृष्टिः-परब्रह्मदृष्टिरेव
निकृष्टेषु मनआदिषु कर्तव्या । लोके हि निकृष्टे भृत्यादौ राजदृष्टिं कृत्वा राजवत्त-

१ अक्षरात्मैकभावेन भगवदुपासनमंतरा । २ संसरणहेतुभूतानाचविधात्मककारणशरीर-
भंगाभाव इति निर्णयः । ३ प्रतीकाधिकरणारंभः । ४ मनःप्रभृतिप्रतीकोपासने । ५ प्रती-
केषु । ६ मनःप्रभृत्यंगेषु । ७ मन आदित्यादिदृष्टिः ।

मुपासते नतु श्रुत्यदृष्टिं कृत्वा राजानमुपासते केचिदपि; इदमेव च परमौचित्यं यदु-
त्कृष्टं वस्तु तदेव सर्वे संमानयन्ति; अतः परं ब्रह्म सर्वोत्कृष्टतयैव सर्वोपास्यमवगम्यते ।
एवं सर्वोत्कृष्टस्य नारायणस्य सर्वत्र व्याप्तिदृष्ट्या सर्वेषां मनःप्रभृतीनां प्रतीकाना-
मुपास्यत्वं सिद्धम् ।

‘आदित्यादिमतयश्चांग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

पूर्वत्र ब्रह्मण उत्कृष्टत्वादादित्यादिषु तद्वृष्टिस्पासनेऽभिहिता । इह ‘य एवासौ
तपति तमुद्गीथमुपासीते’त्यादिषु कर्मांगोपासनेषु उद्गीथादिषु आदित्यादिदृष्टिः कार्या
उत विपर्ययासेनैवेति संशयः । किं तावत्पास्य-उद्गीथादीनामादित्यादीनां च कर्मांगत्व-
ब्रह्मरूपत्वाविशेषात् अनियम इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं वदामः-उपपत्तेः-आदि-
त्यादीनां कर्माराध्यत्वेनोत्कृष्टत्रोपपत्तेः कर्मांग उद्गीथादौ आदित्यादिमतयस्तद्वृष्टयः
कार्याः, तद्वृष्टिसंस्कृतोद्गीथाद्यंगयुक्तस्य कर्मणः फलातिशयसंभवात् यत्तत्र स्वतो
वीर्यवत्क्रियमाणं च तस्यैव विद्यया संस्कृतस्य वीर्यवत्तरत्वरूपफलातिशयः ‘यदेव
विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति वाक्यादवगम्यते । एवं च ब्रह्मात्मत्वादि-
साम्येऽप्युद्गीथादिक्रियाचोदनादुद्गीथादेः क्रियमाणत्वेन फलसाधनत्वादुद्गीथादिवि-
परीतसिद्धस्वभावस्यादित्यादेस्तथाफलसाधनत्वाभावादादित्यादिदृष्टिर्उद्गीथादिष्वंगे-
ष्विति निर्णयः ।

‘आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

उपपादितमुपासनाव्यवस्थापनम् । इहोपासनस्य आसननियमोऽस्ति नवेति संशयः ।
कचिदप्यासीन उपासीतेति नियमाश्रयणात् मानसव्यापाररूपस्यापासनस्य सर्वाव-
स्थायामपि संभवादुपासने नास्त्यासननियम उपासकस्येति पूर्वः पक्षः । सिद्धांतस्तु
आसीन एव ब्रह्मोपासीत तस्यैवैकाम्यसंभवात् तथाहि श्रूयते—

‘यदा तु ध्यायते श्रवं गात्रकंपोऽभिजायते ।

आसनं पद्मकं बद्ध्वा यद्यान्यथापि रोचते ॥

कुर्यान्नासाग्रदृष्टिं च हस्तौ पादौ च संयुतौ’ ।

इति ‘विचिक्तदेशे तु मुखआसनस्यः श्रुतिः समग्रीवशिरःशरीर’ इत्यादिनोपासने निय-
मोऽस्तीत्यवगम्यते; अत आसीन एव ब्रह्मोपासीतेति निर्णयः ।

१ आदित्यादिमतयधिकरणारंभः । २ आदित्यादिपूद्गीथादिदृष्टिः कार्येति । ३ कर्मण
एव । ४ आसीनाधिकरणारंभः ।

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

‘स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

भ्राननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्यन्निगूढवत्’ ॥

इत्यादिश्रुतौ नारायणदर्शनजनकोपासनस्य ध्यानरूपत्वावगमात् ध्यायतेश्च
‘भ्यायति ब्रह्मो, भ्यायति प्रोषितवंधुरि’त्यादिवचने प्रशिक्षिलागचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिषु
एकविषयाक्षिप्तचित्तेषु अतुल्यव्यवहारात् विजातीयज्ञानातराव्यवहिते तैलधारा-
वद्विच्छिन्नस्मृतिसंतानरूप-ध्याने चित्तैकाग्र्यावश्यंभावाच्च ध्यानसिद्धयेऽवश्यमा-
सननियम आदर्तव्यः ।

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

पृथिव्यादीनामचलत्वमपेक्ष्य ‘यायतीव पृथिवी भ्यायतीवातरिक्षमि’त्यादिम-
योगाशासीन एवोपासीत; ध्यानसंततिर्हि पृथिव्यादिवदचलत्वेनासीनस्यैव संभवति ।

स्मरंति च ॥ १० ॥

‘शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्पुच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥

तत्रैकाग्र्यं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्यात् योगमात्मविशुद्धये’ ॥

इत्युपासकानामासननियमस्मरणाच्च आसीन एव ब्रह्मोपासीत ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषान् ॥ ११ ॥

उक्त उपासकस्यासननियमः । तद्वदिग्देशकालनियमोऽस्ति नवेति संदेहे सत्य-
स्तीति युज्यते । यथा चोदिते कर्मणि ब्रह्मयज्ञेन यभ्ययाणः प्राच्या दिशीति दिग्-
नियमः, प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेति देशनियमः, अपराह्णे पिंडपितृयज्ञेन चर-
तीति कालनियमः, तथात्रापि चोदितत्वाविशेषादुपासने दिगादिनियमो युक्त इति पूर्वः
पक्षः । सिद्धातस्तु उपासने नास्ति दिगादिनियमः । ऐकाग्र्यं हि ध्यानस्य प्रधानसाधनं
नहि तस्य दिगाद्यपेक्षा । यत्र रागद्वेषादिकालुष्यहंतुर्नास्ति तत्र हि मनस ऐकाग्र्य
भवति, ऐकाग्र्यं यस्मान्मुख्यतम साधनं भवति तस्मादैकाग्र्यमात्रसाधनरूपस्य ध्यान-
रूपोपासनस्य न दिग्देशकालनियमः ।

१ दिशि देशे काले वा । २ दिशि देशे काले वा ।

‘आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

पूर्वत्र ब्रह्मोपासने दिगादिनियमाभाव उक्तः। इह पुनस्तैस्योपसंहारोऽस्ति नवेति विचारे यावदिच्छा तावदुपासना कर्तव्या। अन्यथा तदुपसंहार इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धातः-आप्रायणादामरणादहरहस्पासना कार्या, न कदाचिदपि तदुपसंहारः। तत्रापि ‘यावदायुःकालेऽप्युपासनं दृष्टं हि अहरहर्वा एववित्स्वर्गं लोभमेति स खल्वेव वर्त्तय-
न्यावदायुष ब्रह्मलोभमभिसंपद्यत’ इत्यादावाप्रायणात् उपासनश्रवणात् परब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारसंपादन्यास्तैर्बुद्धानुस्मृतेर्मये विच्छेदो न कार्यः। स्वहृदि नैरतयेण तु ब्रह्मणि भाविते हि तदुपमुपासकेषु प्रकाशते, अतः सर्वत्र नित्यतप्त स्वयंप्रकाश स्वतंत्रमलुप्तशक्तिः परब्रह्म नैरतयेण भावनीय तत्स्वरूपप्रकाशाय। तथा श्रूयते ब्रह्म-
रूपमुपासकेषु प्रकाशत इति ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः विवृणुते तनुं स्वामि’ति; एव-
मुपासकानामक्षरात्मभावमुपगतेषु स्वात्मसु परब्रह्मस्वरूपस्य प्रकाशनात्कारणभूता बुद्धानुस्मृतिर्यावदायुष कर्तव्या न कदाचिदपि विच्छेदेति निर्णयः।

‘तदधिगम उत्तरपूर्वाध्यायोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

पूर्वत्र भर्त्स्येणोपासकाना ब्रह्मस्वरूप प्रकाशत इति सोपपत्तिकमुपपादितम्। इह तेषां पापक्षयोऽस्ति नवेति सशयः। किंतावत्प्राप्तम् उपासकानामपि भोगमन्तरेण पापक्षयो न भवति ‘नाभुक्तं क्षीयते र्म्यं कल्पश्रोत्रिशतैरयी’ति वचनात्। भोगाय शरी-
रापत्तौ पुनरपि कर्मापत्तिरिति न मोक्षावसर इत्येव प्राप्ते क्षीयते पाप कर्मापासका-
नामिति द्रूमः। कथमिति चेत्तत्राह-तदधिगमे परब्रह्मोपासनप्राप्तौ तत्सामर्थ्यादेव परब्रह्माज्ञानवर्त्तिनो भागवतधर्मपालनशीलस्योपासकस्य पूर्वाध्यायः, उत्तराध्यायेपथ
भवति। कुतः तद्व्यपदेशात्-श्रुतिस्मृतिषु पूर्वोत्तराप्रविनाशाश्लेषयोर्व्यपदेशोऽवग-
म्यते। तथाहि ‘तत्रयेपीकृतूलमग्नौ प्रोत प्रदूयतेव हास्य सर्वे पाप्मान प्रदूयते तथया
पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यते एवमेवविदि पाप कर्म न श्लिष्यत’ इति, ‘क्षीयते
चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे’ इति, ‘यथैषासि समिद्धोऽग्निर्मस्मसात्तु
रुतेऽर्जुन। ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ ब्रानाग्निदग्धकर्माण’
मिति। विद्यावतः पूर्वोत्तराप्रविनाशाश्लेषयोः स्वरूप त्वेव वेदितव्य-तत्र विप्रो-
त्पत्त्युत्तरकालभाविनोऽयस्याश्लेषकरणं हि वैदिनर्मानुष्ठानायोग्यतासंपादित्या

१ आप्रायणाधिकरणारम्भ । २ ब्रह्मोपासनस्य । ३ ब्रह्मोपासनोपसंहार । ४ परब्रह्म-
स्वरूपविच्छिन्नस्मृते । ५ तदधिगमाधिकरणारम्भ ।

दुर्वासनया तदननुष्ठानजन्यप्रत्यवायहेतुतच्छत्पुत्पत्तिप्रतिबंधकरणं यत्तदेव कृतान्य-
घानि च जनस्य वैदिककर्मनुष्ठानायोग्यतां सजातीयकर्मांतरारंभरुचिं तदननुष्ठान-
जन्यप्रत्यवायं च कुर्वति; विरोत्पत्तेः प्राचीनस्याघस्य विनाशकरणं तु तदुत्पन्नायाः
शक्तेर्विनाशकरणं यत्तदेव, तच्छक्तिरपि श्रीहर्षप्रसन्नतारूपैव; एतदुक्तं भवति-विद्या-
ज्ञातुर्जनस्य विद्यातिप्रियत्वात्स्वयं विद्याशक्तिरपि वेद्यभूतश्रीहर्षपासनस्वरूपा, तस्य
निरतिशयप्रिया सती तेन पूर्वकृताघसमूहोत्पन्नां श्रीहर्षप्रीतिं विनाशयति; सैव विद्या-
शक्तिः स्वोत्पत्त्युत्तरकालभाव्यघहेतुकां श्रीहर्षप्रीत्युत्पत्तिं प्रतिबध्नाति । एवं च सति
यदद्याच्छ्लेषवचनमात्रायते तत्प्रामादिकविषयं संतन्यम् ।

‘नाविरतो दुश्चरितान्नाशांतो नासमाहितः ।

नाशांतमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्’ ॥

इत्यादिश्रुतिभिर्यावज्जीवं प्रत्यहमुत्पन्मानाया उत्तरोत्तरातिशयवर्द्धमानाया विद्याया
दुश्चरितपरिहाणेनैव निष्पाद्यत्वावगमात् । एवं सत्युपासकानां पूर्वोचराघस्थानीययोः
संचितक्रियमाणयोरश्लेषविनाशौ विद्या भवत एव । यदुक्तं नाभुक्तं क्षीयत इति ।
तस्य हरिस्वरूपज्ञानहीनपुरुषविषयत्वादविरोधः ।

‘इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पूर्वत्र विदुषः पापश्लेषो न भवतीति निरूपितम् । इह तद्विरोधिपुण्यश्लेषोऽस्ति नवेति
विचारः । किं प्राप्तं विद्याविरोधिनः पापस्य क्षयो युक्तः नतु पुण्यस्य; कुतः तस्य
विद्यांगत्वेनानुष्ठायौचित्यादित्येवं प्राप्ते निरूप्यते-विदुषि इतरस्य पुण्यस्यापि एवं
पापवन्मोक्षविरोधित्वेनानिष्टफलत्वसाम्यादश्लेषविनाशौ विद्या स्याताम् । विद्यानुगु-
णस्यारोग्यादिकलस्य पुण्यस्य शरीरपाते लयः, विद्यांगकर्मणस्तु काम्यफलादिसंय-
धाभावान्न श्लेषः, अतो विदुषः पुण्यश्लेषोऽपि नास्तीति निर्णयः ।

‘अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

पूर्वत्र विदुषः पुण्यपापयोरुत्तरपूर्वयोर्विद्याहेतुकावश्लेषविनाशौ निरूपितौ । इह
प्रारब्धकार्ययोस्त्वयोः स्थितिस्ति नवेति संशयः । ‘सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त’ इत्यविशे-

१ इतराधिकरणारम्भ । २ पूर्वोत्तरकालिकः । ३ पूर्वोत्तरकालिक । ४ पूर्वोत्तरकालि-
कस्यापि । ५ पूर्वोत्तरकालिकोऽपि । ६ अनारब्धकार्याधिकरणारम्भ ।

पश्चवणान्नास्तीति पूर्वं पक्षः । सिद्धांतस्तु विद्याधिकृतेर्नरस्य पूर्वं पूर्वकृते अनारब्ध-
कार्ये फलप्रदानायाप्रवृत्ते पुण्यपापे एव विद्यया विनश्यतः ननु प्रारब्धे पुण्यपापे ।
कुतः तदवधेः-तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये इति तयोः शरीरपातावधिः
श्रूयते; अतः शारब्धयोः पुण्यपापयोर्वावदायुर्न विलयः 'मुक्तापि तावद्विश्रुयात्स्वदेहं
प्रारब्धमश्रन्नपिमानशूच्य' इति, 'तत्तेऽनुकंपां मुसमीक्षमाणो भुंजान एवात्मकृतं
त्रिपाकमि'त्यादिस्मरणाच्च ।

३ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

पूर्वत्र विदुषः पुण्यपापाश्लेषविनाशौ विद्यानिमित्तौ निरूपितौ । यावदायुषमुपा-
सनादृत्तिरप्युपपादिता । इह पुनरग्निहोत्राद्यनुष्ठानमपि यावच्छरीरपातमनुवर्त्तते उत म-
ध्ये विच्छिद्यत इति विचारः । किं प्राप्तम्-अग्निहोत्रादिकमाप्रापयणं नानुष्ठेयम् । अनुष्ठि-
तस्यापि तस्य फलानुसंधानहीनत्वेन नाशाभ्युगमात्, अप्रयोजने तत्करणे कस्य मनः
प्रवर्त्तते इति पूर्वपक्षे भास्ते सिद्धांतं ब्रूमः-दृष्टिणाऽग्निहोत्रादिकं प्रवृत्तं त्यागिना च
तपोजपज्ञानध्यानादिकं निवृत्तं च कर्माभ्यामरणमनुष्ठेयं तत्कार्यायैव विद्यारूपप्रयोजन-
संपादनायैव; कुतः तद्दर्शनात्-तथाहि दृश्यते 'तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि-
पन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन'त्यादि । अत्र वेदानुवचनं वेदाभ्यासः-नारायण-
प्राप्तिसाधनपरमज्ञानहेतूनां अध्यात्मवादिनां वेदमंत्राणां जपादृत्तिः, एतेषां नाराय-
णपराणां वेदमंत्राणां पापक्षयद्वारा परमज्ञानहेतुत्वेन मोक्षसाधनत्वावगमात् तदभ्यासः
कर्त्तव्यो विद्यावतापि यावज्जीवम्; एवमग्निहोत्रादीनामपि यज्ञानां नारायणसमर्पित-
फलानां तदाज्ञासिद्धत्वात् तदाराधनरूपत्वाच्चाभ्यासः कार्यः । एवं दानादीनामपि,
तस्माद्विदुषापि विद्यानिष्पत्तिकार्यायाग्निहोत्रादिकमनुष्ठेयमिति; कर्म तपोजपध्यान-
ज्ञानरूपं नारायणोपासनम्; तत्र कर्माग्निहोत्रादिकं तपो नियमः कायशोषणं वा जपो
नारायणनामप्रणवतन्मंत्राद्यादृत्तिः । एतेषां पापक्षोपणद्वारा मोक्षहेतुत्वं, ध्यानज्ञानयो-
स्तु साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपमाप्तिहेतुत्वम्; अतः सर्वेषामेपापमनुष्ठानं कार्यम् । ननु यद्यग्निहो-
त्रादि साधुकृत्या विद्योत्पत्त्यर्था तदन्या च, पूर्वकृता साधुकृत्या विद्याभारंभे सति
विद्यया विनष्टा तर्हि 'सुहृदः साधुकृत्यामित्यस्य को विषय इत्याशङ्क्याह—

१ जन्मांतरसंचिते अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् ज्ञानोत्पत्ते संचिते सुकृतदु कृते विद्या-
धिगमात्कीयेते न त्वारब्धकार्ये सामिश्रकफले याभ्यामेतद्ब्रह्मविद्यायतनं जन्म निर्मितम् । २
तस्मादनारब्धकार्ययंदिव सुकृतदु कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय इति निर्णयः । ३ अग्निहोत्राद्य-
धिकरणाहंभः । ४ वेदमंत्राभ्यासः ।

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अतो विद्यानिष्पत्त्यर्थाग्निहोत्रादिसाधुकृत्यांया अन्या प्रबलकर्मांतरप्रतिवद्ध-
फला साधुकृत्या भवति । सा च विद्यानुगुणान्नारोग्यचिन्तशुद्ध्यादिजननयोग्यतया
विद्यानुगुणफलत्वात् विद्ययाप्यविनष्टा अपि समुच्ये तेन समुच्चिता उभयोर्विद्याधि-
गमात्पूर्वोत्तरकालयोः कृता श्रीहरिर्तिदीयजनातिद्रोहरूपा विद्ययाप्यविनष्टा तयाऽ-
नारब्धफला अत्यधिकपापापरपर्यायभूता या चासाधुकृत्या वर्त्तते तद्विषयमेकेषां
शाठ्यायनशाखिनां वचनं 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति मुहदः साधुकृत्यां दुर्हदः पाप-
कृत्यामि'ति ।

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

'यदेव विद्यया करोती'त्यग्रीयविद्यया सह कृतस्याग्निहोत्रादिशुभकर्मण
इतरकर्मफलेनाप्रतिबंधकृतया वीर्यवचरन्त्योक्तेः प्रबलकर्मांतरेण तदितरकर्मणां फलप्र-
तिबंधसद्भावोऽवगम्यते । अतो विद्यावतो विद्यानुगुणकर्मणा फलप्रतिबंधोच्छेदाया-
प्यग्निहोत्रादिकमनुष्ठेयमिति भावः ।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते ॥ १९ ॥

इह विद्यावतामधिकारपदे स्थितानां वसिष्ठादीनामधिकारे समाप्ते सति मुक्ति-
फलमस्तीतरथा वेति संशये यावदधिकारं प्रारब्धकर्मभोगाय प्रयोजनवशाद्बहुजन्म-
स्वीकारे पूर्वार्जितविद्यालोपः स्यात्, पूर्वार्जितविद्यायां च लक्षायां सत्यां
यत्कर्म क्रियते तदपि फलभोगहेतुर्भवति, अतो जन्मपरंपरायाः संभवान्न
तेषां मुक्तिरिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः—तु ब्रह्मः पूर्वपक्षं व्याव-
र्त्तयति । इतरे आरब्धफले पुण्यपापे कर्मणां तत्फलभोगेन क्षपयित्वा अथ
तत्फलभोगसमाप्त्यनंतरं ब्रह्मविद्यावान्युरूपः ब्रह्म संपद्यते प्राप्नोति । ते चारब्धे
पुण्यपापे एकशरीरे भोग्यफले स्याता चेत्तर्हि तु तच्छरीरावसानेनाधिकारस-
माप्तौ ब्रह्मविद्ब्रह्म संपद्यते ते चानेकशरीरभोग्यफले चेत्तर्हि त्वनेकशरीरावसा-

१ निष्कामकर्मरूपाया इति शेष । २ काम्यशुभकर्मरूपेति शेष । ३ पूर्वोक्तमनुष्ठि-
तस्यापि कर्मण फलप्रतिबंधसंभव सूचयन्नाह । ४ तस्मादुद्गीथविद्यासहकृताग्निहोत्रादिशुभक-
र्मणः सकाशादितरकर्मणाम् । ५ इतरक्षणाधिकरणारम्भ । ६ साप्रत प्रारब्धकर्मनिवृत्तिप्रकार-
वक्ति । ७ वसिष्ठादीनाम् । ८ ययो पुण्यपापयोरभ्युपनिषादुक्तौ ताम्ब्यामितरे । ९ आर-
ब्धपुण्यपापे ।

नेनाधिकारसमाप्तौ सौधिकारी वसिष्ठादिर्वैद्य संपद्यते, तयोरारब्धफलयोः कर्मणो-
भोगेनैव क्षपयितव्यात्; तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष इति भोगेन तयोः कर्म-
णोर्मोक्ष उक्तः । अनेन प्रकारेणाधिकारिकवसिष्ठादीनां तयोर्देहावधिनिष्पन्नाश्रवणात्
यावदधिकारमवधिनियमः, तत उपलब्धब्रह्मविद्यायाः पूर्वानुष्ठितमभुक्तफलमनारब्ध-
फलं च पुण्यपापरूपमनादिकालान्तितमसंग्रहं कर्म ब्रह्मविद्यामाहात्म्यादिनश्यति,
विदुषां विद्यार्थोत्तरकालेऽनुष्ठितं कर्म च न श्लिष्यति; तत्र न विद्यालोपहेतुः, अतस्तेषां
मुक्तिरेव तत्रे पुण्यरूपे सर्वे विदुषां सुहृदो गृह्णन्ति पौषं च दिपन्त इति निर्णयः ।
आधिकारिकाणां वसिष्ठादीनां तु सुषुप्तिव्यवधानवन्मरणव्यवधानं न विद्यालोप-
हेतुरिति सिद्धम् । प्रत्यक्षपुरुषोत्तमानन्योपासकानामाधिकारिकाणां तु पुरुषोत्तमेच्छैव
नियामिका नतु प्रारब्धकर्मफलभोगनियामकः पुरुषोत्तमेच्छाया निषामकाभावादि-
त्यपि पक्षांतरनिर्णयः ।

इति श्रीगुडैकान्तधर्ममवर्तकश्रीसहजानंदस्वाम्युपासकप्रणयमुक्तानंदमुनिविर-
चिते व्यासाऽभिधायबोधके द्वैपानीयभारीरवभूषभाष्यरत्ने चतुर्थाध्यायस्य प्रथ-
मपादः समाप्तः ॥ १ ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयपादः

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाश्च ॥ १ ॥

अतएव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

पूर्वप्रपासकस्योपासनव्यवस्थानादिनमुक्तम् । इह पादेऽर्च्यं प्ररीरदुन्नीतिनिरूप्यते ।
'अस्य सौम्य पुरुषस्य प्रयत्नो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राप्ते प्राप्तेनति तेनः परम्यो
देवतायामिति' भुक्ता गच्छता जीवस्य वागादीनां मनसि लयोऽवगम्यते । लयोऽयमु-
पपन्नो नवेति संशयः । किं प्राप्तं कार्यस्य सुपादाने लयः, एतन्न्यायस्य मृद्वदादौ
व्याप्तिदर्शनात् वागादीनां प्रधानमुपादानं न मनः । अतः अपिमेन्नेत्र तेषां लयो युक्त
इति पूर्वपक्षे प्राप्तेऽभिधीयते- 'अस्य सौम्य पुरुषस्य प्रयत्नो वाङ्मनसि संपद्यते' इती-

१ विद्याधिगमागळे उपाजित विद्यानुगुणं त्रिययाप्यविनष्टं पुण्यरूपम् । २ विद्याधिग-
मापूर्वकालिकं भगवत्तदीयव्रतानिद्रोहो फलं बधिरिययाप्यविनष्टमसधिकृष्टम् । ३ अर्चय-
णानि १३ सूत्राणि १९ । ४ उपासकस्य । ५ त्रिययागत्य । ६ प्रधाने एव ।

द्रियैर्मनसि संपद्यमानैरिति च शब्दाद्वचनादुक्तांतौ मनसः प्रागेव वागादीनामुपरम-
दर्शनाच्च बाध्यमनसि मयमं संपद्यते; अतएव तदनु सर्वाणीन्द्रियाणि च मनसि संपद्यन्ते ।
यदुक्तमुपादान एव लय इति तत्र स्वरूपलयस्यैवोपादानापेक्षा, वागादीनां मनसि
न स्वरूपलय उच्यते, किंतु वृत्तिलयः । यथा जलमध्ये क्षिप्तस्यांगारस्य
प्रकाशादिवृत्तिलयः तथानुपादानेऽपि मनसि वागादीनां वृत्तिलयो युक्त एव । वृत्ति-
मतो वागादेर्लयश्रवणेन वृत्तिलयो लक्ष्यते. वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारात् ।

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

मनः प्राण इति वागादिसर्वैन्द्रिययुक्तस्य मनसः प्राणे लयः श्रूयमाणः कीदृश
इति संशयः । वागादीनामनुपादाने मनसि वृत्तिलयोऽस्तु, मनसस्तु प्राणे स्वरूपलय
एव, तस्य प्राणोपादानकत्वात् 'अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राण' इति श्रुतेर-
न्नमयत्वेन पार्थिवस्य मनसो जलमयत्वेनोपादाने प्राणे स्वरूपलयस्याविरोधात्तस्य
प्राणे स्वरूपलय एवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धांतस्तु पूर्ववन्मनसोऽपि प्राणे वृत्तिलय एव ।
तथा सूत्रार्थेनोच्यते-तत्सर्वैन्द्रिययुक्तं मनः स्वतृप्त्यैव प्राणे संपद्यते, कुतः उत्तरात्-मनः
प्राणे प्राणस्तेजसीत्युत्तरवाक्ये मनःप्रभृतीनामुत्तरोत्तरेषु संपत्तिश्रवणात् । तथा सति
न स्वरूपलयः प्राणस्य मुख्योपादानत्वाभावात् मनसस्तत्र स्वरूपलयानुत्पत्तेः, प्राणे
मनसो वृत्तिलय एव न्याय्यः ।

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

पूर्वत्र सर्वैन्द्रिययुक्तस्य मनसः प्राणे लयः प्रतिपादितः । इह तस्य प्राणस्य कुत्र
लय इति संशयः । किं प्राप्तं प्राणस्तेजसीति श्रुतेः प्राणस्य तेजसि लय इति पूर्वपक्षे
प्राप्ते सिद्धांतं ब्रूमः-स प्राणः अध्यक्षे जीवे संपद्यते न तस्य तेजसि लयः. कुतः
तदुपगमादिभ्यः-‘एवमेवेममात्मानमंतकाले सर्वे प्राणा अभिसमायांती’त्यादिश्रुतिषु
तस्य जीवोपगमनादिश्रवणात् । एवं च सति प्राप्तं प्राणस्तेजसीति श्रुतिविरोधं
परिहरति—

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

प्राणस्तेजसीत्यत्र भूतांतरसंस्पृष्टतेजोऽभिधानश्रवणात् प्राणो जीवेन सह भूतेषु
संयुज्यत इति न विरोधः ।

१ वायुः । २ लयवस्थे । ३ मनसः । ४ मनसः । ५ प्राणे । ६ प्राणैन्द्रियाधिपे ।
७ स्ववृत्त्येति शेषः । ८ प्राणस्य । ९ प्राणस्य । १० ननु प्राणस्तेजसीत्यत्र केवलस्य तेजस
एव श्रवणादभूतांतरसंस्पृष्टतेजोऽभिधानमिति युक्तमिति चेत्तत्राह ।

नैक'स्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

न तेजोभावे प्राणलयः त्रिदृत्करणश्रुतिः तदंतरमतिपतौ रंहतीति सूत्रं च हि यतस्तेजःप्रभृतीनां भूतांतरसंस्पृष्टिं दर्शयतः । अतो भूतेषु जीवेन सह प्राणः संपद्यत इति न श्रुतिविरोधः ।

समाना चाष्टत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

इह निरूप्यमाणोत्क्रांतिरर्चिरादिगत्युपक्रमात् प्राग्विद्वद्विदुषोऽस्मान्माता उत भिन्नेति संशयः । किं तावत्प्राप्तं संसारफलस्य मोक्षफलस्य चातिवैषम्यादज्ञानिज्ञानिनोरसद्वयैवोत्क्रांतिरित्येवं प्राप्ते द्वयः-आष्टत्युपक्रमात्-अर्चिरादिप्रागोपक्रमात् प्राग्विद्वद्विदुषोऽस्मान्नैवोत्क्रांतिः, ज्ञानिनस्तु अनुपोष्य च-उपासनासंभारिकारूपं मूर्धन्यनाना-द्रियादिसंबन्धमद्वयैव मूर्धन्यनाड्या निष्क्रांतिरमृतत्वं च नेतरस्येति वैषम्यम् । 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्दानमभिनिःसृतैका, तपोर्नमापन्नमृतत्वमेति त्रिष्वह अन्या उल्लमणे भवन्तीति श्रुतेरतः प्रागुत्क्रांतिः समानैव ।

तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

पूर्वमुपपादिता मूर्धन्यनाड्या विदुष उल्लान्तिस्ततोऽर्चिरादिगतिरिति, इह देहादुत्क्रांतस्य विदुषोऽर्चिरादिगतिरपपद्यते नवेति संदेहः । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा पेऽस्य हृदि स्थिताः, अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत' इति देहपातानंतरमेवामृतत्वं श्रूयते, तेऽर्चिषमभिसंभवतीत्यर्चिरादिगतिश्च श्रूयते । एतमुभय-श्रवणात् अयं संदेहः । तत्र ब्रह्मणि लीनानां बागादीनां पुनरुत्पादनासंभवाद्युत्तम्य गत्यनुपपत्तेरर्चिरादिगतिर्न मुक्तात्मनामिति प्राप्ते मिहान्तः-तस्योन्वांतस्य त्रिपा-वतः आपीनेरर्चिरादिना ब्रह्मप्राप्तेः प्राक् संसारव्यपदेशात्-अरीरसंश्लेषव्यपदेशात् संसारापगमः । अमृतत्ववचनमासंज्ञामृतताभिप्रायम् ; अत उल्लान्त्यार्चिरादिगतिर-पपन्ना । यदुक्तं बागादिविख्यातस्य गत्यनुपपत्तिरिति तत्राह—

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

अरीरादुल्लान्तस्पाणि मूक्ष्मअरीरमनुवर्ततेः अन्यथा चंद्रमंसादाग्रनुपपत्तिः । का-मिदमवगम्यते ? प्रमाणेन तथोपलब्धते. श्रूयते हि पर्यवशिष्टायां देरयाने परि रि-

१ तेजसा मूक्ष्मास्तया संस्पृष्टैवतशक्तिभक्तैषु । २ मूर्धन्यानादीमेवनाप्राग्विद्वद्विदुषः । ३ संदेहः । ४ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यनेत्यादिभ्यम् । ५ विदुष । ६ विदुष इति शेषः ।

दुपः चंद्रमसा संवादः 'ये वै के चास्माहोकात्मयन्ति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'त्यु-
पक्रम्य 'एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यश्चंद्रमाः तं यः प्रत्याहृतमतिमृजते अथ य
एतं न प्रत्याहृतमिह दृष्टिर्भूत्वा वर्पति स इह कोटो वा पतंगो वा शकुनिर्वा शार्दूलो
वा सिंहो वा मत्स्यो वा परस्वान्वा पुरषो वा अन्यो वै तेषु स्थानेषु प्रत्याजायते
यथाकर्म यथाविद्यं तमागतं पृच्छति कोऽसीति प्रतिलूयादि'त्यादि । अतः शरीरा-
दुत्क्रांतस्य विदुषोऽर्चिरादिगतिरूपपन्ना ।

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत 'उक्तन्यायादथ मन्योऽमृतो भवति' इत्यमृतत्ववचनं स्थूलदेहसंबंधोपमर्देन
तदानीमेवामृतत्वं न घटति किंतु सूक्ष्मदेहेनार्चिरादिगत्यनंतरं तत्संबंधत्यागेन वै ।

अस्यैव चोपपत्तेरूपमा ॥ ११ ॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्थूलदेहे विद्यमानत्वोपपत्तेश्च जीवे वृत्तांते सति सूक्ष्म-
शरीराणुस्योष्मणः स्थूलदेहेऽनुपलब्धिः, अत उत्क्रामतो विदुषोऽपि स्थूलदेहे
ऊष्मा नोपलभ्यते एव । जीवेन सह सूक्ष्मशरीरगमनाभावे तु स्थूलदेहेऽप्युष्मोपल-
ब्धिर्भवत् 'तत्रोष्मलभ्यभावात् विद्वान् सूक्ष्मशरीरेणोत्क्रामति ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १२ ॥

बृहदारण्यके 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रयोतते तेन प्रयोतेनैष आत्मा निष्क्रा-
मति चक्षुष्टो वा मूर्ध्ना वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति
प्राणमनुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ती'त्यादिवाक्यैरविदुषोऽपि उत्क्रांत्यादिमत्ता-
रमभिप्रायेति तु कामयमान इत्यविद्वद्विषयं वचनं परिसमाप्य अथवा 'कामयमानो
योऽकामो निष्क्रामति आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्
ब्रह्माप्येतो'ति विदुषः प्राणोत्क्रांतिप्रतिषेधादेवैव ब्रह्मप्राप्तिरिति चेन्न, विदुषः शरी-
रादुत्क्रममाणस्यार्चिरादिगमनाय प्रस्थितस्य प्राणास्तस्मान्शरीराज्जीवान्न विप्लि-
प्यन्ते इति ह्युच्यते । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती'त्यस्यार्थ एकेषां माभ्यंदिनानां शाखायां
स्पष्टोऽभिधीयते—योऽ कामो निष्क्राम आप्तकाम आत्मकामो न तस्मात्प्राणा
उत्क्रामन्तीति ।

१ सूक्ष्मशरीरसत्त्वात् । २ विदुषः स्थूलशरीरोकायनतरमपि सूक्ष्मशरीरसत्त्वांगीना-
रात् । ३ सूक्ष्मदेहसद्भावे द्युण्णताच्चिह्नकमनुमानं वक्ति । ४ स्थूलदेहे । ५ अमृतत्वसाधन-
पूर्वक्रोपासनवेद्ययामेव ।

स्मर्यते च ॥ १३ ॥

विदुषो मूर्धन्यनाड्या गमनं स्मर्यते 'ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमंडलम्, ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परं गतिमि'ति । अतोऽर्चिरादिगतिरुपपद्यते विदुष उक्तांतस्य । केचिदिहैवाक्षरब्रह्माख्यस्थानस्थितपुरुषोत्तममूर्तिं सततं पश्यतामुपासी-
नानां शरीरपात एव मोक्ष इत्यर्चिरादिगत्यनियमतामाहुः । एतत्प्रतिपादिकापीयं
श्रुतिः 'न तस्य प्राणा उक्तामंति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति; तथाऽन्यत्रापि श्रूयते
'तस्य प्राणा नोक्तामंति तत्रैव संविलीयन्ते विमुक्तश्च विमुच्यते' इति ।

तानि परे तथा ह्याह ॥ १४ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १५ ॥

पूर्वत्र प्राणेंद्रियसहितस्य जीवस्य तेजःपलक्षितेषु भूतेषु लय उपपादितः ।
इह 'तेजः परस्यां देवतायामि'ति श्रूयमाणो यो भूतांतरसंसृष्टस्य प्राणेंद्रियसहित-
जीवयुक्तस्य तेजसः परस्यां देवतायां लयः स किं स्वरूपलयः उताविभागोपनिमा-
त्रमिति संशयः । उपादानकारणत्वात्परदेवतायां तस्य स्वरूपलय इत्येव युक्तमिति
पूर्वपक्षे भाष्ये सिद्धांतयति—अविभागोऽपृथग्भावापत्तिमात्रमिति; तथाहि तदेवो-
पपादयति विदुष उक्तांतिवेलायां विद्यासामर्थ्यादाविर्भूते परे परदेवतापरपर्याय-
भूते परब्रह्मणि तानि जीवपरिवृक्तानि वागादींद्रियाणि भूतानि च पृथग्व्यवहारा-
नर्हंतया संपश्यन्ते नतु स्वरूपेण लीयन्ते इत्याह श्रुतिः 'तेजः परस्यां देवतायामि'ति ।
नन्वस्यां संपत्तिशब्दानुपलंभात्कथमेवं निर्णीयत इति चेत्तत्र हेतुमाह—वचनादिति; 'तेजः
परस्यां देवतायामि'त्युत्तरवाक्येऽपि 'वाङ्मनसि संपश्यत' इति पूर्ववाक्यात्संपत्तिशब्दा-
नुपेक्षात् संसर्गमात्रवाचकस्यैरुस्य संपत्तिशब्दस्याधीतरत्वे प्रमाणाभावाच्चैवं निर्णीयः ।
एवं च सति सुषुप्तिमलयोर्यथांतर्गामिणा सह संपत्त्या नुत्तदुःखोपभोगापगमवि-
श्रामस्तयोक्तांतिवेलायामपि मनःप्रभृतिवचस्य वृत्तिलयरूपविश्राम एवेति तात्पर्यम् ।
तदोकोऽप्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्य-

नुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १६ ॥

पूर्वत्र विद्वद्विदुषोरर्चिरादिगत्युपक्रमपश्यंतमुक्तांतिः समानेत्युक्तम्; निष्पन्न-

वेलायामुभयोर्विशेषोऽस्ति नवेति विचार्यते । 'तेजः परस्यां देवतायामि'ति भूतैः सह परदेवे परे ब्रह्मणि महाकाशरूपे चिदानविद्वांश्च विलीयाविभागेन क्षणं विश्रम्य तिष्ठतीति समभिहितम् ; अतः समानैवोक्तांतिस्तयोर्हृत्प्रद्योतनादेः समत्वश्रवणात् 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतवे तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्कामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्ने वा न्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य' इति श्रूयते, अतः समानत्वादुक्तांतिस्तयोर्निष्कामणसमये ह्यविशेष इति पूर्वपक्षे प्राप्तौ विशेषोऽस्तीति सिद्धान्तं उच्यते-तथाहि हार्द-ख्यस्य नारायणस्याराधनरूपविद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च विश्रांगगत्य-नुसंधानयोगाच्च हार्दानुग्रहीतः-मीतेन तेन हार्देन हृदयगतेन सर्वानुग्राहकेण स्वस्वरूपावरणमलध्वंसनविदग्धयानुग्रहदृष्ट्या निरीक्षितः, अतस्तदोक्तोऽग्रज्वलनं तस्योपासकस्य ओक्तो हृदयम् अग्रे ज्वलनं प्रकाशनं यस्य तथाभूतं भवति । एवं तेन हृगोचरेण नारायणेन प्रकाशितद्वारः प्रद्योतितनाडीमार्गो विद्वान् शताधिकया सुषुम्णाख्यया मूर्द्धन्यया नाड्या निष्कामति; न तथा नारायणानुग्रहशून्यो ह्यविद्वान् किं त्वल्प-प्रकाशयुताभिरितरनाडीभिरेव । तथा च श्रुतिः 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका, तयोर्ध्वमापन्नमृतत्वमेति विष्वङ् अन्या उत्क्रमणे भवन्ती'ति स एव विदुष उत्क्रमणे विशेषः।एतदुक्तं भवति 'अतः प्रविष्टः शास्ता जनानाम् एव मे आत्मातर्हृदय' इत्यादिश्रुतिषु 'सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिरिति' 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठती'त्यादिस्मृतिषु च सकलजनहृदयगतो हि नारायणोऽवगम्यते । त्वेन्द्रियवृत्तिभिस्सह हृदये सुषुप्तो जीवो यत्सुखलेशमनुभवति ॥ खलु हृदयगतो हार्दः परब्रह्मपरममंगलस्वरूपः राधाब्रह्मीपतिर्नारायणः परमात्मा स्वात्मारूप-श्रुतिचोदितेषु कर्मस्वयिहोत्रादिषु स्वाराधनरूपेषु नियतं निष्ठुक्तसकलाविहितकर्मलेपं स्वार्पितसकलकर्मफलं स्वायत्तचित्तं स्वज्ञानामृतपरिपूर्णं निरस्तकाम्यफलं विवेका-दिसाधनसंपन्नं स्वभक्तिमात्रैकनिरतं स्वप्रसादाकांक्षिणं विद्यावन्तं साधकैर्मन्त्रलोकेय शरीरपरित्यागसमये तद्विषयसंपन्नप्रसादस्तस्मिन्संसारमलकलंकापकर्षिणीमनुग्रहदृष्टिं निदधाति । तदनुग्रहविशेषेणासौ विनष्टसकलसांसारिकमलस्तत्प्रयोतितमूर्द्धन्यनाड्या निर्गत्याचिरादिना तदीयं सर्वोत्कृष्टममाकृतं निरतिशयानन्दं ब्रह्मपुराख्यं पदं प्राप्य तत्समानधर्मा पार्षदो भूत्वा तत्परिचर्यायां नित्यं तिष्ठति । तस्मादविदुषो विदुषश्च गतिवैषम्यमस्तीति युक्तमेव ।

१ तद्विषय-उपासकसर्वविशेषपन्न उपपन्नःप्रसादोऽनुग्रहो यस्य ॥ उपासकोपरि कृतानुग्रह इत्यर्थः ।

रश्म्यनुसारी ॥ १७ ॥

पूर्वत्र साधकस्य हृदयगतनारायणानुगृहीतस्य मूर्दन्यनाड्या निर्गम वक्तः । निर्गतस्य तदूर्ध्वगमने निशि दिवा चेत्युभयत्र संभवति नवेति संशयः । किं तावत्प्राप्तं 'यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतरेन रश्मिमिरूर्ध्वमाक्रमत' इति समुत्क्रांतस्य भानुरश्मि-संबन्धेनोर्ध्वदेशाक्रमणमवगम्यते । रश्मिसंबन्धस्तु दिवैव संभवति ननु रात्राविति प्राप्ते ह्यमः-उत्क्रांतो विडान् रश्मिसंबन्धादेवोर्ध्वं गच्छतीति सत्यं तत्तु दिवा च रात्रौ च संभवति । निदाघेऽप्यदर्शनेन हेतुना दूरगतस्य ब्रह्मांडस्थस्य सूर्यस्य निश्यपि रश्मि-सत्त्वात् हेमंतादौ तु हिमाभिषवाद्दिन इवोष्णानुपलंभः, तस्मादिवा च रात्रौ च रश्म्यनुसारी गच्छत्यूर्ध्वमिति निर्णयः ।

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावदेहभाविस्त्वाद्दर्शयति च ॥१८॥

निशि मृतस्यापि विदुषो रश्मिसंबन्धेन ब्रह्मप्राप्तिरभिहिता, सा न संभवति । 'दिवा च शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेव च, भुमूर्धतां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितमि'ति निशाभरणनिन्दनादिति चेन्न, संसारबन्धस्य यावद्विद्या न स्यात्तावद्भाविस्त्वाद्विषयाभारण्येतरेषु बन्धहेतुषु कर्मसु नाशितेष्वनुबर्त्तमानस्य भारण्यसंबन्धस्यापि यावदेहभा-वित्वात् यावच्चरमदेहावसानं तावद्भाविस्त्वात् चरमदेहावसाने भारण्येऽपि नष्टे सति ब्रह्ममाप्तौ पुनर्भिन्नहेत्वभावात् । तथा दर्शयति श्रुतिः 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य' इति निशादिनिन्दा तित्तरात्रपुरुषविषया, अतो निश्यपि मृतस्य विदुषो ब्रह्ममाप्तौ न विरोधः ।

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ १९ ॥

अत एवोक्ताद्ब्रह्मेत्वभावादेव दक्षिणायने मृतस्यापि विदुषो ब्रह्मप्राप्तिरस्त्येव ।

योगिनः प्रतिस्मर्यते स्मार्त्ते चैते ॥ २० ॥

ननु विदुष एव भुमूर्धन् प्रति पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तिहेतुत्वेन कालविशेषः स्मर्यते-

१ श्रूयते च नाडीरश्मीनां सर्वदाऽन्योन्यान्वयः, तद्यथा महापथ आत्त उभौ प्रामौ गच्छतीमं वा मुञ्च एवमेवैत आदित्यस्य य उभौ लोकौ गच्छतीमं चासुं च अमुष्मादादिप्राद प्रत्ययते (दिम्बुता भवंति) त आसु नाडीषु सृषा आम्नो नाडीम्नः प्रतायते तेऽमुष्मिन्ना-दिभिः सृताः (संश्रदाः) इति । २ भीष्मादीनां योगप्रभावात्स्वच्छेदमरणानां धर्मप्रवर्द्धनायो-त्तरायणप्राशस्त्यप्रदर्शनार्थं च तथा प्रतीक्षा ।

‘यत्रे काले त्वनाष्टचिमाष्टिं चैव योगिनः ।
 प्रयाता यांति तं कौलं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥
 अग्निज्योतिरंहः शुद्धः पण्मासा उत्तरायणम् ।
 तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥
 धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः पण्मासा दक्षिणायनम् ।
 तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥
 शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
 एकया यात्यनाष्टचिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः’ ॥ इति.

तस्माद्विद्वद्विषया निशा दक्षिणायनादिर्निवेति यदुक्तं तदयुक्तमिति शङ्क्यते चेत्त्रो-
 त्तरयति—विदुषामर्चिरादिगतिः तद्विपरीतान्येषामिति योगिनो योगयुक्तान् प्रति
 योगांगतया प्रतिदिनं स्मार्ते स्मृतिविषयभूते स्मर्तव्ये देवयानपितृयानाख्ये एते
 गती इति स्मर्यते यत्र काले त्वनाष्टचिमित्यादिना, ननु विदुषः प्रति मरणकालवि-
 शेषः स्मर्यते; ‘नैते पार्थ सती जानन्योगी मुञ्चति कश्चन’ ‘तस्मात्सर्वेषु कालेषु
 योगयुक्तो भवार्जुनेति’ उपसंहारात् ‘अग्निज्योतिर्धूमो रात्रौ’ति श्लोकयोर्देवयानपितृ-
 यानगतिप्रत्यभिज्ञानाच्च । यत्र काले त्विति कालश्चद्वस्त्वातिवाहिकगणस्य कालाभि-
 मानिदेवतानां च स्थानभूतमार्गोपलक्षकः । अतः सर्वथा विदुषां ब्रह्मप्राप्तौ निशा-
 दक्षिणायनकृष्णपक्षनिषेधो नास्त्येव । यदा देहापगमस्तदानीमेव तत्प्राप्तिरिति सिद्धम् ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानन्दमुनिवि-
 रचिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकमूत्रभाष्यरत्ने चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः
 पादः ॥ २ ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयपादः

अर्चिरादिना तत्प्रयितेः ॥ १ ॥

पूर्वत्रोपासकस्योपासनसामर्थ्याद्धृदयाविर्भूतेन नारायणेन प्रकाशितनाडीमा-
 र्गस्य सुषुम्णाख्यया मूर्द्धन्यया नाड्या देहादुत्क्रमणमभिहितम् । एवंभूतस्य विदुषः

१ यस्मिन्मार्गे । २ मार्गम् । ३ इदं द्वय अर्चिपोऽभिमानिदैवतम् । ४ देवयाने ।
 ५ पितृयाने । ६ अधिकरणानि ८ सूत्राणि २० ।

परब्रह्मप्राप्तिरर्चिरादिना मार्गेणैव उतान्यथापि संभवतीति, प्रथममिह विचिन्त्यते । तथाहोकेन 'यत्रासौ केशांतो विवर्तते व्यपोह्य शीर्षकपाले भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति भुव इति वायौ, स्वरित्यादित्ये, मह इति ब्रह्मणि. आग्नेति स्वाराज्यमिति ब्रह्मप्राप्ते-
रर्चिरादिगतिभेदरेण्याप्युपपत्तिरवगम्यते, तस्मात् ब्रह्मप्राप्तौ नार्चिरादिनियम इति प्राप्तेऽभिधीयते-विद्वानर्चिरादिनैव ब्रह्म प्राप्नोति । कुतः, तत्प्रथितेः-यंचाग्निविद्यादिषु 'तेऽर्चिपमभिसंभवन्ती'त्यादिनोक्ताया अर्चिरादिगतेर्ब्रह्मप्रापकत्वेन प्रसिद्धत्वात्; भूरित्य-
ग्नावित्यादिषु न ब्रह्मप्राप्तिमार्ग उच्यते, किंतु तेषां भूतिमाप्तिरेव; अतस्तेदितरोपास-
कानां पुण्यकर्मणां च नार्चिरादिगतिः न परब्रह्मप्राप्तिश्चेति निर्णयः । तथाहि स्मर्यते-

‘देवान्देवयजो यांति पितॄन्यांति पितृव्रताः ।

भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि मासु’ ॥ इति.

‘त्रैलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् ।

योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः ॥

महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य महतिः’ । इति.

वायुमब्दादविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

अत्र श्रुतस्यार्चिरादिक्रमस्य मध्ये श्रुत्यंतरसिद्धक्रमोऽत्र निवेशनीयः, अथवा
अयमेव क्रम इति संदिश्यते । ‘अर्चिपमभिसंभवत्यर्चिषोऽहरह आपूर्यमाणपक्ष्मापूर्यमाण-
पक्षाद्यान् पटुदङ्केति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्वाचंद्रमसं
चंद्रमसो ब्रह्म तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयतीत्यर्चिरादिक्रमः छांदोग्य-
सिद्धः । बृहदारण्यके ‘यदा वै पुरुषोऽस्माद्धोकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र
विजिहीते’ यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते’ स आदित्यमागच्छती’ वि
ब्रह्मपथे वायुः श्रूयते खं तत्रं पठितयोः संवत्सरादित्ययोर्मध्ये निवेश्यो नवेति संश-

१ आनंदवन्त्युपनिषदि । २ अन्यादि । ३ भेदितरोपासकानाम् । ४ छांदोग्ये । ५
छांदोग्ये । ६ छांदोग्यसिद्ध एव । ७ यान् ण्यमासान् सवितोदशुतरां दिसमेति गच्छति तान्
ण्यमासान् । ८ पुरुषोक्तं न्याता लोकादेहात् प्रैति-तदेति शेषः । तस्मै प्राप्ताय धात्रे स वायुः
तत्र विजिहीते-उद्धं करोति; यथा रथचक्रस्य खं छिद्रं तेन वायुदत्तेन छिद्रेण ह्योरेण ऊर्ध्वमा-
क्रमते स ध्याता फ ऊर्ध्वस्तमाहादित्यमिति । ९ तस्मै स तत्र विजिहीते यथाऽंवरस्य खं तेन स
ऊर्ध्व आक्रमते स चंद्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा हुंदुमे खं तेन स ऊर्ध्व
आक्रमते स लोकागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतो समाः । १० वायुः । ११
छांदोग्ये ।

येन निवेश्योऽश्रवणात् इति प्राप्ते द्रूमः शुणोपसंहारन्यायेन तत्रै संवत्सरादूर्ध्वमादि-
त्यात्पूर्वं वायुनिवेश्यः, बृहदारण्यक एवान्यत्र मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्य-
मिति पठितेऽर्चिरादिक्रमे छादोग्यश्रुतित उपसहारायान्मासाधिककालरूपत्वेन
मासेभ्य उपरि निवेशनीयात् संवत्सरादुपरि देवलोकः अतः सोऽपि
वायुरेव; देवलोकशब्दो देवानां लोक इति व्युत्पत्तेरविशेषेण वायुवाचकोऽस्ति ।
वायुशब्दश्च तस्यैव वाचक इत्यविशेषविशेषाभ्या देवलोकवायुशब्दाभ्या वायुरेक
एवामिहित इत्यद्वादूर्ध्वमादित्यात्पूर्वं वायुं निवेशयेत् । वायुर्देवानामासनभूत इति
श्रूयते 'योऽयं पवन एष देवाना गृहा' इति ।

तडितोऽधि वरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥

कौपीतकिनामुपनिपदि श्रूयते 'स एत देवयान पंथानमापन्नामिलोकमागच्छति स वायु-
लोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इंद्रलोकं स मजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति । त-
त्रामिलोकशब्दोक्तस्यार्चिषः प्राथम्यमविरुद्ध श्रुत्यन्तरसिद्धश्रौतक्रमेणात्रत्यपाठक्रमवाधात्
संवत्सरादूर्ध्वं वायुस्तत ऊर्ध्वमादित्यश्च निवेश्यः । अत्र वरुणादयोऽपि श्रुताः तेऽर्चिरा-
दिमार्गे निवेशयितुं शक्या उत न शक्या इति संशये नियामकभावादशक्यसन्निवेशा
इति प्राप्ते द्रूमः—नियामकवाक्याभावेऽपि शुणोपसंहारन्यायेन यत्रार्चिरात्रान्य-
श्रुतानामपि वरुणादीना निवेशः कार्यः तत्र विद्युलोकस्योपरि वरुणलोकस्य संबन्ध-
वशात् व्यवस्था । विद्युत्पूर्वकवृष्टिगतनीरस्य वरुणोऽधिपतिः प्रसिद्ध इति विद्युद-
रणयोः संबन्धः, तदनन्तरमिदमजापतिलोकौ परिशेषादित्यविरोधः ।

१ छादोग्ये । २ यदा वै पुरषोऽस्मादिति अथादुत्तरम् । ३ य एवमेतद्विदुर्ये
चेमेऽरण्ये श्रद्धा सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवयर्चिपोऽहरद्वा आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाचान्
षण्मासानुदङादित्य एति मासान् मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्य आदि याद्वेद्युत वैद्युतापु-
रुषोऽमानव स एतान् (एः) ब्रह्मलोकान् गमयति । ४ स विद्वास्तत्तल्लोकं प्रापस्तत-
ल्लोकरवामिनाऽग्न्यादिना नीयते इत्यर्थः । ५ कौपीतकिश्रुयुक्तपादनमन्वात् । ६ श्रुयते
मासेभ्य सत्सरा सत्सरादादित्यमि यदि छादोग्यश्रुतौ यदा वै पुरषोऽस्माद्लोकमिति स
वायुमागच्छतीति बृहदारण्यकश्रुत्युक्तप्रायोग्यशुणोपसंहारन्यायेन सत्सरादूर्ध्वमभिनिवेशतया पुन-
र्बृहदारण्य एव देवलोकादादित्यमादित्याच्चक्रमसमिति श्रुयुक्तदेवलोकशब्दवाच्याद्वादयोरूर्ध्व-
मादित्यस्याभिनिवेशतया च सप्तसिद्धो य श्रौतक्रमस्तेन । ७ कौपीतमुपनिपदि । ८
वरुणादीनामर्चिरादिमार्गे निवेशकरणे ।

'आतिवाहिकास्तल्लिगात् ॥ ४ ॥

किमर्चिरादयो मार्गचिह्नभूताः स्थानभेदा उत विदुषां गमयितारो देवताविशेषा इति संदेहः। किं प्राप्तं स्थानभेदा अर्चिरादयः, तच्चिह्नदर्शनात्। लोके हि गेहा-
निर्गत्य चतुष्पथं गत्वा ततो नदी गंतव्येति व्यवहारो दृश्यते तद्वदर्चिरादयोऽपि
स्थानभेदा इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतोऽभिधीयते—आतिवाहिकाः-ज्ञानिहरिभक्ताना-
मतिवाहे—स्वधामप्रापणे नारायणेन नियुक्ताः अर्चिरादिमार्गाभिमानिनो ज्ञानिभक्ता-
नां गमयितारो देवताविशेषाः, कुतः इदमवगम्यते तल्लिगात्—तेषामातिवाहिकानां
लिगात्-श्रुतिस्मृतिषु ज्ञापनात्। तथाहि 'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती'ति,
'मूर्त्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांति यन्नामृतः पुरुषो हव्ययात्मे'ति,

'मेरोः शृंगेऽथ विजने धुचिः कृतददासनः ।

दध्यौ स्वहृदयांभोजे स्वेष्टदेवं स्मापतिम् ॥

त्यक्त्वा देववपुः सोऽथ योगधारणया मुनिः ।

ततः सूक्ष्मशरीरेण प्राप भास्करमंडलम् ॥

यदाहुर्भैष्टिकानां च मुक्तिद्वारं हि योगिनाम् ।

तत्तेजोदग्धमूढभागः सच्चि पोऽतिनिर्मलः ॥

स बभूव महाभागः संसीणशेषवासनः ।

ततस्तन्मंडलगतैरातिवाहिकदैवतैः ॥

स निन्ये वैष्णवं ध्याय श्वेतद्वीपाख्यमद्भुतम् ।

स हि द्वीपो ध्रुविस्थोऽपि भवत्यपाकृतो मुने ॥

हरिभक्तजनावासः प्राप्य एकांतभक्तिभिः ।

स गोलोकब्रह्मपुरैकुंठानां च मुब्रत ॥

द्वारभूतोऽस्ति भक्तानां तल्लिप्सूनां यद्वत्पनाम् ।

यस्य यद्वाञ्छ इच्छा स्याद्भजनतस्तं तदेव ॥

प्रापयंति श्वेतमुक्ता मुने प्रायुक्तलक्षणाः ।'

इत्यादिश्रुतिस्मृतिष्वेकेन विद्युत्पुरुषगमयितृत्वलिङ्गेनान्येषामर्चिरादिमार्गाभिमानि-
नामातिवाहिकसंज्ञदेवताविशेषाणामपि गमयितृत्वमेव संबध्यते इति निश्चय उत्पन्नः।
ननु विद्युत्पुरुषस्यैव ब्रह्मगमयितृत्वश्रवणात्ततः परेषां ब्रह्मादीनां तन्न पुक्तमिति
शङ्क्यते च तत्रोत्तरमाह—

१ एवमर्चिरादीनां क्रमं निरूप्य तेषामेव स्वल्पं निरूपयति ।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

वैद्युतेन-विद्युलोकमागतेनोमानवेनातिवाहिकगणस्येन देवताविशेषेणैव ततो विद्युलोकादूर्ध्वं नीयमानाः कृष्णोपासकाः परब्रह्म प्राप्नुवन्ति, कुतः तच्छ्रुतेः-तस्मिन् नर्थे 'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयती'ति श्रुतेः। वरुणादीनां तु तदनुग्राहकत्वेन गमयितृत्वमिति न विरोधः । स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र शक्यन्नाह—

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ६ ॥

किममानवः पुरुषोऽर्चिरादिमार्गेण कार्यभूतहिरण्यगर्भाख्यब्रह्मोपासीनान् तद्गमयति उत परब्रह्मोपासीनान् तन्नयति अथवा शुद्धजीवात्मस्वरूपं निरवयवं ब्रह्मरूपत्वेन तदुपासकान् गमयतीति संदेहे पूर्वः पक्षः-कार्यभूतं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म तदुपासकान् गमयति; कुतः अस्य गत्युपपत्तेः-अस्य हिरण्यगर्भाख्यब्रह्मोपासकस्यैवार्चिरादिमार्गे गतिरुपपद्यते नतु सर्वगतस्य परब्रह्मणः प्राप्तये तदुपासकानां तत्रैव गतिरुपपद्यते, नित्यं सर्वत्र तत्प्राप्तेः, अतोऽविद्यानिवृत्तिरेव परब्रह्मोपासकैः कार्या । उत परब्रह्मोपासीनान् तन्नयतीत्यपरपक्षे ॥ एनान् ब्रह्म गमयतीति परब्रह्मप्राप्तिरेवोचितार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव प्रधानत्वात् । तथाहि अविद्यानिवृत्तेः फलानुसंधानहीनाग्रिहोत्रादियत्तत्कर्मापेक्षावच्छ्रवणमननाद्यपेक्षान्वयोपासकानां परब्रह्मणः सर्वोत्कृष्टत्वदर्शनाय गतिश्रुत्यभिहितस्य देशविशेषस्य दर्शनापेक्षा विद्यते इति निश्चयः । तृतीयपक्षो यथार्थनिर्णयश्च सिद्धांतोनोच्यते । परब्रह्मोपासकानन्यानापि अर्चिरादिमार्गे नयति 'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसंभवन्ती'ति पंचाग्रिविदां परब्रह्मोपासीनानां चाभेदेनार्चिरादिगतिश्रुतेः पंचाग्रिविद एव हि प्रकृतिवियुक्तशुद्धजीवात्मस्वरूपभूतब्रह्मविदः । ते च तदेव प्राप्य न पुनरावर्त्तन्ते परब्रह्मोपासीनाश्च यथावस्थितं परं ब्रह्म प्राप्य न पुनर्निवर्त्तन्ते इत्यमुक्तानुभयविधानभेदेनोपादाय 'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसंभवन्ती'त्यर्चिरादिगतिश्रुतेः 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं यान्वमावर्त्तन्ति नावर्त्तन्ति' इत्यपुनरावृत्तिश्रुतेश्चापुनरावृत्तिं गतानामुभयविधानां तेषामुक्तम-

१ कृष्णोपासकानुग्राहकत्वेन; अनुग्राहकत्वं नाम तन्मार्गांतराले व्यप्रतिबंधकरणं साहाय्यानुग्रहं च । २ अर्चिरादिमार्गे । ३ परब्रह्मण्येः । ४ अर्चिरादिगतिः । ५ ब्रह्मामकृतया शुद्धात्मोपासकानपि । ६ प्रकृतिवियुक्तशुद्धजीवात्मस्वरूपमेव ।

कारेण प्राप्यभेदो निश्चीयते । यथार्थतया सूत्रार्थो वर्ण्यते-कार्यं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म तदुपासीनानातिवाहिकदेवगणो गमयतीति बादरिराचार्यो मन्यते । अस्य तत्रैवं गत्युपपत्तेः परब्रह्मोपासकानां तु न तत्प्राप्तये अर्चिरादिति रूपपद्यते परब्रह्मणः सर्वगतत्वात् ।

विशेषितत्वाच्च ॥ ७ ॥

‘पुरुषोऽमानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयतीति श्रुत्यंतरे लोकानिति बहुवचनेन निजलोकसहितहिरण्यगर्भाख्यवैराजब्रह्मणो ग्रहणात् प्रजापतेः सर्भा वेद्यं प्रपद्य इत्यप्राप्यर्चिरादिना तत्समीपगमनेन प्राप्यलोकस्य विशेषितत्वाच्च हिरण्यगर्भाख्यं वैराजपदमेव सगणो गमयति । हिरण्यगर्भशब्दस्य वैराजवाचकत्वे श्रुतिः-‘हिरण्यगर्भः समवर्चताम्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीदिति ।

सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ॥ ८ ॥

‘यो ब्रह्माणं विदधातीति हिरण्यगर्भब्रह्मणि पुंल्लिङ्गनिर्देशात् तत्राद्यमानः ‘स एनान् ब्रह्म गमयतीति नपुंसकव्यपदेशस्तु परब्रह्मावतारत्वेन तत्सामीप्याद्भवति । ‘जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिरिति प्रथमावतारत्वस्मरणादर्थं तत्सामीप्यमवगम्यते ।

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ९ ॥

उपासकानां प्रथमं हिरण्यगर्भपदप्राप्तावपि तेषामपुनरावृत्तिश्रुतिर्न विरुध्यते; तदेव सूत्रार्थेनाह-कार्यात्यये-हिरण्यगर्भलोकरूपकार्यात्यये तदध्यक्षेण सह-तस्य लोकस्याध्यक्षेण हिरण्यगर्भाख्यवैराजब्रह्मणा सह अतः कार्यभूततल्लोकात्परं ब्रह्मपुराख्यं परमं पदं ते गच्छन्ति; कुत इदमवगम्यते तथाभिधानात्-‘ते ब्रह्मलोके तु परांतकाष्ठे परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे’ इति श्रुतौ तथाभिधीयते, अतो न विरोधः ।

स्मृतेश्च ॥ १० ॥

‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे संपाप्ते’ प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

१ हिरण्यगर्भाख्यब्रह्मोपासकस्य । २ अर्चिरादिमार्गेण एव । ३ तद्वैक्यात् । ४ हिरण्यगर्भब्रह्मणः । ५ परब्रह्मसामीप्यम् । ६ हिरण्यगर्भोपासकानाम् । ७ प्रतिसंचरो महामलयः तस्मिन्प्राप्ते परस्य हिरण्यगर्भस्य अंतोऽधिकारसमाप्तिस्तदा कृतात्मानः शुद्धचित्तो ब्रह्मलोकवासिनः परं पदं प्राप्नुवन्तीति योजना ।

इति स्मृतेरप्येवमवगम्यते, अतो हिरण्यगर्भपदमर्चिरादिगणो नयति प्रथमं ततः
प्रलये परब्रह्म प्राप्यते तेन सहेति ।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ११ ॥

पर ब्रह्म तदुपासितृनातिवाहिरुदेवगणो गमयतीति जैमिनिर्मन्यते; कुतः मुख्य-
त्वात्—‘स एनान् ब्रह्म गमयती’ति ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुख्यत्वात् ।
ब्रह्मलोकानिति ब्रह्मलोकशब्दश्च निपादस्थपतिन्यायेन ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक
इति कर्मधारयस्यैव युक्तत्वात्तत्रैवोपपद्यते । एव च निर्णीते बहुवचनमदितिः पाशा-
नितिवदुपयुक्तं तत्रोपपत्तिमाह—

दर्शनाच्च ॥ १२ ॥

‘सोऽन्वनः पारमामोति, तद्विष्णोः परमं पदमि’ति तत्पदस्य प्राप्यत्वं दृश्यते;
‘अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति तत्स्वरू-
पमाप्त्यनंतरमुपासकस्य स्वस्वरूपाविर्भावश्च दृश्यते, अतश्चातिवाहिरुदेवगणोऽर्चिरा-
दिना मार्गेण परब्रह्मैव गमयतीति निर्णयः ।

न च कार्ये प्रत्यभिसंधिः ॥ १३ ॥

प्रजापतेः सभा वेद्यमपद्य इति यदुक्तं तत्रोत्तरं—कार्ये—कार्यभूते हिरण्यग-
र्भाख्ये वैराजब्रह्मणि नायं प्रत्यभिसंधिरनुसंधानं किंतु परब्रह्मण्येव; कुतः ‘यज्ञोऽहं
संभवामि ब्राह्मणानामि’ति तद्व्याख्यशेषे श्रीहरिवदेकातिकव्यतिरिक्तसर्ववस्तुषु सर्वथा
रागमहाणपूर्वकतद्विषयसर्वात्मकभावानुसंधानात् ‘धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्म-
लोकमि’ति तत्रैवाकृतं ब्रह्मलोकमिति विशेषितत्वेन तल्लोकस्यानादिसिद्धत्वश्रवणाच्च;
अत उपासकान् परब्रह्मैव गमयत्यर्चिरादिमार्गेणातिवाहिको देवगण इति जैमिनिम-
तम् । सामत भगवान् वादरायणः स्मृतं स्वसिद्धातेन ब्रवीति—

अप्रतीकालंब्रनामयतीति वादरायण उभयथा च दोषात्तत्-

क्रतुश्च ॥ १४ ॥

सं गणः केवलं कार्यभूतं हिरण्यगर्भाख्यं वैराजब्रह्मोपासितृन्नयतीति पक्षो न
संभवति, केवलं परब्रह्मोपासकान् नयत्यपि नियमो न भवति; कुतः उभयथा च

१ हिरण्यगर्भेण । २ परब्रह्मण्येव । ३ स एतान् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि
प्रवृत्तौ । ४ युक्त्यतस्मिन् । ५ प्रजापतेः सभामिति श्रुतिभाष्यशेषः । ६ श्रीहरिनिषयः । ७
प्रजापतिः सभामिति श्रुतिप्रकरणम् । ८ ब्रह्मलोकस्य । ९ अर्चिरादि ।

दोषात्। तथाहि केवलं कार्यभूतं हिरण्यगर्भाग्न्यवैराजब्रह्मोपासितृत्रयतीति पक्षे 'अ-
स्मान्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति 'सोऽन्ननः
पारमामोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्यादिश्रुतयः, ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते
तेऽर्चिपमभिसंभवन्तीति प्रदूष्येयुः। केवलं परब्रह्मोपासकान्नयतीत्यपि नियमे 'तद्य
इत्थं विदुरि'ति पञ्चाग्रिविद्योदितशुद्धात्मस्वरूपमाप्तिबोधनपरागतिश्रुतिः प्रदूष्येत् त-
स्मादप्रतीकालंबनान्-अप्रतीकम् अंगभूतहिरण्यगर्भादिदेवतेतरन् मूर्चिमदंगि परब्रह्म
आलंबन्ते उपासते इति तथाभूतान् परब्रह्मोपासीनान्; पक्षांतरे अप्रतीकं निरवयवं
मकृतिविनिर्मुक्तं शुद्धात्मस्वरूपमालंबन्ते उपासते इति तथाभूतान् केवलात्मनिष्ठान्;
एवमुभयविधांस्त्वानातिवाहिको देवगणस्तत्तदुपासकान् तत्तन्नयतीति भगवान् वाद-
रायणो मन्यते। प्रतीकालंबनास्तु अचेतनमिश्रं केवलं हिरण्यगर्भादिदेवतांतरं सिंहो
देवदत्त इतिवद्व्यवहृष्टयोपासते; उपासनसिद्धौ तत्तदेवतांतरं प्राप्नुवंति; ते च पुनरा-
वर्त्तते, परब्रह्मोपगताः शुद्धात्मस्वरूपोपगताश्च न पुनरावर्त्तते इति वादरायणमतम्।
'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसंभवन्तीति श्रुतेः परब्र-
ह्मोपासकानां निरवयवशुद्धात्मस्वरूपनिष्ठानां चार्चिरादिमार्गगमनबोधनपरत्वनिर्णयात्।
इमं चार्थमाह श्रुतिन्यायेन तत्क्रतुधेति—तस्योपासकस्य यदेवताविषयकः क्रतुः
स्यात् ॥ तादृशं भेत्य भवति। तथा च श्रुतिः 'यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरषो भवति
तपेतः भेत्य भवती'ति अविनिमिश्रदेवतं केवलमचिद्वस्तु चोपासीनानां तत्क्रतुन्या-
येनैव पुनरावृत्तिरवर्जनीयेति सिद्धम्।

विशेषं च दर्शयति ॥ १५ ॥

किं च 'यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवती'त्यादिका श्रुतिः नाभा-
दिप्राणपर्यंतोपासकानामर्चिरादिगत्यनपेक्षं परिमितकलविशेषं दर्शयति। तस्मादचेत-
नमिश्रं देवादिकं केवलमचेतनं वस्तु वा ब्रह्मदृष्ट्या ब्रह्मदृष्टिवियोगेन च य उपा-
सते न तानातिवाहिको देवगणो गमयति, किंतु परब्रह्मोपासितृन् मकृतिवियुक्तं
शुद्धात्मस्वरूपमक्षरात्मतयोपासीनांश्च स गणोऽर्चिरादिमार्गेण नयति। हिरण्यगर्भलो-

१ हिरण्यगर्भादिदेवतातरोपासकाः। २ क्रम्यजु सामाथर्ववेदेतिहासपुराणन्याकरणथा-
क्षरूपगणितोपातज्ञानमहाकालादिनिषिधास्यतर्कसाधनिरुक्ताश्च शाक्यपंडितरूपत्रयीविद्याभूत-
संप्रधनुर्बेदज्योतिर्विद्यासर्पत्रिषागव्योक्तद्वयगीतवाचशिल्पादिज्ञानानि एतत्सर्वं नाम वाक्
मन संकल्पं चित्तं ध्यानज्ञानबलान्नाप्तेज आकाशस्मरतृष्णाप्राण।

कामाभिवचनं तत्र निवासवचनं च प्रबलपुण्यकर्मपरं तदुपासकपरं च वासनायुक्तपरब्रह्मोपासकपरं चापि बोध्यमिति निश्चीयते ।

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानन्दमुनिविरचिते व्यासाभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरकमूत्रभाष्यरत्ने चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थपादः

संपाद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

पूर्ववर्चिरादिना मार्गेण परविद्यावतां हिरण्यगर्भत्रिलोचनादिदेवतास्थानातीतं पुरुषोत्तमाभिधस्य परब्रह्मणो नारायणस्य परमसुखरूपं ब्रह्मशब्दवाच्यं पदं प्राप्यं निरूपितं प्रकृतिवियुक्तमात्मानमक्षरब्रह्मात्मकतयोपासीनानामपुनरावृत्तिलक्षणा गतिश्च निरूपिता; इह परब्रह्मप्राप्तानां स्वरूपाविर्भावादिप्रकारो निरूप्यते । ‘अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति परं ज्योतिः सर्वोत्कृष्टं प्रकाशबहुलावृत्तं नारायणस्वरूपं प्राप्तस्य जीवस्योपासितुः स्वरूपाविर्भाव उच्यते । तच्च स्वरूपं तस्य तत्कालसंभूतं पूर्वसिद्धं वेति संशयः । न पूर्वसिद्धं किंतु अभिनिष्पत्तिश्रवणात् देवादिस्वरूपवदांगंतुकमेव । पूर्वसिद्धत्वे च कुतोऽस्य संसारबंधः, अतस्तदुपासनजन्यमुक्तिफलवदाविर्भूतं स्वरूपं त्वांगंतुकमेवेति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धांतं धूमः-परब्रह्मस्वरूपं प्राप्तस्य जीवस्यानाद्यविद्यारूपमलतिरोहितं चैतन्यस्वरूपं पूर्वं वर्त्तमानमेव मूलरूपावरणापगमात्मकाशबहुलावृत्तमाविर्भवति स्वेन शब्दात्-‘परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति स्वेन रूपेणेति विशेषणशब्दात् तथावगम्यते । अन्यथा हि देवादिस्वरूपवदांगंतुकस्यापि स्वरूपस्यात्मरूपत्वाभावात् स्वेनेति विशेषणमनर्थकं स्यात् । अत्रायमाशयः-भक्तानुग्राहकस्य परब्रह्मणो नारायणस्य मसादेन स्वाविद्यारूपे मले विगलिते सति शुद्धे जीवात्मन्येव परमात्मध्यानबलेन तत्समानगुणा तत्परिचर्यार्हा पार्षदरूपा भागवती तनुः कीटपेक्षस्कृत्स्वरूपापत्तिन्यायेन प्रादुर्भवति, न देवादितनुवदात्मनः सकाशाद्भिन्नेयैर्मुपपद्यते अविद्यारूपमलस्या-

१ अधिकरणानि ५ सूत्राणि १५ । २ आविर्भूतम् । ३ उपासकस्य । ४ उपासनानंतरकालिकम् । ५ भागवती तनुः ।

नादित्वाज्जीवस्यानादिसंसारबंधोपपत्तिः । अतः स्वाभाविकमेवाविद्यामुक्तस्य स्वरूपं परमात्मध्यानबलेन चिदानंदघनं सर्वज्ञतादिगुणविशिष्टं भागवतीतनुसंज्ञमाविर्भवति, केवलात्मनिष्ठस्य त्वक्षरतेजसि निरवयवत्वेन लीनत्वमेव भवतीति परब्रह्मोपासना-दक्षरब्रह्मोपासने कनीयस्त्वं श्रूयते स्मर्यते च 'ततो भूय इव ते तमो ये उ विद्यायां रता इति; अस्या अर्थः—ततोऽन्यस्यां विद्यायां केवलाक्षरात्मोपासनायां ये रतास्ते भूयो बहुतरं तम इवाज्ञानसदृशं निरवयवं घनतेजोमयं ब्रह्म सुषुप्तिभूतमक्षरात्मस्वरूपं प्रविशंतीति; 'कृष्णस्यानुग्रहो यस्मिन्स तेजसि तमीक्षते, केवलं तेन एवान्ये पश्यन्ति नतु तं मुने' इति; 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभावनितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनमि'ति । सूत्रार्थवर्णनम्—नारायणध्यानबलेन तं संपद्य स्वेन रूपेण शुद्धजीवात्ममय्या भागवती-तन्वा भक्तस्याविर्भावोऽवगम्यते; कुतः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति शङ्कान् किंच—

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

आत्मस्वरूपमात्रस्य प्रागेव सिद्धत्वेऽपि भेदविनिर्मुक्तस्य विद्याबलेनापरिच्छि-
न्नानंदाद्याविर्भाव उच्यते 'एतं त्वेवं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी'ति मजापतिवाक्ये
पूर्वं जागरिताद्यवस्थारूपमलप्रयुक्तस्य पश्चात्तद्विनिर्मुक्तस्य शुद्धस्य जीवात्मन एव
मुक्त इति वक्तव्यतया प्रतिज्ञानात् । किंच—

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

'ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी'ति वाक्ये पूर्वप्रकृतापहतपाप्मत्वादिगुणक आत्मा
परविद्याबलेन प्राप्त्या मुक्तावस्थायामेव व्यक्तव्यः, नतु ब्रह्मावस्थायामिति 'उत्तराद्ये-
दाविर्भूतस्वरूपस्त्वित्यत्राभिहितत्प्रकरणादवगम्यते । य आत्मा अपहतपाप्मेत्यादि
प्रकृत्यैव 'भूयोऽनुव्याख्यास्यामी'त्युक्तत्वात्परमात्ममाप्तिबलेन प्रादुर्भूतापहतपाप्म-
त्वादिगुणको मुक्त आत्मा परब्रह्मसमानधर्मः पार्षद इति सिद्धम् ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

पूर्वमूत्रे ब्रह्मगुणस्वरूपसदृशे मुक्तस्य गुणस्वरूपे इति प्रतिज्ञातं तन्नादृश्यं
मुक्तस्पोपपद्यते नवेति विचारः । किं प्राप्तं 'न तत्तमश्चाभ्यधिरथ दृश्यते' 'एतो ह

१ मलद्वन्द्वेनानाद्यविद्योच्यते । २ परब्रह्मोपासनमामर्ष्यम् । ३ अनर्थापत्तिशङ्कानंश-
दिगुणगणाविर्भासः । ४ एतं त्वेव यपूर्वं मया अप्यादौ दृष्टं वेन दृश्यत इत्युक्तमेवात्मानं
पूर्वव्याख्यातमपि भूय पुनरप्यनुव्याख्यामी युवाच प्रजापतिर्नाम्यर्थः । ५ परविद्याबलेनोपासना-
परब्रह्मस्वरूपात्मा । ६ परब्रह्मस्वरूपमात्मनश्च । ७ जागरितापवद्वारूपमन्यद्विहितम् ।

वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' 'एकमेवाद्वितीयं' 'न तिष्ठति सदृशे रूपमस्ये'ति,
 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः' 'निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि
 ब्रह्मणि रस्यते नम' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु परब्रह्मेतरस्य तत्सादृश्यनिषेधात् कस्य-
 चिदपि वदस्य मुक्तस्य वा तत्सादृश्यमनुपपन्नमित्येव प्राप्ते सिद्धात उच्यते-मुक्तस्य
 ब्रह्मणा सादृश्यमस्ति; कुतः 'निरजनः परम साम्यमुपैति' 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम
 साधर्म्यमागताः । वद्वो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः'-इत्यादिषु मुक्तस्य ब्रह्म-
 गुणस्वरूपाविभागेने ब्रह्मसमानत्वदृष्टत्वात्, अतो 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिना
 परब्रह्मसाधर्म्यमेवोच्यते । तत्समानगुणरूपो मुक्त आत्मा पार्यदतया निरतिशयानन्द
 परब्रह्मस्वरूप सेवमानस्तत्सुखमनुभवति कचिदतिश्रेष्ठां तस्मिन् विलीयते चेत्तर्हि
 तु परब्रह्मस्वरूपमविभागेनानुभवतीति निर्णयः । 'न तत्समश्चाभ्यधिरुश्च दृश्यते' इत्या-
 दिना मुक्तानां परब्रह्मसादृश्यनिषेध इति यदुक्तं तच्च यथा तारकाणामल्पप्रकाशम-
 यरूपाणां भास्करसादृश्यं तद्वज्ज्ञेयम् । मुक्तानां परब्रह्मणा सादृश्योक्तिस्तु तारकाणां
 प्रकाशरूपधर्मलेशतया सूर्यसादृश्यमिव परब्रह्मधर्मलेशप्राप्त्या ज्ञेया तथा तेषां
 स्वतंत्रतया जगद्व्यापाराद्यभावादपि भोगप्राप्तसाम्यलिङ्गाच्चेति वक्ष्यमाणेन सूत्रेण
 परब्रह्म इव तेषां सकलकामावाप्तिरभिहिता, अतोऽपि तत्साम्यमवगम्यते; तथा श्रूयते
 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति । एव मुक्तानां ब्रह्मणा सादृश्यं
 चाविरुद्धम् ।

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

पूर्वत्र स्वयंप्रकाशमयहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टं च ब्रह्मसदृशं मुक्तानां स्वरूप-
 माविर्भवतीत्युक्तम्, तदुभयविशिष्टस्वरूपत्वं सम्भवति नवेति सशयः । एव सति मतात-
 रेण पूर्वपक्षः प्रवर्तते-स्वेन रूपेणेति स्वरूपाविर्भावो ब्राह्मेण-ब्रह्मसंघिनाऽपहत-

१ अविभागेन नाम तादाम्येन, तादाम्यं च तदभिज्ञाने सति तदभेदेन प्रतीयमानं च
 यथा मधुनि लि युरशेषरसास्तद्वत्, न चागद्वैतप्रसंग इति वाच्यस्तुभिन्नत्वात् ये चात्रात्यन्त-
 हिनस्ते तु तद्विरमूर्तो नितरा मग्रा एव स्युः । २ कचिसमये अतिस्नेहाद्गादानुगमवशा
 तदग्रे हृदयाद्यग्रे स्युरिति शुरुमुनिवाक्यात् स जो हे टी तस्याग हृदयादि तस्मिन्नेव
 सायुग्येन स्युरिति शतानन्दमुनिवाक्यात् शि प ह त ८ अतिस्नेहेन रश्मीव प्राप्नोथै
 क्यम् कचिद्वर्तौ सा ११ तथैव मे भक्तोऽपि प्रेमातिशयेन विलीयते कदाचिद् मयि । ३
 तान्यानुभाभ्यां स्वयंप्रकाशवापहतपाप्मत्वादिगुणाभ्यां विशिष्टं च स्वरूपं तस्य भावस्तत्त्वम् ।

पाप्मत्वादिकेन श्रूयते । दहरविद्यायामान्नातास्ते ब्रह्मगुणाः प्रत्यगात्मन्यपि संतीति प्रजापतिवाक्ये य आत्मा अपहतपाप्मेत्याद्युपन्यासात् 'जसत् क्रीडन् रममाण' इत्यादिश्रवणाच्चावगम्यते; अतो ब्रह्मणा गुणसाम्यमिति जैमिनिर्मन्यते ।

चित्तितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

चित्तितन्मात्रेण चैतन्यमात्रेणात्मनः स्वरूपाविर्भावोऽवगम्यते न तूक्तगुणैः । कुतः तदात्मकत्वात् 'स यथा संप्रवचनोऽनंतरोऽबाधः कृत्स्नो रसयन एव एवं वा अरे अयमात्मा अनंतरोऽबाधः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव विज्ञानघन एवे'ति तावन्मात्रकत्वावधारणात् । एवं विज्ञानस्वरूपमात्रेण साम्यमित्यौडुलौमिराचार्यो मने । एवं मुक्तात्मसु मतद्वयोक्तोभयपक्षदर्शनात् गुणसाहच्येन गुणराहित्येन च सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं च सिद्धम् । एवं च सति युगपदुभयपक्षासंभवादेहेत्यागानंतरं सद्य एव परमात्मोपासने चलेन स्वस्वरूपमात्रविर्भावान्निर्विशेषत्वं, ततः परं चिरकालेन परमात्मगुणानामाविर्भावात्तद्विशेषत्वमिति मत्तांतरनिर्णयः । साम्प्रतं भगवान् वादरायणः स्वमतसिद्धांतमाह—

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ७ ॥

वादरायणस्त्वेकांतोपासनेन परब्रह्मस्वरूपमाप्नोत्यस्य मुक्तस्य स्वरूपे शुभयश्रुत्यवगतगुणप्रकाशद्वयं देहविनाशानंतरक्षण एव युगपदाविर्भवतीति मन्यते । तथाहि 'विज्ञानघन एवे'ति श्रुतिस्तदेकांतोपासनेन देहापगमानंतरकाल एवोपलब्धस्वविषयस्वस्वरूपप्रकाशक आत्मेति बोधयति; प्रजापतिवाक्ये 'य आत्मा अपहतपाप्मे'त्याद्युपन्यासोऽपि, अतः पूर्वेषां दहरविद्यामन्नातानामात्मशब्दवाच्यपरमात्मविषयाणामपहतपाप्मत्वादियुगानां तत्र देहप्रहाणानंतरक्षण एव सद्भावं परमात्मोपासनेनावगमयति; अतो युगपदाविर्भूतमुभयप्रमाणसिद्धमस्य स्वरूपे द्वयमविरोधं परस्परविरोधमन्यमित्युभयविशिष्टस्वरूपं समुचितम्; अतो विज्ञानरूपत्वेन स्वयंप्रकाशमपहतपाप्मत्वादिपरमात्मगुणयोगात् कल्याणगुणविशिष्टं च ब्रह्मसदृशं मुक्तस्वरूपमिति युक्तमिति तन्मतम् ।

संकल्पादेव तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

पूर्वत्र मुक्तस्य परब्रह्मप्राप्त्या मादुर्भूतस्वरूपस्य सत्यसंकल्पत्वादिकमभिहितं

१ आत्मनि । २ मुक्तस्यात्मनः । ३ स्वप्रकाशत्वमपहतपाप्मत्वादियुगाच्चेयुभयम् । ४ वादरायणमतम् । ५ अपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वपर्यता गुणा उक्तास्तत्र सत्यसंकल्पत्वादिकमुपादाय, संदिश्यते ।

तत्केवलस्वतंत्रतया उत परब्रह्मानुग्रहदृष्टिसंपादितस्वतंत्रत्वेन वर्तते इति संदेहः । किं तावत्प्राप्तवर्द्धमादिमुक्तानां केवलस्वतंत्रत्वेनैव स्वसंकल्पादिसिद्धिरिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धातवदामः—परब्रह्मोपासनेन मुक्तभावमुपगतानां कर्दमादीनां भगवदनुग्रहकृपावशासंपादितस्वतंत्रत्वसंभूतात् संख्यादेव—संकल्पमात्रेणैव समस्तभोग्यवस्तुसिद्धिरवगम्यते । कुतः तच्छ्रुतेः—‘परज्योतिरपसपथ स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति उक्तम् । पुरुषः स तत्र पर्येति जलत्कीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा स यदि पितृलोभकामो भवति संख्यादेवाऽप्यपितरः समुत्तिष्ठतीति तेषां स्वरूपाविर्भासत्यसंकल्पत्वादिश्रवणात् विद्यासामर्थ्याद्वादांनुगृहीत इत्यधिकरणाशवचनाच्च ‘मा च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते’ इति स्मरणाच्च नारायणानुग्रहदृष्टिसंपादितस्वतंत्रत्वानां मुक्तानां संकल्पमानमेव समस्तभोग्यवस्तुसंपादने हेतुः, नतु हेत्वन्तरापेक्षा, अतः केवलस्वतंत्रतया सत्यसंकल्पत्वादिकं नारायणस्यैवास्ति, इतरेषां तु तदनुग्रहदृष्ट्या सभवति न त्वितरयेति निश्चीयते—

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

किंच यतएव नारायणानुग्रहेण ब्रह्मभावमपहतपाप्मत्वादियुगलं चोपगतः अतएवानन्याधिपतिः न विद्यतेऽन्यः परब्रह्मेतरश्चेतनाचेतनरूपापोऽधिपतिर्नियामनो यस्य एवभूतः स्वतनो नारायणपार्षदाभिधेयो मुक्तगणः कदाचिदपि मायाकालसमाधीनो न भवति, अतोऽयमन्याधिपतिः ।

अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

सर्वत्र मुक्तस्य स्वयमकाशत्वं सत्यसंकल्पत्वादिवैशिष्ट्यं चोपपादितम् ; इह तस्य सशरीरत्वमशरीरत्वं चोभयं वेति विचारः प्रवर्तते । वादरिस्ताञ् मुक्तस्य देहेन्द्रियाण्युपकरणभावमेने; कुतः ‘आह हेव न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वा वसत न प्रियाप्रिये स्मृतम्’ इति शरीरसमये दुःखस्यावर्जनीयत्वमभिधायास्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योतिरपसपथ स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति मुक्तस्य शरीरराहित्यं श्रुतिरेव ब्रवीति । स्मृतिरप्याह ‘देहेन्द्रियामुदीनानां वैदुष्यपुरवासिनामि’ति ।

भाव जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिस्तु मुक्तस्य देहेन्द्रियादिभावमेने; कुतः विकल्पामननात् । ‘स एव भावति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तमे’त्यादौ त्रिविधः क्लृप्तो भेद आम्नायते, अत एव

रूपस्याच्छेद्यस्यात्मनो वैविध्यासंभवाच्छरीरद्वारेण विविधत्वं श्रूयते इत्येवं मान्ते भगवान् सूत्रकारः स्वपतेन सिद्धांतं ब्रवीति—

द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

अत उभयश्रुतेरुभयविधमशरीरत्वं सशरीरत्वं च युक्तम् । तत्राशरीरत्वं प्राकृत-
शरीरनिषेधतयायुगंतव्यं सशरीरत्वं च दिव्याप्राकृताविनाशिशरीरसहिततया बोध्य-
मिति भगवान् वादरायणो मन्यते । द्वादशाहवत्—यथा ‘द्वादशाहपद्धिकामा उपेयुः’
‘द्वादशाहेन प्रजाकार्यं न याजयेद्दि’त्युभयश्रुतेर्विधिनिषेधौ भवतस्तद्वत् अथवा पुरु-
षोत्तमो ललितार्थं धर्पदशरथवसुदेवकल्पपादिपितृप्रभृतिकं सृष्टा तैः सह मनुष्यधर्मरू-
पलीलारसं भुङ्क्ते । यथा च विधिपरिहृतवत्सगोपादिसदृशरूपाणि कृत्वा रमते तथा
युक्तात्मनोऽपि स्वेच्छया सर्वं संभवति । नन्वात्माणुपरिमाण इत्येभिहितं कथमणुमा-
त्रस्य तस्यैकस्यानेकदेहेष्वात्माभिमानसंभव इत्याशंकापायाह—

प्रदीपवदावेष्टस्तथाहि दर्शयति ॥ १३ ॥

सूचितं हि पूर्वम् युक्तात्मनोऽपि स्वेच्छयानेकशरीरपरिग्रहणसामर्थ्येन व्यापकत्वं
तदिह युज्यते नवेति विचार्यते । ‘सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति इमान् लोकान्
कामान्नीकमरूपानुसंचरन्’ इत्यादिषु युक्तस्य परिच्छिन्नतया संचारावगमात् न व्या-
पकत्वमुचितम् ; अतो बहुशरीरपरिग्रहणं क्रमेणैव न युगपदिति पूर्वः पक्षः । सिद्धांत-
स्तु मदीपवत्—यथा घटाद्यावृत्तस्य मदीपस्य घटाद्यावरणापाये तस्यैकस्यैकदेशवर्ति-
नोऽपि स्वप्रभयानेकप्रदेशेषु प्रवेशस्तथा परविद्यावलेनाविद्यारूपावरणापाये परमा-
त्मसाधर्म्यं प्राप्तस्यैकदेशवर्तिन एकस्यापि युक्तात्मनः स्वप्रभारूपेण ज्ञानेनानेकश-
रीरेष्वावेशः । यथासंख्यमात्माभिमानानुगुणं व्यापकत्वं तथाहि दर्शयति श्रुतिः ‘वा-
लाग्रशतभागस्य श्वतथा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानंत्याय कल्पते’
इति; तथा स्मृतिश्च ‘शुब्रेति तन्मयतया तद्वोऽभिनेदुस्तं सर्वभूतहृदपं मुनिमानतोऽ-
स्मीति’^१ । अत्र युक्तानां स्वेच्छयैव देहांतरप्रवेशः, यद्वानां तु कर्माधीनतपैवेत्युभयेषां
वैषम्यं विज्ञायते ।

स्वाध्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमात्रिकृतं हि ॥ १४ ॥

ननु ब्रह्मप्राप्तस्यांतरवाद्यज्ञानलोपमाह श्रुतिः ‘प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न वातं
किंचन वेद नांतरमि’ति^२ तस्य ज्ञानरूपया प्रभया व्याप्तिरुच्यते इति न शङ्क्यम् ;

१ उभयविधस्वीकारे दृष्टांतः द्वादशाहवदिति । २ द्वादशाहकर्मणः स्वीकृताविति शेषः ।

३ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयापादे ।

कथमिति चेत्तत्राह नेदं वेदनाभावबोधकं श्रुतिवचनं मुस्तविषयम्, किंतु वद्वजी-
वस्यास्वाप्ययसंपत्त्योः स्वाप्ययः सुषुप्तिः संपत्तिर्मरणं च तयोर्मध्येऽन्यतरात्र भारतपौ-
राणिकी भणितिः। 'अनिद्रिया निराहारा अनिस्पदाः सुगंधिनः। एकातिनस्ते पुरुषाः
श्वेतद्वीपनिवासिनः॥ दृष्ट्वा वः पुरुषाः श्वेताः सर्वेन्द्रियविवर्जिता' इति । 'देहेन्द्रियामु-
हीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामिति. 'न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुग्रहा यत्र सुरामुरा-
र्चिताः । इयामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशंगवह्नाः सुरचः मुपेशस इति' ॥ 'अती-
न्द्रिया निर्गतसर्वपापा निष्पंदहीनाश्च सुगंधिनश्च । द्विबाहवः केऽपि चतुर्भुजाश्च श्वेताश्च
केचिन्नवनीरदाभाः ॥ पञ्चच्छाक्षाः सममानगात्राः सुरूपदिव्यावयवाः सुसाराः ।
विकीर्णकेशाश्च सदा किशोराः सद्भिश्च चिह्नैर्निखिलैरुपेताः ॥ सरोजरेखांकितपा-
णिपादाः पट्टमिहीना मिहिरानितेजसः । सिताशुका व्यानपराश्च सौम्याः कालोऽपि
येभ्यो भयमेति नित्यम् ॥ सार्वर्णिरुवाच—

'अतीन्द्रिया निरातंका अनिष्पंदाः सुगंधिनः ।

के ते नराः कथं जातास्तादृशाः का च तद्वतिः ॥

श्वेतद्वीपः पयोऽधोधौ वर्तते हि धरातले ।

तद्वासिनामपि कथं प्रोक्ताऽतीन्द्रियता तया ॥

ये ब्रह्मण्यक्षरे धाम्नि सच्चिदानंदरूपिणि ।

स्थिताः स्युश्चिन्मया मुक्तास्ते तथा स्युर्नहीतरे ॥

एतं मे सशयं जिधि परं कौतूहलं हि मे ।

त्वं हि सर्वकथाभिज्ञस्तत्स्त्वामाश्रितोऽस्म्यहम् ॥

स्कंद उवाच—'एकातोपासनेनैव प्राकल्पेषु रमापतेः ।

ये ब्रह्मभावं संप्राप्ता अजरामरता गताः ॥

अक्षराख्याः पुष्पासस्ते श्वेतद्वीपेऽत्र धामनि ।

सेवितुं वामुदेव त स्थिता देवर्षिणोक्षिताः ॥

प्राप्ते प्रलयकाले तु पुनश्चाक्षरधामनि ।

स्यास्यंति ते स्वतंत्राश्च कालमायाभयोर्जिताः' ॥

इत्यादिषु ब्रह्मभावमुपगताना मुक्तानामदेहत्वं सदेहत्वं च निर्णीतम्; एवं भगवद्भ्रात्रि
मुक्तानां सशरीरत्वाशरीरत्वप्रकार निरूप्य सापत्तं तेषां ततोऽनागमनप्रसारो वर्ण्यते—

तन्त्रभावे संख्यवदुपपत्तेः ॥ १५ ॥

भगवति परब्रह्मणि निष्कारणनिरवधिकातिशयदयालुत्वाज्जनन्याणनिष्पाद-

वेति संशयः। किं प्राप्तं 'स यदि पितृलोकात्क्रामो भवती'त्यादिषु संकल्पमात्रात् पितृलो-
कादिसृष्टिसामर्थ्यश्रवणात् 'इमान् लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्ति'त्यादिवाक्येषु
सर्वत्र व्यापारश्रवणाच्च नारायणसाम्ये संकोचायोगेन मुक्तानां जगत्सृष्ट्यादिव्यापा-
रोऽप्यस्तीति प्राप्ते ब्रूमः—मुक्तानां सर्वज्ञत्वादिशुण्णेशतया नारायणसाम्येऽपि
जगद्व्यापारवर्जं चेतनाचेतनात्मकजगत्सृष्टिस्थितिनियमनादिव्यापारं वर्जयित्वैव
परब्रह्मभोगमात्रे तदनुग्रहेणैव स्वातंत्र्यं भवति । ननु यतोऽक्षरपुरुषादयो मुक्ता
अपि स्वतंत्रतया जगत्सृष्ट्यादिव्यापारं कुर्वन्ति, अतो जगद्व्यापारवर्जमिति कुत
उक्तमिति चेत्तत्राह—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन ज्ञातानि जीवन्ति,
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय, ब्रह्म ह वा इदमे-
कमेवाग्र आसीत्, आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः, एको ह वै नारायण आसीत्,
हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकृत्वाणीति,
'पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान्' योऽस्यांन्नेक्षर आदिम-यनिधन' इत्यादिषु
जगदुद्भवादिकर्तृबोधकश्रुतिस्मृतिवाक्येषु स्वतंत्रतया नारायणस्यैव प्रकरणात्
असन्निहितत्वाच्च तेषु वाक्येषु मुक्तस्वातंत्र्यस्य सान्निध्यरहितत्वाच्च नारायण-
स्यैकस्यैव स्वतंत्रतया जगदुद्भवादिव्यापारोऽवगम्यते, तदितरेषां तु तादधीन्येन ।
किंच तेषां हरिकृपाकटाक्षेणैव भोगमात्र एव स्वतंत्रतया परब्रह्मसाम्यं श्रूयते
'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति आक्षिप्य परिहरति—

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमंडलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

'स स्वराद् भवती'त्यारभ्य 'इमान्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्ति'त्यादिना
प्रत्यक्षेण श्रुत्यामुक्ते व्यापारस्योपदेशात् अस्य जगद्व्यापारसंबंधोऽस्तीति चेन्न, तत्र
कामानिति कामभोगसंबंधात् आधिकारिकाणां ब्रह्मल्लेन्द्रादीनां षंडलेषु स्थितभोगा-
नुपगं एवोच्यते. अतोऽस्य न जगद्व्यापारः। तथा सति तस्य भोगानुपगं आधिकारि-
त्वमित्यत आह—

विकारावर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

चकारोऽवधारणार्थः। जन्ममरणादिविकारेषु न वर्त्तते इति विकारावर्त्तिं रिक्त-
तत्त्वानुपगंरहितं विशुद्धं निरतिशयानंदस्वरूपं परब्रह्मैव मुक्तस्य भोग्यमस्ति ।
तथाहि मुक्तस्य खलु स्थितिमाह श्रुतिः 'रमो वै सः रसं येनायं लब्धवानंदी
भवती'ति, परब्रह्मस्वरूपं हि 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म, आनंदो ब्रह्मे'त्यादिष्वविकृतं
मुख्यमयं चैव श्रूयते, अतो न विकारिप्रपंचगुलसदसं मुक्तमाप्यं परब्रह्ममुख्यम्;

को वात्राशयः-आधिकारिकाणां ब्रह्मरुद्धेन्द्रादीनां मंडलेष्ववस्थितानां जनानां परब्रह्मो-
पासनोपदेशाय स्वेच्छया संवरमाणः स्वेच्छारूपी विगलितमनुष्यादिदेहाभिमानो
मुक्तः सविभूतिकं ब्रह्मानुभवं स्वीकुर्वन्नवतिष्ठते न त्वाधिकारिकमंडलस्थानपि भोगान्
भुङ्क्ते अतोऽमुक्तानां ब्रह्मानंदानुभवमंतरेण जगत्सृष्ट्यादिव्यापारः स्वेच्छया न संभवति।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

एवमुक्तमर्थं प्रत्यक्षानुमाने श्रुतिस्मृती दर्शयतः 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
संभूतः, भीषास्माद्वातः पचते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निर्धेदश्च मृत्युर्धावति पंचमः,
एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विष्टौ तिष्ठतः, एष सर्वेश्वर
एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय, रसो वै सः
रसं वेवायं लब्धवानंदी भवति, एष वेवानंदयति निगंजनः परमं साम्यमुपैतीत्या-
दिश्रुतिकलापः, 'मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरम्, अप एव ससर्गादौ,
'पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमायत्त वीर्यवान्, योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्त-
जीवेश्वरो यं संपद्य जहात्यज्ञामनुशयी, 'मद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति मद्भयात्
वर्षतोद्ग्रां दहत्यग्निमृत्युश्चरति मद्भयात्, 'मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन
सेवते। स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूषाय कल्पते, ब्रह्मणो हि मतिप्लाहममृतस्या-
व्ययस्य च। शाश्वतस्य च धर्मस्य मुक्तस्यैकांतिकस्य च, 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम
साधर्म्यमागताः, 'यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं तत' इत्यादि स्मृतिकला-
पश्चेत्युभौ कलापौ जगदुद्भवनियमनादिकं नारायणस्यैव कर्म दर्शयतः। मवतस्य तु
तदनुभवरूपमेव भोगं च। मुक्तस्य परब्रह्मणा सह भोगतुल्यत्वं दर्शयितुमिदं
सूत्रमारभते—

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

मुक्तस्य भोगमात्रेणैव परब्रह्मसाम्यमवगम्यते, ननु जगत्सृष्ट्यादिव्यापारेण,
कुतः तस्य साम्यस्य लिङ्गात् 'सोऽनुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति
अक्षरं ब्रह्म च प्रकृतिपुरुषौ च जीवेश्वरौ चेति विविधं नस्तु परमंत्या चिच्छब्द-
धाच्यया ज्ञानशक्त्या युक्तं पुरुषोत्तमशब्दामिश्रेण परब्रह्म विपश्चिदित्युच्यते;
यथा स्वाभाविक्या स्वरूपस्थितया सर्वातर्पामिणो नारायणस्य परब्रह्मणः
सर्वज्ञत्वं सर्वकारणत्वमनादिबाधत्वं सकलचेतनाचेतनात्यक्तत्वं सर्वशक्तित्व-
मल्लसदृष्टित्वं सदा स्वतंत्रत्वं नित्यतृप्तत्वं निरतिशयैर्भयवत्त्वं भक्तानुग्राहक-
त्वमेकांतिकभक्तमुक्तयोग्यरसरूपमूर्तित्वं च संभवति। तादृग्युक्तं नारायणश-

व्याभिधेय परं ब्रह्म विपश्चित् ; तेन सह स तत्समानधर्मा मुक्तोऽपि सर्वान् कामान् रमणसंलापनप्रवेशनादिमुखरूपान् तद्दर्शनस्पर्शनश्रवणस्मरणकीर्त्तनपरिचर्यादिजन्यमुखरूपाश्च भागवतीतनुसंज्ञेनाप्राकृतेन दिव्यविग्रहेणापि समश्नुते-भुङ्क्ते । तथाहि स्मर्यते 'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रथा अप्युत्क्रमे । कुर्वत्यैतुकीं भक्तिमित्यभूतगुणो हरिरिति, इति श्रुतितात्पर्यार्थः । एव श्रुतिप्रमाणात् जगद्व्यापारवर्जमित्यधिरूपाशवचनाच्च भोगमात्रसाम्यं मुक्तस्य ब्रह्मणा सहेति निश्चीयते ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

उक्तं परब्रह्मणा नारायणेन साधर्म्यम् मुक्तानां भोगादिसाम्यादिह तेषां कदाचिदपि पुनरावृत्तिर्यथा यज्ञादिशुभकर्मणा देवैर्द्रादिलोकारूढानां भवति तथा भवति नवेति सदिह्यते । किं तावत्प्राप्तिमिति चेत्तत्राह- 'कामात्रीकामरूप्यनुसचरन्ति'त्यादिष्वनेकशरीरसंबन्धोऽवगम्यते । मुक्तानां तन्संबन्धे सति पुनरपि शुभाशुभकर्मस्मृत्त्वं प्रतीयते । पूर्वकृतस्य परब्रह्मोपासनस्य बहुकालभोगेन तत्फलक्षये सति तात्कालिकर्मसंबन्धात् पुनरपि तुच्छमुखससारापत्तिर्भवेत् । तथाहि यथा देवैर्द्रादिलोकारूढानां यज्ञादिशुभकर्मक्षये पुनरावृत्तिर्विप्रादिदेहप्राप्तिश्च भवति तथा वैकुण्ठादिपरब्रह्मपदारूढानां भोग्यवस्तुभोक्तृत्वादिसंबन्धेन भोगस्य चोपासनारूपप्रबलपुण्यकर्मक्षयहेतुत्वेन च तेषां पुनरावृत्तिरूपः ससारः सम्भवतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धात् वदामः-साक्षात्कृतपरब्रह्मस्वरूपाणां तत्पदारूढानां मुक्तानामनावृत्तिः ससारे पुनरावृत्तिर्न भवति. कुतः शब्दात्- 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तते' इति 'यद्गत्वा न निवर्त्तत योगी लिंगाद्विनिर्गमे, 'यद्गत्वा न निवर्त्तते तद्धाम परमं मम' 'माभुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्च तम् । नाप्नुवति महात्मानः संसिद्धिं परमां गतां.' 'माभुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायते प्रलये न व्यथति च' इत्यादिश्रुतिसंस्मृतिवचनवृन्दात् । अतो मुक्तानामेकातोपासकानां परब्रह्मपदारूढानां न पुनरावृत्तिरवगम्यते । अनावृत्तिः शब्दादिति द्विरस्तिस्तु ग्रथपरिसमाप्तिप्रोक्तनार्था ।

उच्चैः पीठवरे महासदसि सद्भक्तप्रजानां स्थितम् ।

सर्वभुक्तगणैः कृताजलिपुटैः सस्तूयमानं मुदा ॥

विभ्राणं तुलसीस्रजं वरकरे दक्षे बलशायकम् ।

मुक्तानन्दमुनिर्नमामि तमहं श्रीस्वामिनारायणम् ॥ १ ॥

ध्यात्वा भक्त्याघ्रिपद्मं निजहृदि ललितं स्वामिनारायणस्य ।

मुक्तानन्देन दुर्गे पुरमधिवसता भाष्यरत्नं मयेदम् ॥

मूत्राणामुत्तमानां रचितमविततं यर्हि शारीरकाणाम् ।
 गोपालानन्दनामालिखदतिनिपुणो मत्कृतौ मत्सहायी ॥ २ ॥
 तत्प्रसादसमवाप्तमुबुद्धिः साधुसेवनहरीक्षणचित्तः ।
 तर्हि साधुरपि माधवदासस्तावुभावुरुमुदाधिसिपेवे ॥ ३ ॥
 व्यासाभिप्रायबोधं शुभमिदमखिलं श्रीहरेः संप्रसादात् ।
 संपूर्णं जातमित्थं सुमतिरुचिकरं भाष्यरत्नं सुबोधम् ॥
 युक्ताः सल्लक्ष्मणिये भगवदुरुमुखाः लेशमात्रं मुरारे- ।
 दूरे स्थातुं न शक्ताः प्रकटहरिमुदो वीक्ष्य संतु प्रसन्नाः ॥ ४ ॥
 श्रीमन्मौक्तिकपुष्पहारहृदयं श्रीवत्सलक्ष्मांक्षितम् ।
 देवच्छन्दललंतिक्कामुखवराकल्पं ललामं सताम् ॥
 तं कार्तस्वरभास्वरांवरभरं यष्टिं करे विभ्रतम् ।
 दिव्याकारमहं नमामि सहजानन्दं हरिं शर्मदम् ॥ ५ ॥
 श्रीमत्कौमुदहारराजिरुचिरं कर्णोल्लसत्कुण्डलम् ।
 चंचलचारुचलद्विचित्रवसनं प्रोत्कुलपद्मेक्षणम् ॥
 तं स्मेरास्थवितर्जितोज्ज्वलतरमालेयरश्मिश्रियम् ।
 वंदे भूषणभूषणांगमनिशं श्रीनीलकण्ठं हरिम् ॥ ६ ॥
 श्रीमच्चंद्रनिभाननस्मितमुधासंपृक्तर्विविधारम् ।
 मालां श्रीहरिकृष्णमार्त्तिसमनं दक्षे करे विभ्रतम् ॥
 मंदारस्थलपद्महारततिभिः सच्चंदनैरर्चितम् ।
 भक्तैः कौमुदशेखरैस्तमनिशं श्वेतांबरं चिंतये ॥ ७ ॥
 अंभोजायतपत्रनेत्रयुगलं स्मेरास्पर्मिदीवर-
 श्रेणीश्यामलकोमल्यांगमुरुधा सद्देददंस्तुतम् ।
 दिव्यं दीर्घविशालभालतिलकं श्रीभक्तिधर्मात्मजम्
 सर्वाधारमहं नमामि सहजानन्दं मुनीशं मुदा ॥ ८ ॥

इति श्रीशुद्धैकान्तधर्मप्रवर्तकसंसारसिंधुनिमग्नजनवर्गनिष्कासकाधर्मतिमिरविना-
 शकभास्करप्रकटपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वाम्युपासकाग्रगण्यमुक्तानन्दमुनिविरचिते व्या-
 साभिप्रायबोधके द्वैपायनीयशारीरसूत्रभाष्यरत्ने चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥
 समाप्तश्चायं चतुर्थाध्यायः ॥ ४ ॥